

Univerzita Palackého v Olomouci
Filozofická fakulta

**ČÍTANKA TEXTŮ
Z KOGNITIVNÍ LINGVISTIKY II**

Eds. Božena Bednaříková

Monika Pittnerová

Recenzovali: ???

???

Publikace vznikla v rámci projektu *Inovace bohemistických studií v mezioborových kontextech*, reg. č. CZ.1.07/2.2.00/28.0178.

Tento projekt je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky.

evropský
sociální
fond v ČR

EVROPSKÁ UNIE

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

OP Vzdělávání
pro konkurenceschopnost

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

Neoprávněné užití tohoto díla je porušením autorských práv a může zakládat občanskoprávní, správněprávní, popř. trestněprávní odpovědnost.

1. vydání

Ed. © Božena Bednaříková, 2014

© Univerzita Palackého v Olomouci, 2014

ISBN ???

OBSAH

Myšlenkové prostory a pojmová integrace <i>Esther Pascual</i>	5
Pojmová metonymie (kapitola 2.4) <i>Antonio Barcelona</i>	23
Rámcová sémantika* (kapitola 10) <i>Charles J. Fillmore</i>	43
Kognitivní lingvistika a Humboldt <i>Anne-Marie Chabrolle-Cerretini</i>	69
Aspekty pozornosti v jazyce <i>Leonard Talmy</i>	83
Sémantika a poznávání <i>Cliff Goddard a Anna Wierzbicka (přeložila Eva Nováková)</i>	99
Třetí faktor „relevance“ mezi sémantikou, pragmatikou a syntaxí <i>autor</i>	121
Hodnocení „jiného“ v německé, české, španělské a anglické frazeologii <i>Enrique Gutiérrez Rubio</i>	141
Horizonty významu v andské kultuře – Mýtus a hranice racionálního diskurzu <i>Zenón de Paz</i>	161
Základní rysy kognitivní teorie metafor <i>Olaf Jäkel</i>	183
La(s) gramática(s) de construcciones / konstrukční gramatika/y <i>Francisco González-García</i>	209
Mazzone, Marco: Lingvistická mysl. Symbolické myšlení: Úvod do studia jazykovědy. Roma: Carocci, 2005 . <i>autor</i>	233
Negacja a struktura zdania w języku czeskim <i>Peter Kosta</i>	249
Rejstřík	273

MYŠLENKOVÉ PROSTORY A POJMOVÁ INTEGRACE

Esther Pascual

1. Úvod

Tento příspěvek se soustředí na dynamickou a spontánní konstrukci významu, konkrétně bude představena teorie myšlenkových prostorů od Fauconniera (1994), která položila základ pro teorii pojmové integrace neboli teorii amalgámu (anglicky *blending*) od Fauconniera a Turnera (1994, 1998, 2002).

Teorie myšlenkových prostorů byla vyvinuta jako pokus vyřešit složité problémy reference, kterými se původně zabývali mimo jiné Jackendoff (1975) a Nunberg (1978). Tato teorie tedy vznikla za účelem ozřejmit případy nepřímé reference, v nichž je referent v syntagmatu pragmaticky spojen se samotným lingvistickým referentem (např. *Trojka chce kávu* namísto *Zákazníci sedící u stolu číslo tři chtějí kávu*; *Platon je na polici* namísto *Platonova kniha je na polici*). Teorie rovněž ukázala cestu pro vyřešení neprůhledných referencí, v nichž je referent syntagmatu lingvisticky ambivalentní (dvoznačný), a musí se proto odvodit z kontextu (např. *Francouzský král je plešatý* namísto *Současný francouzský král je plešatý* nebo *Funkce francouzského krále zahrnuje plešatost jako charakteristiku sine qua non* (neboli nutnou podmínku); *Salvador maloval zeď* zastupující *Salvador namaloval obraz, na kterém je zeď* nebo *Salvador pokryl zeď malbou*). Od té doby byla tato teorie využita při řešení mnoha dalších lingvistických a kognitivních jevů (více o tématu viz Fauconnier 1997; Fauconnier, Sweetser (eds.) 1996). Teorie slučování pojmů se pokouší rovněž ukázat fungování základních kognitivních operací a objasnit gramatické otázky typu negace (např. *Císař nemá šaty*), vyjádření vztahu mezi X a Y (např. *Jan je Mariiným otcem*), věty s přímým předmětem¹ (např. *Jana nechala poslat balík na ministerstvo*), věty podmínkové (např. *Kdyby nebyla tak hrdá, zavolala by mu*; Dancygier, Sweetser 2005) a objasnit některé fenomény v morfologii (např. časování sloves v hebrejštině; Mandelbilt 1997). Teoretický rámec teorií myšlenkových prostorů a pojmové integrace byl využíván i při analýze znakové řeči (Liddell 1998, 2000) a při diskurzivní analýze v kontextu různých žánrů: literatura, jazyk institucí, jazyk humoristický či jazyk reklamy (více viz Dancygier (ed.) 2006; Coulson, Oakley (eds.) 2005; Hougaard, Oakley 2008).

Je tedy zřejmé, že pojmovou integraci tvoří fúze dvou či více myšlenkových prostorů, pojednáme proto nejprve o teorii myšlenkových prostorů.

1 V originále nazváno věty příčinné, v češtině se nejedná o větu příčinnou, proto nahrazeno jako věty s přímým předmětem. [pozn. překladatele]

2. Myšlenkové prostory

Gilles Fauconnier (1994) definuje myšlenkové prostory jako místa poznávání, která zůstávají skryta „za oponou“. *Myšlenkové prostory* jsou dílčími pojmovými strukturami možných realit, které jsou v mozku dynamicky aktivovány při poslechu řeči nebo při čtení textu. Příklady myšlenkových prostorů jsou „světy“ malby, fiktivního příběhu, víry či přání, světy něčeho, co by mohlo být, či určité historické období. Zamysleme se například nad následující větou, která byla vytvořena osmiletým dítětem:

(1) *Tati, ty jsi byl jako malý černobílý?*

Protože dítě vidělo pouze černobílé fotografie svého otce z dětství, ptá se, zda byl tenkrát opravdu černobílý. Takováto otázka má smysl pouze v případě, že uvažujeme o jedinci (v tomto případě o otci mluvčího) v rámci tří odlišných pojmových domén:

- (a) Doména fotografie, na které vystupuje otec dítěte jako dvourozměrná černobílá postava.
- (b) Doména minulé reality, ve které se stejný jedinec vyskytuje jako skutečné dítě z masa a kostí.
- (c) Doména současné reality, ve které se tato osoba objevuje jako dospělý člověk, rovněž můžeme říci z masa a kostí.

I přes různé vlastnosti, které může vykazovat referent v každé z těchto domén (barevnost, věk), existuje mezi nimi pojmový vztah identity, neboť se jedná stále o stejného jedince. Toto dovoluje připisovat vlastnosti, které náležejí pouze jedné verzi jedince, jako například černobílá barva, i další verzi jedince v jiné pojmové doméně.

2.1 Lingvistická označení elementů a prostorů

Z čistě lingvistického úhlu pohledu jsou myšlenkové prostory definovány jako *pojmové prvky*, které se mohou vyskytovat označené či neoznačené jistým elementem či konkrétní gramatickou strukturou (Langacker 1976). Myšlenkové prostory v sobě mají konceptualizovány prvky (referenty), které reprezentují pojmové subjekty. Tyto elementy mohou být uvedeny či (re)aktivovány vlastními jmény (*Jana Nováková, Krteček, UNESCO*) nebo popisy (např. *moje sousedka, postava vytvořená Zdeňkem Milerem, organizace pro výchovu, vědu a kulturu*).

Samotné myšlenkové prostory mohou být uvedeny lingvistickými prostředky skrze gramatické výrazy nazývané **tvůrci prostorů** (anglicky *space-builders*). Tyto výrazy jsou explicitními ukazateli, které buď vytvářejí nové myšlenkové prostory,

či změni zaměření pozornosti jinam u již existujících myšlenkových prostorů. Tito tvůrci prostorů na sebe mohou vzít různé gramatické formy, jako jsou například: (a) předložkové fráze (př. *v inzerátech, za kamerou*); (b) příslovečné fráze (př. *rychle, mnohem více, včera*); (c) spojky (*když, pokud, přesto*); (d) přídavná jména (př. *starý prezident, předpokládaný vztah, fiktivní příhoda*); (e) kombinace podmět–přísudek (př. *Uršula chce, Pavel nakreslil, dítě bude přísahat*).²

2.2 Vlastnosti myšlenkových prostorů

Zvláštnost myšlenkových prostorů spočívá ve skutečnosti, že představují **možné reality** a nepředstavují přesné obrazy jisté skutečné reality. Jsou navíc **výběrovými kognitivními uspořádáními** z domén existence, obsahují tedy pouze částečná znázornění subjektů a vztahů existujících v konkrétním prostředí, tak jak je dané prostředí vnímáno, jak si jej jedinec představuje či vybavuje anebo jak jej poznávající bytost chápe. Myšlenkové prostory jsou lokální namísto globálních a z tohoto důvodu nemohou být definovány jako absolutní pravdy. To sebou nese fakt, že elementy v konkrétním myšlenkovém prostoru se nevztahují přímo na skutečnosti ve vnějším světě. Je to chápáno tak, že i zřejmá objektivní realita vytváří jistou kognitivní doménu, jinými slovy, vytváří myšlenkový prostor REALITA.³

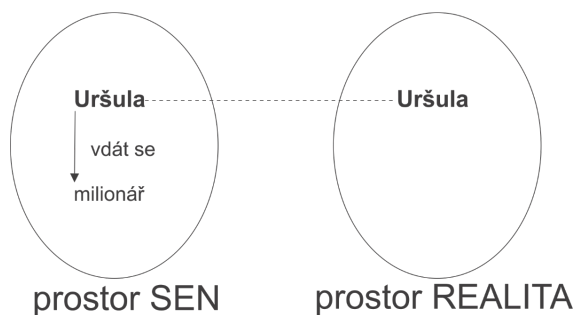
Vezmeme si například následující variace téže věty:

- (2) (a) *Uršula snila, že se vdá za milionáře (... a po probuzení se dala do pláče).*
 (b) *Uršula věří, že se vdala za milionáře (... ale ve skutečnosti je její manžel bankrotář).*
 (c) *Uršula doufá, že se vdá za milionáře (... ale nikdy toho nedosáhne).*

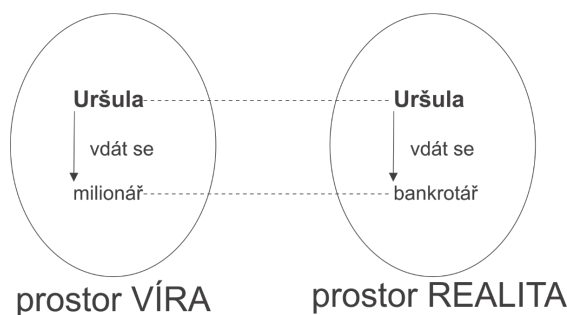
V těchto třech příkladech jsou stejně jako v příkladu u Fauconniera (1994) *Uršula se chce vdát za milionáře* (*Ursula wants to marry a millionaire* ve Fauconnierově originále) elementy, na které se odkazuje, totožné: jedinec jménem Uršula a jedinec nazývaný milionář. Příklady (a) až (c) od sebe odlišuje kognitivní doména, ve které si má Uršula „milionáře“ představovat. Jak je vidět na obrázcích (1), (2), (3), v příkladu (2a) se „milionář“ nachází v myšlenkovém prostoru SEN, v příkladu (2b) se nachází v prostoru toho, čemu Uršula věří a co si přeje, neboli její myšlenkový prostor je VÍRA a ve větě (2c) tvoří „milionář“ element v prostoru PŘÁNÍ.

2 Příklady z kategorie příslovečné fráze byly nahrazeny vhodnějšími, neboť v českém překladu slova fungují jiným způsobem. [pozn. překladatele]

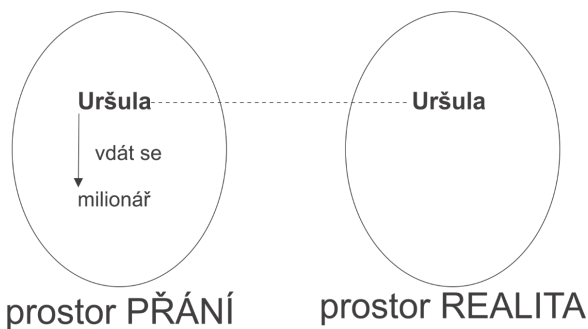
3 Myšlenkové prostory budou označovány velkými písmeny, abychom je odlišili od lingvistických pojmů a struktur. Referenční rámce (kap. 3.3) budou označovány tučnými velkými písmeny.

Obrázek (1): Věta (2a): *Uršula snila, že se vdá za milionáře.*

Obrázek (2): Věta (2b): *Uršula věří, že se vdala za milionáře.*

Obrázek (3): Věta (2c): *Uršula doufá, že se vdá za milionáře.*

Je třeba říci, že v žádném z těchto případů není nezbytné, aby existoval přímý vztah mezi „milionářem“ v prostorech SEN, VÍRA a PŘÁNÍ a konkrétním milionářem v prostoru REALITA. Jak je vidět na obrázcích, Uršula musí nutně být vdaná pouze v případě (2b).

Zamysleme se nyní nad následujícími příklady:

- (3) (a) *Uršula se chce vdát za muže, který je milionář, miluje ji a žehlí jí svršky (... ale on se nechce oženit s ní.)*

(b) *Uršula se chce vdát za takového muže, který by byl milionář, miloval by ji a žehlil by jí svršky (... ale nikdy jej nenalezne.)*

V příkladu (3a) existuje muž, kterého si chce Uršula vzít, ve stejné realitě, jako je ta, ve které se za něj Uršula chce provdat. Oproti tomu v příkladu (3b) milionář existuje jen jako přání v Uršulině mysli. Rozdíl užití oznamovacího versus podmiňovacího způsobu odráží rozdílné struktury konceptu vět.

2.3 Modelující funkce myšlenkových prostorů

Základní vlastností myšlenkových prostorů je jejich modelující funkce - ta je tím, co jim dává jejich referenční strukturu. Pokud různé prostory, jako REALITA a FIKCE, formují své elementy odlišným způsobem, dá se očekávat, že i jeden samotný element se může konceptualizovat různými způsoby podle toho, ve které doméně se nachází, jak je zřejmé z předchozích příkladů. Protože se mění myšlenkový prostor, stejný výraz se může použít jak pro označení konkrétního elementu z daného prostoru, tak i pro označení jeho protějšku z prostoru jiného.

Znázorněme si nyní na dalším příkladu důležitost modelující a referenční funkce myšlenkových prostorů. Její význam je jasně vidět v případech, u nichž může být základní vlastnost živých bytostí, jako živý/mrtvý, závislá na pojmové doméně, v níž se daná bytost konceptualizuje. Zamysleme se tedy nad následujícím titulkem článku z tisku:

(4) *Mrtvý je naživu* (15. 11. 2004, *El Mundo*).

V příkladu (4) se přisuzuje charakteristika živosti individuu, které je pojmenováno *mrtvý*. To je možné pouze v tom případě, že si člověk představí osobu zaživa a její protějšek, mrtvolu, v rozdílných myšlenkových prostorech. V titulku se hovoří o muži hledaném kvůli zpronevěře, který předstíral svou smrt, a dokonce zveřejnil své úmrtní oznámení v novinách. V myšlenkovém prostoru VÍRA (státních orgánů a veřejnosti) je zmíněný člověk mrtev, avšak v prostoru REALITY je stejný člověk naživu a působí ve svém dobrovolném autoexilu pod jinou identitou. Není zde tedy žádná sémantická inkoherece mezi stavem, který se připisuje těmto dvěma verzím stejného jedince.

Na závěr můžeme říci, že tvůrci prostorů se mohou metaforicky označit jako barevné brýle, které si nasadí na nos člověk vytvářející věty. Tyto barevné brýle tak způsobují konkrétní způsob vidění subjektu, skutečnosti, situace nebo vztahu. Myšlenkové prostory mohou být tedy chápány jako místa, odkud se berou elementy konceptualizované podle použitého barevného filtru brýlí. Proto se může element, který je v jednom prostoru modrý, jevit v jiném prostoru jako červený, zelený, nebo dokonce zcela bezbarvý.

Následkem této skutečnosti je fakt, že pojmové elementy nemají žádné pevné vlastnosti, nýbrž musejí být interpretovány ve funkci domény, v jejímž rámci se

konceptualizují. Je proto možno odvodit, že lingvistická složitost (sémantická, syntaktická a morfologická) daného slova či věty přímo neodpovídá jeho konceptuální komplexnosti „skryté za oponou“ – slova a gramatické struktury ve větách jsou pouze „špičkou ledovce“ (Fauconnier 1994). Toto je základním postulátem teoretického rámce myšlenkových prostorů.

2.4 Dvojitá reference

Fauconnier (1994) se zabývá případy myšlenkových prostorů, v nichž může být stejný referent chápán zároveň jako osoba v prostoru FIKCE i jako aktér v prostoru REALITA. Například věta *Alfred Hitchcock viděl sám sebe ve filmu* může být interpretována různými způsoby v závislosti na tom, zda se bere v úvahu Hitchcock jako herec, či jako režisér. Tato věta tedy může být chápána jako „Skutečný filmový režisér a herec A. Hitchcock viděl sám sebe (jako herce) ve filmu, kde představoval muže čekajícího na autobus“. Při tomto výkladu existuje spojující článek mezi herci a osobami fikce: Hitchcock jako herec a jako postava čekající na autobus. Další možnou interpretací je „Skutečný filmový režisér a herec A. Hitchcock viděl sám sebe (jako postavu režiséra) v podání herce Orsona Wellse“. Při této interpretaci je konkrétně spojujícím článkem A. Hitchcock, který spojuje osobu v realitě s jejím protějškem ve fikci: Hitchcock jako režisér a zároveň jako postava filmového režiséra ve filmu samém, jinými slovy, postava Hitchcocka v podání herce ve filmu o tomto režisérovi. Tento typ konceptualizace v sobě skrývá dvojitou referenci.

Podívejme se nyní na následující příklady McCawleyho, analyzované v předmluvě Fauconniera (1994):

- (5) (a) *Zdálo se mi, že jsem Brigitte Bardot a líbám sám sebe.* [řečeno McCawleym]
 (b) *Kdyby se Woody Allen narodil jako dvojčata, litovala by se navzájem; nenarodil se ale jako dvojčata, a proto lituje pouze sám sebe.*
 (c) *Kdybych byl tebou, nenáviděl bych mě.* (versus *Kdybych byl tebou, nenáviděl bych sám sebe.*)

Ve slavném příkladu s Brigitte Bardot se nacházíme ve dvou mentálních prostorech, jednak v REALITĚ, v níž je Jim McCawley právě Jimem McCawleym, jednak ve SNU, v němž subjekt z reality (McCawley) odpovídá dvěma různým aktérům: Jimu McCawleymu a rovněž Brigitte Bardot. Skutečný Jim Cawley je živá bytost, člověk z masa a kostí, s vlastními myšlenkami, pocity, přáními a vypráví svůj sen. Ve snu má McCawley všechny právě zmíněné kvality a zároveň je líbán Brigitte Bardot. Ve stejné chvíli se jeho vědomí, vůle, názory nacházejí rovněž v těle Bardot, resp. McCawleyho vědomí nahradilo její. V příkladě (5b) je situace následující: jedinec v prostoru REALITA, filmový režisér a herec Woody Allen, má dva identické protějšky ve FIKTIVNÍM prostoru, v němž se narodil rozdvojený jako dvojčata. Jeden referent je rozdělený na dva, z čehož vyplývá dvojitá reference. Na základě toho je možno použít u slovesa 3. os. j. č. (*narodil, lituje*) i mn. č. (*litovala by*) pro

jednoho referenta. Stejně tak v první větě (5c) přejde mluvčí z prostoru REALITA v IMAGINATIVNÍM prostoru do dvou aktérů, jednoho nenávidějícího druhého (původního mluvčího z prostoru REALITY).

Skutečnost, že situace prezentované v příkladech (5) nejsou skutečné (žádná z nich se nevztahuje k opravdovému rozpůlení jedince), dokazuje schopnost lidské mysli pojmově znázorňovat elementy v různých doménách a vytvářet mezi nimi vztahy. Zároveň tyto případy ukazují roli a velkou míru flexibility jazyka při reprezentaci zmíněných domén a vztahů.

3. Pojmová integrace

Hlavní kognitivní operací v amalgámu je kombinace dvou nebo více *myšlenkových prostorů* typu VSTUP (v angličtině nazývané INPUT). VSTUPY mají společnou strukturu představovanou v tzv. GENERICKÉM prostoru a slučují se v AMALGAMOVANÉM prostoru. Tento prostor sdílí částečně strukturu prostorů VSTUPU a objevuje se zároveň nová, vlastní struktura. Pojmová integrace předpokládá kompresi elementů na lidskou škálu neboli redukci či rozšíření, které převedou daný element do jedincem zpracovatelných rozměrů. Tato komprese vzniká ze *selektivní projekce* elementů, vlastností, procesů a vztahů v prostorech VSTUPU.

3.1 Slučování pojmů

Slučování myšlenkových prostorů sebou nese konceptuální míšení pojmů, vlastností, procesů a případně vztahů, které se v těchto prostorech nacházejí. Toto je možné pouze za předpokladu, že mezi nimi existuje nějaký vztah nebo podobnost (viz oddíl 3.2), jako například vztah herec–postava. Vezměme si například tento titulek z novin:

- (6) *Smrt Supermana* (11. 10. 2004, IBL News, Europa Press).

Titulek se nevztahuje ke smrti postavy ve filmu či v komiksu, nýbrž oznamuje smrt herce, který postavu ztvárnil na filmovém plátně. Díky vztahu identity mezi herci a postavami, které hrají, je možné zmínit Supermana, když myslíme Christophera Reevease. Je velmi ekonomické využít tohoto konceptuálního vztahu, neboť nám dovoluje zaměřit se na nejdůležitější aspekt vyprávěné věci – publikum nezná Reevease jako otce či občana, ale jako nejznámějšího představitele Supermana.

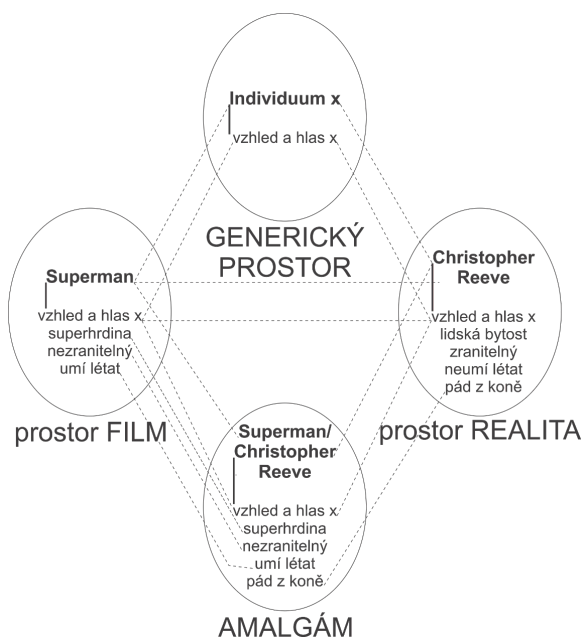
Podívejme se nyní na následující úryvek:

- (7) *Dokonce sám slavný Superman spadl z koně: nemoci a úrazy se nevyhýbají nikomu a je známo, že ať už našťěstí, či nanešťestí, nikdo není nesmrtelný.* (27. 10. 2014, *Encuentro en la red*)

Je evidentní, že ani autor článku nevěří tomu, že by to byl létající Superman, kdo spadl z koně, nýbrž ví, že to byl Christopher Reeves, který ve skutečnosti nikdy neměl schopnosti superhrdiny. Přesto fakt, že Reeves je známý převážně pro své ztvárnění Supermana, dovoluje užít jméno filmové role jako označení osoby. V tomto případě užití spojení *dokonce sám slavný* naznačuje, že jsou vnímáni jako jedna bytost, což dodává větě humoristický, až sarkastický nádech. Při užití pojmu amalgám bychom řekli, že věta v příkladu (7) předpokládá slučování pojmů ze dvou prostorů VSTUPU, tedy z prostoru FILM a z prostoru REALITA. Tyto prostory sdílejí společnou pojmovou strukturu: každý z nich obsahuje jeden element, tyto elementy jsou pak navzájem spojeny určitým konektorem zobrazení. Zmíněné elementy spolu sdílejí některé vlastnosti (fyzický vzhled a hlas), které se nacházejí v GENERICKÉM prostoru. V AMALGAMOVANÉM prostoru máme individuum s fyzickým vzhledem a hlasem, které jsou sdíleny hercem a postavou, a toto individuum je nadáno jak schopnostmi superhrdiny, tak smůlou Christophera Reevee (viz obrázek (4)).

Konceptuální slučování elementů z různých prostorů VSTUPU předpokládá zpracování různých typů souvislostí či *životních vztahů* mezi nimi. Typy těchto vztahů jsou:

- (1) Vztah identity, který vzniká mezi elementy v různých prostorech, kde je však shodný referent (např. *Tento krásný motýl byl předtím odporně ošklivou housenkou.*).
- (2) Vztah zobrazení, kdy je spojen jeden element z myšlenkového prostoru (např. reality) a jeho představitel v jiném prostoru, kterým může být film, fotografie, malba apod. (např. *Na této fotce má ona modrooká dívka červené oči.*).
- (3) Vztah analogie, kdy vzniká paralela mezi elementy, které se sobě na první pohled vůbec nepodobají (např. *Kdyby byl Facebook státem, byl by to osmý nejlidnatější stát na světě.*).
- (4) Vztah změny či proměny, který spojuje elementy z různých prostorů oddělených časem (např. *Dnešní děti budou lídry budoucnosti.*).
- (5) Vztah příčina–následek, který se vytváří u případů kauzálnosti (např. *Hněv je matkou zločinu.*).

Obrázek (4): Věta (7): *Dokonce sám slavný Superman spadl z koně.*

3.2 Operace slučování

Stejně jako teorie myšlenkových prostorů i teorie pojmové integrace ukazuje, jak velkou představivost má lidská mysl. Její síla se projevuje ve flexibilním, kreativním užití jazyka i dalších komunikačních kanálů. Přesto se Fauconnierovi s Turnerem podařilo identifikovat tři klíčové procesy ve všech operacích pojmové integrace, které vedou ke vzniku nových struktur v AMALGAMOVANÉM prostoru. Těmito procesy jsou:

- (a) kompozice;
- (b) komplementace;
- (c) elaborace.

Kompozice je projekcí obsahu (elementy, vztahy atd.) z obou prostorů VSTUPU do amalgámu. Je třeba říci, že tato kompozice není prostou sumou různých myšlenkových prostorů, nýbrž že se jedná o *selektivní projekci* do AMALGAMOVANÉHO prostoru, tedy ne všechny informace z původního prostoru VSTUPU jsou přeneseny do AMALGAMOVANÉHO prostoru. Operace komplementace na druhou stranu předpokládá dokončení struktury v amalgámu, který se vytvoří, když se obsah prostorů VSTUPU spojí s obsahem dlouhodobé paměti, jež je používána k porozumění amalgámu. Komplementace se tedy používá v případě, že doplníme

nově přijatou informaci, která je nekompletní nebo víceznačná tím, co již víme. Posledním typem je elaborace, která je dynamickým procesem produkujícím unikátní strukturu amalgámu z informací selektivně vybraných z prostorů VSTUPU a produkujícím také nově vzniklé informace. Při této operaci vzniká amalgám jako nový, unikátní myšlenkový prostor.

Podívejme se na názorný příklad, vtip madridského humoristy Forgese.

Obrázek (5): Forges a operace slučování

Překlad: Musíme překonat Fangornský les a Helmův žleb, abychom se kolem Větrovských vrchů dostali až k okénku Hory osudu bez toho, že by nás cestou překvapili obrovští skurutí. – Jestli nám bude zas chybět nějaký papír, tak ať si mě nepřejí... Tohle žádání o výzkumné granty je čím dál složitější. – Jo.

Abychom mohli posoudit amalgám v tomto vtipu, musíme prostřednictvím procesu **kompozice** propojit elementy z fiktivního myšlenkového prostoru PÁNA PRSTENŮ (*Fangornský les, Helmův žleb, Větrovské vrchy*) s elementy, které se vyskytují v myšlenkovém prostoru ŽÁDOST O VÝZKUMNÝ GRANT (*byrokracie, dokumenty*). Výsledkem budou elementy, které sdílejí vlastnosti z obou prostorů VSTUPU: hrdiny z PÁNA PRSTENŮ a mladé vědce z prostoru ŽÁDOST O VÝZKUMNÝ GRANT. Kompozice je vždy selektivní, ne všechny elementy a vztahy z prostoru VSTUPU se objeví ve výsledném amalgámu. Například ani sám pán prstenů, ani počítače, na kterých se projekty píšou, do něj nejsou přeneseny. Dále je pro úplné porozumění amalgámu z obrázku (5) nutná podvědomá aktivace referenčních rámců, tedy **BYROKRACIE** a **ŽÁDOST**, a to prostřednictvím **komplementace**. Na závěr je procesem **elaborace** vytvořena unikátní struktura amalgámu, která obsahuje selektivně vybranou informaci jak z prostoru PÁN PRSTENŮ, tak z prostoru ŽÁDOST O VÝZKUMNÝ GRANT a rovněž nově vyplývající informaci (žádat o výzkumný grant je jako byrokratická odysea).

Aby byl vytvořen amalgám tímto způsobem, musejí být splněny následující základní principy:

Integrace: AMALGAMOVANÝ prostor má být úzce propojený a sjednocený tak, že je s ním možno manipulovat jako s jednolitým celkem. Proto musí být každý prostor v amalgámu velmi dobře integrován. Prostory PÁN PRSTENŮ a ŽÁDOST O VÝZKUMNÝ GRANT by měly mít oba jasnou a pevnou strukturu. Původní prostory by měly být zřetelně definovány včetně konkrétních elementů a vztahů, které tak vytvoří malé konceptuální „světy“, v jejichž rámci na sebe elementy berou různé podoby z jednoho, či druhého prostoru.

Sít: Manipulace s amalgámem jako celkem má umožnit udržení sítě vztahů s prostory VSTUPU bez dalších procesů zpracování. Vedle nově vzniklých vztahů se tedy udržují i původní vztahy s elementy z výchozích prostorů VSTUPU. Na obrázku (5) vyžaduje zachování vtipnosti možnost poukázat na analogii mezi procesem podávání žádosti o grant ve Španělsku a hrůzostrašnou odyseou.

Rozbalení: AMALGAMOVANÝ prostor musí dovolovat poznávající bytosti „rozbalit“ síť a rekonstruovat prostory VSTUPU, GENERICKÝ prostor a konceptuální vztahy mezi nimi. Je důležité pochopit, že ve vtipu se jedná o komentování byrokracie při podávání žádosti o financování grantu.

Topologie: Pro každý prostor VSTUPU a každý element, který se promítá do AMALGAMOVANÉHO prostoru, si musejí odpovídat vztahy mezi protějšky v těchto zdrojových prostorech VSTUPU. Úřední dokumenty by se měly konceptualizovat jako obtížně překonatelné překážky.

Relevantnost: Pokud se element objevuje v AMALGAMOVANÉM prostoru, bude zde tlak, aby byla odhalena relevantnost daného elementu, což zahrnuje vztahy k dalším prostorům a funkce zpracování amalgámu samotného. Když je amalgám zpracován, je zřejmé, že skuruty nejsou myšleni Sarumanem vytvoření zlí skřeti z prostoru PÁN PRSTENŮ, ale úředníci pověřeni přezkoumáním žádostí o výzkumné granty.

Tyto základní principy jsou odvozeny od prvořadého cíle převedení obsahu na lidskou škálu vnímání a zpracování. Jinak řečeno, AMALGAMOVANÝ prostor nemá obsahovat příliš mnoho elementů, elementy jsou materiálního charakteru a jsou bezprostředně vnímány jako koherentní. Dosáhnout vytvoření amalgámu tohoto druhu tedy vyžaduje tvůrčí nakládání s elementy a strukturami. Tyto operace sledují následující pragmatické cíle:

- (1) zhuštění roztříštěného, nezřetelného obsahu (např. prezentace složitého byrokratického procesu jako komplikované pouti s mnoha překážkami);

- (2) dosáhnouti nadhledu nad věcmi, získání pohledu z globálu (např. pomocí několika málo slov vyjádření humoristova vlastního pohledu na byrokracii spojenou s žádostí o výzkumný projekt);
- (3) vyprávění příběhu (např. prezentace žádosti o grant na výzkumný projekt jako komplikované odyssey v hororu, v němž jsou mladí vědci jako filmoví hrdinové);
- (4) uvedení jednoho případu z mnoha (např. předvedení dvou mladých vědců jako reprezentantů tisíců dalších, kterým se děje stejná věc).

3.3 Typy amalgámů

U amalgámů můžeme rozlišit tři typy:

- (a) síť dvojitého rámce (v angličtině *double-scope network*);
- (b) zrcadlová síť (*mirror network*);
- (c) prostá síť (*simplex network*).

Síť dvojitého rámce je taková síť, která spojuje dva nebo více myšlenkových prostorů typu VSTUP s různými strukturami. Sloučení může spočívat například v integraci prostorů PŘÍTOMNÁ REALITA s prostory MINULÁ REALITA, FIKCE, SEN, MALBA, či dokonce s prostorem HYPOTETICKÝM, IMAGINATIVNÍM. Toto je pravděpodobně nejstudovanější typ sítě. Vezměme si příklad, heslo z informačního letáku ke čtyřstému výročí publikace *Důmyslného rytíře Dona Quijota de la Mancha*:

- (8) *Kdyby byl Don Quijote akciovou společností, jeho akcie by vyletěly vzhůru.* (14. 7. 2005, <www.musaat.es>)

V tomto příkladu je Cervantesovo dílo prezentováno jako něco velmi vzdáleného knize, když se mluví o jeho velikém úspěchu a tržbách (srovnává se s akciovou společností na akciovém trhu). Dojde ke sloučení pojmů, Don Quijote se konceptuálně propojí s akciovou společností a každý exemplář knihy – nebo spíše zisk z nich – je chápán jako akcie. Síť dvojitého rámce může být rovněž ilustrována na následujících příkladech: *Chtěl bych být slzou, abych byl zrozen ve tvých očích a zemřel v tvých ústech; Třicátníci, kteří byli před dvaceti lety dětmi, prosí o autogramy mezitím rovněž dospělých herců z filmu S tebou mě baví svět; Frida Kahlo je mexickým Garcíou Lorcou.*

Síť zrcadlových amalgámů spojuje dva nebo více myšlenkových prostorů VSTUPU, které mají stejnou vnitřní strukturu. Jako příklad použijme reklamu na kávu Douwe Egberts, kde je inzerována nabídka: *Dvě kávy za cenu jedné* v síti kiosků na nádražích. V této reklamě je zobrazena žena se šálkem kávy na cestě vlakem, která se setkává s vlakem jedoucím opačným směrem, v němž sedí ona sama, opět se šálkem kávy. Prostory CESTA TAM a CESTA ZPĚT mají zcela stejnou strukturu, obsahují elementy „žena“, „káva“ „vlak“ a „směr“. V AMALGAMOVANÉM

prostoru se nesynchronizované prostory VSTUPU (CESTA TAM a CESTA ZPĚT) spojují a dějí se zároveň ve stejném čase.

Obrázek (6): Douwe Egberts

Další příklad tohoto typu sítě by byl případ hádanky buddhistického mnicha, který vyrazí k vrcholu hory při východu slunce, medituje nahoře po celou noc a sestoupí opět dolů, přičemž dosáhne úpatí hory za soumraku. Otázka zní, v jakém okamžiku se mnich nalézá (Fauconnier 1997; Fauconnier, Turner 2002).⁴ Dále můžeme uvést jako příklad také debatu mezi filozofy různých epoch (např. *Já myslím, že rozum se nevyvíjí. Kant se mnou nesouhlasí a říká, že je vrozený, na což mu odpovídám, že se vyhýbá otázce, a on naopak namítá v Kritice čistého rozumu, že...*; Fauconnier, Turner 2002) nebo závod mezi loděmi z různých století (např. *V této chvíli má „Great America II“ náskok 4 a půl dne před přízračným kliprem „Northern Light“, který zvládl trasu ze San Francisca do Bostonu roku 1853 v rekordním čase 7 dní a 8 hodin; tento výkon se „Great America II“ pokouší překonat*; Fauconnier, Turner 1998).

Prostá síť propojuje jeden i více myšlenkových prostorů VSTUPU se sociokulturním referenčním rámcem, jako je například rámec **MONARCHIE**, **RE-STAURACE**, **VZTAH LÉKAŘ-PACIENT**. V myšlenkovém prostoru VSTUPU se nacházejí subjekty (např. *soused; Jan; ten, co vyhraje v loterii*), které díky integraci zmíněného myšlenkového prostoru s konkrétním referenčním rámcem zde získají konkrétní významy (např. *otec, dcera; lékař, pacient*). Ve větě *Jan je Mariiným otcem* se propojí myšlenkový prostor **REALITA** s rámcem **RODINA**. V prvním z nich se nacházejí elementy „Jan“ a „Marie“, kterým se přiřadí role „otec“ a „dcera“ v rámci **RODINY**. V amalgámu mají elementy v prostoru VSTUPU roli rámce, který je strukturuje. Tento typ sítě se může používat rovněž v metaforickém významu. Joya

4 Jinak řečeno, je otázkou, kolik času strávil mnich na cestě. [pozn. překladatele]

et al. (2009) například pojednávají o reklamě nahrávací společnosti Virgin, ve které se říká: *Virgin is the parent of Virgin Music* („Virgin je matkou Virgin Music“). Struktura této reklamy je stejná jako u věty *Jan je Mariiným otcem*. Jediným rozdílem mezi nimi je, že v druhém případě je rámec **RODINA** použit v metaforickém významu, neexistuje biologický ani jiný příbuzenský vztah mezi společnostmi Virgin a Virgin Music. Dalším příkladem tohoto typu sítě jsou: *PSOE se nevdá za nikoho* (PSOE = „Španělská socialistická dělnická strana“); *Utopie jsou rozvedené s realitou* a jiné věty se strukturou „X je Y (čím) Z (koho)“, jako *Nevychovanost je matkou opovázlivosti* a *Lakota je chudobou boháčů*. Tyto příklady ukazují stejný typ vztahu mezi konkrétními rolemi či významy (*matka–dítě; absence; partnerský vztah*) a subjekty, které tyto role představují (*nevychovanost, opovázlivost; lakota; PSOE, jiné politické strany*).

4. Aplikace

Přestože byla teorie myšlenkových prostorů a pojmové integrace původně vyvinuta pro řešení čistě teoretických otázek, nyní je aplikována v různých oblastech. Četné studie si všímají důležitosti ukázání rozličných myšlenkových prostorů a jejich integrace v rámci profesionální komunikace, je to důležitá komunikační strategie. Rozdílní autoři ukázali nemalou roli amalgámu v reklamě (Herrero Ruiz, Joya et al., Lundmark), amalgámy se často úspěšně využívají i v každodenní argumentaci (Coulson, Oakley), v politické rétorice (Coulson, Oakley; Hart; Turner) i v řeči právníků (Pascualová). Teorie se rovněž uplatnila při studiu žurnalistického stylu, jednak aby byla odhalena ideologie, která je podsouvána v údajně neutrálních sděleních (White, Herrera), jednak při analýze použití humoru v titulcích článků, jež slouží k upoutání pozornosti čtenáře (Brône; Feyaerts; Brône, Coulson). Amalgám je rovněž efektivní komunikační strategií při vytváření textů (Imaz, Benyon) a nalézá užití i v diskurzu didaktiky (Edwards; Oakley; Williams). Nakonec Hutchins ukázal, že pojmová integrace z různých myšlenkových prostorů se projevuje i na hmotných předmětech, jmenovitě na mapách (spojení zmenšeného dvojrozměrného prostoru a mnohem většího trojrozměrného prostoru), na hodinách i na kalendářích (spojení prostoru a času).⁵

5. Závěr

V tomto článku byly představeny základy teorie myšlenkových prostorů, pojmové integrace či amalgámu. Byla blíže vysvětlena modelující funkce myšlenkových prostorů a bylo rovněž ukázáno, jak může tento teoretický rámec ozřejmit složitou problematiku nepřímé reference, neprůhledné reference i jiných gramatických otázek. Také byly ukázány různé typy sítí amalgámů: síť dvojitého rámce, síť zrc-

5 Bibliografické údaje děl zmiňovaných v tomto odstavci jsou k nalezení v seznamu literatury.

dlová a síť prostá. Nakonec byla věnována pozornost mimolingvistické povaze myšlenkových prostorů, jejich uspořádání v konceptuálních amalgámech a bylo předvedeno, že tyto amalgámy reflektují obecnější operace kognitivní činnosti i přesto, že mohou být motivovány lingvistickými údaji. Závěrem je možno říci, že myšlenkové prostory a pojmová integrace hrají důležitou roli nejen v lingvistice, ale také v kombinovaných textech, jako je novinová inzerce, komiksy, obrázky či fotografie.

Přeložila Iva Brabcová

Anotace

Príspevek Esther Pascualové Myšlenkové prostory a pojmová integrace představuje teorii myšlenkových prostorů, pojednává o jejich vlastnostech, vztazích, zabývá se podrobněji jejich modelující funkcí a případy dvojité reference. Druhá část článku objasňuje pojmovou integraci, zavádí pojem amalgám a rozděluje jej na tři typy. Závěrem je teorie zasazena do kontextu dalších oblastí, ve kterých je v současnosti aplikována.

Klíčová slova

Amalgám, dvojitá reference, kognitivní operace, myšlenkové prostory, nepřímá reference, pojmová integrace, síť amalgámů, slučování pojmů.

Literatura:

- Blending and Conceptual Integration* [online]. Mark Turner [citováno 26. 3. 2015]. Dostupné z: <<http://marktturner.org/blending.html>>.
- BRÔNE, Geert, FEYAERTS, Kurt. Headlines and cartoons in the economic press: Double grounding as a discourse supportive strategy. In: JACOBS, Geert, ERREYGER, Guido (eds.). *Language, communication and the economy*. Amsterdam – Filadelfia: John Benjamins, 2005, s. 73–99.
- BRÔNE, Geert, COULSON, Seana. Processing deliberate ambiguity in newspaper headlines: Double grounding. *Discourse Processes*, roč. 47, č. 3, 2010, s. 212–236.
- COULSON, Seana. *Semantic leaps: frame-shifting and conceptual blending in meaning construction*. Cambridge, MA: Cambridge University Press, 2001.
- COULSON, Seana, OAKLEY, Todd. (eds.). Special issue: Conceptual blending. *Journal of Pragmatics*, roč. 37, č. 10, 2005, s. 1507–1741.
- COULSON, Seana, OAKLEY, Todd. Purple persuasion: Deliberative rhetoric and conceptual blending. In: LUCHJENBROERS, June (ed.). *Cognitive linguistics: investigations across languages, fields and philosophical boundaries*. Amsterdam – Filadelfia: John Benjamins, 2006, s. 47–65.
- COULSON, Seana, OAKLEY, Todd. Connecting the dots: Mental spaces and metaphoric language in discourse. In: HOUGAARD, Anders, OAKLEY Todd (eds.). *Mental spaces. Approaches to discourse and interactions*. Amsterdam – Filadelfia: John Benjamins, 2008, s. 27–50.

- DANCYGIER, Barbara (ed.). Special issue: conceptual blending. *Language and Literature*, roč. 15, č. 1, 2006, s. 5–17.
- DANCYGIER, Barbara, SWEETSER, Eve. *Mental spaces in grammar: conditional constructions*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- EDWARDS, Laurie D. Gestures and conceptual integration in mathematical talk. *Educational Studies in Mathematics*, č. 70, 2009, s. 127–141.
- FAUCONNIER, Gilles. *Mental spaces: aspects of meaning constructions in natural languages*. Cambridge, MA: Cambridge University Press, 1994.
- FAUCONNIER, Gilles. *Mappings in thoughts and language*. Cambridge, MA: Cambridge University Press, 1997.
- FAUCONNIER, Gilles, SWEETSER, Eve (eds.). *Spaces, worlds and grammar*. Chicago – Londýn: Chicago University Press, 1996.
- FAUCONNIER, Gilles, TURNER, Mark. Conceptual projection and middle spaces. *Cognitive Science Technical Report 9401*, 1994, s. 1–40.
- FAUCONNIER, Gilles, TURNER, Mark. Conceptual integration networks. *Cognitive Science*, č. 2(1), 1998, s. 133–187.
- FAUCONNIER, Gilles, TURNER, Mark. *The way we think: conceptual blending and the mind's hidden complexities*. New York: Basic Books, 2002.
- HART, Christopher. Critical discourse analysis and conceptualisation: mental spaces, blended spaces and discourse spaces in the British National Party. In: HART, Christopher, LUKEŠ, Dominik (eds.). *Cognitive linguistics in critical discourse analysis: applications and theory*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2007, s. 107–131.
- HERRERO RUIZ, Javier. The role of metaphor, metonymy, and conceptual blending in understanding advertisements: The case of drug-prevention ads. *Revista Alicantina de Estudios Ingleses*, č. 19, 2006, s. 169–190.
- HOUGAARD, Anders, OAKLEY, Todd. Introduction: Mental Spaces and Discourse Analysis. In: OAKLEY, Todd, HOUGAARD, Anders (eds.). *Mental spaces in discourse and interaction*. Amsterdam – Filadelfia: John Benjamins, 2008, s. 1–26.
- HUTCHINS, Edwin. Material anchors for conceptual blends. *Journal of Pragmatics*, č. 37, 2005, s. 1555–1577.
- IMAZ, Manuel, BENYON, David. *Designing with blends: conceptual foundations of human-computer interactions and software engineering*. Cambridge, MA: MIT Press, 2007.
- JACKENDOFF, Ray. On belief contexts. *Linguistic Inquiry*, roč. 6, č. 1, 1975, s. 53–93.
- JOYA, Aannamma, SHERRY, John, DESCHENES, Jonathan. Conceptual blending in advertising. *Journal of Business Research*, roč. 62, č. 1, 2009, s. 39–49.
- LANGACKER, Ronald W. Semantic representations and the linguistic relativity hypothesis. *Foundations of Language*, č. 14, 1976, s. 307–357.
- LIDDEL, Scott K. Grounded blends, gestures and conceptual shifts. *Cognitive Linguistics*, roč. 9, č. 3, 1998, s. 283–314.
- LIDDEL, Scott K. Blended spaces and deixis in sign language discourse. In: MCNEILL, David (ed.). *Language and gesture*. Cambridge, MA: Cambridge University Press, 2000, s. 331–357.
- LUNDMARK, Carita. *Metaphor and creativity in British magazine advertising*. Lulea: University of Technology, 2005 [unpublished Ph.D. dissertation].

- MANDELBILT, Nili. *Grammatical blending: creative and schematic aspects in sentence processing and translation*. San Diego: University of California, 1997 [unpublished Ph.D. dissertation].
- NUNBERG, Geoffrey. *The pragmatics of reference*. Bloomington, Indiana: Indiana University Linguistics, 1978.
- OAKLEY, Todd. Implied narratives of medical practice in learning-for-doing-texts: A simulation semantic approach to rhetorical analysis. *Language and Literature*, roč. 14, č. 3, 2005, s. 295–310.
- PASCUAL, Esther. *Imaginary Trialogues: Conceptual Blending and Fictive Interaction in Criminal Courts*. Utrecht: LOT, 2002.
- PASCUAL, Esther. Fictive interaction blends in everyday life and courtroom settings. In: HOUGAARD, Anders, OAKLEY, Todd (eds.). *Mental spaces in discourse and interaction*. Amsterdam – Filadelfia: John Benjamins, 2008a, s. 79–108.
- PASCUAL, Esther. Text for context, trial for trialogue: A fieldwork study of a fictive interaction blend. *Annual Review of Cognitive Linguistics*, č. 6, 2008b, s. 50–82.
- PASCUAL, Esther. „I was in that room!“. Conceptual integration of content and context in a writer's vs. a prosecutor's description of a murder. In: EVANS, Vyvyan, POURCEL, Stéphanie (eds.). *New directions in cognitive linguistics*. Amsterdam – Filadelfia: John Benjamins, 2009, S. 499–516.
- TURNER, Mark. *Cognitive dimensions of social science*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- WHITE, Michael, HERRERA, Honesto. Metaphor and economics: the case of growth. *English for Specific Purposes*, č. 22, 2003, s. 131–151.
- WILLIAMS, Robert F. *Material anchors and conceptual blends in time-telling*. San Diego: University of California, 2005 [unpublished Ph.D. dissertation].
- WILLIAMS, Robert F. Gesture as a conceptual mapping tool. In: CIENKI, Alan, MUELLER, Cornelia (eds.). *Metaphor and gesture*. Amsterdam – Filadelfia: John Benjamins, 2008a, s. 55–92.
- WILLIAMS, Robert F. Guided conceptualization: Mental spaces in instructional discourse. In: HOUGAARD, Anders, OAKLEY, Todd (eds.). *Mental spaces in discourse and interaction*. Amsterdam – Filadelfia: John Benjamins, 2008b, s. 209–234.

POJMOVÁ METONYMIE (KAPITOLA 2.4)

Antonio Barcelona

1. Úvod: definice a charakteristika

Dříve, než uvedeme odbornou definici pojmové metonymie užívanou v rámci kognitivní lingvistiky, zmíníme následující příklady, které poslouží k představení tohoto pojmu čtenáři:

- (1) *Petr je hlava.*
- (2) *Paláci Moncloa se nelíbí prohlášení šéfa opozice.*
- (3) *Můj soused maluje svůj byt.*

Ve větě (1) je prostřednictvím metonymie vyjádřeno, že Petr je chytrý člověk. Inteligence jako schopnost je zde zobrazena částí lidského těla – hlavou. V tradiční rétorice se tento typ metonymie označuje jako metonymie „část za celek“. Význam, který je vyjádřen větou (2), je ten, že vládě či samotnému předsedovi vlády (jehož oficiálním sídlem je palác v Moncloa) se nelíbí jistá prohlášení: prostřednictvím místa jsou asociovány osoby a vztahy, které k tomuto místu přináležejí; tradičně se tento typ metonymie označuje jako metonymie „část za část“. A nakonec, cílem příkladu (3) nebylo sdělit, že soused maluje *celý* byt i s příslušným vybavením (podlahy, vodovodní baterie, umyvadla atd.), ale to, že maluje pravděpodobně pouze zdi (popřípadě zdi spolu s dalším příslušenstvím, například dveřmi). Tento příklad reflektuje metonymii typu „celek za část“ neboli užití celého obsahu (tj. věc, osoba, zvíře atd.) pro vyjádření pouze dané části.

Kognitivní lingvistika (KL) charakterizuje metonymii (stejně jako metaforu) jako *pojmový* mechanismus (Lakoff, Johnson 1980; Lakoff 1987). Pro KL není tedy metonymie pouze řečovým útvarem v duchu tradiční rétoriky nebo pouhým „kontextovým jevem“, jak tvrdí někteří pragmatici, příslušníci školy teorie relevance (Papafragou 1996), ale jedná se o myšlenkový pojmový mechanismus či operaci, které jsou vyjádřeny různými způsoby – verbálním či neverbálním jazykem, uměním, obrazem...

Kognitivní lingvisté se začali intenzivně zabývat studiem metonymie teprve nedávno (Goossens et al. 1995; Panther, Radden 1999; Barcelona 2000a). Proto není překvapením, že neexistuje obecně přijímaný koncept metonymie, který by byl všeobecně uznáván všemi lingvisty této školy (v této souvislosti viz Benzces, Barcelona, Ruiz de Mendoza Ibáñez 2011), avšak všichni se shodují na jeho pojmovém charakteru. Část kognitivních lingvistů, k nimž řadíme například Crofta (2002 [1993]), tvrdí, že metonymie musí být referenční. Avšak většina je toho názoru, že ačko-

liv je referenčnost u metonymie velmi častá, není pravidlem. Metonymie je referenční tehdy, když mluvčí použije nominální syntagma (NS) či substantivum pro vyjádření mimojazykové reality; např. řekneme-li *Petrův soused je architekt*, tak NS *Petrův soused* se vztahuje ke konkrétní osobě; oproti tomu substantivum *architekt* nelze označit za referenční, neboť neoznačuje konkrétní osobu, ale pouze *vlastnost*, kterou určité osobě, v tomto případě sousedovi Petra, přisuzujeme. Substantivum *hlava* v příkladu (1), stejně jako *architekt* není referenční, neboť nepřímou vyjadřuje (prostřednictvím metonymie) vlastnost výrazu *Petr*, který už referenční charakter má (ale ne metonymický). Substantivum *Moncloa* ve větě (2) a NS *svůj byt* v příkladu (3) jsou referenční, neboť se vztahují ke konkrétním subjektům, jimž přisuzujeme stav (postoj jako *nelíbit se*) a činnost (*malování*).

Co se týče pojmu metonymie, v rámci kognitivní lingvistiky nalézáme další protichůdné názory, kterými se níže budeme zabývat. Bylo by na místě věnovat této problematice samostatnou rozsáhlou kapitolu, avšak to není cílem této práce (v této souvislosti viz Barcelona 2003a). Nyní zde uvádíme definici pojmové metonymie Lakoffa a Johnsona, kterou nalezneme v 8. kapitole knihy *Metaphors we live by* (Lakoff, Johnson 1980)¹.

Metonymie má primárně referenční funkci, tj. umožňuje nám použít jednu entitu, aby *zastupovala* druhou. Metonymie však není pouze prostředkem reference. Slouží rovněž funkci zajišťovat pochopení. Například v případě metonymie ČÁST ZA CELEK je k dispozici mnoho částí, které mohou zastupovat celek. To, kterou z částí si vybereme, pak určuje, na který aspekt celku se zaměříme. Řekneme-li, že potřebujeme pro náš projekt několik *mladých bystrých mozků*, užíváme „mladé bystré mozky“ k tomu, abychom odkázali na „inteligentní lidi“. Hlavní věcí tu není ani tak použití části (mozku), aby zastupovala celek (člověka), jako spíše výběr speciální charakteristické vlastnosti člověka, totiž inteligence, která je asociována s mozkem (Lakoff, Johnson 1986, s. 74).²

Pokud bychom tuto definici přijali bez výhrad, zjistili bychom, že jisté otázky zůstávají nezodpovězeny. Především je nutné mít na paměti zejména ty, které vystanou s postupným rozšiřováním pojmu metonymie, jak ho později představil sám Lakoff (blíže viz Lakoff 1987; Lakoff, Turner 1989). Jedná se o otázky typu:

- Existují metonymie, které nejsou referenční? Podle výše zmíněné definice (a podle příkladů, které jsou uvedeny ve výše citované kapitole knihy Lakoffa a Johnsona z roku 1980) by odpověď na tuto otázku zněla kladně. Avšak samotná problematika nereferenční metonymie byla Lakoffem (1987), Lakoffem a Turnerem (1989) rozpracována až později.

- Je metonymie „pojmovou projekcí“? Pokud ano, je tato projekce stejného typu jako u metafory? Odpověď na žádnou z těchto otázek nenalezneme v definici z roku 1980. V pozdější práci Lakoffa a Turnera (1989, s. 103–104) se píše, že me-

1 Do španělštiny přeloženo jako *Metáforas de la vida cotidiana*. Madrid: Cátedra, 1986.

2 Lakoff, G., Johnson, M. *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host, 2002.

tonymie je pojmovou projekcí (angl. *mapping*), která pracuje s entitami společné pojmové domény, na rozdíl od metafory, která je založena na dvou od sebe se lišících doménách. Avšak autoři nezmiňují, v čem spočívají tyto domény a jak odlišit metaforu od metonymie, jestliže dané domény nemají pevně stanovené hranice v rámci kognitivní lingvistiky. Jak lze zjistit, jestli se nacházíme stále v rámci jedné společné domény, nebo zda se již jedná o dvě rozdílné domény? (K této problematice viz Barcelona 2002a; Feyaerts 2000; Croft, Cruse 2004; Riemer 2001; Peirsman, Geeraerts 2006 aj.).

Různé definice metonymie objevující se v rámci kognitivní lingvistiky po vydání práce Lakoffa a Johnsona se snaží na tyto otázky nalézt odpověď. Z těchto pozdějších definic zde uvádíme tu (převzata a upravena z: Barcelona 2002a), která je pojmově dosti široká a přijímána velkou částí autorů. Tato definice se příliš neliší od definic Lakoffa a Turnera (1989), Kövecsesa a Raddena (1998) či Panthera a Thornburgové (2003b, 2007), a proto ji lze považovat za syntézu definic (s drobnými rozdíly) výše zmíněných. Definice, kterou zde navrhneme, zní:

Metonymie je asymetrickou projekcí jedné pojmové domény – „zdroje“ – do jiné pojmové domény – „cíle“ –, přičemž obě jsou spojeny toutéž pragmatickou funkcí a nacházejí se ve funkční doméně. Výsledkem této projekce je myšlenková aktivace cíle.

Nyní se pokusíme o krátký komentář této definice.

Jak bylo uvedeno výše, metonymie tedy nemusí mít nutně referenční charakter, a proto definice nezahrnuje referenčnost jako jeden z důležitých znaků metonymie.

Proč se v této definici říká, že metonymie je projekcí jedné *pojmové domény* do jiné? Někteří kognitivní lingvisté, jako například Kövecses a Radden (1998), chápou metonymii jako vztah mezi dvěma pojmovými *entitami*. Zdá se, že tímto termínem míní „role“ hrané tím, čemu my tu říkáme *zdrojová doména* a *cílová doména*, tedy role, které se obvykle vyjadřují v rámci kognitivní lingvistiky jako termíny částečně abstraktní – *místo, činitel, část, celek, příčina, důsledek, instituce*. Tyto abstraktní pojmy mívají často složitou pojmovou strukturu, neboť jsou tvořeny složitými pojmovými doménami. Dokonce tak na první pohled hmatatelný *pojmem* jako PRST vytváří takovou doménu, která vedle znalostí fyziologie prstu (nehty, klouby, články prstu), jejich funkce a patologických jevů předpokládá také znalost obrovské sítě pojmů – *ruka, lidské tělo, lidská fyziologie* a další (Langacker 1987, s. 147–152; Croft 2002 [1993]). Na druhou stranu Lakoff (1987, kapitola 5) ve svém pozdějším rozšíření konceptu metonymie zastává názor, že často jedna *subkategorie* aktivuje skrz metonymii kategorii, jíž je součástí. Díky těmto argumentům se upřednostňuje užívání termínu *doména* pro označení konceptů, které jsou spojeny metonymií, namísto méně přesného termínu *pojmová entita*.

Metonymie je „projekcí“, protože zdroj zapříčiňuje myšlenkovou aktivaci cíle díky *perspektivě*, jež je nad ním vytvořena. V příkladu *Picasso není pro laika jasně srozumitelný a zároveň je kvůli své ceně těžko dostupný pro běžné občany* (jedná se o výňatek z textu, jehož hlavní tematikou je umění 20. století) je PICASSOVA

UMĚLECKÁ TVORBA metonymickým cílem a jeho aktivace vychází od metonymického zdroje PICASSA jakožto UMĚLCE; zdroj je *pojmovým referenčním bodem* (angl. *reference point*); viz Langacker 1993; Kövecses, Radden 1998.

Termín *funkční doména* je ekvivalentem pro *rámec* (Fillmore 1985) nebo idealizovaný kognitivní model (Lakoff 1987).

V jedné z nejvlivnějších definic v rámci kognitivní lingvistiky (definice Lakoffa a Turnera (1989)) je řečeno, že metonymie se pohybuje „v rámci jedné společné domény“ (na rozdíl od metafory, která pracuje s dvěma doménami, jež nejsou součástí jedné obecné kognitivní domény). Tato společná doména, v níž metonymie pracuje, není však jakoukoliv doménou, nýbrž tou, již nazýváme *funkční doménou* neboli *rámcem* či *idealizovaným kognitivním modelem* (IKM). V příkladu (1) je odpovídající funkční doménou LIDSKÁ BYTOST, v příkladu (2) PROSTOROVÉ UMÍSTĚNÍ a ve větě (3) je touto funkční doménou BYT (jako typ příbytku). Tato přesnost je nezbytná, neboť projekce, které byly vždy považovány za metaforické, jako například ta, jež se skrývá ve vyjádření *Petr je parní válec* (vztahující se k Petrově impulzivní povaze, k jeho fyzické aktivitě atd.), by měly být považovány za metonymické s ohledem na užité domény, neboť stejně jako doména NEŽIVÝCH FYZICKÝCH OBJEKTŮ, mezi které řadíme nejrůznější stroje, tak i doména LIDSKÝCH BYTOSTÍ tvoří část obecné domény FYZICKÝCH ENTIT. Ale mezi tímto posledním příkladem a příklady (1–3) je velmi důležitý rozdíl. Ačkoliv všichni víme, že lidské bytosti a neživé fyzické objekty náležejí do kategorie či domény fyzických entit, není tento implicitní poznatek relevantní v metaforické projekci pojmu parní válec do osoby s velkou fyzickou aktivitou (která je považována za metaforický cíl slučitelný s kontextem). Relevantním je zde fakt, že osoby a věci jsou na nižší úrovni klasifikace (tj. na „taxonomicky“ nižší úrovni) dva rozdílné typy entit, avšak mohou sdílet jistou část abstraktních vlastností.

Jinými slovy řečeno, ačkoliv osoby i stroje jsou součástí určitého klasifikačního stupně v rámci společné domény (kterou nazýváme „taxonomickou“), nejsou **v tomto případě** součástí stejné funkční domény, tj. rámce či IKM. A proto jestliže předpokládáme, že metonymie působí ve funkční doméně (nikoli v taxonomické) a metafora působí mezi **dvěma** funkčními doménami (dvěma rámci či IKM – lidské bytosti a stroje), nebyl by žádný problém použít tento příklad jako příklad metafory. Také by nebylo chybné považovat za metonymický příklad (2), v němž neživý fyzický objekt (budova) aktivuje projekci na jednu nebo více osob, takže v tomto případě je rozhodující to, že zdroj a cíl jsou spojeny v rámci jedné funkční domény (prostorové umístění). Rozdíl mezi doménou funkční a taxonomickou (ať už je v rámci kognitivní lingvistiky nazýváme jakkoliv: *prostou doménou*, *rámcem*, *IKM*) není absolutní, neboť se častokrát oba pojmy překrývají. **Hlavní** rozdíl mezi oběma pojmy spočívá v detailních a bohatých znalostech, které se v každém případě předpokládají: relativně detailní v případě funkční domény a relativně schematické (omezené na umístění domény v obecné taxonomii) v případě taxonomických domén. Začlenění zdroje a cíle do jedné funkční domény je nezbytnou podmínkou, avšak není podmínkou dostatečnou, aby vznikla metonymie. Zdroj a cíl musejí být spojeny alespoň jednou *pragmatickou funkcí*.

Pojem *pragmatická funkce* se vztahuje k základní vlastnosti metonymie: **výjimečné** spojení **rolí** zdroje a cíle v rámci společné *funkční domény* (také Fauconnier 1994, 1997 považuje metonymii za „projekci pomocí pragmatické funkce“). *Pragmatická funkce* je tedy silné spojení, většinou automatické, mezi dvěma rolemi stejného rámce nebo idealizovaného kognitivního modelu, spojení, které existuje například mezi příčinou a následkem, autorem a dílem, původcem děje a dějem, podmínkou a výsledkem, nástrojem a jeho uživatelem, fyzickou entitou a jejím obrazem atd. Tato vlastnost je vlastností základní, protože jak tvrdí Kövecses a Radden (1998), dvě taxonomické nebo funkční domény se mohou spojit v jednu funkční doménu, a přesto se nemusí jednat o spojení metonymické. Například domény LIDSKÝ NOS a LIDSKÁ ŮSTA tvoří část funkční domény LIDSKÉ TĚLO, ale není obvyklé, aby jedna doména byla aktivována doménou druhou prostřednictvím metonymie. Důvodem je, že jejich role v rámci obecné funkční domény nezachovávají žádný výjimečný vztah mezi sebou, tedy takový vztah, který existuje mezi AUTOREM a DÍLEM (viz výše Picasso), mezi ČÁSTÍ TĚLA a OSOBOU nebo TYPEM OSOBY (příklad (1)), mezi UMÍSTĚNÍM A UMÍSTĚNÝM (příklad (2)), mezi FYZICKOU ENTITOU a JEJÍ ČÁSTÍ (příklad (3)) a mezi rolemi, které jsou spojeny pragmatickými funkcemi, o nichž se zmiňuji na začátku části 2. Co se týče „nahodilosti“ metonymie chápané jako pragmatický vztah, viz Panthera a Thornburgovou (2003b, 2007).

Dalším důsledkem toho, že metonymický zdroj a cíl jsou spojeny pragmatickou funkcí, je to, že toto spojení může být různě silné (Panther, Thornburg 2003b). Jeho síla závisí na pojmové blízkosti zdroje a cíle. Pokud jsou pojmově vzdálené, spojení je slabé, a tudíž je slabé i spojení metonymické. Proto ve větě *Madrid se rozhodl pro změnu velvyslance v Paříži* je metonymické spojení mezi pojmy MADRID a ŠPANĚLSKÁ VLÁDA velmi silné. Avšak ve větě *Manzanares se rozhodla pro změnu velvyslance v Paříži*, kde se předpokládá, že substantivum *Manzanares* (označující řeku, která protéká Madridem) se vztahuje k španělské vládě, je metonymické spojení mezi pojmy ŘEKA MANZANARES a ŠPANĚLSKÁ VLÁDA méně přímé, a tudíž (mnohem) slabší. Stupeň síly pragmatického spojení je jedním z faktorů, které usnadňují porozumění a konvenčnost metonymického slovního obratu. Z hlediska metonymie není v tomto případě substantivum *Manzanares* konvenční, protože posluchači nebo čtenáři dá větší práci odhalit spojení mezi řekou a městem Madrid, následně pak mezi Madridem a španělskou vládou; jinými slovy řečeno, v tomto případě musí následovat pomyslný metonymický řetěz utvořený z pojmů ŘEKA MANZANARES → MADRID → ŠPANĚLSKÁ VLÁDA.

2. Základní druhy metonymie

V rámci kognitivní lingvistiky neexistuje typologie, která by byla dostatečně podrobná a zároveň obecně přijímaná. Spíše lze hovořit o různých dílčích pokusech o klasifikaci, které uvádějí kritéria, jež jsou přijatelná pro rozdílné autory. Následně zde představíme jednotlivá kritéria a klasifikace, které z těchto kritérií vycházejí.

První kritérium se týká typu *pragmatické funkce*, která spojuje metonymický zdroj a cíl. Neexistuje žádná přesná a všeobecně uznávaná klasifikace typů specifických pragmatických funkcí, ale v odborné literatuře (viz Kövecses, Radden 1998; Peirsman, Geeraerts 2006) se autoři zmiňují mimo jiné o následujících typech (které zároveň zahrnují rozdílné podtypy):

UMÍSTĚNÍ a UMÍSTĚNÝ („Londýn“ a „britská vláda“: *Londýn zvolil nového velvyslance ve Švýcarsku*; UMÍSTĚNÝ je druh TÉMATU, které je rolí korespondující s lokalizovanou entitou v daném místě nebo které to místo mění).

PODUDÁLOST a KOMPLEXNÍ UDÁLOST („opravit test“ a komplexní akt „opravy testů a jejich oznámkování“: *Musel jsem opravit dvě stě testů a jen půlka prošla*).

VLASTNOST a ENTITA („radost“ a „milá osoba“: *Lola je radost*).

VÝROBCE a VÝROBEK, tento typ metonymie je považován některými odborníky za druh, jehož součástí je pragmatická funkce AUTOR a DÍLO (*Stradivarius a Stradivárky*; *Velázquez a Mám doma Velázqueze*).

ZEMĚPISNÝ CELEK a JEHO ČÁST (*Spojené království a Anglie*; *Amerika a Spojené státy*).

ČÁST LIDSKÉHO TĚLA a LIDSKÁ BYTOST (*mozek a inteligentní bytost*; *tvář a bytost*).

PŘÍČINA a NÁSLEDEK („zkáza“ a „původce zkázy“: *Jsi moje zkáza*; nebo „otevřít vězeňská vrata“ a „osvobodit vězně“: *Otevřeli vězeňská vrata*).

SPOLEČNOST a ZAMĚSTNANEC („deník *El Mundo*“ a „novinář v *El Mundo*“: *El Mundo položilo ministrovi na tiskové konferenci složitou otázku*).

ENTITA a JEJÍ ČÁST („auto“ a „karosérie“: *Chystám se umýt auto*).

OVLÁDAJÍCÍ a OVLÁDANÝ („auto“ a „řidič“: *Nabourali mě, proneseno řidičem, jenž mluví o svém autě*).

NÁDOBA a OBSAH („sklenice“ a „tekutina“: *Vypil jsem celou sklenici*).

PŘEDMĚT a MATERIÁL (materiál „karton“ a předměty vytvořené z tohoto materiálu, jako jsou krabice mléka, krabička od cigaret atd.: *Půjdu koupit do supermarketu dvě krabice mléka*).

PODMÍNKA a VÝSLEDEK („podíval se na něj lékař“ a „byl odborně lékařsky vyšetřen“: *Nevypadáš dobře. Měl by tě vidět lékař*; prostřednictvím slovesa „vidět“ se chce vyjádřit to, že by se měl nechat dotýčný odborně vyšetřit).

PŘEDMĚT a JEHO PŮVOD („Ribera del Duero“ a „víno pocházející z této oblasti“: *Koupil jsem vynikající ročník Ribery del Duero*).

VLASTNÍK a VLASTNĚNÝ („peníze“ a „ti, již mají peníze“: *Ministr se spojil s penězi*³; ve smyslu, že ministr navázal vztahy s vlivnými osobami za účelem obohatit se).

DĚJ, UDÁLOST nebo PROCES a JEJICH ČÁSTI (těmito částmi mohou být účastníci, např. NÁSTROJ, PŮVODCE DĚJE, PŘÍJEMCE, TÉMA atd., nebo okolnosti, např. UMÍSTĚNÍ, ČAS, ZPŮSOB a další: „meč“ (nástroj) a „válka, ná-

3 Jedná se o doslovný překlad. V češtině by tato věta zněla: „Spojil se s vlivnými“.

silí“ (děj): *Slovo by mělo být účinnější než meč*; „psaní“ (děj) a „dopis“ (předmět): *Příjemci přišlo psaní včas*).

KATEGORIE a ČLEN („aspirin“ (člen) a „analgetikum“ (kategorie): *Bolela mě hlava. Vzal jsem si aspirin* (ve skutečnosti si mohl vzít jakékoli jiné analgetikum)).

OBLEČENÍ a OSOBA („sukně“ a „ženy“: *Tomáš je obklopen samými sukňemi*).

POTENCIÁLNOST a SKUTEČNOST (angl. *Can you see him?* by se doslovně přeložilo „Můžeš ho vidět?“, avšak přesnější překlad by zněl „Vidíš ho (v tomto okamžiku)?“; to znamená, že právě probíhající situace se vyjadřuje pomocí potenciálnosti, že se tato situace stane; ve španělštině se často říká *Le puedo asegurar que todo saldrá bien* („Mohu vás ujistit, že vše dopadne dobře“), což je forma, která se užívá pro ujištění osoby v právě probíhajícím mluvním aktu.

Tato klasifikace se může kombinovat ještě s dalším kritériem, kterým je *obecnost* neboli *stupeň abstrakce*. Podle tohoto kritéria můžeme klasifikovat všechny metonymie na úrovni abstraktnější, zde by se jednalo o metonymie typu „část za celek“, „celek za část“ a „část za část“, nebo je lze klasifikovat na úrovni konkrétnější, tedy klasifikovat je na nižší úrovni. Například jednu a tutéž metonymii, kterou může být *MOZEK ZA INTELIGENTNÍHO JEDINCE*, můžeme klasifikovat jako metonymii typu *ČÁST LIDSKÉHO TĚLA ZA LIDSKOU BYTOST* na úrovni abstraktnější a jako metonymii typu *ČÁST ZA CELEK* na úrovni nejobecnější.

Jestliže se řídíme *silou metonymického spojení*, pak jednotlivé metonymie mohou být *silnější* či *slabší*, což závisí na počtu konceptuálních článků, které od sebe oddělují zdroj a cíl. Vzpomeňme na příklad týkající se španělské vlády, jenž byl komentován výše a v němž, jestliže se užije výrazu *Madrid*, je metonymické spojení silnější než při použití výrazu *Manzanares*.

Stupeň prototypičnosti metonymií může být také jedním z klasifikačních kritérií. Do této chvíle se objevily dva návrhy prototypičnosti v metonymii, jeden od Barcelony (2002b, 2003a, 2011) a druhý od Peirsmána a Geeraertse (2006). Oba tyto návrhy jsou značně složité, a je tedy možné vypíchnout pouze zlomky, které neodrážejí jejich celou komplexnost.

Barcelona ve výše citovaných pracích navrhuje, aby prototypickými metonymiemi byly metonymie referenční, jejichž cílem je jednotlivina či spojení jednotlivin (ne třída), což je možné vidět u příkladů (2) a (3). Jedná se o metonymie studované v rétorice a tradiční sémantice. Menší stupeň prototypičnosti tvoří metonymie, které autor označuje za *jednoduše typické*. Jedná se o metonymie, v nichž je cíl sekundární subdoménou uvnitř základu nebo v nichž cíl není v základu, což se děje u všech metonymií typu *ČÁST (zdroj) ZA CELEK (cíl)* a metonymií *ČÁST (zdroj) ZA ČÁST (zdroj)*. Tyto metonymie nejsou referenční, což lze vidět na příkladu (1), ovšem i kdyby byly, jejich cílem je třída, nikoli jedna či více samostatných entit, což lze doložit příkladem *Na párty je mnoho hezkých tvářiček*, vyjadřujícím, že na párty je mnoho hezkých dívek (*ČÁST TĚLA [KRÁSNA TVÁŘ] ZA TYP JEDINCE [HEZKÉ DÍVKY]*). Nakonec zde zmíníme metonymie *okrajové* neboli *čistě schematické*, kterými jsou metonymie typu *CELEK ZA ČÁST*, jejichž cílem je „minimálně primární“ či „minimálně sekundární“ poddoména (Langacker 1987) jejich zdroje.

Jako příklad si uvedeme větu *Tato kniha je velmi poučná* (ENTITA – KNIHA – ZA ČÁST – VÝZNAMOVÝ OBSAH KNIHY). Příklady takovýchto metonymií jsou velmi blízké doslovnému užití, protože sémantický posun, který se v nich aktivuje, je velmi malý a není snadno přijatelný pro mluvčí, což je důvodem, proč tento příklad někteří autoři neoznačují za metonymii.

Pro Peirsmana a Geeraertse (2006) jsou nejprototypičtějsími metonymiemi ty, které se aktivují v prostorové a materiální doméně, a v jejich rámci hlavně ty, v nichž se sbíhá nejvyšší stupeň blízkosti mezi dvěma fyzickými entitami, které uvádějí výše zmínění autoři: *stupeň síly kontaktu* a *stupeň vymezení (boundedness)*. Tohoto nejvyššího stupně je dosaženo prostřednictvím fyzického vztahu metonymie ČÁST–CELEK v příkladech (1) a (2) (osoba–mozek; byt–zdi), ale oslabuje se, když stupeň vymezení zdroje je menší, což lze vidět na příkladu *Na párty bylo hodně norků*, který znamená, že na párty bylo hodně „norkových kožichů“ (NOREK je zdrojem a materiálem, z něhož jsou vyrobeny zmíněné kožichy, nejedná se o vymezenou substanci, nýbrž o substanci neobsahnutelnou; odtud jeho užití jako název–materiál). V rámci prostorově–materiální domény je stupeň prototypizace menší, pokud se blízkost týká obsahu (jako je tomu v příkladu SKLENICE ZA TEKUTINU (*Vypil jsem sklenici*)), a ještě menší je, pokud se jedná pouze o fyzickou blízkost (jako je tomu ve vztahu mezi UMÍSTĚNÍM a UMÍSTĚNÝM), a ještě mnohem menší, pokud se jedná o nejtěsnější blízkost. Metonymie, které se aktivují v prostorové a materiální doméně, jsou v reálu více prototypičtější než ty, které se aktivují v časové doméně, a tyto časové jsou více prototypičtější než ty, které se aktivují v doméně činnosti, události, procesu (PŮVODCE DĚJE – ČINNOST atd.), a tyto jsou opět prototypičtější než ty, které se aktivují ve skupinové či kolektivní doméně entit (jako KATEGORIE–ČLEN).

3. Všudypřítomnost metonymie

V následující části budeme hovořit pouze o některých specifických oblastech jazyka a poznání, v nichž metonymie hraje důležitou roli (viz Burkhardt 2010; Barcelona 2002b; Barcelona (v tisku); Radden 2005).

3.1 Metonymická motivace metafory

V prvé řadě lze doložit důležitost metonymie na vztahu mezi metaforou a metonymií (Barcelona 2000a, 2000b; Goossens 1990; Goossens et al. 1995; Kövecses 2002; Radden 2000, 2002; Taylor 1995, s. 138–141). Velké množství prací znázorňuje, jak se metaforický rozsah určitých elementů odvíjí od nemetaforických významů těchto termínů, neboť metaforický význam je závislý na významu nemetaforickém. Jinak řečeno, tito autoři připouštějí implicitně, či explicitně, že existuje jistá metonymická perspektivizace metaforické zdrojové domény a cílové domény. Barcelona (2000b) dochází dokonce k závěru, že **každá** pojmová metafora je nezbytně podmí-

něna jednou či více metonymiemi, ačkoliv je třeba připomenout, že tato hypotéza není zcela dokázána. Příkladem tohoto závěru je historická analýza metaforických rozsahů nad doménami anglických sloves, vyjadřující odpověď, kterou vypracovala Rudzka-Ostynová (1995); např. sloveso jako *odpovědět* může metaforicky znamenat „realizovat činnost jako reakci na jinou činnost, která jí předcházela“, jako je tomu v příkladu *Španělský výběr odpověděl na nátlak soupeře mistrovským protiútokem a následnou brankou Iniesty*. Stejně jako původní i metaforický význam slovesa *odpovědět* v sobě zahrnuje subschéma „akce–reakce“, jehož metonymická perspektivizace umožňuje metaforický rozsah.

Dalším způsobem, jak spojit metonymii s metaforou, je prostřednictvím generalizace či dekontextualizace metonymie, která v jiných kontextech spojuje metaforickou zdrojovou a cílovou doménu (Barcelona 2000b; Goossens 1990; Kövecses 2002; Niemeier 2000; Radden 2000, 2002; Taylor 1995, s. 138–141). Jedním z příkladů může být pojmová metafora: VELKÉ MNOŽSTVÍ JE VERTIKÁLNÍ NADŘAZENOST, jinak známá jako VÍCE JE NAHOŘE. Toto tvrzení lze aplikovat na příkladech (4):

(4) *Životní náklady rostou.
Ceny rostou až do nebe.*

Tato metafora se zakládá na metonymické aktivaci pojmu množství (založeno na principu asociace prostřednictvím zkušenosti) prostřednictvím vertikálního (stoupavého) zobrazení. Časté metonymické spojení množství a vertikálnosti dokládá následující dialog: *Jak se máš? Mám toho až nad hlavu*. V tomto případě nám označení *mám toho až nad hlavu* říká, že množství úkolů, jež máme zvládnout, přesahuje naše možnosti – obsah přesahuje hranici, již je naše mysl schopna pojmut. Toto opakované metonymické spojení vertikálnosti (výšky) a množství zde přechází v abstraktní spojení – metaforické – mezi nimi, v kontextech, kde vertikálnost a množství již nejsou ve skutečnosti spojovány, jako tomu bylo v předchozím příkladu, tzn. že metonymie zůstává dekontextualizována a generalizována, a stává se tak metaforou. Když řekneme, že *životní náklady rostou*, pak výška zde není spojována s množstvím. Výšky je zde užito pouze jako konvenčního metaforického nástroje, jak posuzovat a hovořit o množství. Metafora VÍCE JE NAHOŘE by byla jednou z *metafor primárních*, jak je nazývá Grady (Grady 1997; Grady, Johnson 2002). Tyto metafory považuje Radden (2002) spolu s Barcelonou (2000b) za metafory zakládající se na metonymii.

3.2 Prototypy metonymického základu

Existuje mnoho variant prototypů metonymického základu: společenské stereotypy, typické příklady, archetypy, ideály, podvzory, významné příklady atd. (viz Lakoff 1987). Podívejme se nyní na následující jednoduchý příklad.

Většina prototypů, kterými se Lakoff (1987) zabývá, jsou ty, které označuje za kategorie *hvězdčovitě*, jejichž prototypem je vždy určitá subkategorie (určitá část), které je užito k tomu, aby zastupovala celou kategorii. Jinými slovy se jedná o *metonymické modely*, v nichž jedna subkategorie figuruje jako *referenční bod* (Langacker 1993, 1999), jehož prostřednictvím se myšlenkově aktivuje celá kategorie.

Jedním z těchto modelů může být metonymický prototyp MATKY. Matka, jež je silným společenským stereotypem – „paní domu s výlučným postavením“ –, obsáhne celou kategorii matek (zahrnuje také ty, které pracují mimo domov). To stejné lze vidět na příkladu modelu SVOBODNÝ (jehož prototypem je mladý a svobodný muž ve společnosti, která považuje za standardní být v tomto věku již ženatý, potažmo ve vážném vztahu), u něhož se může objevit na základě chování některých svobodných („nepodřizuje se domácímu řádu, má machistický pohled na svět, má vztahy s více ženami atd.“) alternativní prototyp svobodného – *metonymický* –, jehož význam je skryt v příkladu (5), kde slovo *svobodný* vyjadřuje tento prototyp:

(5) *Loli má plné zuby svého manžela, který se chová, jako by byl svobodný. Již nebude tolerovat jeho flámy a nevěry.*

Zde vidíme, jak **důležitou** roli sehrává metonymie v organizaci našich pojmových kategorií, jež se týkají odpovídajících prototypů, a zároveň dovoluje konceptualizaci celé kategorie, jako by se jednalo pouze o jednu z jejich subkategorií. To nás přivádí k úvaze o funkci tohoto metonymického prototypu, jak tomu bylo u výše uvedeného příkladu, kde manžel Loli představuje stereotyp svobodného muže. Tímto se jednotlivé znaky svobody úměrně k danému „všeobecně uznávanému“ prototypu stávají irelevantními v procesu interpretace této věty, protože jsou neslučitelné s morálními aspekty dané společnosti.

Dokonce by bylo možné tvrdit, že jakákoliv kategorizace na základě prototypů je ve své podstatě operací metonymickou, neboť uspořádáváme celou kategorii způsobem projekcí hlavní neboli prototypické subkategorie a jejích částí, a proto často rozhodujeme o náležitosti, či nenáležitosti subkategorie ke kategorii obecné na základě její podobnosti s kategorií hlavní.

3.3 Metonymie a pojmové začlenění

Jak je známo, teorie pojmového začlenění navržená Fauconnierem a Turnerem pracuje se dvěma či více myšlenkovými prostory *input* neboli prostory vstupu, navíc počítá s jedním obecným prostorem, který přivádí identické elementy ke vstupním prostorům, a tím usnadňuje jejich korelaci, dále také pracuje s prostorem sloučení (*blend*), který přivádí elementy vstupních prostor (ne nutně identické, často mohou být protichůdné), a vytváří tak vlastní strukturu. Jako příklad nám může posloužit symbol smrti: kostra v černé kápi s kosou v ruce (Turner, Fauconnier 2000). Tento symbol vytváří a zobrazuje mnoho myšlenkových vstupních prostorů: myšlenkový prostor smrti člověka, vraždy zbraní, žně. Právě ta metonymie, která v jednom

z těchto vstupních prostorů spojuje kápi a smrt prostřednictvím křesťanského rituálu duševního odchodu umírajícího do posmrtného života, kterému je přítomen kněz, je metonymií „na velkou vzdálenost“ (kápě – kněz – odchod mrtvého – smrt). Podle Turnera a Fauconniera se mezi „principy optimalizace v sítích začlenění“ nachází „omezení v metonymické projekci“, které spočívá ve zkrácení metonymické vzdálenosti mezi dvěma elementy v prostoru sloučení. V prostoru sloučení výše uvedeného příkladu pojmová metonymická vzdálenost mezi smrtí a kápí je velmi malá, neboť kápě se přemění v šat smrti.

3.4 Metonymie a lexikální sémantika

Důležitost metonymie v oblasti rozsahu lexikálního významu a v lexikální polysémii je všeobecně přijímána řadu let. Velká část lexikálních mnohoznačných řetězců je vykládána na základě metonymie. Například není pochyb o tom, že některé významy slova *over*, jimiž se zabýval Brugman ve své známé studii ohledně mnohoznačnosti tohoto slova (Brugman 1988), jsou výsledky metonymické projekce. Taylor (1995, s. 127–130) správně upozorňuje na to, že to, co Lakoff ve své vlastní analýze založené na poznatcích Brugmana (Lakoff 1987, s. 440–444) nazývá obrazově-schematickými transformacemi (v angličtině *image-schema transformations*), jsou ve skutečnosti operace metonymické.

(6)(a) *Sam walked over the hill.*

„Sam šel přes kopec.“

(b) *Sam lives over the hill.*

„Sam žije za kopcem.“

V příkladu (6a) je zobrazen jeden z prototypických významů lexému *over* – celý průběh cesty, zatímco ve větě (6b) se nám zobrazuje neprototypický význam – pouze cíl cesty. Metonymii, jež tento příklad reflektuje, označujeme za metonymii CELEK ZA ČÁST neboli celý průběh cesty za její cíl.

Nyní se podívejme na příklad ze španělštiny. Stačí se podívat na kterýkoli lexém ve slovníku, abychom si potvrdili, že značná část jeho významů je metonymicky navzájem propojena. Takovýmto příkladem může být podstatné jméno *mesa* („stůl“). Slovník *Diccionario de la Real Academia Española de la Lengua* (DRAE, dostupný z: <www.rae.es>) uvádí 14 významů tohoto lexému, k nimž se přidružují významy početných syntagmat, ve kterých se objevuje v kombinaci s jinými lexémy. Pro ilustraci si uvedeme některé názorné příklady významů tohoto lexému. Základní a prototypický význam je:

(7) *Mesa* („stůl“)

(1) f. Mueble, por lo común de madera, que se compone de una o de varias tablas lisas sostenidas por uno o varios pies, y que sirve para comer, escribir, jugar u otros usos.⁴

Následně uvedeme sérii metonymických významů lexému stůl:

(2) f. En las asambleas políticas, colegios electorales y otras corporaciones, conjunto de personas que las dirigen con diferentes cargos, como los de presidente, secretario, etc.⁵

Zde se jedná o metonymii typu UMÍSTĚNÍ (STŮL) ZA UMÍSTĚNÝ (vedoucí pracovníci obvykle sedávají za stolem) a nástroj (stůl) za původce děje (vedoucí).

(6) f. En lo místico, acto de recibir los fieles de eucaristía.⁶

V uvedeném významu (6) je metonymickým významem místo (stůl, kterým je oltář) za událost s ním spojenou.

(14) f. En las secretarías y oficinas, conjunto de negocios que pertenecen a un oficial. *Juan tiene la mesa de la infantería; Pedro está en la mesa de la casa real.*⁷

Ve významu (14) je metonymickým významem místo (pracovní stůl) za aktivitu, která se na tomto místě uskutečňuje (události, jež se zde řeší).

Na druhou stranu, základním významem slovního spojení *mesa redonda* („kulatý stůl“) je:

(1) f. La que no tiene ceremonia, preferencia o diferencia en los asientos.⁸

Toto syntagma má další významy, jež jsou výsledkem metonymického rozsahu tohoto spojení. Například:

(2) f. Grupo de personas versadas en determinada materia que se reúnen para confrontar sus opiniones sin diferencia de jerarquía entre los participantes.⁹

4 Čes. „ž. Nábytek, nejčastěji ze dřeva, jenž je složen z jedné či více hladkých desek, podepřených jednou či více nohami, který slouží k jedení, psaní, hraní a dalšímu používání.“

5 Čes. „ž. Při politických shromážděních, volebních komisích a ostatních shromážděních skupina lidí, která zastává různé funkce, jako například funkci prezidenta, sekretáře (asistenta) atd.“

6 Čes. „ž. V mystice se jedná o akt přijímání při mši svaté.“

7 Čes. „ž. V kancelářích a na úřadech se jedná o soubor úkolů, které náležejí příslušnému úředníkov. Doslova: *Jan má stůl pečoty; Petr je u stolu královského paláce.*“

8 Čes. „ž. Ten, který nemá mocenskou strukturu.“

9 Čes. „ž. Skupina lidí, zkušená v jisté oblasti, která se sdružuje za účelem konfrontace jednotlivých názorů bez rozdílů postavení diskutujících.“

Rozdíl mezi druhým významem syntagmatu *kulatý stůl* a druhým významu lexému *stůl* ve španělštině je ten, že uspořádání míst u stolu není znakem mocenské struktury.

V tomto příkladě je metonymickým významem umístění (STŮL) za umístěný (vedoucí pracovníci obvykle sedávají za stolem) a nástroj (stůl) za původce děje (VEDOUČÍ).

Navíc výrazy jako *poner la mesa* („prostřít stůl“) a *alzar/quitar/recoger la mesa* („sklidit stůl“), které DRAE vyčleňuje zvlášť, by mohly spadat pod stejné lexikální heslo, neboť ve všech těchto případech je metonymickým významem umístění za umístěný (jídlo a nadobí).

Proto někteří autoři navrhli, aby byla metonymie (a také metafora) užitá jako nástroj, jenž ulehčuje lexikografickou práci, neboť může být velmi užitečný při organizaci lexikálních významů, které určitý lexém může vyjadřovat (viz Geeraerts 2001 2007; Ibarretxe-Antuaño 2010).

Dalším příkladem by mohly být implikatury metonymického základu (o kterých je detailněji pojednáno v oddílu 3.6), které někdy zapříčiňují metaforický rozsah lexika při procesu gramatikalizace. Takovým příkladem je sloveso *ir* („jít“), které pokud plní funkci neplnovýznamového slovesa, vyjadřuje budoucnost (Aaron 2007; Garachana 2011; Hopper, Traugott 1993; Heine, Claudi, Hünemeyer 1991; Langacker 1990; Melis 2006; Pérez Saldanya 2008; Pérez Saldanya, Hualde 2003). Původ tohoto rozšíření se nachází v užití tohoto slovesa spolu s adverbialními komplementy cíle (*Pedro va todos los días a Madrid a trabajar en su empresa.*)¹⁰, ve kterých jsou zároveň zahrnuty záměr původce děje a budoucí realizace tohoto záměru. Pohyb a prostorový cíl se jako celek mohou zobrazit metonymicky nad v sobě obsaženými elementy neboli nad záměrností a budoucností (v příkladech jako *Luis va a cerrar el trato mañana por el teléfono, sin moverse de casa. Lo decidió hace tiempo.*)¹¹ nebo výhradně nad pojmem budoucnost (*Mañana va a llover.*)¹². Něco obdobného se stalo se spojkami odvozenými od participií typu *dado que, puesto que*¹³, s velkým množstvím předložek, pomocných sloves a obecně s lexémy z uzavřené třídy – mluvnickými, které pocházejí z lexémů otevřené třídy. Takovými to lexémy mohou být slovesa, přídavná jména atd.

3.5 Metonymie a symbolismus

Jak jsme viděli, jestliže metonymie motivuje přímo nebo nepřímou význam početných lingvistických znaků, její funkce je také velmi důležitá při motivaci symbolů, které nemusejí být striktně jazykové. Není pochyb o tom, že existuje jistá

10 Čes. „Pedro jezdí každý den do Madridu za prací.“

11 Čes. „Luis uzavře jednání zítra po telefonu, aniž by se vzdálil z domu. Rozhodlo se to již dávno.“

12 Čes. „Zítra bude pršet.“

13 Čes. „vzhledem k tomu, neboť“.

metonymická operace na pozadí tvoření a užívání mnoha z těchto dohodnutých symbolů. Je tomu tak proto, že symbol často představuje doménu do jisté míry významnou k doméně, kterou představuje. Jako příklad si vezměme kříž jako symbol křesťanství (Lakoff, Johnson 1980, kap. 8; Gibbs 1994, kap. 7). Kříž býval nástrojem mučení, na němž byl umučen Ježíš Nazaretský, zakladatel křesťanství. A proto nám subdoména pojmové domény křesťanství umožňuje myšlenkový přístup k celé doméně. Na druhou stranu se stal tento symbol konvenčním, ať už díky společenské dohodě, či příslušným autoritám, a dnes je stále symbolem, a to i pro ty, kteří neznají jeho historický základ a souvislosti. Mnoho lidí, kteří nejsou křesťany a kteří neznají evangelium, si však dá do souvislosti kříž s křesťanstvím, takže pro ty, kteří zaznamenali tento symbol v kostelích, při křesťanských slavnostech a ceremoniích, je subdoménou idealizovaného kognitivního modelu křesťanství.

Ikonická gesta mohou být často metonymickými (Gibbs 1994, kap. 7), přinejmenším z určité části. Představme si, že někdo vypráví událost, jež se stala někomu jinému, tímto způsobem:

(8) *Uviděl koláč a (GESTO).*

V tomto případě se gesto skládá ze sevření prstů ruky a jejího přiblížení k ústům za účelem upozornit na to, že tato osoba jedla koláč: děj, vyvolaný pouze gestem zvednutím ruky přibližující se k ústům, myšlenkově aktivuje počáteční fázi celého procesu jedení, do něhož vstupují další akce: ty, jež se týkají vložení jídla do úst, jeho žvýkání a polknutí (na druhou stranu je nutné, aby v procesu jedení byl fyzicky přítomen kus jídla, který zde ale přítomen není).

3.6 Metonymie, pragmatické vyvozování a diskurz

Metonymie také leží v samotném jádru pragmatického vyvozování. Jak tvrdí Panther a Thornburgová (1998), metonymie jsou „přirozenými vyvozovacími schémata“. Články Panthera a Thornburgové (Panther, Thornburg 1998; Thornburg, Panther 1997) a články zahrnuté v knize Panthera a Thornburgové (2003a) jsou důležitými pracemi ve výzkumu metonymie v nepřímých mluvních aktech a v dalších typech pragmatického vyvozování, především v konverzačních implikaturách. V souvislosti s tímto se podívejme na následující dialog, který byl pronesen ve španělském parlamentu ve třicátých letech minulého století:

(9) *Opoziční poslanec (k předsedovi vlády): Po tom všem, co můžeme čekat od člověka, který vždy nosí hedvábné spodky?*
Předseda vlády (poté, co se klidně postavil): Nikdy jsem si nemyslel, že by Vaše žena byla tak indiskrétní.

Komplexní vyvozovací řetěz (viz kap. 3.1), který se nám v tomto dialogu představuje, je zcela nebo částečně vysvětlitelný prostřednictvím metonymie (Barcelona

2003b). Nyní si uvedeme některé z těchto řetězců a zaměříme se na jejich metonymický základ:

Úsudky:

- (a) Žena poslance má tajemství s předsedou vlády.
- (b) Ona ví, že tímto tajemstvím je to, že předseda vlády nosí hedvábné spodky.
- (c) Viděla předsedu vlády svlékat se.
- (d) *Udržovala intimní vztah s předsedou vlády, a proto je cizoložnice* (základní implikatura).

Metonymický základ:

Úsudek (a) je částečně vyvozen díky metonymii VÝSLEDEK (být diskrétní/indiskrétní) ZA PODMÍNKU (znát tajemství). Jedinec může být diskrétní/indiskrétní, pokud zná nějaké tajemství.

Úsudek (b) je částečně vyvozen díky metonymii ENTITA (entita spočívající v tom, že předseda vlády nosí hedvábné spodky) ZA JEDNU Z JEJICH KONVENČNÍCH VLASTNOSTÍ (být tajná). Informace o oblíbě spodního prádla jiné osoby se běžně neodhaluje neznámým lidem. Tento úsudek nám pomáhá určit tuto informaci jako tajemství, které žena poslance údajně odhalila.

Úsudek (c) je částečně vyvozen metonymií SKUTEK (znát druh spodního prádla určité osoby) ZA JEDNO Z VLASTNÍCH KONVENČNÍCH VYSVĚTLENÍ (vidět danou osobu se svlékat). Žena došla k této intimní informaci tak, že viděla předsedu vlády svlékat se.

První část úsudku (d) je založena také na metonymii SKUTEK (vidět někoho opačného pohlaví svlékat se) ZA JEDNO Z VLASTNÍCH KONVENČNÍCH VYSVĚTLENÍ (mít intimní vztah s touto osobou). Metonymií skutek za jedno z VLASTNÍCH konvenčních vysvětlení je možno považovat za variantu metonymie výsledek za podmínku. Jedno z vysvětlení toho, že nějaká žena viděla svlékat se muže, je to, že měla s tímto mužem intimní vztah. Druhá část tohoto úsudku je založena na metonymii VYSVĚTLENÍ (daná žena udržuje intimní vztah s mužem, který není její manžel) ZA VYSVĚTLENÝ (kategorie chování nazývaná NEVĚRA). Specifikace charakteristické vlastnosti určité kategorie (v tomto případě kategorie chování) může automaticky aktivovat v naší mysli tuto kategorii.

Dnes je v kognitivní lingvistice známo, že fungování implikatur bývá často metonymicky zjednodušováno. Prvním případem, který byl v této oblasti studován, je studie Lakoffa (1987) o indiánském jazyce ojibwa, ve kterém cesta kánoí je navozována prostřednictvím jedné z jejich předpokládaných subaktivit (nalodit se).

Metonymický základ procesů nepřímé komunikace byl studován převážně Pantherem a Thornburgovou (Panther, Thornburg 1998, 2003b, 2007; Thornburg, Panther 1997), kteří svou práci založili na námětech Gibbse (1994, kap. 7). Jako jeden z příkladů nám poslouží věta: *Mohl byste mi pohlídat kufř, zatímco se půjdu podívat na informační tabuli?*, již mluvčí pronáší ke svému příteli, který stejně jako on stojí se svým zavazadlem v řadě při odbavování. Akt přímé komunikace, jenž je realizován tázací větou, je zcela jistě použit za účelem získání informace. Avšak v tomto

případě funguje pragmaticky jako nepřímá *žádost* („Prosím tě, pohlídej mi kufr“). Schopnost příjemce udělat to, co po něm mluvčí žádá, je jedním z předpokladů – jednou důležitou částí – celého procesu žádání, a může tak celek aktivovat pomocí metonymie. V tomto případě se jedná o metonymii předpoklad mluvního aktu za účelem žádosti při uskutečnění prosby.

Všudy přítomnost metonymie v rámci *diskurzu* se projevuje mnoha dalšími způsoby, o nichž zde z důvodu nedostatku prostoru nebude pojednáno. Gibbs (1994, kap. 7) zkoumá některé z těchto způsobů a také provádí psycholingvistické experimenty, které potvrzují psychologickou skutečnost metonymie v každém z nich: těmito způsoby mohou být *pojmové anafory*, *pojmové tautologie*, *myšlenková rekonstrukce čtených a slyšených textů*, *akty nepřímé komunikace*, *interpretace eponym – eufemismus, dysfemismus atd.* – (také nazývaných *paragons* v angličtině nebo *dechados* ve španělštině) a *uvažování o nich, jako například říct někomu, že je Napoleon* (Barcelona 2003c, 2004; Brdar 2007; Lakoff 1987).

4. Shrnutí

V této kapitole jsme si představili úvod do kognitivní teorie pojmové metonymie, která je základním prostředkem, jehož důležitost v mnoha lingvistických a kognitivních jevech je nepopiratelná a kterému nebylo věnováno tolik pozornosti jako jiným oblastem kognitivní lingvistiky. Na počátku bylo uvedeno vysvětlení pojmového myšlenkového charakteru metonymie, nezávisle na způsobu jejího vyjádření. Poté jsme uvedli nejspornější body nejznámějších definic metonymie navržených v rámci kognitivní lingvistiky a pokusili jsme se o syntézu těchto definic v jednu jedinou. Ukázali jsme si, že metonymie nemusí být vždy referenční a také jsme předvedli, jak je aktivace *cíle* na základě svého *zdroje* možná díky *pragmatické funkci* mezi nimi. Touto pragmatickou funkcí je myšleno silné spojení, obvykle automatické, mezi dvěma rolemi stejného rámce nebo funkční domény; některé příklady tohoto spojení nalezneme mezi AUTOREM a DÍLEM (*Prodal se další Picasso*) nebo mezi RECIPIENTEM a OBSAHEM (*Vypil dvě láhve vína*). Také jsme si ve druhé části uvedli některé druhy metonymie ve shodě s podmínkami, jakými jsou typ pragmatické funkce, která spojuje zdroj a cíl, stupeň obecnosti tohoto spojení, síla metonymického spojení mezi oběma elementy nebo stupeň prototypičnosti.

V třetí části jsme na závěr prozkoumali některé z mnoha oblastí či stránek jazyka a poznání, kde hraje metonymie důležitou roli, převážně jako faktor motivující nebo zjednodušující: vztah mezi pojmovou metonymií a metaforou, její role v prototypickém uspořádání kategorií, její role v procesu pojmového začleňování, role v lexikální sémantice, v symbolismu a gestech, role pragmatického usuzování.

Jak jsme mohli vidět napříč celým příspěvkem, je zřejmé, že metonymie stojí v pozadí mnoha podob významu a jeho jazykových forem. Proto je tedy možno tvrdit, že zkoumání metonymie je naprosto nezbytné pro výzkum souvislosti mezi poznáním a jazykem.

Anotace

Příspěvek Antonia Barcelony *La Metonimia Conceptual*, který se zabývá pojmovou metonymií, je součástí knihy *Lingüística cognitiva*, již editoval Javier Valenzuela. Autor se zde zabývá různými výklady pojmu metonymie a zároveň se sám pokouší tento pojem definovat. Věnuje se také určení základních typů metonymie, které podrobně definuje, a poskytuje tak čtenáři oporu při jejich určování. Autor popisuje specifické oblasti jazyka, v nichž metonymie sehrává důležitou úlohu. Dále se zabývá jejím pojmovým začleněním, její důležitostí v lexikální sémantice a v neposlední řadě také metonymickou motivací metafory. Autor zdůrazňuje důležitost pojmové metonymie a označuje ji za důležitý prostředek v mnoha lingvistických a kognitivních jevech.

Klíčová slova

Metonymie, druhy metonymie, referenčnost, projekce, metafora, zdrojová doména, cílová doména, pojmová entita, perspektiva, pojmový referenční bod, funkční doména, pragmatická funkce, lexikální sémantika.

Literatura:

- AARON, Jessi Elana. El futuro epistémico y la variación: gramaticalización y expresión de la futuridad desde 1600. *Moenia*, 13, s. 253–274.
- Barcelona, Antonio (ed.). *Metaphor and metonymy at the crossroads*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 2000.
- BARCELONA, Antonio. La metonimia conceptual. In: Ibarretxe-Antuñano, Iraide, Valenzuela, Javier (eds.). *Lingüística Cognitiva*. Barcelona: Anthropos, 2012, s. 123–146.
- BARCELONA, Antonio. On the plausibility of claiming a metonymic motivation for conceptual metaphor. In: BARCELONA, Antonio (ed.). *Metaphor and metonymy at the crossroads*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 2000, s. 31–58.
- BARCELONA, Antonio. Clarifying and applying the notions of metaphor and metonymy within cognitive linguistics: An update. In: DIRVEN, René, PÖRINGS, Ralf (eds.). *Metaphor and Metonymy in comparison and contrast*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 2002, s. 207–277.
- BARCELONA, Antonio. On the ubiquity and multiple-level operation of metonymy. In: LEWANDOWSKA-TOMASZCZYK, Barbara, TUREWICZ, Kamila (eds.). *Cognitive linguistics today*. Frankfurt: Peter Lang, 2002, s. 207–224.
- Barcelona, Antonio. Metonymy in cognitive linguistics. An analysis and a few modest proposals. In: CUYCKENS, Hubert, BERG, Thomas, DIRVEN, René, PANTHER, Klaus-Uwe (eds.). *Motivation in language: studies in honor of Günter Radden*. Amsterdam: John Benjamins, 2003, s. 223–255.
- BARCELONA, Antonio. Names: A metonymic return ticket. *Jezikoslovlje*, roč. 4, č. 1, 2003, s. 11–41.
- BARCELONA, Antonio. The case for a metonymic basis of pragmatic inferencing: Evidence from jokes

- and funny anecdotes. In: PANTHER, Klaus-Uwe, THORNBURG, Linda (eds.). *Metonymy and pragmatic inferencing*. Amsterdam – Filadelfia, 2003, s. 81–102.
- BARCELONA, Antonio. Metonymy behind grammar: The motivation of some “irregular” grammatical patterns of English names. In: RADDEN, Günter, PANTHER, Klaus-Uwe (eds.). *Studies in linguistic motivation*. Amsterdam – Filadelfia: John Benjamins, 2004, s. 357–374.
- BARCELONA, Antonio. Reviewing the properties of metonymy as a technical construct, with particular attention to the view of metonymy as a prototype category. In: BENZCES, Réka, BARCELONA, Antonio, RUIZ DE MENDOZA IBÁÑEZ, José Francisco (eds.). *Defining metonymy in cognitive linguistics: towards a consensus view*. Amsterdam – Filadelfia: John Benjamins, 2011, s. 7–59.
- BENZCES, Réka, BARCELONA, Antonio, RUIZ DE MENDOZA IBÁÑEZ, José Francisco (eds.). *Defining metonymy in cognitive linguistics: towards a consensus view*. Amsterdam – Filadelfia: John Benjamins, 2011.
- BRDAR, Mario. When Zidane is not simply Zidane and Bill Gates is not just Bill Gates: Some thoughts on the construction of metaphonymic meanings. In: RADDEN, Günter, KÖPCKE, Klaus-Michael, BERG, Thomas, SIEMUND, Peter (eds.). *Aspects of meaning construction*. Amsterdam – Filadelfia: John Benjamins, 2007, s. 125–142.
- Brugman, Claudia, Lakoff, George. Cognitive topology and lexical networks. In: Small, Steven Lawrence, Cottrell, Garrison Weeks, Tannenhaus, Michael K. (eds.). *Lexical ambiguity resolution*. San Mateo, California: Morgan Kaufmann, 1988, s. 477–507.
- BURKHARDT, Armin. Between poetry and economy. Metonymy as a semantic principle. In: BURKHARDT, Armin, NERLICH, Brigitte (eds.). *Tropical truths. The epistemology of metaphor and other tropes*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 2010, s. 215–270.
- CROFT, William. The role of domains in the interpretation of metaphors and metonymies. In: DIRVEN, René, PÖRINGS, Ralf (eds.). *Metaphor and metonymy in comparison and contrast*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 2002, s. 161–205.
- CROFT, William, CRUSE, David Alan. *Cognitive linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- FAUCONNIER, Gilles. *Mental spaces: aspects of meaning construction in natural language*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- FAUCONNIER, Gilles. *Mappings in thought and language*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- FEYAERTS, Kurt. Refining the inheritance hypothesis: Interaction between metaphoric and metonymic hierarchies. In: BARCELONA, Antonio (ed.). *Metaphor and Metonymy at the Crossroads*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 2000, s. 59–78.
- FILLMORE, Charles. Frames and the semantics of understanding. *Quaderni di Semantica*, 6, 1985, s. 222–254.
- GARACHANA, Mar. Del espacio al tiempo en el sistema verbal del español. Las perífrasis verbales ir + a + infinitivo, venir + a + infinitivo y volver + a + infinitivo. In: SINNER, Carsten, RAMÍREZ LUENGO, José Luis, TORRENS ÁLVAREZ, María Jesús (eds.). *Tiempo, espacio y relaciones espacio-temporales desde la perspectiva de la lingüística histórica*. San Millán de la Cogolla: Cilengua, 2011, s. 89–124.
- GEERAERTS, Dirk. The definitional practice of dictionaries and the cognitive semantic conception of polysemy. *Lexicographica*, 17, 2001, s. 6–21.
- GEERAERTS, Dirk. Lexicography. In: GEERAERTS, Dirk, CUYCKENS, Hubert (eds.). *The Oxford*

- handbook of cognitive linguistics*. Oxford: Oxford University Press, 2007, s. 1160–1174.
- GIBBS, Raymond W. Jr. *The poetics of mind. Figurative thought, language and understanding*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- GOOSSENS, Louis. Metaphonymy: The Interaction of metaphor and metonymy in expressions for linguistic action. *Cognitive Linguistics*, roč. 1, č. 3, 1990, s. 323–340.
- GOOSSENS, Louis et al. *By word of mouth: metaphor, metonymy and linguistic action in a cognitive perspective*. Amsterdam – Filadelfia: John Benjamins, 1995.
- GRADY, Joseph E. *Foundations of meaning: Primary metaphors and primary scenes*. Berkeley: Universidad de California, 1997 [Tesis doctoral].
- GRADY, Joseph E., JOHNSON, Christopher. Converging evidence for the notions of subscene and primary scene. In: DIRVEN, René, PÖRINGS, Ralf (eds.). *Metaphor and metonymy in comparison and contrast*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 2002, s. 533–555.
- HEINE, Bernd, CLAUDI, Ulrike, HÜNNEMEYER, Friederike. *Grammaticalization: a conceptual framework*. Chicago: Chicago University Press, 1991.
- HOPPER, Paul, TRAUGOTT, Elizabeth Closs. *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Ibarretxe-Antuñano, Iraide. Lexicografía y Lingüística Cognitiva. *Revista Española de Lingüística Aplicada*, 23, 2010, s. 195–213.
- Kövecses, Zoltán. *Methaphor. A practical introduction*. Oxford – New York: Oxford University Press, 2002.
- KÖVECSESES, Zoltán, RADDEN, Günter. Metonymy: developing a cognitive linguistic view. *Cognitive Linguistics*, roč. 9, č. 1, 1998, s. 37–77.
- Lakoff, George. *Women, fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: University of Chicago Press, 1987.
- LAKOFF, George, Johnson, Mark. *Metaphors we live by*. Chicago: Chicago University Press, 1980.
- LAKOFF, George, Johnson, Mark. *Metáforas de la vida cotidiana*. Madrid: Editorial Cátedra, 1986.
- LAKOFF, George, Turner, Mark. *More than cool Reason. A field guide to poetic metaphor*. Chicago: Chicago University Press, 1989.
- LANGACKER, Ronald Wayne. *Foundations of cognitive grammar. Vol. 1: Theoretical prerequisites*. Stanford: Stanford University Press, 1987.
- LANGACKER, Ronald Wayne. Subjectification. *Cognitive Linguistics*, 1, 1990, s. 5–38.
- LANGACKER, Ronald Wayne. Reference-point constructions. *Cognitive Linguistics*, 4, 1993, s. 1–38.
- LANGACKER, Ronald Wayne. *Grammar and conceptualization*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 1999.
- MELIS, Chantal. Verbos de movimiento. La formación de los futuros perifrásticos. In: COMPANY, Company (ed.). *Sintaxis histórica de la lengua española*. México: FCE-UNAM, 2006, s. 873–968.
- NIEMEIER, Susanne. Straight from the heart. Metonymic and metaphorical explorations. In: BARCELONA, Antonio (ed.). *Metaphor and metonymy at the crossroads*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 2000, s. 195–213.
- PANTHER, Klaus-Uwe, THORNBURG, Linda. A cognitive approach to inferencing in conversation. *Journal of Pragmatics*, 30, 1998, s. 755–769.
- PANTHER, Klaus-Uwe, THORNBURG, Linda (eds.). *Metonymy and pragmatic inferencing*. Amsterdam – Filadelfia: John Benjamins, 2003.
- Panther, Klaus-Uwe, Thornburg, Linda. Metonymies as natural inference and activation schemas: The

- case of dependent clausus as independent speech acts. In: PANTHER, Klaus-Uwe, THORNBURG, Linda. (eds.). *Metonymy and pragmatic inferencing*. Amsterdam – Filadelfia: John Benjamins, 2003, s. 127–147.
- PANTHER, Klaus-Uwe, THORNBURG, Linda. Metonymy. In: GEERAERTS, Dirk, CUYCKENS, Hubert (eds.). *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford: Oxford University Press, 2007, s. 236–263.
- PAPAFRAGOU, Anna. On metonymy. *Lingua*, roč. 99, č. 4, 1996, s. 169–195.
- PEIRSMAN, Yves, GEERAERTS, Dirk. Metonymy as a prototypical category. *Cognitive Linguistics*, roč. 17, č. 3, 2006, s. 269–316.
- PÉREZ SALDANYA, Manuel. Entre “ir” y “venir”: La gramaticalización y el reanálisis. In: COMPANY, Company, MORENO DE ALBA, José G. (eds.). *Actas del 7. Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española, vol. 1*. Madrid: Arco Libros, 2008, s. 231–285.
- PÉREZ SALDANYA, Manuel, HUALDE, José Ignacio. On the origin and evolution of the Catalan periphrastic preterit. In: PUSCH, Claus, WESCH, Andreas (eds.). *Verbalperiphrasen in den (ibero-) romanischen Sprachen. Perífrasis verbals en les llengües (ibero-)romàniques. Perífrasis verbales en las lenguas (ibero-)románicas*. Hamburgo: Helmut Buske Verlag, 2003, s. 47–60.
- Radden, Günter. How metonymic are metaphors?. In: Barcelona, Antonio (ed.). *Metaphor and metonymy at the crossroads*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 2000, s. 93–108.
- RADDEN, Günter. How metonymic are metaphors?. In: DIRVEN, René, PÖRINGS, Ralf (eds.). *Metaphor and metonymy in comparison and contrast*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 2002, s. 407–434.
- RADDEN, Günter. The ubiquity of metonymy. In: OTAL CAMPO, José Luis, NAVARRO FERRANDO, Ignasi, BELLÉS FORTUÑO, Begoña (eds.). *Cognitive and discourse approaches to metaphor and metonymy*. Castellón: Universitat Jaume I, 2005, s. 11–28.
- RIEMER, Nicholas. Remetonymizing metafor: hypercategories in semantic extension. *Cognitive Linguistics*, 12, 2001, s. 379–401.
- RUDZKA-OSTYN, Brygida. Metaphor, schema, invariance. The case of verb *sof* answering. In: GOOSSENS, Louis, PAUWELS, Piet, RUDZKA-OSTYN, Brygida, SIMON-VANDERBERGEN, Anne-Marie, VANPARYS, Johan (eds.). *By word of mouth: metaphor, metonymy and linguistic action in a cognitive perspective*. Amsterdam – Filadelfia: John Benjamins, 1995, s. 205–243.
- TAYLOR, John R. *Linguistic categorization. Prototypes in linguistic theory*. Oxford: Clarendon, 1995, s. 127–130.
- TAYLOR, John R. *Linguistic categorization. Prototypes in linguistic theory*. Oxford: Clarendon, 1995, s. 138–141.
- THORNBURG, Linda, PANTHER, Klaus-Uwe. Speech act metonymies. In: LIEBERT, Wolf-Andreas, REDEKER, Gisela, WAUGH, Linda (eds.). *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. Amsterdam – Filadelfia: John Benjamins, 1997, s. 205–219.
- TURNER, Mark, FAUCONNIER, Gilles. Metaphor, metonymy and binding. In: BARCELONA, Antonio (ed.). *Metonymy and metaphor at the crossroads*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 2000, s. 133–145.

RÁMCOVÁ SÉMANTIKA* (KAPITOLA 10)

Charles J. Fillmore

1. Úvod

Termínem *rámcová sémantika* míním výzkumný program empirické sémantiky a popisný rámec určený k prezentaci výsledků takového výzkumu. Rámcová sémantika nabízí určitý pohled na význam slov a také na způsob popisu principů tvorby nových slov a frází, principu přiřazování nových významů slovům a skládání významotvorných prvků textu do významu textu jako celku. Termínem *rámec* označuji jakýkoliv systém konceptů, mezi nimiž jsou takové vztahy, že k porozumění významu jednoho každého prvku musíte pochopit význam celé struktury tvořené těmito prvky; je-li jedna ze součástí struktury zapojena do textu nebo rozhovoru, jsou automaticky zpřístupněny všechny ostatní součásti struktury. Slovo *rámec* je v tomto kontextu zamýšleno jako obecný zastřešující pojem pro celou skupinu konceptů označovaných v literatuře zabývající se porozuměním přirozenému jazyku jako *schéma, skript, scénář, kognitivní model, myšlenková kostra, lidová teorie*.¹ Rámcová sémantika vychází z tradice empirické, nikoli formální sémantiky. Je nejúžeji spjata s etnografickou sémantikou, podobá se práci antropologa, který přichází do společenství cizí kultury a klade otázky typu „Jaké zkušenostní kategorie vyjadřují mluvčí v této komunitě, když ve svém projevu volí určité jazykové prostředky?“ Hledisko rámcové sémantiky není (nutně) v rozporu s prací a výsledky formální sémantiky. Od formální sémantiky se ale významně liší zdůrazňováním shod mezi jazykem a zkušeností spíše než vyzdvihováním rozdílů mezi nimi. Myšlenky, které předkládám v tomto článku, nepředstavují pravou teorii empirické sémantiky, jsou spíše souborem varování před různými typy problémů, s nimiž se taková teorie bude muset vyrovnat. Mé poznámky můžeme považovat za „předformální“ spíše než „neformalistické“; zavazuji se provést výčet a podat co možná nejlepší popis jevů, které je třeba pochopit a důkladně popsat, než bude možné o nich vážně formálně teoretizovat.

V pojetí, které představuji, slova zastupují kategorizace zkušeností a každá z těchto kategorií je podložena motivující situací, která se odehrává na pozadí zna-

* Původně vyšlo ve sborníku z konference SICOL 1981, viz Fillmore, Charles J. Frame semantics. In: Linguistic Society of Korea (ed.). Linguistics in the mornig calm: Selected papers from SICOL 1981. Seoul: Hanshing publishing company, 1982, s. 111–137. Přetištěno se souhlasem nakladatele.

1 Nejnověji tyto termíny rozlišil Beaugrande (1981, s. 303).

lostí a zkušeností. S ohledem na významy slov může být výzkum rámcové sémantiky považován za snahu pochopit, jaký důvod mohla mít skupina mluvčích k tomu, aby vytvořila kategorii zastoupenou daným slovem, a za snahu o objasnění významu slova prostřednictvím prezentace a vysvětlení těchto důvodů.

Při rozlišování fungování a cílů rámcové sémantiky od standardního přístupu kompozitní sémantiky považuji za užitečnou analogii mezi gramatikou a sadou nástrojů (jako jsou například kladiva nebo nože, ale i hodiny, boty nebo tužky). Znat nástroje znamená vědět, jak vypadají a z čeho jsou zhotoveny – jinými slovy, znát fonologii a morfolologii –, ale znamená to také vědět, k čemu lidé jednotlivé nástroje používají a proč mají zájem o činnosti, k nimž tyto nástroje používají, možná to dokonce znamená i vědět, jací lidé tyto nástroje používají. Podle této analogie můžeme o lingvistickém textu uvažovat ne jako o záznamu „malých významů“, které interpret pracně skládá do „velkého významu“ (do významu všeobsahujícího textu), ale spíše jako o záznamu nástrojů, které byly použity k vykonání činu. Interpretace textu je potom činnost analogická k pátrání po tom, jakou činnost vykonávali lidé, kteří použili uvedené nástroje v uvedeném pořadí.

2. Soukromá historie konceptu *rámcce*

Rámcové sémantice věnuji pozornost v rámci svého celoživotního zájmu o strukturu slova a lexikální sémantiku. Jako absolvent (Univerzity v Michiganu, promováný koncem padesátých let) jsem věnoval hodně času výzkumu kolokací slov a pokusil jsem se vytvořit třídy distribuce anglických slov uspořádané pomocí řetězců slov nebo slovních druhů jako „rámců“, v nichž bylo možné odhalit odpovídající třídy vzájemně zaměnitelných prvků. Tento postup, který dlouhá léta představoval standardní metodu fonologických a morfologických výzkumů a který pro potřeby syntaktického popisu zvláště podrobně rozvinul Charles Fries (Fries 1952), hrál důležitou úlohu v rozpracování *tagmemických vzorců*² v díle Kennetha Pikea (Pike 1967); tito dva vědci měli na mě v padesátých letech nejsilnější přímý vliv. Zaměnitelnost výrazů na určité sémantické *pozici* v daném *rámcu* závisela na jistých (nedostatečně definovaných) podmínkách zachování významu, zachování struktury, a někdy dokonce zachování významového potenciálu. Pak *rámec* (s jedinou *pozicí*) mohl vést k objevu důležité třídy funkčních slov nebo gramatických kategorií. Fungování procesu si můžeme demonstrovat na rámci složeném ze dvou hlavních vět a volné pozice mezi nimi. Například *Jan je Mariin manžel_ nežije s ní*. Možnost doplnit do rámce *ale* či *přesto* naznačuje, že tato dvě slova mají (alespoň podle tohoto testu) velmi podobnou funkci; máme také možnost doplnit spojky *i když* a *přestože*, což naznačuje jejich sémantickou blízkost k první skupině, tyto

2 *Tagmém* označuje nejmenší jednotku nesoucí vlastní význam v gramatické rovině. *Tagmém* je sémém vyššího řádu, skládá se z rysů tagmické formy (například rys shody, pořadí, výběru...), viz Mathews 1996. [pozn. překladatele]

spojky ale vyžadují hranice větného celku.³ Abychom vytvořili smysluplné věty, můžeme do pozice dosadit i spojky *a/nebo*, ale význam věty v obou případech bude podstatně odlišný od logického či řečnického významu vět *s ale* a *přesto*. V obou případech se navíc bude lišit účinek sémantické změny. Ve všech výše uvedených příkladech se uživatel o doplněných slovech dozvídá, v jakých strukturách se vyskytují a jakou v nich hrají roli.

Počátkem šedesátých let jsem se spolu s Williamem S.-Y. Wangem, D. Terrencem Langendoenem a mnoha dalšími kolegy na Ohijské státní univerzitě zapojil do projektu zabývajícího se lingvistickou analýzou. Moje práce pro tento projekt spočívala převážně v třídění anglických sloves, tentokrát ale nejen podle povrchových syntaktických struktur, ale také na základě jejich gramatického „chování“ pojatého jako citlivost struktur obsahujících tato slovesa na určité gramatické „transformace“. Celý projekt byl založen transformačně, naše práce se opírala především o ranou teorii anglické transformační gramatiky Noama Chomského a Roberta Leese a později o teorii propracovanou v díle Petera Rosenbauma a o knihu Noama Chomského (1965), která představuje obvyklý způsob práce v anglické transformační gramatice. Naši práci podněcovalo přesvědčení, že odhalení „chování“ určitých tříd slov pomohlo odhalit strukturu anglické gramatiky. Náš názor byl podepřen přesvědčením, že výzkumem lze vysvětlit odhalené rysy řídící distribuci jednotlivých slov pouze za předpokladu, že gramatika jazyka funguje podle určitých pravidel. K mým vlastním pracím z tohoto období patří menší monografie věnovaná slovesům s nepřímým předmětem (Fillmore 1961) a článek upozorňující na možnost považovat transformační cyklus za vůdčí princip formální gramatiky angličtiny (Fillmore 1963).

Projektová práce věnovaná slovesům byla nejprve zcela zaměřená na syntax v tom smyslu, že naším cílem bylo vyhledat ke každému slovesu úplný výčet dostupných hloubkových syntaktických rámců (vyjádřených subkategorizačními rysy) a úplný výčet různých cest, tzv. „transformačních historií“ (daných pravidly), prostřednictvím nichž je možné transformovat hloubkové věty na povrchové. Takovou práci odvedl velmi pečlivě Fred Householder se svým týmem na Univerzitě v Indianě (Householder et al. 1964), velmi podrobnou a hlubokou analýzu provedl i Maurice Gross se svým kolektivem v Paříži, kde se věnoval výzkumu francouzských sloves a adjektiv (Gross 1975).

Koncem šedesátých let jsem nabyl přesvědčení, že některá seskupení sloves a třídění větných typů by mohla být smysluplněji popsána, pokud by gramatické struktury, které se se slovesy původně pojily, byly popsány pomocí sémantických rolí svých participantů. Seznámil jsem se s některými pracemi o evropské a americké závislostní gramatice a valenční teorii a zdálo se mi jasné, že *sémantická valence*⁴ (jak ji můžeme označit), tedy popis sémantických rolí slovesných parti-

3 V češtině je možné umístit spojky *i když* a *přestože* na začátek souvětí i mezi obě věty. Pokud zvolíme pozici spojky mezi větami, bude nutné pro zachování objektivního bezpříznakového slovosledu věty změnit slovosled uvnitř syntaktické skupiny *nežije s ní*.

4 V české lingvistice se užívá termín *intence* (viz *Mluvnice češtiny* (3), s. 29).

cipantů, je opravdu důležitým faktorem. Valenční teorie a závislostní gramatika nepřipisují *predikátu* (nebo *VP*⁵) stejnou klasifikační úlohu jako v transformační gramatice (viz např. Tesnière 1959), byl jsem přesvědčen, že sémantické klasifikace, které jsem potřeboval, by mohly mít ucelenější a smysluplnější podobu, kdyby se řídily sémantickými rolemi všech participantů predikace, k nimž patří i podmět, a kdybychom se nemuseli spoléhat na teoreticky oddělené typy distribučních výroků, například na přísně oddělené *subkategorizační* a *selekční* rysy. Konečně jsem zpochybnil důležitost předpokládaného protikladu mezi členy základní skladební dvojice – podmětem a přísudkem. Navrhl jsem rozlišovat u sloves dva základní druhy rysů určujících jejich užití ve větě: prvním rysem je popis valence hloubkové struktury pomocí takzvaných *pádových rámců*, druhým je popis rysů pravidel. Co nazývám *pádové rámce*, se rozrostlo na popis slov vyjadřujících predikaci a sdělujících například informace následujícího typu: jisté sloveso se objevuje ve výrazech obsahujících tři jmenné fráze, z nichž jedna označuje konatele slovesného děje, další označuje předmětný objekt, který konatel děje svou činností mění, a třetí označuje předmět, pomocí něhož konatel děje provádí výše zmíněnou změnu. Symbolicky můžeme takové sdělení zapsat jako [- API] – písmena označují pozice *Agens*, *Patiens* a *Instrument*. Vlastně hledám popis rozlišující *pádové rámce* jako struktury, v nichž by slovesa mohla vystupovat jako projekce rysů *pádových rámců*, jako zástupci třídy *pádových rámců*, do nichž je možné vložit jednotlivá slovesa. V popisu rysů *pádových rámců* si můžeme všimnout, které z pádů jsou obligatorní a které jsou pouze volitelnou součástí struktury, lze sledovat selekční závislosti mezi jednotlivými pády atd. (viz Fillmore 1968).

Rozpracovávali jsme smíšený syntakticko-sémantický popis slovesné valence a všimli jsme si, že jednotlivé valenční vzorce jsou charakteristické pro sémantické třídy sloves, jako např. slovesa vnímání, kauzace, pohybu, atd. V rámci těchto syntaktických typů valence se ale zdá, že se ztrácejí některá sémantická zobecnění. Zdá se, že mezi slovesy ve větách jako *Dej to Janovi* vs. *Pošli to do Chicaga* jsou, pokud jde o predikáty, důležité rozdíly, které ale nelze vysvětlit pouhým poukazem na syntaktická pravidla odlišující slovesa *dát* a *poslat*; rovněž existují sémantické podobnosti mezi slovesy *loupit* a *krást*, *koupit* a *prodat*, *bavit se* a *bavit*, tyto rozdíly se však ztrácejí při zařazení sloves do syntaktických tříd.

Mým konečným cílem v této práci o *pádové gramatice* (jak se tomuto přístupu začalo říkat) je vytvoření valenčního slovníku, který se má podstatně lišit od valenčních slovníků vydávaných v Evropě (viz např. Helbig, Schenkel 1973), protože za základní valenci bude považována valence sémantická; syntaktická valence bude do co nejvyšší míry popsána obecnými pravidly. (Proto nebylo považováno za nutné u jednotlivých lexikálních jednotek predikace typu [VAPI], popsaného výše, uvádět, která lexikální jednotka obsazuje pozici subjektu či objektu, protože je to možné automaticky určit na základě gramatiky s odkazem na soubor obecných pravidel týkajících se promítání konfigurací sémantických pádů na konfigurace gramatických vztahů.)

5 VP z anglického Verbal Phrase.

I když se zdá, že koncept *rámce* má v různých oborech kognitivní psychologie původ nezávislý na lingvistice, jeho užití v pádové gramatice bylo, podle mého názoru, v souladu s tím, jak soustavně jsem tento pojem používal v *rámcové sémantice*. Především jsem o každém pádovém rámci uvažoval jako o charakteristice malé abstraktní „scény“ nebo „situace“, takže k porozumění sémantické struktury slovesa bylo nutné porozumět vlastnostem schematizovaných scén.

Schémata scén definovatelná pomocí systému sémantických pádů (systému sémantických rolí, které považuji za maximálně obecné a zároveň dostatečné popisné pro definování minimálního repertoáru sémantických rolí, jenž snad má univerzální platnost) jsem považoval za dostačující pro pochopení těch stránek sémantické struktury slovesa, které jsou spjaty se základními syntaktickými vlastnostmi slovesa. Jsou také dostatečné pro pochopení toho, jak různé jazyky různě formulují holé věty, jsou však zcela nedostatečné pro úplný popis sémantické struktury vět utvořených s využitím těchto sloves.

Tato teorie sémantických rolí nedokázala poskytnout dostatečně podrobný sémantický popis, stále více se zdálo, že bude potřebná další nezávislá úroveň struktury rolí, pomocí níž bude možné popsat sémantickou strukturu sloves některých omezených domén. Jednou z možností, jak rozvinout úplnější popis lexikální sémantiky, je propojit některé postupy odvozování pravdivostních podmínek věty z jednotlivých sémantických informací spojených s danými predikáty; zdálo se ale výhodnější vycházet z toho, že existují větší kognitivní struktury schopné poskytnout novou vrstvu sémantických rolí, v rámci níž lze sémanticky charakterizovat celé oblasti lexika.

Můj první pokus o popis takové sémantické struktury je obsažen v článku *Slovesa souzení* (Fillmore 1971), který analyzuje slovesa jako *vinit*, *žalovat*, *kritizovat*, pro něž je potřeba si představit „schematizaci scény“ zásadně odlišnou od té, která se váže k *pádovým rámcům*. Při sestavování osnovy popisu jednotlivých sloves této třídy jsem rozlišil osobu, která vyslovuje soud o pravdivosti nebo posudek jednání vzhledem k určité osobě nebo situaci (tuto osobu jsem označil jako Soudce); osobu, jejíž chování nebo charakter Soudce hodnotil (tuto osobu jsem označil Obžalovaný); situaci, vzhledem k níž Soudce vyslovuje své soudy (označil jsem ji prostě Situace). V rámci této osnovy jsem si k popisu vybral sloveso *žalovat*, které se používá pro popis situace, v níž Soudce na základě vyhodnocení Situace jako špatné prohlásí, že za Situaci je zodpovědný Obviněný. *Kritizovat* popisují jako sloveso užívané v situacích, kdy Soudce, předpokládaje, že Obviněný je zodpovědný za danou Situaci, předloží argumenty dokazující, že Situace je v nějakém smyslu odsouzeníhodná. Můj popis byl v jednotlivostech kritizován (viz zejm. Mc Cawley 1975), podstatné ale je, že neexistuje pouze skupina jednotlivých slov, ale naopak celé „domény“ slovní zásoby, jejichž jednotlivé prvky předpokládají schematizaci lidského úsudku a chování včetně pojmů hodnota, odpovědnost, soud atd., mezi nimiž existují takové vztahy, že je možné říci, že nikdo nerozumí významu jednotlivých slov, pokud nechápe závazná společenská pravidla nebo struktury zkušenosti, které jsou těmito slovesy předpokládány.

Druhou doménou, v níž jsem se pokusil charakterizovat kognitivní „scénu“ s touž funkcí, byla doména „obchodní události“ (viz Fillmore 1977b). Konkrétně jsem se zaměřil na prokázání toho, že u velké a významné skupiny anglických sloves lze popsat vzájemné sémantické vztahy za pomoci různých způsobů, jak tato slovesa „odkazují“ k obecné „scéně“ události nebo jak ji „navozují“. Mezi prvky této schematizované scény patří osoba, která má zájem vyměnit peníze za zboží (Kupující), osoba, která má zájem vyměnit zboží za peníze (Prodávající), zboží, které (by) kupující mohl získat (Zboží), a peníze, které obdrží prodávající nebo které prodávající chce získat za zboží (Peníze). S použitím termínů takového popisného rámce je možné říci, že sloveso *koupit* se soustředí na činnost Kupujícího ve vztahu ke Zboží, upozaduje přitom Prodávajícího a Peníze; sloveso *prodat* soustředí pozornost na Prodávajícího ve vztahu ke Zboží a upozaduje přitom Kupujícího a Peníze; sloveso *zaplatit* se zaměřuje na činnost Kupujícího ve vztahu k Prodávajícímu a k Penězům, upozaduje přitom Zboží a tak dále; podobně je tomu i u sloves *utratit*, *stát*, *inkasovat* a u mnohých dalších sloves, ve srovnání s uvedenými poněkud okrajových. Opět bylo podstatou popisu dokázat, že nelze říci, že někdo rozumí významu jednotlivých sloves, pokud nechápe podrobnosti týkající se scény, která poskytuje kontext⁶, v němž se děj popisovaný těmito slovesy odehrává, a odhaluje motivaci použití těchto sloves. Užíváme-li termín *rámec* pro strukturovaný způsob popisu scény nebo jejího zapamatování, lze říct, že rámec strukturuje význam slova, slovo pak „asociuje“ tento rámec.

O strukturách, o nichž jsem dosud mluvil, můžeme uvažovat jako o motivujícím podkladu kategorií, které si mluvčí přejí vyjádřit, když popisují situace, které mohou být nezávislé na aktuální komunikační situaci, tedy jako o konverzačním kontextu. Dalším, stejně důležitým, druhem rámcování je rámcování komunikační situace. Pokud rozumíme jednotce jazyka, využíváme jednak svou schopnost připsat jí schematizaci fází nebo komponentů „světa“, které jsou popsány v textu, jednak využíváme schopnost schematizovat situaci, v níž je daná jazyková jednotka užitá. Máme jak kognitivní, tak interakční rámce, poslední uvedené jsou zodpovědné za konceptualizaci toho, co se odehrává mezi mluvčím a posluchačem nebo mezi autorem a čtenářem. Na přelomu šedesátých a sedmdesátých let mě ovlivnila práce zabývající se řečovými akty, performativy a pragmatikou obecně. Sám jsem začal k jejímu výzkumu přispívat mnoha pojednáními o presupozicích a o deixi (viz Fillmore 1975). Znalost kategorie deixe vyžaduje pochopení toho, jak morfémy vyjadřující čas, osobu, kategorie demonstrativ atd. schematizují komunikační situaci; také znalosti ilokuce, kooperativního principu v komunikaci a rutinních řečových aktů napomáhají úplnému porozumění většině komunikačních výměn. Navíc, po-

6 V lingvistické tradici českého strukturalismu se používá termín *situační kontext*, tedy kontext poskytující informace vyplývající z komunikační situace (viz *Mluvnice češtiny* (3), s. 552). Rozlišujeme *kontext jazykový*, zprostředkovávající informace, které vyplývají přímo z textu. Nejširším typem kontextu je *kontext zkušenostní*, obsahuje informace, které sdílají mluvčí a adresát. [pozn. překladatele]

vědomí o tom, zda text je například oběžník, nabídka k sňatku, smlouva nebo pověst, poskytuje návod k interpretaci jednotlivých pasáží tohoto textu, pomáhá odhadnout jeho další pokračování nebo rozpoznat konec. Často se stává, že čtenářská očekávání o textu se pojí se samotným konkrétním textem, a umožňují tak jeho adekvátní interpretaci. A opět je toho dosahováno pomocí abstraktní struktury očekávání, která na sebe váže role, účel a přirozené nebo uměle vytvořené a konvenčně dané sekvence typů událostí a veškerý další aparát, který si chceme spojovat s pojmem rámec.

V polovině sedmdesátých let jsem se seznámil s pracemi Eleanor Roschové (1973) a publikacemi Brenta Berlina a Paula Kaye (1969) a uvědomil jsem si důležitost pojmu prototyp pro pochopení podstaty lidského kategorizování. Inspirován prací Karla Zimmermanna (1971) a Pamelý Downingové (1977) zabývajících se důležitostmi kontextů kategorizování při tvoření slova rovněž publikací, která odráží plodnou spolupráci s Paulem Kayem a Georgem Lakoffem, jsem začal avrhovat popis významů slov pomocí pojmu prototyp. Jedno zobecnění, které se zdálo platné, předpokládá, že rámec nebo kontext, v němž je význam slova definován, je často chápán jako poměrně obsáhlý vhled do místní kultury a pochopení tohoto kontextu je spíše než jako pravý soubor předpokladů o tom, jaký je svět, chápáno jako prototyp. Často je výhodné pokusit se při stanovování pravdivostních podmínek pro přiměřený odhad, vytvořit jednoduchou definici, na jejímž základě můžeme připsat složitost přiřazení mezi užitím slova a životními situacemi na vrub podrobnostem rámce prototypu v kontextu spíše než podrobnostem významu slova. Proto můžeme definovat slovo *sirotek* jako dítě, jehož rodiče už nežijí, a příslušnou kategorii chápat jako motivovanou konkrétním kontextem světa, kde jsou děti závislé na rodičích, potřebují jejich péči a ochranu, rodiče pak přijímají svou odpovědnost za děti jako samozřejmost; osoba bez rodičů má ve společnosti zvláštní postavení pouze do určitého věku, protože během tohoto období musí společenské instituce zajistit dítěti péči a vzdělání. Kategorie *sirotek* v sobě neobsahuje žádný konkrétní údaj o horní věkové hranici, po jejímž překročení už označení *sirotek* není opodstatněné, protože tato část významu slova patří ke kontextu; člověk starší 20 let se obecně považuje za schopného postarat se o sebe, taková osoba už překročila věkovou hranici, kdy se očekává, že bude vychovávána a podporována rodinou. Právě zkušenostní kontext určuje, že slovo *sirotek* nelze adekvátně použít, mluvíme-li o 20letém chlapci, taková informace proto nemusí být zvlášť obsažena ve významu slova. Prototyp sirotka zobrazuje člověka, který si zaslouží soucit a péči, odtud je odvozena pointa vtipu o muži, který zavraždí své rodiče a u soudu prosí o milost, protože je sirotek: prototyp, na základě kterého je osoba oprávněně označena za sirotka, nebere v úvahu případy, kdy se dotyčná osoba sirotkem stane z vlastního přičinění.

Dalším příkladem kategorie, kterou je nutné zasadit do kontextu institucí a institucionálních praktik, je slovo *snídaně*; rozumět tomuto slovu znamená chápat kulturní praxi, podle níž jíme třikrát denně ve víceméně konvenčně ustálenou

dobu a jedno z jídel se podává na počátku dne, po probuzení z nočního spánku,⁷ toto jídlo se skládá z jedinečných, v dané kultuře zakotvených potravin (které se mohou v jednotlivých komunitách lišit). Na slově *snídaně* je zajímavé, že od každé z definičních podmínek, které se s ním pojí, může být odhlédnuto nezávisle na ostatních, přesto budou rodilí mluvčí slovo plným právem používat. Skutečnost, že někdo probděl noc a za svítání si dal vajíčka, topinku, kávu a pomerančový džus a toto jídlo nazval *snídaní*, jasně dokazuje, že definiční kategorie „jídlo podávané po probuzení ze spánku“ není kategorií rozhodující; stejně tak skutečnost, že někdo prospí dopoledne, probudí se ve tři hodiny odpoledne, sní totéž jídlo a nazve ho *snídaní*, ukazuje, že definiční kategorie „ranní jídlo“ není rozhodující, a konečně fakt, že se člověk může probudit brzy ráno a *posnídat* zelnou polévku a čokoládový dort, dokazuje, že „typické snídaňové menu“ není pro definici *snídaně* rozhodující. (A to i navzdory tomu, že americká restaurace, která nabízí *snídaní* po celý den, staví svou reklamu právě na konvenčním snídaňovém menu.) Chceme tím říci, že pokud pozorujeme takové jevy užití jazyka, není to proto, že jsme zatím nepochopili podstatu významu slova, ale spíš proto, že dané slovo představuje kategorii použitelnou v mnoha různých kontextech; jejichž rozsah je určen množstvím prototypických aspektů užití slova v podmínkách, kdy zkušenostní kontext více či méně přesně odpovídá definujícímu prototypu.

Ze všech zmíněných aspektů se simultánně vyvíjí popisný rámec, v němž jsou slova, další lingvistické formy a kategorie nazírány jako indexy sémantických a kognitivních kategorií, které jsou samy považovány za součást větších konceptuálních struktur určitého druhu. To vše je nám srozumitelné, pokud máme povědomí o různých komunikačních situacích nebo kontextech, v nichž komunita spatřuje potřebu zpřístupnit tyto kategorie jednotlivým svým členům, o zkušenostním kontextu a komunikační praxi, v níž mohly takové kontexty vzniknout; kategorie, kontext a zkušenostní kontext jsou považovány za prototypy.

3. Další doklady a některé teoretické návrhy

Rámec jako pojem, který hraje roli při popisu jazykových významů, je soustavou kategorií uspořádaných v souladu s motivujícím kontextem. Některá slova existují, aby zpřístupňovala účastníkům komunikace znalosti o rámcích, které jsou součástí komunikačního procesu a zároveň slouží jako prostředky kategorizace, která předpokládá rámcování.

Motivující kontext zahrnuje určité penzum znalostí, určité vzorce jednání nebo historii společenské organizace, na jejichž základě jsme schopni pochopit vznik určité kategorie v komunitě uživatelů jazyka. Slovo *víkend* má svůj význam

7 Anglické slovo *breakfast* je původem složeninou slovesa *break* (ve významu „přerušit“) a substantiva *fast* („půst“). Odkazovalo tedy k přerušení nočního půstu. Vlivem fonologické eroze může být tento význam běžnému uživateli zastřen. [pozn. překladatele]

jednak kvůli sedmidennímu kalendářnímu cyklu, jednak kvůli určitému zvyku věnovat poměrně větší souvislý celek dní v rámci týdne práci ve prospěch společnosti a dva po sobě následující dny pak věnovat soukromému životu. Kdybychom měli jen jeden „den odpočinku“, nebylo by slovo *víkend* potřeba, stačilo by používat název daného konkrétního dne. Kdybychom pracovali tři dny v týdnu a čtyři dny věnovali odpočinku, pak by slovo *víkend* pravděpodobně také neexistovalo. (Pokud by se pracovní týden postupně zkracoval, mohlo by se slovo *víkend* zachovat, ale není pravděpodobné, že by přirozeně vzniklo, pokud by od začátku byl počet pracovních dní nižší než počet dní odpočinku. Mého známého, který pracuje pouze ve středu, dlouhý víkend těší, uznává ale, že toto slovo je v takovém případě užito nevhodně.)

Slovo *vegetarián* má svůj význam, pokud odkazuje k lidem žijícím v naší kultuře, protože kategorie „člověka, který jí pouze rostlinnou stravu“ je relevantní a zajímavá pouze na pozadí společnosti, jejíž členové většinou neodmítají jíst maso. Všimněte si, že slovo *vegetarián* neodkazuje prostě k někomu, kdo jí rostlinnou potravu, ale pouze k osobě, která jí jenom rostlinnou potravu. Navíc má toto slovo větší opodstatnění v situacích, kdy jeho referent odmítá maso dobrovolně a z určitého důvodu. Rozhodnutí může odrážet názor na správnou výživu nebo obavu o osud zvířecí říše. Například ve větě *Jan je vegetarián* by ale slovo *vegetarián* nebylo smysluplně užito, pokud Jan nemá k masu přístup nebo si ho nemůže dovolit.

Občas se setkáváme se slovy, která mají velmi specifický motivující kontext. Takovým slovem je třeba složenina *flip strength*⁸, která se, jak mi bylo řečeno, používá v branži pornografické literatury. Někteří nakladatelé nabádají autory, aby na každé stránce použili určitý počet chytlavých slov, na která potenciální čtenář naráží, když knihu namátkou prolistuje. Ať se kniha otevře na kterékoliv straně, objeví se důkazy o tom, že obsahuje skvělý a vzrušující příběh. Kniha, která má vysoké zastoupení sexuálních narážek na stránce, má vysokou hodnotu *flip strength*, naopak kniha, která má daný počet slov rozmístěný na více stranách, má nízký *flip strength*. Jedná se tedy o ukazatel, na základě kterého může nakladatel odmítnout rukopis, jehož znovupřijetí může být podmíněno navýšením hodnoty *flip strength*.

Výše uvedený příklad jasně dokazuje, že situační kontext je naprosto zásadní pro pochopení kategorie. Není pravda, že podmínky pro užití slova nelze stanovit bez znalosti kontextu. (Relativní *flip strength* jednotlivých románů může snadno určit počítač.) Významu slova ale nemůžeme plně rozumět, pokud nepoznáme způsob uvažování a možné obavy uživatelů jazyka, které ospravedlňují existenci té které kategorie.⁹

8 V doslovném překladu „síla prolístování“, naznačuje marketingový potenciál knihy, její atraktivitu pro potenciálního kupce. S tímto typem specifické motivace kontextu se často setkáváme právě v argotu a v profesním slangu, kde plní funkci zvláštního kódování a zatemňuje význam slov. [pozn. překladatele]

9 Nemožnost plně porozumět významu bez znalosti kontextu se uplatňuje při vyjadřování ironie nebo pochybností o přesnosti popisu. V poslední době došlo v češtině například k následujícím

Můžeme říci, že při užívání jazyka „nasazuje“ mluvčí na popisovanou situaci rámeček, na který upozorňuje užitím slov považovaných za zakotvená v tomto rámci. Zdá se, že i v běžném jazyce dochází k tomu, co se ve vědeckém diskurzu označuje jako „zatížení lexému teorií“, k jejímuž popisu je využito: například slovo *flogiston*¹⁰ je zatížené teorií a zanikne s jejím vyvrácením; ve vážně míněném vědeckém diskurzu už se nepoužívá, protože už nikdo nepovažuje teorii, v jejíž rámci tento pojem figuruje, za správnou. Jinými slovy, nikdo nepopisuje reálný svět tak, aby mělo smysl označovat jeho součásti jako *flogistony*.

Abychom tento problém demonstrovali na slovech běžně užívaného jazyka, můžeme porovnat slova *souš* a *země* (kterými jsem se zabýval jinde, ale ani zde se jim nemohu vyhnout). Rozdíl mezi těmito dvěma slovy nejlépe vyjadřují následující definice. *Souš* odkazuje k zemskému povrchu v protikladu k moři, *země* odkazuje k zemskému povrchu v protikladu ke vzduchu. Slova *souš* a *země* se tedy od sebe neliší v tom, co popisují, liší se ale způsobem, jak popisované pojmy zasazují do širšího rámce. Protože jsme schopni vnímat protiklady rámců, chápeme, že pták, který „žije na souši“, je definován negativně v protikladu k vodním ptákům; pták, který „žije na zemi“, je definován negativně vzhledem k ptákům, kteří létají.

I když podrobnosti mohou být poněkud zavádějící, slova *břeh* a *pobřeží* (určitě nepřeložitelná do mnoha jazyků) se od sebe liší tím, že *břeh* se používá pro hranici vody a pevniny z pohledu vody; *pobřeží* je hranice mezi vodou a pevninou z pohledu pevniny. Hodinový výlet „od jednoho břehu ke druhému“ by tedy byl výletem po vodě, výlet „od pobřeží k pobřeží“ znamená putování po pevnině. *Brzy dorazíme k pobřeží* je smysluplná věta, je-li pronesena při cestě po souši k vodě; *Brzy dorazíme ke břehu* je smysluplná věta, je-li pronesena ze člunu. Naše vnímání těchto drobných rozdílů je založeno na schopnosti rozlišit způsoby, jimiž jednotlivá slova schematizují svět.

Dalším příkladem rámujičeho výrazu je japonské adjektivum *nurui*. I když ne všichni japonští informátoři potvrzují následující interpretaci, získal jsem pro ni dostatečnou podporu, proto slovo *nurui* uvádím mezi příklady. V příkladech, o kterých chci mluvit, označuje adjektivum *nurui* tekutinu mající pokojovou teplotu, používá se ale pouze u nápojů, které jsou ideálně horké. *Kono ocha ga nurui* („Ten čaj je vlažný“) je v idiolektch, které mám na mysli, přijatelná věta, ale *Kono biiru ga nurui* („To pivo je vlažné“) je věta nepřijatelná. Všimněme si, že anglické slovo *lukewarm* („vlažný“) nevytváří takový rámeček. Chladná i horká tekutina se mohou změnit v tekutiny vlažné, pokud je necháme dost dlouho při pokojové teplotě; ale pouze taková tekutina, která měla být horká, může být popsána jako *nurui*.

Mnoho rámujičích slov se vyskytuje pouze ve vysoce specializovaných kontextech, jako například i *flip strength*, o němž už byla řeč. Právnícký termín *zústavitel* je dalším dokladem kontextové specializace. Podle mých informátorů mezi právníky

posunům významu: *viróza* = „opilst“; *odklonit peníze* = „zpronevěřit“. [pozn. překladatele]

10 Flogistonovou teorii vyslovil v 17. století J. J. Becher, který tvrdil, že každá spalitelná látka obsahuje nehořlavé prvky zvané flogistony, které se při hoření uvolňují. Teorie byla vyvrácena po odhalení principu hoření jako oxidace (viz *Ottův slovník naučný*, sv. 9, s. 308).

a podle právnických slovníků, které mám k dispozici, se slovo *zůstavitel* používá pro zemřelou osobu, jedná-li se o vypořádání dědictví po této osobě. (Slovo *zemřelý* je také omezeno na právní kontext, ale nespadá do žádného konkrétního právního odvětví.) Dalším příkladem je *civil*. V kontextu vojenské služby se používá pro civilní oblečení osob, které obvykle nosí uniformu. Pokud uvidíme dva stejně oblečené muže, můžeme o tom, který je důstojník, říci, že je „v civilu“. Být v civilu je jednoznačně vlastnost, která má význam pouze mezi příslušníky armády.

Na základě všech výše uvedených jednoznačných příkladů založených na termínech úzce spjatých se specializovanými kognitivními rámci, vidíme, že proces porozumění textu v sobě zahrnuje vyvolání nebo vnímání rámců lexikálním obsahem textu a skládání těchto sémantických informací (způsobem, který nelze jednoduše formalizovat) do „zpodobnění“ světa textu. Kdybych vám (abych se udělal zajímavým) řekl, že *zůstavitel* v civilu na souši pojedl minulý víkend typickou anglickou snídani a přečetl poutavý román, pochopíte, že mluvím o mrtvém námořním důstojníkovi, který v období zahrnujícím minulou sobotu a neděli přečetl pornografický román, a dozvíte se o tomto člověku i další podrobnosti, jako například, jak trávil čas a v jakém prostředí bylo podáno toto hlášení o jeho činnostech. Uvedená věta vám takové informace neposkytuje přímo, musíte je „vyčíst mezi řádky“ s použitím své představitivosti, tak si vytvoříte ucelený obraz kontextu, stojícího za každým z rámučících slov jako za lexikálním signálem. Můžeme si ukázat, že lexikální sémantika a sémantika textu jsou velmi úzce propojené, přesněji řečeno lexikální sémantika je úzce propojená s procesem porozumění textu. Rámučící slova v textu odhalují četné způsoby, jimiž mluvčí nebo autor textu schematizují situaci a vedou čtenáře ke konstrukci obrazu světa popisovaného textem, který motivuje nebo vysvětluje kategorizační akty vyjádřené volbou slov užitých v textu.

Interpretovo vidění světa zobrazovaného textem připisuje světu jak perspektivu, tak historii. Zpráva o tom, že někdo něco kupuje, evokuje rámec nákupní události, kterou ale přinejmenším na chvíli vidí z pohledu jednoho z účastníků. Pokud o někom řekneme, že je *na souši*, vytváříme tuto scénu jako součást historie námořníka, protože si uvědomujeme, že takový popis scény je relevantní pouze v případě, že tato etapa je přerušením námořních cest. Řekneme-li o někom, že je *na pálce*, lokalizujeme událost v rámci určité baseballové hry. Pokud v japonštině popíšeme kávu slovem *nurui*, uvádíme, že káva, původně horká, vystydlá. Interpret této věty ví, že káva má aktuálně pokojovou teplotu a že původně se nejednalo o ledovou kávu.

Některá slova nepopisují perspektivu aktuální scény – něco, co by mohlo být viditelné v obrazovém vyjádření aktuální scény –, pak se jedná o perspektivu mnohem širšího rámce. Proto popis osoby jako *kacíře* předpokládá existenci oficiálního náboženství nebo náboženské společnosti s přesně vymezenou doktrínou. Ve společenství, kde není zavedena náboženská víra nebo náboženská praxe, nemá takové slovo opodstatnění. V některých případech umísťuje slovo událost v rámci historie širší, než je probíhající verbální interakce. Pokud se v Severní Americe

mluví o místopise, často se užívají výrazy *na dalekém západě* a *tam na východě*.¹¹ Tyto výrazy mají uvedenou podobu, protože pro většinu amerických rodin začala historie osidlování na východním pobřeží a jejich pouť vedla směrem na západ. Evropští imigranti připluli k východním břehům Ameriky a potom někteří z nich, nebo jejich potomci, putovali na západ, proto východní část kontinentu, kde kdysi imigranti žili, získala označení *tam na východě* (*back east*) a západní část kontinentu, kam osadníci teprve směřovali, nesla označení *daleký západ* (*far west*). Tyto výrazy dnes používají i lidé, jejichž rodiny se neúčastnily putování na západ. Samy názvy ale připomínají historické opodstatnění svého označení.

Již dříve jsem mluvil o hloubkových pádech, které vysvětlují sémantické jevy vážící se na predikace, které figurují v základní gramatické struktuře jednoduchých vět. Širší pohled na sémantickou stránku gramatiky, který za mnohé vděčí práci Leonarda Talmyho (1980) a Ronalda Langacker (1987), sleduje lexikální rámování poskytující „obsah“, na němž gramatika provádí „usouvztažňovací“ funkci. Pokud přijmeme takový způsob uvažování, vidíme, že každá gramatická kategorie nebo gramatická struktura vtiskuje materiálu, který strukturuje, vlastní rámec. Například anglický předpřítomný čas,¹² jehož funkci můžeme popsat jako uspořádání historie světa zobrazovaného textem charakterizující situaci v určitém okamžiku (v okamžiku promluvy) jako částečně vysvětlenou výskytem události nebo situace, která se odehrála dříve. Nedokonavý vid (průběhovost) sám o sobě schematizuje situaci jako schematizující nebo opakující se v čase. Proto věta v příběhu jako například *She has been running*, která využívá nedokonavý vid a předpřítomný čas, může vysvětlovat, proč je osoba v čase vypravování zpocená, unavená nebo proč popadá dech. Vidíme tedy, že kognitivní rámce, jejichž prostřednictvím získáme informace a které formují naše porozumění jazyku, se mohou velice lišit co do obecnosti nebo specifčnosti, plnovýznamové sloveso, jako např. *běžet*, nám zprostředkovává představu konkrétní fyzické činnosti, zatímco nedokonavý vid a předpřítomný čas se spolupodílejí na obecném a abstraktním formování obrazu činnosti vyjádřené slovesem *běžet*, a to tak, aby výsledek zapadal do aktuální popisované situace a aby byla událost běhu časově i z hlediska relevance umístěna do vyvíjející se historie světa zobrazovaného textem.

Je nutné rozlišovat dva, zásadně odlišné, způsoby, jak vyvolané kognitivní rámce, které nám pomáhají interpretovat texty, vstupují do interpretace. Na jednu stranu může v některých případech lexikální a gramatický materiál, který pozorujeme, evokovat v mysli interpreta kognitivní rámce pouze proto, že užití lexikální jednotky nebo gramatické kategorie existují jako indexy kognitivních rámců, ale existují rovněž

11 V originále jsou oba idiomy založeny na prostorové metafoře. *Far west* a *back east* popisují cestu prvních osadníků, referenčním bodem je přítom poloha migrantů na kontinentu. [pozn. překladatele]

12 Předpřítomný, předminulý a předbudoucí čas je gramatikalizovaným prostředkem pro vyjádření děje či stavu, který propojuje okamžik promluvy s dalším okamžikem na časové ose a signalizuje neukončenost děje. [pozn. překladatele]

případy, kdy interpret připisuje textu koherenci na základě vyvolání příslušného kognitivního rámce. Zvláště důležitý je rozdíl mezi rámci evokovanými materiálem textu a rámci vyvolanými interprety textu, v druhém případě totiž vnější pozorovatel nemá pocit, že v textu chybí něco víc než to, co je obecně považováno za nedůležité. Znovu použiji příklad, který jsem již citoval v jiné práci: japonsky psaný osobní dopis má podle pravidel tradiční stylistiky začínat poznámkou vztahující se k příslušnému ročnímu období. Je-li interpret s touto tradicí obeznámen, chápe význam úvodní věty dopisu, která popisuje zahradu pokrytou spadaným listím. Důvody, proč úvodní větu chápeme a dovedeme ji interpretovat, jsou vzhledem k textu dopisu čistě vnější.

Aktivované rámce mohou mít původ ve znalosti kontextu, tedy znalosti, která existuje nezávisle na konkrétním textu nebo na samotném probíhajícím textu.

4. Rámcově sémantické formulace pozorování empirické sémantiky

V této části se zabývám mnoha postřehy týkajícími se lexikálního významu a interpretace textu, které mohou být formulovány pomocí pojmů z oblasti rámcové sémantiky. Následně se budu věnovat mnoha tématům obvyklým ve standardní sémantické teorii a položím si otázku, jaké postavení by tato témata měla v teorii, která je předmětem našeho zájmu.

4.1 Polysémie vznikající z různého rámcování téže lexikální jednotky

O mnoha případech polysémie můžeme říci, že daná lexikální jednotka přísluší dvěma různým kognitivním rámcům. Takové slovo může mít jeden význam v běžném jazyce a jiný v jazyce odborném. Můžeme mít například důvod tvrdit, že slovo *úhel* má význam ve spojitosti s rámcem vnímání, pak se jedná o obrazec tvořený dvěma polopřímkami spojenými v jednom bodě, podobně jako například ohnutý proutek. Z pohledu procedurálního rámce se o úhlu uvažuje jako o výsledku rotace přímky okolo bodu, úhel sám se zobrazuje jako spojení přímky před rotací a po ní. V procedurálním rámci je pojem úhel 180°, stejně jako úhel 360° dobře pochopitelný. Do rámce vnímání tyto dva úhly nezapadají. (Příklad jsem převzal od Arnheima (1969, s. 182n).)

4.2 Různá rámcování téže situace

Z pohledu sémantiky rámců lze často ukázat, že stejná fakta mohou být prezentována v různých rámcích, čímž mohou vzniknout fakta různá. Člověk, který se

zdráhá vydat peníze, může být v určité situaci popsán jako *lakomec* či *škrťák*, jeho chování je pak protikladem štedrnosti. Jinak by mohl být popsán také jako člověk šetrný, jeho chování by pak stálo v protikladu k rozhazovačnosti. Mluvčí, který používá protiklad *lakomý – štedrý*, předpokládá, že hodnocení takového jedince je postaveno na jeho chování k bližním, zatímco mluvčí, který používá protiklad *rozhazovačný – šetrný*, předpokládá, že nejdůležitějším měřítkem schopností a moudrosti je schopnost používat peníze a jiné zdroje.

4.3 Kontrast v rámci rámců versus kontrast mezi rámci

Skutečnost, že jedna situace může být zarámována různými způsoby, umožňuje dvojí prezentaci záporu a protikladu. Využívám kontrasty uvedené v předchozím odstavci: pokud někomu řeknu: *On není lakomý, je štedrý*, přijal jsem škálu, podle níž je daný člověk posuzován; zároveň vyjadřuji fakt, že názor mluvčího se neshoduje s mým. Pokud ale řeknu: *Není lakomý, je šetrný*, předpokládám, že jeho chování nemá být posuzováno na škále *lakomý – štedrý*, ale na škále *rozhazovačný – šetrný*. V prvním případě jsem obhajoval určitý standard pro použití přijaté škály, ve druhém případě má výpověď popírá vhodnost zvolené škály a obhajoje užití škály jiné.

4.4 Vytváření smyslu slova vypůjčením rámce

Pokud chce mluvčí hovořit o něčem, pro co nebyl vytvořen odpovídající rámec nebo pro co by chtěl zavést novou schematizaci, může toho v některých případech dosáhnout, přenesení-li jazykový materiál spojený s rámcem poskytujícím potřebné rozlišení na novou situaci. Mluvčí se v tom případě musí spolehnout na to, že posluchač postřehne účel takového přenesení. Vznik některých nových významů slov lze nejlépe vysvětlit tímto způsobem; mohli bychom předpokládat, že to byl případ přenesení významu *bachelor*¹³ do prostředí komunity lovců tuleních kožešin, abychom užíli příklad, který proslavili v lexikální sémantice Katze a Fodora (1963), podle nichž tento termín označuje tuleního samce, který je v období páření bez samice. Lakoff a Johnson (1980) nás upozornili na důležitost metafor pro konceptualizaci a komunikaci, přesvědčivě dokázali, že v mnoha oblastech lidské zkušenosti nám metafory poskytují jediný vyjadřovací prostředek.

13 Slovo *bachelor* má v angličtině celkem tři významy: (1) akademický titul bakalář (tedy mladý učenec); (2) starý mládenec (nadmíru dlouho neženatý stárnoucí mladík); (3) výše zmíněný tuleň bez samice. K rozšíření významu mohlo pravděpodobně nejsnáze dojít mezi významy (2) a (3). [pozn. překladatele]

4.5 Přerámování souboru lexémů

Různé druhy lexikálních změn mohou být vysvětleny, pokud o nich uvažujeme v sémantickém rámci. Jeden důležitý typ změny spočívá ve znovuvytvoření motivujících podmínek při zachování lexikální jednotky a jejího postavení v původní scéně, s níž se pojí. Lidé, kteří se zaměřují na užívání angličtiny a na jazyk se dívají feministickou optikou, si všimli, že mnozí mluvčí používají slova *chlapec* – *muž* a *dívka* – žena asymetricky. Konkrétně mám na mysli následující vzorec lingvistického jednání: označení *muž* pravděpodobně odkazuje k jedincům mladším, než jsou osoby ženského pohlaví označované slovem žena.

Mnozí lidé cítí, že takové užití slov odhaluje postoj k ženám (nebo historický postoj k ženám zakotvený v uzuálním užívání uvedených slov bez ohledu na vlastní postoje uživatele), který by bylo záhodno napravit. Mnohým mluvčím se podařilo užívání těchto slov pozměnit tak, že rozlišení mezi *chlapcem* a *mužem* bylo dáno stejnou věkovou hranicí jako rozlišení mezi *dívkou* a ženou. Sémantická změna je v tomto případě skutečná, což vyžaduje vysvětlení. Vysvětlení vycházející pouze ze změny významu slov *dívka* a žena by nebylo dostatečně uspokojivé, úplné vysvětlení musí změnu připsat hloubkové změně schematizace světa, kterou provádí uživatel jazyka. Skutečnost (že lidé obou pohlaví stárnou) zůstala táž, nezměnila se ani odpovídající slova, která mají mluvčí k dispozici, co se (u některých mluvčích) změnilo, je hloubková schematizace, podmínky, na nichž je založen kontrast mezi kategoriemi.

4.6 Lexikální znouobsazení nezměněných rámců

Druhý typ sémantické změny, který může být kupodivu doložen na stejných slovech, je založen na změně spojitostí mezi slovy a jejich rámci, hloubková schematizace se ale v tomto případě nemění. Společenské úsilí vyhovět zvyšující se citlivosti na vztah slov a vyjadřovaných postojů je nejsnáze zvládnutelné, pokud nevyžaduje tak hlubokou sémantickou změnu, jako je nová schematizace domény. Povrchní lidové pravidlo umožňující vyjádřit uvědomělý postoj k jazykovému sexismu představuje mechanické užití záměny typu: „Když chceš říct *dívka*, řekni raději žena“. Pokud si člověk toto pravidlo spolehlivě osvojí, může se zdát, že ve většině případů funguje dobře. Občas se ale takový uživatel jazyka ocitne v pasti, takovou příhodu mi vyprávěl můj známý. Když mluvil o velmi malých dívkách, přistihl se několikrát, že o osmiletých dívkách mluví jako o ženách. Skutečnost, že by tento mluvčí nikdy nedopatřením nepoužil slovo *muž*, kdyby mluvil o stejně starém chlapci, ukazuje, že se v tomto případě nejedná o novou schematizaci, jak byla popsána v předchozím oddíle. Podobně jasný příklad téhož jevu (který jsem uvedl jinde, viz Fillmore 1972) je užití slova *podezřelý* v kontextech, kde by mluvčí nebo pisatel přirozeně použili slova *zloděj*, *vrah*, *žhář* nebo obecněji *pachatel*. Protože si uvědomují platnost právní doktríny, podle níž je za nevinného považován

každý člověk, který nebyl prokazatelně uznán vinným, a protože jsou si vědomi nebezpečí spáchání pomluvy, zvykli si policisté a novináři označovat osoby obviněné z trestných činů, ale (dosud) právně neuznané vinnými slovem *podezřelý*. Změna v užívání, která by jasně odrážela přijetí výše zmíněné právní doktríny a hloubkový kognitivní rámec, by zabránila některým chybám, jichž se lidé při užívání slova *podezřelý* běžně dopouštějí. Slovo *podezřelý* by se mělo správně používat k označení osoby, která je podezřelá ze spáchání daného trestného činu; aby bylo slovo užito adekvátně, měla by existovat určitá osoba, o které může někdo říci, že je podezřelá ze spáchání trestného činu. Současná žurnalistická praxe ale ukazuje, že slovo *podezřelý* je užíváno i v případech, kdy neexistuje konkrétní obviněná osoba, což dokazuje, že se jedná o povrchní změnu v užívání slov, řízenou podle intuitivního pravidla: „Chceš-li říci *obviněný*, řekni *podezřelý*“ (atd.). Mám na mysli takové případy, kdy se v reportáži objeví věta: *Policie při vyšetřování vraždy neobjevila žádné stopy vedoucí k identifikaci podezřelého*.

4.7 Nedorozumění způsobená konfliktem rámců

V kontextu práva je často nutné vytvářet pro běžně užívané výrazy nové specifické rámcování. Příkladem je výše zmíněný pojem *nevinný*. V běžném i právním jazyce je pojem *nevinný* v kontradiktorní opozici k *vinný*. V každodenním jazyce je rozdíl určen tím, zda dotyčný spáchal, nebo nespáchal uvedený zločin. V právním jazyce je ale rozdíl dán faktem, zda dotyčný byl, nebo nebyl na základě právních úkonů a soudního procesu provedeného v rámci soudního systému uznán vinným. Nesourodost schematizace je odpovědná za častá začátečnická nedorozumění vzniklá užitím těchto slov. Příkladem je nedorozumění, které jsem již popsal (viz Fillmore 1978); došlo k němu v rozhovoru kandidáta na člena soudní poroty s právníky při slyšení u městského soudu v Berkley. Cílem rozhovoru bylo vyloučit přítomnost předpojatých soudců v porotě. Obhájce se ptal kandidáta na porotce: „Přijímáte právní doktrínu spojených států amerických, podle níž je jedinec nevinný, dokud nebyl uznán vinným?“ Občan odpověděl, že na člověka by mělo být pohlíženo jako na nevinného, dokud mu nebyla prokázána vina, ale že by bylo podivné, říkat o něm, že je opravdu nevinný. Obhájce se tedy zeptal znovu: „Mluvím o doktríně, která umožňuje považovat člověka za nevinného, pokud mu nebyla prokázána vina. Přijímáte tuto doktrínu?“ Občan odpověděl, že pokud je někdo opravdu nevinný, není třeba vést s ním soudní proces. (Nezdvořilá odpověď připravila muže o místo v porotě.) Tomuto částečnému nedorozumění bylo možné snadno předejít. Občan nebyl ve skutečnosti tázán, jestli přijímá konkrétní právní doktrínu, ale pouze jestli je v případě připravovaného soudního procesu ochoten upravit své rámcování slov *nevinný* a *vinný* tak, aby odpovídalo chápání těchto pojmů v trestním právu, nikoli významům užívaným v běžném hovoru.

4.8 Reformulace v odborném jazyce

Právní kontexty nám poskytují nové způsoby pozorování změn mezi obecným a specializovaným rámcováním slov. V mnoha případech je to proto, že každodenní význam slov nepokrývá všechny případy jejich vhodného užití. V prototypickém případě události popisované slovem *vražda* existuje osoba A, která se pokouší zabít osobu B, a proto jedná tak, aby osoba B zemřela. Tento prototyp nezahrnuje případy, kdy A při pokusu zabít B míří na B zbraní, a místo B zastřelí C (stojícího vedle B). Některé rysy slova *vražda* vytvářejí vztah mezi A a B, jiné mezi A a C. Musíme ale zodpovědět otázku, zda je z právního hlediska oprávněné tvrzení, že A zabil C. V právním kontextu není odpověď zakotvena v modifikované definici vraždy, která by pokrývala i případy špatného cíle, ale vzniká přidáním stabilního interpretačního principu, zvaného *přenos záměru*. Podle tohoto principu se záměr A zabít B falešně přenesl na C, takže na jednání A vůči C se plně vztahuje definice vraždy. Při posouzení zavrženíhodnosti a právní kvalifikace za účelem vyměření trestu by měl být fakt, že A zabil C, právně klasifikovatelný stejně, jako by se A podařilo zabít B. Princip přenosu záměru umožňuje, aby byly neprototypické případy hodnoceny podle stejné definice jako případy prototypické.

Další takové reinterpretace v oblasti práva jsou rovněž založeny na záměrech spojených s prototypickým případem. Pojem *násilného vniknutí* zahrnuje situace, kdy osoba vnikne na cizí pozemek a překoná při tom překážky, kterými majitel pozemku brání cizím osobám ve vstupu. Obvyklá definice násilného vniknutí ale zahrnuje nejen případy, kdy vnikající osoba překoná fyzické překážky, ale i případy, kdy by odpor druhé strany byl marný. Pokud osoba dvojnásobné síly a výšky bude trvat na tom, že vstoupí do mého bytu, a já ji dobrovolně vpustím (protože rozumně předpokládám, že kdyby došlo k potyčce, prohrál bych), může být tato osoba obviněna z násilného vniknutí. Třetím příkladem je ústní dohoda. Ústní dohoda nebo smlouva je jednoduše dohoda, kterou smluvní strany uzavřely ústně, tedy bez písemného dokladu nebo podepsané smlouvy. Důležitost pojmu ústní dohoda v právním kontextu tkví v tom, že ji podmínky pravosti a závaznosti odlišují od dohody uzavřené písemně a stvrzené podpisem. Podstatným rozdílem pro dané právní účely je přítomnost, nebo nepřítomnost podpisů smluvních stran. Důležitou částí rozdílů je podpis na dohodě, nebo jeho absence. V právním kontextu byla tedy přijata odpovídající opatření týkající se jednak ústních dohod, jednak písemných smluv, které nejsou podepsané. Prototypický kontext, kterým je motivován pojem ústní *dohoda*, je takový, kdy je dohoda buď uzavřena ústně, nebo prostřednictvím dokumentů psaných a podepsaných. V situacích, které se liší od prototypu, je v právním kontextu nutné určit, který z rysů kontrastu prototypů je právně nejzávažnější (přítomnost, nebo nepřítomnost podpisů stvrzujících písemný dokument), a z tohoto rysu vytvořit kritérium pro specifikaci kontrastu.

4.9 Rámce pro hodnocení

Důležitou oblastí, v níž sémantická interpretace zásadním způsobem závisí na lexikálním rámcování, je připisování hodnoty. Hodnotící adjektiva mohou ve svém významu obsahovat rozměry, škály nebo měřítka, na jejichž základě probíhá hodnocení; tak je tomu například u adjektiv *vonný*, *chutný*, *pilný*, *inteligentní* atd. V mnoha případech se ale setkáváme s abstraktně hodnotícími adjektivy (takový charakter mají například adjektiva *dobrý* a *špatný*), jejichž atributivní užití může být interpretováno pouze na základě znalostí myšlenkového rámce, do něhož jsou tato adjektiva zasazena. Skutečnost, že rodilí mluvčí dokážou interpretovat fráze jako *dobrý pilot*, *dobrá matka*, *dobrá tužka*, *dobrá káva* atd., dokazuje, že jsou schopni si v danou chvíli uvědomit, že *tužka* se používá na psaní a může být hodnocena na základě toho, jak lehce nebo jak efektivně píše, jak čistou stopu zanechává na papíře; že *káva* je nápoj hodnotitelný na základě chuti nebo podle toho, jak účinně přispěje k bdělosti toho, kdo ji vypije atd.; a že *matky* a *piloti* mohou být považováni za profesionály vykonávající ve svém oboru obvyklé činnosti, a mohou být tedy hodnoceni na základě toho, jak snadno, pilně nebo efektivně pracují. Již dříve bylo zmíněno, že kognitivní rámce napomáhající interpretaci textu mohou být odvozeny ze znalosti obecného kontextu nebo mohou být vyvolány kontextem textovým. To platí zejména v případě interpretace hodnotících adjektiv, protože s některými substantivy se pojí předem dané hodnotící rámce, zatímco jiná substantiva označují předměty hodnotitelné, pouze pokud je rámec hodnocení dán kontextem. Interpretujeme-li frázi *dobrý klacek*, očekáváme, že nám kontext ozřejmí některé rysy situace, v níž by jeden klacek mohl být vhodnější než jiný (k podepření otevřeného okna, k odehnání mývala, k opékání marshmallows atd.). Obecný pojem rámcování zahrnuje konceptualizaci událostí v rámci co nejširšího kontextu; v rámci samotné lingvistické sémantiky jsou hlavním problémem vzorce rámcování, které již byly vytvořeny a pojí se speciálně s lexikálními jednotkami nebo gramatickými kategoriemi.

4.10 Vyvolávání scénáře

O kognitivních rámcích jsem již řekl, že mluvíme-li o jejich jednotlivých složkách, mluvíme zároveň o ostatních součástech rámce. Přesněji řečeno, pokud mluvíme o jedné části rámce, vyvoláváme ve svém vědomí současně jeho další složky. Tento efekt je zvlášť patrný ve spojení s rámci známými pod názvem *scénáře*, tedy s rámci tvořenými po sobě následujícími typizovanými událostmi. Porozumění textu založené na znalosti scénáře (dále viz Schank, Abelson 1977) zahrnuje aktivaci úplného scénického pojetí událostí k prezentaci události, která může být součástí scénáře. Proto v následujícím úryvku textu: „Strčil do dveří. Místnost byla prázdná.“ považujeme obě věty za koherentní, protože předpokládáme, že účelem strkání do dveří je tyto dveře otevřít, a že pokud se nám to podaří, získáme možnost zjistit, zda je

místnost prázdná; čtením mezi řádky rozšíříme text až k významu: „Strčil do dveří, dveře se otevřely, podíval se po místnosti, zjistil, že místnost je prázdná.“

4.11 Typy textů

Uvažování o struktuře textu prezentované Robertem Langackerem a dalšími ukazuje, že jazyky a kultury se od sebe mohou lišit v závislosti na tom, jaké konkrétní ustálené formy mají texty s danou komunikační funkcí. Kuchařské recepty psané anglicky užívají imperativy, v maďarských receptech je normou první osoba plurálu. Langacker v soukromém rozhovoru popsal jazyk postrádající narativní formu určenou k naplnění této procedury. Není snadné uvěřit, že se jednotlivé jazyky od sebe liší existencí prostředků použitelných v určitém diskurzu, spíše se zdá, že tradiční užití jazyka se v dané kultuře vyvíjí v textech s různými komunikačními cíli různě.

5. Rámcově sémantické formulace otázek v odborné sémantice

V této části se budu věnovat několika problémům, jimiž se tradičně zabývají vědecká pojednání o odborné sémantice; patří k nim proporcionalita paradigmatu, taxonomie, synkategorematicita,¹⁴ předpokládaný rozdíl mezi encyklopedií a slovníkem, cíl jednoduchosti popisu a účel odstranění redundance a nakonec komplikovaný pojem lexikální presupozice.

5.1 Proporcionalita

Jeden z nejčastěji používaných heuristických nástrojů sloužících k odhalení a doložení existence sémantických rysů ve slovníku jazyka je otázka nastolení proporcionality týkající se čtveřic slov a intuitivní shody ohledně charakteru rozdílů mezi jejich dvojicemi. Za předpokladu, že muž se má k ženě jako *chlapec* k *dívce*, vytváříme vztah muž – žena: *chlapec* – *dívka*. Další často užívané dvojice zahrnují *přijít* – *odejít*; *přinést* – *odnést*; *dívat se* – *vidět*; *sledovat* – *zahlédnout*; *vdechovat* – *ydechovat*; *šňupat* – *odfrknout*; *manžel* – *manželka*; *starý mládenec* – *stará panna*. Přístup, který nachází základní sémantické vztahy mezi izolovanými slovy, nám nepomůže uvědomit si, že možná existují zcela různé způsoby, jak jednotlivé prvky těchto propriálních dvojic zapadají do reality nebo ji spoluvytvářejí. Už jsem zmínil, že pro mnoho mluvčích se rozlišující kritérium pro užití slova *chlapec* nebo *muž* může podstatně lišit od kritéria, na jehož základě rozlišují mezi ženou a *dívkou*.

14 Synkategorematický termín je v terminologii scholastické školy termín významově nesamostatný. V textu jsou uvedeny doklady, jejichž široký významový potenciál lze zúžit pouze pomocí jazykového a zkušenostního kontextu (srov. *pravý, dobrý, vhodný...*). [pozn. překladatele]

Přinést je od slovesa *přijít* dostatečně významově vzdálené, aby bylo užíváno podle naprosto odlišných vzorců, motivace kategorií *stará panna* a *starý mládenec* je podstatně nesourodá, i když kvůli tendenci k systematickému vidění světa máme sklon tato dvě slova spojovat. Bylo by lákavé navrhnout jednoduché přímočaré návody k užití abstraktních vzorců, na nichž jsou založeny tyto skupiny slov, i když určitá fakta týkající se vnějšího světa vytvářejí dojem, že tato oblast je méně přehledně uspořádaná. Podle mého názoru není takový návrh užitečný, protože nepodněcuje k pátrání po kontextu a po motivujících situacích, které by ospravedlnily jednotlivé kategorie.

5.2 Paradigmata

Prvotním dokladem sémantické struktury lexikálních jednotek je paradigma a nejlepším příkladem lexikálně sémantického paradigmatu je soupis označení hospodářských zvířat v tabulce (1).

Tabulka (1)

skot	ovce	kůň	brav
kráva	bahnice	klisna	bachyně
býk	beran	hřebec	kanec
vůl	skopec	valach	vepř

V tomto případě se návrh uzavřeného souboru termínů, které jsou vzájemně provázány rysy jako obecné označení, samice, samec, kastrováný samec a napříč kategoriemi jsou rozříděny do čeledí: turovití, ovce a kozy, koňovití, prasatovití, zdá být velmi lákavý. Bohužel ale tabulka odhaduje mnohé vlastnosti uvedených termínů i oblasti, kterou popisují. U kolektivních termínů *skot* a *brav* nemůžeme vytvořit tvar obecně označující jeden exemplář. U obecných označení *kůň* a *ovce* je protiklad singuláru a plurálu plně zachován. Slova *skopec* a *vepř* jako označení kastrátů nejsou všeobecně známá. V případě skotu mají slova *kráva* a *býk* pravděpodobně postavení „objektů základní úrovně“ (v pojetí Eleanor Roschové (1973)), zatímco v případě slov *ovce* a *kůň* mají funkci objektů základní úrovně tato obecná označení. V posledním případě má postavení objektu základní úrovně slovo, které v tabulce není uvedené, a sice *prase*.

Stručně řečeno, pravidelnosti vyskytující se v paradigmatu (a tento soubor termínů – včetně výrazů pro novorozená mláďata atd.; teré jsou obecně přijímány jako typický příklad sémantického paradigmatu) jsou zavádějící. Měli bychom ještě dodat, že kategorie uvedená v posledním řádku tabulky není kategorií téhož řádu jako kategorie samec a samice, protože motivace pro kastraci jednotlivých druhů hospodářských zvířat může být různá, stejně jako se liší věk vhodný pro zákrok atd.

5.3 Taxonomie

Druhým nejběžnějším druhem formální lexikálně sémantické struktury je *sémantická taxonomie*, tj. sémantická síť založená na vztahu „x je druhem y“. Vědecké klasifikace mají očividně využití ve vědeckém diskurzu, výzkum, který rozkrýval lidové taxonomie, patří k dosud nejvýznamnějším vědeckým výzkumům tohoto zaměření. Taxonomické struktury mají ale dva rysy, které brání tomu, aby byly považovány za představitele víceméně formálního systému vztahů založených na jednoznačném sémantickém vztahu. Zaprvé, na jednotlivých úrovních taxonomie může mít společenství uživatelů různé důvody pro zavedení kategorií; zadruhé, obvyklé tříprvkové zobrazení pojmu v taxonomii nevysvětluje, proč jsou některé prvky v taxonomii kognitivně zdůrazněné. Obě tato fakta lze názorně ukázat na taxonomii zoologických termínů:

zvíře;
obratlovec;
savec;
pes;
retrívr.

V rámci tohoto souboru slov se zdá, že *pes* a *zvíře* jsou výrazy kognitivně zvýrazněných kategorií v tom smyslu, že tato slova by byla pravděpodobně použita v každodenní přirozené komunikaci popisující běžnou lidskou zkušenost. *Obratlovec* a *savec* jsou termíny, které zapadají do určitého interakčního nebo kontextového schématu (schématu vědeckého diskurzu); *retrívr* jako kategorie je nejpřirozenější odpovědí na otázku: *Jakého máte psa?* Předpokládejme, že uslyšíte ze zahrady šplouchnutí a zeptáte se mě, co to bylo; dále předpokládejme, že můj retrívr spadl do bazénu na zahradě. Na vysvětlenou můžu říct například: *Zvíře spadlo do bazénu* nebo *Pes spadl do bazénu*, ale věta *Obratlovec spadl do vody* nebo *Savec spadl do vody* by zněla velmi nepřirozeně. Rovněž nepřirozená, i když z jiného důvodu, je věta *Retrívr spadl do bazénu*.¹⁵ Poslední tři zmíněné výrazy mají pravděpodobně přirozené postavení v klasifikačních aktech, ale znějí nepřirozeně v aktech referenčních. Tento funkční rozdíl zůstává metodami standardního taxonomického stromu neodhalen.

15 V češtině lze na otázku: *Co se stalo? / Co to bylo za zvuk?* bezpříznakově odpovědět: *Pes spadl do vody*. Věta *Zvíře spadlo do vody* zprostředkovává tutéž informaci za předpokladu, že komunikanti chápou obecný výraz *zvíře* jako odkaz na psa mluvčího. Výraz *zvíře* se používá jako záměrné zobecnění, které signalizuje emocionální zabarvení výpovědi. Věta *Retrívr spadl do vody* navozuje kontext, v němž má mluvčí více psů nebo více domácích zvířat.

5.4 Synkategorematické pojmy

Mnohokrát byla vedena diskuze (např. Austin 1964, Přednáška VII.) o tom, že slova jako *imitace* nemodifikují sémanticky stejné výrazy, které modifikují gramaticky ve standardním uzlovém zobrazení. Spíše se pojí s významovou stránkou dalších členů syntagmatu a vytváří poměrně komplexní pojem. Entita přiléhavě popsaná jako *náhražka kávy* vypadá jako káva, chutná jako káva, a to nikoli náhodou, ale protože někdo vyrobil látku těchto vlastností; rozhodně ji však nepřipravil z kávových zrn. Pochopení takové kategorie vyžaduje pochopení úlohy kávy v našem životě a (možná) i důvodů, proč by někdo chtěl vyrábět kávovou náhražku.

Naopak slova jako *opravdový* nemají jako premodifikace substantiva zdánlivě žádný sémantický přínos. Označíme-li nápoj za *pravou kávu*, říkáme více, než jen prosté sdělení „toto je káva“; na pozadí (možných) pochyb, zda se nejedná o náhražku, totiž hájíme pravost kávy. Stejně jako u slova *náhražka* je součástí úplného pochopení výrazu rozvitého slovem *pravý* porozumění důvodům, proč by někdo mohl mít zájem o náhražku dané věci. Pojem *pravá káva* nám dává smysl, protože víme, že za určitých okolností je káva vzácná, že někteří lidé považují kávu za zdraví škodlivou nebo jim její konzumaci zakazuje náboženství. Rozumíme významu kategorií jako *pravé zlato* nebo *pravý diamant*, protože si umíme představit důvody, proč by někdo mohl falšovat diamanty nebo vyrábět kočičí zlato, a chápeme, proč někdo může pochybovat o pravosti příslušných vzorků. Naopak pojem *pravé kalhoty* je nesrozumitelný, protože si neumíme představit předmět, který vypadá jako kalhoty, má funkci kalhot, a přesto to skutečné kalhoty nejsou.

5.5 Odstranění redundance

Společným cílem strukturální sémantiky je odstranění redundance nebo minimalizace redundantní informace v sémantickém popisu lexikálních jednotek. Teoretičtí sémantikové často tvrdí, že cílem sémantického slovníku je říct o každém slově jazyka právě tolik, aby bylo na základě významu spolehlivě odlišeno od všech ostatních slov (Bendix 1966). Je to cíl, který předpokládá, že jedinec provádějící takovou analýzu má nadhled nad celým lexikálním repertoárem jazyka. Takový cíl je naprostým protikladem cílů rámcové sémantiky, která usiluje o odhalení kategoriačních funkcí, jež má dané slovo v kontextech, kde vzniká motivace pro jeho užití. Vědomosti tohoto druhu jsou v podstatě dosažitelné nezávisle na znalosti dalších slov jazyka, s výjimkou poměrně vzácných případů, kdy vzniká mozaikovitý obraz, tedy obraz, v němž význam připisovaný jednomu slovu závisí na významu slov sousedních (jako u Triaera (1931)).

5.6 Slovník versus encyklopedie

Různé strukturalistické přístupy, jejichž společným cílem je omezení redundance, považují také za pochopitelné ostře oddělovat *slovníky* a *encyklopedie*. Zejména někteří vědci trvají na rozlišování mezi čistě sémantickou informací o významu slov a encyklopedickým výkladem o designátech těchto slov. Dalo by se očekávat, že zastánci tohoto přístupu budou schopni zařadit určité charakteristické rysy tesařů (nebo pojmu *tesař*) jako rysy příslušející sémantické kategorii substantiva, a další rysy vyhodnotit jako příznačné pro jedince, kteří splňují kritéria spojovaná s danou kategorií. Přístup rámcové sémantiky upřednostňuje tvrzení, že se mezi muži vyskytují jedinci, jejichž řemeslem je výroba dřevěných předmětů a užívají k tomu určité nástroje atd. a kterým se říká *tesaři*. Zdá se, že možnost odlišit osobní charakteristiky tesařů od rysů charakterizujících daný koncept není podstatná. Je nutné odlišit znalost slova od znalostí věcí, ale ne způsobem, který sleduje zájmy klasických sémantiků. Opravdová „encyklopedická“ informace o tesařích jako lidech by mohla obsahovat údaje o mzdách, profesních sdruženích, nemocích z povolání atd., takové informace ale nejsou předmětem sporu.

5.7 Jednoduchost popisu

Zatímco s ohledem na omezení redundance se zdálo, že standardní přístupy oceňují jednoduchost, u přístupů rámcové sémantiky tomu tak není, existuje ale další pohled, podle něhož přístup rámcové sémantiky dosahuje jednodušších popisů. Nedávná živá diskuze, proběhnuvší mezi Paulem Kayem a Lindou Colemanovou na straně jedné (Coleman, Kay 1981) a Eve Sweetserovou na straně druhé (Sweetser 1981), se týká možnosti využití prototypického kontextu předpokladů (neboli v terminologii Sweetserové *lidové teorie*) jako základu pro zakotvení zjednodušené definice substantiva *lež*. Podle Kaye a Colemanové je *lež*: (1) fakticky nepravdivá; (2) mluvčím vnímána jako nepravdivá; (3) vyřčena za účelem oklamání adresáta. Sweetserová zastává názor, že pokud dokážeme popsat lidovou teorii lidské komunikace, včetně kooperace, vyjadřování vlastního názoru atd., pak můžeme *lež* popsat jednoduše jako „nepravdivé tvrzení“, ostatní aspekty tohoto pojmu lze nahradit pochopením motivace mluvčího ke lhaní.

5.8 Presupozice

Tvrzení o existenci presuponovaných informací pojících se s jednotlivými lexikálními jednotkami se nesetkala s příznivými ohlasy. Domnívám se, že v rámcové sémantice je pojem lexikální presupozice opodstatněný. Uvažujme například sloveso, jako je *honit*, o němž by zastávce lexikálních presupozic mohl být v pokusech tvrdit, že pokud ho užijeme pro popis činnosti dvou lidí pohybujících se stejným

směrem, pak se pohyb vzdálenějšího člověka předpokládá nezávisle na tom, zda se o referentu podmětu věty tvrdí, že se hýbe, zda je tato skutečnost popřena, zda se o ní pochybuje nebo je předpokládána. V situaci, kdy jedinec utíká, zejména vyrozumíváme-li, že se snaží uniknout, je důležité zvážit, zda existuje druhá osoba, která se pokusí útěku zabránit. (Ve svém příkladu mluvím o lidech, ale tato podmínka není podstatná). Sloveso *honit* existuje jako kategorie, jestliže jsou definiční podmínky považovány za relevantní. Zeptám-li se: *Honil ho někdo?* nebo pokud řeknu: *Nehonili jsme ho*, důvodně se domníváme, že utíkal, protože známe situační podmínky, za nichž je sloveso *honit* oprávněně použito. A podle mého názoru právě v tomto smyslu můžeme mluvit o lexikální presupozici.

6. Závěrečné poznámky

V tomto článku jsem obhajoval takový popis významotvorných prvků jazyka, podle něhož slova atd. vznikají pouze za určitým účelem, který je zakotven v lidské zkušenosti a lidských institucích. Z tohoto pohledu mohou lidé plně pochopit užití těchto významotvorných prvků v konkrétních výpovědích pouze tehdy, pokud chápou zmíněné zkušenosti a instituce a vědí, jakým způsobem motivují lidi k vytváření kategorií vyjádřených slovy. Úkolem sémantika je vypátrat přesnou podstatu vztahů mezi slovem a kategorií a podstatu vztahu mezi kategorií a kontextem. Věřím, že některé příklady, které jsem uvedl, dokázaly výhodnost takového pohledu na jazyk.

Literatura:

- ARNHEIM, Rudolf. *Visual Thinking*. Berkeley: University of California Press, 1969.
- AUSTIN, John L. *Sense and Sensibilia*. (Rekonstruováno podle rukopisných poznámek Geoffreyho J. Warnocka.) Oxford University Press, 1964.
- de BEAUGRANDE, Robert. Design criteria for process models of reading. *Reading Research Quarterly*, roč. 16, č. 2, 1981, s. 261–315.
- BENDIX, Edward H. *Componential Analysis of General Vocabulary: The Semantic Structure of a Set of Verbs in English, Hindi and Japanese*. Bloomington: Indiana University Press, 1966.
- BERLIN, Brent, KAY, Paul. *Basic Color Terms*. Berkeley: University of California Press, 1969.
- CHOMSKY, Noam A. *Syntactic Structures*. The Hague: Mouton, 1957.
- CHOMSKY, Noam A. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, MA: MIT Press, 1965.
- COLEMAN, Linda, KAY, Paul. Prototype semantics. *Language*. roč. 57, 1981, s. 26–44.
- DANEŠ, František. GREPL, Miroslav, HLAVSA, Zdeněk. *Mluvnice češtiny (3): Skladba*. Praha: Academia, 1987.
- DOWNING, Pamela. On the creation and use of English compound nouns. *Language*. roč. 53, 1977, s. 810–842.
- FILLMORE, Charles J. *Indirect Object Constructions in English and the Ordering of Transformations*. The Hague: Mouton, 1961.

- FILLMORE, Charles J. The position of embedding transformations in a grammar. *Word*, roč. 19, 1963, s. 208–301.
- FILLMORE, Charles J. Verbs of judging: An exercise in semantic description. In: *Studies in Linguistic Semantics*.
- FILLMORE, Charles J. The case for case. In: BACH, Emmon, HARMS, Richard (eds.). *Universals in Linguistic Theory*. New York: Holt, Rinehart & Winston, 1968, s. 1–90.
- FILLMORE, Charles J. Verbs of judging: An exercise in semantic description. In: FILLMORE, Charles J., LANGENDOEN, D. Terrence (eds.). *Studies in linguistic semantics*. New York: Holt, Rinehart & Winston, 1971, s. 272–289.
- FILLMORE, Charles J. On generativity. In: PETERS, Stanley (ed.). *The Goals of Linguistic Theory*. Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1972, s. 1–19.
- FILLMORE, Charles J. *Santa Cruz Lectures on Deixis*. Bloomington: Indiana University Linguistics Club, 1975.
- FILLMORE, Charles J. The case for case reopened. In: COLE, Peter, SADOCK, Jerry (eds.). *Syntax and Semantics 8: Grammatical Relations*. New York: Academic Press, 1977a, s. 59–82.
- FILLMORE, Charles J. Topics in lexical semantics. In: COLE, Roger W. (ed.). *Current Issues in Linguistic Theory*. Bloomington: Indiana University Press, 1977b, s. 76–138.
- FILLMORE, Charles J. On the organization of semantic information in the lexicon. In: *Papers from the Parasession on the Lexicon*. Chicago: The Chicago Linguistic Society, 1978, s. 1–11.
- FRIES, Charles C. *The Structure of English*. New York: Harcourt, Brace & World, 1952.
- GROSS, Maurice. *Méthodes en syntaxe*. Paris: Hermann, 1975.
- HELBIG, Gerhard, SCHENKEL, Wolfgang. *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben*. Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie, 1973.
- HOUSEHOLDER, Fred W. et al. *Linguistic Analysis of English*. Final Report on NSF Grant No. GS-108, 1964.
- KATZ, Jerrold J., FODOR, Jerry A. The structure of a semantic theory. *Language*, roč. 39, 1963, s. 170–210.
- LAKOFF, George, JOHNSON, Mark. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press, 1980.
- LANGACKER, Ronald W. *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 1: Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press, 1987.
- LEES, Robert B. *The Grammar of English Nominalizations*. The Hague: Mouton, 1960.
- MATTHEWS, Peter Hugoe. *Grammatical theory in the United States from Bloomfield to Chomsky*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
- Mc CAWLEY, James D. Verbs of bitching. In: HOCKNEY, David et al. (eds.). *Contemporary Research in Philosophical Logic and Linguistic Semantics*. Dordrecht: Reidel, 1975, s. 313–332.
- PIKE, Kenneth L. *Language in Relation to a Unified Theory of the Structure of Human Behavior*. The Hague: Mouton, 1967.
- ROSCH, Eleanor H. On the internal structure of perceptual and semantic categories. In: MOORE, Timothy E. (ed.). *Cognitive Development and the Acquisition of Language*. New York: Academic Press, 1973, s. 111–144.
- ROSENBAUM, Peter S. *The Grammar of English Predicate Complement Constructions*. Cambridge, MA: MIT Press, 1967.
- SCHANK, Roger C., ABELSON, Robert P. *Scripts, Plans, Goals and Understanding: An Inquiry into Human Knowledge Structures*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, 1977.

- SWEETSER, Eve E. *The definition of lie: An examination of the folk theories underlying a semantic prototype*. 1981 (nepublikovaný rukopis).
- TALMY, Leonard. *Grammar and cognition*. University of California at San Diego, 1980. Cognitive Science Program (nepublikovaný rukopis).
- TESNIÈRE, Lucien. *Elements de syntaxe structurale*. Paris: Klingksieck, 1959.
- TRIER, Jost. *Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes*. Heidelberg, 1931.
- WILSON, Deirdre. *Presuppositions and Non-Truth-Conditional Semantics*. London: Academic Press, 1975.
- ZIMMER, Karl E. Some general observations about nominal compounds. In: *Working Papers on Language Universals* 5. Stanford: Stanford University Press, 1971, s. 1–24. (Přetištěno in: LIPKA, Leonard, GÜNTHER, Hartmut (eds.). *Wortbildung*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft Darmstadt, 1981, s. 233–257.)
- Sdružení pro Ottův slovník naučný (Praha). *Ottův slovník naučný: illustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí*. Díl 9. Falšování potravin a pochutin – Genrista. Praha: Paseka, 1997.

Anotace

Autor se věnuje empirické sémantice, která mu umožňuje popsat významy slov přirozeného jazyka na základě kognitivních struktur, jejichž jsou jednotlivá slova součástí. Pozornost je věnována vývoji pojmu sémantický rámec, především je ale kladen důraz na využití sémantických rámců v běžné komunikaci. Pomocí ústředního termínu sémantický rámec jsou objasněny i případy neadekvátního užití jazyka. Článek reflektuje i pragmatický rozměr komunikace, zejména roli kontextu a postavení presupozic.

Klíčová slova

Empirická sémantika, sémantický rámec, sémantická valence, kontext, schéma, skript, rámec komunikační události, textový typ, kognitivní rámec, presupozice, slovník encyklopedie, synkategorematický termín, redundance.

KOGNITIVNÍ LINGVISTIKA A HUMBOLDT

Anne-Marie Chabrolle-Cerretini

2. Humboldtovy texty a kognitivní lingvistika: zdroj, souvislosti a diskutované myšlenky

2.1 Diskutované souvislosti

2.1.1 N. Chomsky

První poznámka se týká otázky, zda je vhodné a relevantní pokládat Humboldta za jeden ze zdrojů kognitivní lingvistiky. Jak jsme se přesvědčili v první části,¹ Humboldtovy myšlenky jsou známy od počátku 19. století ve Spojených státech amerických i v Evropě. Je prokázáno, že v nich našly živnou půdu etnolingvistika a studium indiánských jazyků². Inspirovaly také ruskou lingvistiku prostřednictvím A. Potebni³. V kontextu východní Evropy užívá P. Sériot^{4,5} dokonce termínu *neohumboldtismus* v širším slova smyslu pro účely popisu teoretických východisek, která se uplatňují především v konceptech souvisejících s formalizací vztahů mezi jazykem, myšlením a národem. Z první části lze také vyvodit, že Humboldtovy texty spoluutvářejí, ač již méně vědomě, také teoretický základ, na němž staví současná lingvistika a kognitivní lingvistika na obou březích Atlantiku.

-
- 1 První část tohoto článku pojednává o historii přijímání a rozvíjení myšlenek Wilhelma von Humboldta (1767-1835) za jeho života a po jeho smrti v americké i evropské lingvistice. [pozn. překladatele]
 - 2 Originálnímu kompozitu *amérindien* by v češtině sémanticky i formálně odpovídalo kompozitum *amerindiánský*. Francouzština podobně jako jiné jazyky nerozlišuje pojmy *Ind* a *Indián*, proto je třeba upřesnit, že se jedná o jazyky obyvatelů Ameriky. Čeština tuto specifikaci nevyžaduje, proto v celém článku ponecháváme prosté spojení *indiánské jazyky*. [pozn. překladatele]
 - 3 Aleksandr Afanasjevič Potebňa (1835-1891), původem ukrajinský filozof a lingvista působící na Charkovské univerzitě (Rusko). [pozn. překladatele]
 - 4 Viz mimo jiné texty Patricka Sériota z roku 2005.
 - 5 Patrick Sériot působí na Univerzitě v Laussane (Švýcarsko) v Centru pro historii a srovnávací epistemologii v lingvistice střední a východní Evropy. [pozn. překladatele]

Jestliže označíme Humboldta za jeden ze zdrojů současné kognitivní lingvistiky v takovém rozsahu, jaký jsem právě popsala, riskujeme, že jeho všudypřítomný vliv bude rozpuštěn ve všeobecném lingvistickém kapitálu spolu s mnoha dalšími autory, kteří jsou vnímáni na základě kulturních, politických a sociálních podmínek vně čistě lingvistické diskuze.

Oproti tomu se mi jeví jako zajímavější skutečnost, že Humboldt je často označován za zdroj mylně. Prvním příkladem je N. Chomsky, který se odvolává na Humboldta z důvodů potřeby vědecké a historické legitimacy. Americký lingvista vytvořil vlastní historickou návaznost sahající od dob Port-Royal⁶ přes Humboldta až k němu samotnému. H. Meschonnic⁷ (1978) správně ukázal, jak si N. Chomsky přisvojuje Humboldta na základě mylné interpretace, neboť nebere v úvahu celistvost jeho díla a navíc jej staví do opozice k Saussurovi, což je diskutabilní, protože ačkoli byl předmět zkoumání těchto „dvou lingvistik“ odlišný, nebyl zcela protichůdný.⁸

Důležitou roli zde hraje překlad textů. Humboldtovy spisy mají přinejmenším dva rysy: nejsou terminologické a je třeba je chápat jako praktickou aplikaci jeho jazykové teorie. Pokud jazykovědec tvrdí, že jazyk není dílem dokončeným (*ergon*), ale dynamicky se vyvíjejícím (*energeia*), že je něčím, co neustále zraje, jeho text bude logicky neustálou formulací myšlenky a nikdy se terminologicky neustálí. Vždyť neoddělitelnost rovin jazyka a promluvy je důsledkem Humboldtovy definice kognitivního procesu ve své konečné fázi závislého na komunikační funkci. Účelem jazyka je promluva. Jazyk uplatňuje svůj potenciál v aktualizaci. Není tedy divu, že ve svých poznámkách k překladu zdůrazňuje, že překládáme text, ne jazyk, a že překládáme konkrétní práci, ne souborné dílo. Z toho vyplývá, že žádný pojem nemůže být zcela definitivní – jeho obsah se naopak utváří spolu s texty. V důsledku je to Humboldtův čtenář, který musí být schopen shromáždit veškeré rozptýlené charakterizující znaky a stanovit definici.

Výše zmíněný překlad se týká úvah o fungování řeči. H. Meschonnic jej analyzuje takto: „Humboldtovo zobecňování má v překladu za následek dvojí efekt, který není bez významu. Je tomu tak např. u termínu *erzeugen*, zdánlivě správně přeloženého jako *generate* („generovat, vytvářet“). Tento překlad však evokuje reálnou, biologickou produkci a jí odpovídající jediný logický význam. Dochází tak k metaforizaci, která vede k nejasnostem v otázce kreativity. [...] Ale užitek je značný: kontinuita jedné dlouhé tradice, tím jednodušší, jestliže je Humboldt označen za pokračovatele Port-Royal – tradice i invence, věrohodnost a historie,

6 Port-Royal, významný pařížský klášter a škola, v 17. století centrum jansenismu. Vznikla zde významná díla věnovaná filozofii jazyka a logice (*Grammaire générale et raisonnée*, 1660; *La Logique*, 1662). Mezi představitele toho směru patří např. Antoine Arnaud, Claude Lancelot, Pierre Nicole či Blaise Pascal. [pozn. překladatele]

7 Henri Meschonnic (1932–2009), francouzský jazykovědec, překladatel a básník. [pozn. překladatele]

8 Někteří autoři dokonce připouští, že Saussurova lingvistika odpovídá deskriptivní části Humboldtova zkoumání struktur jazyků.

identifikace s obdivuhodným efektem. Formalizace tomuto konceptu dává řád a vědeckou přesnost.⁹ (Meschonnic 1978, s. 332–333)

Uvědomíme-li si, jak úzce jsou u N. Chomského stěžejní poznatky o kompetenci a performanci spjaty s otázkou kreativity, musí nás podobné historické zkratky nutně znepokojit.

Uvedeme pasáž z *Language and Mind* (1968), která je příkladem této identifikace¹⁰:

„Hlubková struktura je spojována s povrchovou strukturou jistými mentálními operacemi – gramatickými transformacemi, řečeno moderní terminologií. Všechny jazyky mohou být považovány za specifický vztah mezi zvukem a významem. Dovedeme-li teorii z Port-Royal do jejího logického důsledku, musíme považovat gramatiku určitého jazyka za systém pravidel, která charakterizují hloubkovou i povrchovou strukturu a jejich transformační vztahy a která – s ohledem na tvůrčí úlohu uživatele jazyka – je charakterizují v nekonečném prostoru obou vzájemně propojených struktur. Řečeno terminologií, s níž pracoval Wilhelm von Humboldt ve třicátých letech 19. století: mluvčí má nekonečné možnosti užití konečného množství prostředků. Gramatika tedy musí obsahovat konečný systém pravidel, která generují nekonečné množství vzájemně náležitě propojených hloubkových a povrchových struktur; dále musí obsahovat pravidla, která spojují tyto abstraktní struktury s konkrétními reprezentujícími zvuky a významy [...]“¹¹ (Chomsky 1969, s. 33)

Později si všimneme, že N. Chomsky se od Humboldta distancuje, jelikož jeho texty považuje za nepřesné a překonané:

„*Kognitivní revoluce* obnovila a znovu formulovala mnohé myšlenky, poznatky a dilemata spadající do období, které bychom mohli nazvat *první kognitivní revolucí* 17. a 18. století. Ta byla nedílnou součástí vědecké revoluce, jež tak radikálně změnila naše chápání světa. V tomto období jsme pochopili, že řeč funguje na principu *nekonečných možností užití konečného množství prostředků*, jak jej označuje Wilhelm von Humboldt; ovšem tato představa nemohla být uspokojivě rozvíjena, neboť myšlenky, z nichž vycházela, zůstaly vágní a nejasné. V polovině 20. století je díky rozvoji formálních věd poskytujících adekvátní zřetelně a jasně formulované koncepty možné přinést konkrétní vysvětlení komputačních principů, které gene-

9 Viz Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues. In: Gesammelte Schriften. Band VII, s. 99. Francouzský překlad: „C'est pourquoi elle est appelée à faire, à partir de moyens finis, un usage infini, puisque aussi bien c'est une seule et même force qui produit à la fois la pensée et la langue.“ (Introduction à l'œuvre sur le Kavi. Paris: Editions du Seuil, 1974, s. 246; překlad Pierre Caussat.)

„Proto se [tato formalizace] nazývá neukončenou, nekonečné možnosti užití konečného množství prostředků, protože stejně tak existuje jedna a tatáž síla, která utváří zároveň myšlení i jazyk.“ [překlad Magdaléna Jaroňová]

10 Identifikace N. Chomského s Port-Royal a Humboldtem. [pozn. překladatele]

11 CHOMSKY, N. *Le langage et la pensée*. Francouzský překlad. Paris: Payot, 1969, s. 33.

rují výrazy jazyka, a tím přinejmenším částečně aplikovat myšlenku *nekonečných možností užití konečného množství prostředků*.“ (Chomsky 2005, s. 44)

Slova jako *představa, vágní, nejasný* pro popis Humboldtových myšlenek a *adekvátní, zřetelný, jasný, konkrétní* pro popis generativních principů – to je možná až příliš zjednodušující opozice. [Autor]¹² vytrhuje jedinou větu z kontextu dlouhého vývoje, který za pomoci prostředků 19. století prezentuje teorii vzájemné plodné závislosti jazyka, myšlení, reality a národa, a přitom mluví o nejasnosti. Především tak dokazuje, že jazykověda diverzity nijak nesouvisí s programem generativní gramatiky. V tomto ohledu je možné brát v úvahu „konečné množství prostředků“ pouze ze synchronního hlediska, neboť vnitřní forma, jež je podstatou individuality jazyka, bez ustání nabízí nové jazykové prostředky.

2.1.2 Hypotéza Sapira a Whorfa

Další problematickou oblastí, která zasluhuje pozornost (Fuchs, Robert (eds.) 1997), je slavná *hypotéza Sapira a Whorfa*. Toto hojně užívané označení ve skutečnosti nepochází ani od Sapira, ani od Whorfa, nýbrž od J. B. Carrola¹³ (Joseph 2002, s. 71), který se v roce 1955 (*Language, Thought and Reality*, 1956) ujal shromáždění a vydání textů, jež měl Whorf v úmyslu publikovat k uctění památky E. Sapira a A. Fabra d'Oliveta¹⁴.

Označení této teorie zaznamenalo úspěch, ačkoli nebylo nikdy skutečně definováno, naopak mu byly vždy přisuzovány různorodé interpretace. Myšlenky těchto dvou amerických vědců neuvedli do vztahu s Humboldtem konkrétní autoři, ale celá lingvistická obec, která zřejmě cítila potřebu propojit celou řadu institucí, hypotéz. Průniky jsou uspořádány do kategorií „jazyk a kultura“, „jazyk a myšlení“, „jazyková relativita“ a „jazykový determinismus“. Explicitně je diskutována existence či neexistence vztahu mezi Humboldtovým konceptem *obrazu světa*¹⁵ (*Weltansicht*; Chabrolle-Cerretini 2007) a myšlenkou, že jazyk strukturuje lidské poznání světa. *Obraz světa* je pilířem teorie jazyka a označuje řízené uchopení vnějšího světa prostřednictvím jazyka, způsob pochopení mimojazykové skutečnosti, způsob, jakým se k ní vztahujeme a jakým ji utváříme za pomoci promluvy. Tento koncept úzce souvisí s kognitivním procesem, který je v Humboldtově pojetí „aktem reprezentace vnímatelné skutečnosti, jenž je směřován, uspořádán v souladu s pravidlem“

12 V originále je použita neosobní konstrukce „on prélève“, ale podle kontextu je zřejmé, že autorka míní N. Chomského. [pozn. překladatele]

13 John Bissell Carroll (1916–2003), americký psycholog a přítel B. L. Whorfa. [pozn. překladatele]

14 Antoine Fabre d'Olivet (1767–1825), francouzský spisovatel a filolog, známý svými pracemi o okcitanštině. [pozn. překladatele]

15 Přiklonili jsme se k českému termínu *obraz světa*, který uvádí J. Černý (ČERNÝ, Jiří. Úvod do studia jazyka. Olomouc: Rubico, 1998, s. 223). [pozn. překladatele]

(Caussat 2004, s. 58). Tento *akt reprezentace* představuje syntetickou operaci skládající se ze čtyř fází, jejichž realizace je nutná k tomu, aby se proces řeči naplnil.

První fáze zahrnuje reprezentaci objektu v mysli, jeho subjektivní percepci, poté přichází fáze reprezentace ve vlastním slova smyslu, dále následuje fáze realizace této reprezentace, jakmile mluvčí vstoupí do komunikace s příjemcem a referuje o této reprezentaci, a konečně nastává poslední fáze, kterou představuje vzájemně vnímaná skutečnost v momentě, kdy ji příjemce reprodukuje. Jestliže Humboldt u tohoto komplexního syntetického procesu rozlišuje různé fáze, které postupují od reprezentace světa přes odeslání myšlenky příjemci až k porozumění, je zřejmé, že se podle něj jedná o celek, který je nutno pochopit.

Texty Humboldta, Sapira a Whorfa byly nezdůvodněně překrucovány tak, aby se shodovaly v pojetí vztahu mezi jazykem, myšlením a světem.

Začneme s E. Sapirem, který se vždy vyjadřoval rezervovaně k principu imanence převládajícímu v přístupu k jazyku na začátku 20. století. Striktní aplikace tohoto principu podle něj vede ke zkresleným závěrům, jelikož odsunuje antropologický, sociologický, etnologický a psychologický aspekt na okraj studia jazykové struktury. E. Sapir vnímal jako důležitou skutečnost, že jazyk je spojen se sociokulturní a psychologickou utvářeností jednotlivce, a proto tvrdil, že jazyk lze zkoumat pouze interdisciplinárně. Snažil se definovat, co činí z jazyka komunikační a socializační nástroj, a velmi rychle stanovil symbolickou funkci, která se blížila Humboldtově reprezentativní funkci: „[...] není třeba [...] dokazovat, že řeč má schopnost analyzovat zkušenostní údaje jako potenciálně rozložitelné elementy a v různé míře provádět fúzi virtuálního a reálného, která lidem umožňuje transcendovat okamžitou individuální zkušenost a dosáhnout společného vědomí.“ (Sapir 1991, s. 34)

Definování symbolické funkce jazyka vedlo E. Sapira k pečlivému přezkoumání povahy vztahů mezi jazykem a kulturou.

Sapirovo přehodnocování závěrů je prokázáno přinejmenším na dvou rovinách:

koordinovaný vývoj jazyka a kultury;
jazykové jevy (lexikum a gramatika) ovlivněné tímto vztahem

Zkoumání indiánských jazyků a kultury přivedlo E. Sapira ke zjištění, že jazyk a kultura nejsou přímo podmíněny týmiž vlivy a vyvíjejí se v jiném rytmu. Na druhou stranu může být paralela kultury a jazyka v primitivním stádiu jeho utváření vnímána s ohledem na symbolickou funkci jazyka: „Skutečnost, že řeč je dokonalým symbolickým překladem zkušenosti, že nemůže být nikdy v praxi oddělena od jednání a že je nositelkou nekonečného množství expresivních nuancí, je v podstatě univerzálně platná psychologická charakteristika.“ (Sapir 1991, s. 37)

Přesto navzdory vlastnosti jazyka utvářet a předávat lidskou zkušenost nelze konstatovat přímou souvislost mezi jazykovou formou a kulturou: „Tendenci některých sociologů a etnologů vidět v jazykových kategoriích přímé vyjádření nejzjevnějších aspektů kultury musíme zavrhnout, jelikož fakta ukazují pravý opak. [...] Kulturní význam jazykové formy je třeba hledat na mnohem hlubší rovině, než je rovina zjevných znaků dané kultury.“ (Sapir 1991, s. 56)

Strukturaci lidské zkušenosti je třeba hledat na hlubší jazykové rovině, která tak rychle nereaguje na změny kulturního chování.

E. Sapir nakonec přisoudil schopnost vyjadřovat vztah jazyka a kultury jen jediné rovině – rovině lexikální.

B. L. Whorf se zase snažil objasnit kognitivní proces, který organizuje elementy lidské zkušenosti.

Pro B. L. Whorfa je každý jazyk „jedinečným rozsáhlým strukturovaným systémem, v rámci jehož kulturně podmíněných forem a kategorií jedinec nejen komunikuje, ale také analyzuje prostředí, pozoruje či opomíjí typy vztahů a jevů, směřuje své uvažování a buduje své vědomí.“ (Whorf 1956, s. 252)¹⁶

B. L. Whorf formuluje princip *jazykové relativity*, který aplikuje na jazyk jako celek, tj. na lexikum i na gramatickou strukturu. Princip relativity, který Whorf sám stanovil, je definován takto: „Tím se dostáváme k jevu, který jsem nazval *princip jazykové relativity*, což v prostém jazyce znamená, že uživatelé výrazně odlišných gramatik jsou svými gramatikami vedeni k jinému typu pozorování a jinému hodnocení objektivně obdobných pozorovacích aktů, a proto nemohou být totožnými pozorovateli a musejí nutně dospět k poněkud rozdílným pohledům na svět.“ (Whorf 1956, s. 221)¹⁷

Jedná se o tentýž princip, na jakém je založena teorie relativity ve fyzice: pozice jedince v prostředí determinuje jeho pohled na prostředí samé. Mluvčí je pozorovatelem společného prostředí, vnímání ale probíhá prostřednictvím jazyka, který může ze své podstaty postihnout jen dílčí výseč tohoto prostředí. Strukturovaná data zkušenosti budou tedy konceptualizována různými způsoby dle vlastních jazykových struktur, ale také na základě „[...] analogické a sugestivní hodnoty těchto struktur (např. náš imaginární prostor a jeho vzdálené důsledky) a dále na základě veškerého vzájemného postupování jazyka a kultury jako celku. Mnohé z těchto průniků nejsou jazykového charakteru, ale ukazují formující vliv jazyka.“ (Whorf 1956, s. 147)¹⁸

B. L. Whorf dospěl ke konstatování těchto souvislostí na základě své odborné činnosti. V době, kdy tento chemický inženýr začínal působit jako asistent E. Sapira na Yaleově univerzitě, byl zaměstnancem požární pojišťovny. Jeho zásahy na postižených místech a sepisování úředních zjištění se zasaženými osobami jej přivedly k hypotéze, že neexistují jen čistě materiální příčiny, ale také faktor „významu, který lidé situaci přisuzují a který často konstituuje jeden z elementů pod vlivem kata-

-
- 16 Jako referenční se doporučuje text v angličtině, jelikož francouzský překlad je diskutabilní. Do češtiny přeloženo z anglického originálu dostupného online [citováno 19. 2. 2014]: <<https://archive.org/stream/languagethought00whor#page/n17/mode/2up>>. [pozn. překladatele]
- 17 Do češtiny přeloženo z anglického originálu dostupného online [citováno 19. 2. 2014]: <<https://archive.org/stream/languagethought00whor#page/n17/mode/2up>>. [pozn. překladatele]
- 18 Do češtiny přeloženo z anglického originálu dostupného online [citováno 19. 2. 2014]: <<https://archive.org/stream/languagethought00whor#page/n17/mode/2up>>. [pozn. překladatele]

strofy.“ (Whorf 1956, s. 135)¹⁹ Takto se E. Sapir přesvědčil o existenci vztahu mezi mentální strukturací a jazykem. Jako příklad uvádí požár v koželužně, který podle něj vysvětluje neadaptované vnímání nové situace způsobené nepřesnou reprezentací objektu, v tomto případě ventilátoru: „Na jedné straně místnosti určené k sušení kůže byl nainstalován fukar, který měl zajistit proud vzduchu procházející celou místností a poté větracím otvorem ven. Požár vznikl na rozpálené části fukaru, ten foukal plameny přímo na kůži a rozfoukal je po celé místnosti, načež byly veškeré zásoby zničeny. Tato nebezpečná situace přirozeně vyplynula z označení *fukar* či z jeho ekvivalentu *něco, co fouká* – to napovídá, že jeho funkcí je nutně „foukat“. Jeho funkce je zde formulována jako „foukat za účelem sušení“, ovšem tato definice nezohledňuje, že fukar může také věci rozfoukávat, např. plameny nebo jiskry.“ (Whorf 1956, s. 136–137)²⁰

Strukturace zkušenosti probíhá na dvou úrovních:

1. Nižší úroveň tvoří perceptivní pole. Je to rovina *forem*, ať už v podobě organizace prostředí a roviny *pojmenování*, či v podobě výstavby slov na základě zkušenosti s prostředím, které fragmentujeme. Tato výše zkušenosti v podobě *zkušenostních izolátů*²¹ je spojená s každým jazykem.
2. Vyšší úroveň se nevztahuje k žádné vizuální či prostorové formě, nýbrž organizuje jednotky nižší úrovně na základě kombinatorních pravidel. Na této úrovni pozorujeme, jakým způsobem se konstruuje smysl ve větě. Tyto způsoby nejsou „srovnatelné s vlastními větami, nýbrž se schémata vět a se strukturami, jež je charakterizují.“ (Whorf 1956, s. 253)

Plán sémaziologického výzkumu,²² který Whorf (1956, s. 126–133) navrhuje, zahrnuje všechny aspekty jazykové struktury: fonologický, morfologický, lexikální i syntaktický. Analýza by měla být co možná nejkomplexnější a je také záhodno vědět, jak je struktura užívána mluvčími. V tomto ohledu Whorf zamýšlí analýzu na diskurzivní rovině, která by se zabývala vnitrojazykovými variantami v různých textových žánrech. Bere v úvahu také stylové charakteristiky pro konverzaci, vyprávění, píseň, zaklínadlo atd. Tento vědecký program se vyznačuje svou důkladností a faktem, že analýza směřuje až k nejmenším jednotkám jazyka: fonému, morfému a sému.

B. L. Whorf zamýšlel svou práci jako sérii monografií. Zkoumání indiánského kmene Hopi, který žije v arizonské poušti a věnuje se chovu ovcí a zemědělství navzdory neúrodné půdě, je toho důkazem, jenž jej zároveň přivedl k nápadu podrobit svou hypotézu zkoušce v podobě gramatické struktury konkrétního

19 Do češtiny přeloženo z anglického originálu dostupného online [citováno 19. 2. 2014]: <<https://archive.org/stream/languagehought00whorf#page/n17/mode/2up>>. [pozn. překladatele]

20 Do češtiny přeloženo z anglického originálu dostupného online [citováno 19. 2. 2014]: <<https://archive.org/stream/languagehought00whorf#page/n17/mode/2up>>. [pozn. překladatele]

21 Pojem *zkušenostní izolát* je překladem termínu P. Leeové(2000) *isolate of experience*.

B. L. Whorf uvádí: „We describe a semifictitious isolation to parts of experience.“ (Whorf 1956, s. 240)

22 Tento text není přeložen do francouzštiny.

jazyka. Na základě zkoumání verbálního systému, který na rozdíl od většiny indoevropských jazyků nevyjadřuje časovost, B. L. Whorf prohlásil, že příslušníci kmene Hopi mají zvláštní představy o prostoru, čase a obzvláště ději vyznačující se systematickým binárním přístupem ke světu a k jeho metafyzickému znázorňování.

Přestože v roce 1939, tedy ke konci svého života, započal srovnávání indiánských jazyků s jazyky východní Evropy, jeho texty nemají nic společného s všeobecnými studiemi založenými na popisu jazyků a jejich vztahu ke světu.

Sociolingvista H. Gipper (1980, s. 215-224) byl první, kdo se v sedmdesátých letech začal znovu zajímat o Whorfovu práci. Překvapily jej jeho odvážné závěry a absence jakékoli protikladné analýzy ze strany odpůrců, kterou by podložili svá tvrzení, a to i přesto, že lingvistická analýza jazyka hopi byla očividně defektní, a tak začal s ověřováním.

Whorfovy hypotézy byly nejprve kritizovány, poté potvrzeny, jeho učení se posledních deset let důkladně studuje po celém světě a přispívá k obnovení diskuze o konceptu *obrazu světa*. Zkoumáme-li Whorfa do hloubky, je zřejmé, že Humboldt pro něj byl jen nepřímým zdrojem. Dle mého názoru se tito dva muži jednoduše zabývali toutéž otázkou, tj. vztahem mezi jazykovou strukturou a reprezentací reality skrze jazyk. V tomto duchu se nesou také poslední práce J. Josepha, v nichž uvádí, že Whorfovy myšlenky byly mnohem silněji ovlivněny sémantikem A. Korzybskim, a ještě více teozofii²³ - morální doktrínou, která jej provázela od dětství až do jeho smrti a směřovala jeho profesionální kariéru.

Jedna skutečnost ale Humboldta s Whorfem pevně spojuje - dezinterpretace jejich myšlenek, konkrétně spojování krajního determinismu s obrazem světa pod označením *hypotéza Sapira a Whorfa*, nejednou redukováným na vzorec „jazyk = kultura“.

Zdá se, že tito američtí lingvisté z determinismu nevycházeli. V tomto směru byli spíše opatrní, zato však byli pevně přesvědčeni o existenci vztahu mezi jazykem a kulturou. Jejich texty nevykazují vliv determinismu, nýbrž pouze relativismu. Proces pojmenování je až na druhém místě a uplatňuje se na již strukturovaných zkušenostních údajích. Na prvním místě je zkušenost s realitou sdílená všemi členy společenství.

Humboldtova definice jazyka, která je založená na vzájemném propojení jazyka, myšlení, národa a obrazu světa, vylučuje determinismus nebo podmíněnosti.

23 Teozofie je specifická forma ezoterismu, jejímž předchůdcem byl Paracelse (1493-1541). V 19. století se objevily nové proudy jako např. okultismus, jehož sláva vyvrcholila roku 1875 založením Teozofické společnosti H. P. Blavatskou. Tato společnost si kladla za cíl „formovat jádro všeobecného bratrství; zkoumat průniky různých náboženství, filozofie a vědy a probádat prozatím nevysvětlené přírodní zákony a člověku skryté síly“ (Lenoir - Tardan-Masquelier 2002, s. 1735; srov. s. 1567, s. 1730-1742).

Podle J. Josepha Whorfovy archivy na Yaleově univerzitě dokazují, že jazykovědec byl již v mládí do této teorie uveden svým otcem a že jeho práce o indiánských jazycích jsou tímto přístupem ke světu ovlivněny.

Obraz světa je jen nezbytným a člověku vlastním uchopením světa prostřednictvím jazyka. V žádném případě se nejedná o *Weltanschauung*, koncepci světa, diskurz či organizovaný a neohebný rámeček chápání světa.

2.1.3 Diskutovaná diverzita jazyků

Dva velké historické proudy kognitivní lingvistiky přistupují k diverzitě jazyků různě, a přesto se oba odvolávají na Humboldta. Ukázali jsme to na příkladě kognitivistů a N. Chomského. Analýza diverzity je pro ně nepodstatná, protože jejich pozornost se plně soustředí na invarianty. U kognitivních gramatik se diskurz obrací: na Humboldta odkazují nepřímo, když zavádějí princip *jazykové relativity*, a analýza diverzity nachází živnou půdu ve formě studia reprezentací v jednotlivých jazycích.

Otázka diverzity není u Humboldta takto formulována. Humboldt přímo nespojuje jazykovou univerzálnost a specifčnost jednotlivých jazyků. Především tyto koncepty nepovažuje za dvě strany téže problematiky.

Humboldt ve své teorii jazyka chápe jazykové univerzálie a specifika jako celek, bezesporu z toho důvodu, že jeho teorie je založena na objektivizaci otázky diverzity.

Vše začíná tím, že vysvětluje diverzitu jazyků jako výsledek dynamického vývoje lidstva. Podle Humboldta se totiž řeč vyvinula v lidském mozku najednou, jakmile mozek vyspěl natolik, aby ji mohl používat.

Pokud vznik řeči není progresivním jevem, potom se řeč nevyvinula za účelem naplnit lidskou potřebu komunikace, ale protože se ukázala jako nezbytná pro intelektuální růst a chápání okolního světa. Humboldt obrátil obecně rozšířený příčinný vztah. To jazyk generuje potřebu komunikovat, a ne naopak. Tato kauzalita umožňuje Humboldtovi koncipovat diverzitu jazyků jako lidský rys, který se opakuje v každém jednotlivém jazyce. Zároveň si uvědomuje, že tato jazyková individualizace určité schopnosti společné všem lidem jej přivádí k nutnosti nikdy od sebe neoddělovat univerzálie a specifika.

Neustálé prolínání obecné a konkrétní roviny je jedním z rysů vlastních Humboldtovu projektu. Nacházíme je v metodologických principech, které přijal pro popis jazykových struktur:

1. komparace umožňující osvětlit univerzálie na základě specifík a objasnit specifika díky univerzáliím;
2. indukční metoda vhodná ke zkoumání vnitřních zákonů každého jazyka zohledňující jeho charakteristiku.

Uvažování o jazyce s ohledem na jeho antropologický aspekt má za následek neustálou snahu o studium jazykových specifík na pozadí jazykových univerzálií, toto studium je chápáno jako „sjednocující úvaha o diverzitě jazyků“ (Normand 2000, s. 442).

Závěr

Kognitivní lingvistika a její vztah k Wilhelmu von Humboldtovi zdaleka není vyčerpaným tématem. Vzhledem k šíři tohoto úkolu jsem se rozhodla zabývat jen tím, co je podloženo texty autorů věnujících se těmto souvislostem a diskuzi o přístupu k diverzitě jazyků v rámci kognitivní lingvistiky. Konstatovali jsme, že Humboldt je jedním ze zdrojů kognitivní lingvistiky (v různé míře), a to jak v Evropě, tak ve Spojených státech. Jeho myšlenky jsou redukovány na několik pojmů, nezřídka chybně používaných, bez ohledu na globálnost jeho jazykové teorie. Historie jeho myšlenek ještě čeká na své dokončení. Bylo by vhodné provést hlubší kontrastivní analýzu v oblasti kultury, vědy a lingvistiky. Umožnila by komplexněji a dynamičtěji pochopit kognitivní lingvistiku, která se rozvíjí v různých jazycích po celém světě a která je s Humboldtovými teoriemi očividně úzce spojena.

Spojitosť mezi Humboldtem a kognitivní lingvistikou stačí možná jen dokončit. Teorie diverzity jazyků aplikovaná při komparativním výzkumu, který kombinuje lingvistiku jazyka a lingvistiku diskurzu, nebyla ve skutečnosti nikdy komplexně analyzována ani rozpracována. A možná právě v tom tkví aktuálnost Humboldtových textů. Tyto texty by dnes mohly posloužit jako zdroj úvah o vztahu mezi jazykem a kulturou, aniž by vylučovaly teoretickou provázanost studia jazykové struktury a studia diskurzu.

Anotace

Tento článek se zabývá souvislostmi a odkazem W. von Humboldta, třebaže se jedná o souvislosti komplexní a odkaz „spletitější“, než se zdá. Přibližuje zejména Humboldtův vliv na severoamerickou jazykovědu, konkrétně na dva významné představitele antropolingvistiky: Sapira a Whorfa. Článek dále (1) rozšiřuje oblast zájmu a zároveň (2) se vrací k tomu, co nejlépe charakterizuje Humboldtův model, tj. k propojení jazyka a kultury/kultur. Tento bod je opět komplexnější, než se jeví: vztah mezi jazykem a kulturou/kulturami není „reprezentacionalistické“ povahy, užití plurálu je zde skutečně namístě – kultury musí být zohledněny v celé jejich diverzitě.

This article goes into the Humboldt's affiliations or posterity, even though we should consider that we have here complex affiliations and a posterity more „confused“ than it seems. In this spirit, the article shows Humboldt's influence on North American linguistics, and in particular on the two great representatives of anthropological linguistics: Sapir and Whorf. The article next aims at (1) enlarging the exposé and (2) returning to what best characterizes the Humboldtian model, in order to analyse how we should understand the link uniting language and culture(s). Here again, however, it is more complex than it appears, knowing on the one hand that this link

between language and culture(s) is not „representationalist“, and that cultures must indeed be envisaged in the plural, in all their diversity.

Klíčová slova

Obraz světa, jazyk, kultura, jazykověda diverzity, W. von Humboldt, N. Chomsky, E. Sapir, B. L. Whorf.

Literatura:

Humboldtovo dílo a jeho překlady:

- LEITZMANN, Albert. *Gesammelte Schriften*. 17 vol. Berlin: B. Behr's Verlag.
 Ueber den Dualis. In: *Gesammelte Schriften*, VI, Über die Sprache. Jürgen Trabant (Hrsg.). Tübingen - Basel: Francke Verlag, 1994.
- BRINTON, Daniel. Translation of Wilhelm von Humboldt's on the verb in American Languages. *Proceedings of American Philosophical Society*, roč. 22, č. 4, 1885.
- CAUSSAT, Pierre. *Introduction à l'oeuvre sur le Kavi et autres essais*. Paris: Seuil, 1974.
- HARDEN, Theo, FARELLY, Dan (eds.). *Wilhelm von Humboldt Essays on language*. Překlad John Wiczorek, Ian Roe. Francfort-sue-le-Main: Peter Lang, 1997.
- THOUARD, Denis. *Sur le caractère national des langues. Essais*. Paris: Seuil, 2000.
- TONNELÉ, Alfred. *De l'origine des formes grammaticales et de leur influence sur le développement des idées suivi de Lettre à M. Abel Rémusat*. Paris: Editions Ducros, 1969.

Ostatní:

- AUROUX, Sylvain. Linguistique et anthropologie en France. In: AUROUX, Sylvain (ed.). *Histoire de l'anthropologie: XVIe-XIXe siècles*. Paris: Klincksieck, 1984, s. 291-318.
- BROWN, Penelope. Anthropologie cognitive. In: *Anthropologie et sociétés*, vol. 23, n. 3, L'ethnolinguistique. Québec: Université Laval, 2000. Dostupné v elektronické verzi z: <www.erudit.org/revue/as/1999/v23/n3/index.html>.
- BROWN, Roger Langham. *Wilhelm von Humboldt's conception of linguistic relativity*. La Hague - Paris: Mouton, 1967.
- CAUSSAT, Pierre. La confrontation entre Analyse et Synthèse: Humboldt avocat de la révolution kantienne face à la pensée héritée de Condillac. In: *Kodikas/Code. Sprachdenken zwischen Berlin und Paris, Wilhelm von Humboldt. La pensée linguistique entre Berlin et Paris, Wilhelm von Humboldt*, vol. 27, n. 1/2. Tübingen: Günter Narr Verlag, 2004, s. 51-64.
- CHABROLLE-CERRETINI, Anne-Marie (ed.). *Dossier d'HEL. Wilhelm von Humboldt. Editer et lire Humboldt. Supplément électronique à la revue HEL*. Paris: SHESL, 2002. Dostupné v elektronické verzi z: <<http://htl.linguist.jussieu.fr/num1/num1.htm>>.

- CHABROLLE-CERRETINI, Anne-Marie. Les références à Humboldt dans la linguistique française contemporaine. In: *Kodikas/Code. Sprachdenken zwischen Berlin und Paris, Wilhelm von Humboldt. La pensée linguistique entre Berlin et Paris, Wilhelm von Humboldt*, vol. 27, n. 1/2. Tübingen: Günter Narr Verlag, 2004, s. 103-117.
- CHABROLLE-CERRETINI, Anne-Marie (ed.). Wilhelm von Humboldt, les langues et sa théorie du langage. In: *Verbum*, tome XXVII, n. 1-2, 2005.
- CHABROLLE-CERRETINI, Anne-Marie. *Histoire d'un concept linguistique: la „vision du monde“ de Wilhelm von Humboldt*. Lyon: ENS, Coll. Langages, 2007.
- CHOMSKY, Noam. *Le langage et la pensée*. Paris: Payot, 1969 [francouzský překlad].
- CHOMSKY, Noam. *Nouveaux horizons dans l'étude du langage et de l'esprit*. Paris: Stock, 2005 [francouzský překlad].
- DARNELL, Regna. Benjamin Lee Whorf et les fondements boasiens de l'ethnolinguistique contemporaine. In: *Anthropologie et sociétés, L'ethnolinguistique*, vol. 23, n. 3. Québec: Université Laval, 2000. Dostupné v elektronické verzi z: <http://www.erudit.org/revue/as/1999/v23/n3/015617ar.pdf>.
- DI CESARE, Donatella. *Humboldt, La diversità delle lingue*. Roma-Bari: Editori Laterza, Biblioteca Universale Laterza, 1993.
- DUPUY, Jean-Pierre. *Aux origines des sciences cognitives*. Paris: La Découverte/Poche, 1999.
- FUCHS, Catherine (ed.). *La linguistique cognitive*. Paris: Ophrys, 2004.
- FUCHS, Catherine, ROBERT, Stéphane (eds.). *Diversité des langues et représentations cognitives*. Paris: Ophrys, 1997.
- GIPPER, Helmut. Le principe de relativité linguistique et les indiens hopis. In: GARDIN, Bernard, MARCELLESI, Jean-Baptiste (eds.). *Sociolinguistique: approches, théories, pratiques*. Vol. 1. Paris - Rouen: Presses de l'Université, Paris: PUF, 1980, s. 215-224.
- HYMES, Dell. *Models of interaction of Language and Social Live. Directions in sociolinguistics. The ethnography of communication*. New York: Holt, Rinehart & Winston, 1972, s. 35-71.
- HYMES, Dell. *Vers la compétence de communication*. Paris: Hatier - Didier, 1991.
- JOSEPH, John Earl. *From Whitney to Chomsky. Essays in the history of American linguistics*. Amsterdam - Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2002.
- KOKOCHKINA, Elena. De Humboldt à Potebnja: évolution de la notion d' „Innere Sprachform“ dans la linguistique russe. In: *Cahiers de Ferdinand de Saussure*, n. 53. Genève: Droz, 2000, s. 101-122.
- LEE, Penny. Whorf's Linguistic relativity. In: PÜTZ, Martin - VERSPOOR, Marjolijn H. (eds.). *Explorations in linguistic relativity*. Amsterdam - Philadelphia: J. Benjamins Publishing Company, 2000, s. 45-68.
- LENOIR, Frédéric, TARDAN-MASQUELIER, Ysé. *Le livre des sagesses, l'aventure spirituelle de l'humanité*. Paris: Bayard, 2002.
- LUCY, John A. *Language, diversity and thought*. Cambridge University Press, 1992.
- MESCHONNIC, Henri. Théorie du langage, théorie politique, une seule stratégie. Humboldt, Saussure selon Chomsky. In: *Pour la poésie V, Poésie sans réponse*. Paris: Gallimard, 1978.
- NIEMEIER, Susanne, DIRVEN, René, MERCATOR, Gerhard, LUCY, John A. (eds.). *Evidence for Linguistic Relativity. Series IV-Current issues in linguistic theory*. Amsterdam - Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2000.
- NORMAND, Claudine. La question d'une science générale. In: AUROUX, Sylvain (ed.). *Histoire des idées linguistiques*. Tome 3. Liège: Mardaga, 2000, s. 442.

- PÜTZ, Martin, VERSPOOR, Marjolijn H. (eds.). *Explorations in Linguistic Relativity. Series IV-Current issues in linguistic theory*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2000.
- SAPIR, Edward. *Linguistique*. Paris: Gallimard, Folio Essais, 1991.
- SÉRIOT, Patrick. Oxy more ou malentendu? Le relativisme universaliste de la métalangue sémantique naturelle universelle d'Anna Wierzbicka. In: *Cahiers de Ferdinand de Saussure*, n. 57. Genève: 2005, s. 23–43.
- TETEL ANDRESEN, Julie. *Linguistics in America 1769–1924. A critical history*. London – New-York: Routledge, 1990.
- TRABANT, Jürgen. *Humboldt ou le sens du langage*. Liège: Mardaga, 1995.
- TRABANT, Jürgen. *Traditions de Humboldt*. Paris: Éditions de la Maison des Sciences de l'homme, 1999.
- TRABANT, Jürgen. Le courant humboldtien. In: AUROUX, Sylvain (ed.). *Histoire des idées linguistiques*. Tome 3. Sprimont: Mardaga, 2000.
- TRABANT, Jürgen. *L'édition des œuvres linguistiques de Humboldt. Le sort d'un legs intempestif. Dossier HEL 1. Éditer et lire Humboldt. Supplément électronique à la revue HEL*. Paris: SHESL, 2002. Dostupné v elektronické verzi z: <<http://htl.linguist.jussieu.fr/num1/trabant.htm>>.
- WHORE, Benjamin Lee. *Language, thought, and reality*. CARROLL, John Bissell (ed.). Cambridge, MA: The M. I. T. Press, 1956.
- WHORE, Benjamin Lee. *Linguistique et anthropologie*. Paris: Éditions Denoël-Gonthier, 1969 [francouzský překlad].

ASPEKTY POZORNOSTI V JAZYCE

Leonard Talmy

1. Úvod

1.1 Obsah studia

Tato kapitola představuje novou práci v oblasti základního pozornostního systému jazyka (Talmy, chystaná publikace¹) a souběžně poskytuje strukturu, do níž může být vložena i předchozí lingvistická práce týkající se pozornosti. V řeči si může posluchač všimnout lingvistického výrazu, který použije mluvčí, pojmového obsahu vyjádřeného daným výrazem a také kontextu, jenž je mu k dispozici. Ne všechen tento materiál se však vyskytuje jednotně v popředí posluchačovy pozornosti. Lépe řečeno, různé části nebo aspekty výrazu, obsahu a kontextu mají různé stupně význačnosti. Takové rozdíly jsou jen zčásti důvodem nějakého svou podstatou většího významu určitých částí v porovnání s jinými. Jazyk má v zásadě rozsáhlý systém, který přiděluje různé stupně význačnosti jednotlivým částem výrazu, jeho referenci nebo kontextu. Pokud jde o účastníky konverzace, mluvčí využívá tento systém při formulování výrazu; posluchač, z velké části na základě těchto formulací, přiděluje určitým způsobem svou pozornost materiálu těchto oblastí.

Tento pozornostní systém v jazyce obsahuje velký počet základních faktorů, jakýchsi „stavebních kamenů“ systému, z nichž dodnes je jich rozpoznáno přes padesát. Každý faktor zahrnuje konkrétní lingvistický mechanismus, který zvyšuje nebo snižuje pozornost na určitý typ lingvistické entity. Použité mechanismy spadají asi do deseti kategorií, z nichž většina má své podkategorie. Typem lingvistické entity, jehož stupeň význačnosti je určen faktory, bývá obvykle sémantický referent některé složky, ale vyskytují se i jiné typy, jako například fonologická podoba složky nebo hlasové podání promluvy. Každý faktor porovnává lingvistické podmínky, v nichž se pozornost zvyšuje, s komplementárními podmínkami, v nichž se snižuje. Mluvčí může použít faktor pro oba účely, v některých případech i pro oba účely současně. U některých faktorů je zvýšená pozornost na lingvistickou entitu pravidelně doprovázena dalšími kognitivními efekty, jako je zřetelnost, srozumitelnost a důležitost. Snížená pozornost pak souvisí s efekty opačnými, jimiž jsou míšení, nejasnost a průměrnost. Většina této kapitoly, konkrétně část 2, představuje formou výňatků některé pozornostní faktory v jejich taxonomii.

1 Jedná se o publikaci Talmy, Leonard. *The attention system of language*. Cambridge, MA: MIT Press.

I když jsou základní faktory schopny fungovat samostatně, dochází často k jejich kombinování a interakci – ať už v rámci jedné složky, celé věty, nebo napříč diskurzem –, aby došlo k vytvoření dalších efektů spjatých s pozorností. Několik takových vzorů faktorů stručně představujeme v části 3. Část 4 se krátce zabývá rozdíly v pozornostním systému napříč jazyky a poukazuje na možné důsledky těchto rozdílů pro osvojení mateřského jazyka (L1) a druhého jazyka (L2).

1.2 Kontext studia

Velká část předchozí lingvistické práce se týkala záležitosti pozornosti nebo význačnosti. Oblasti v rámci této práce jsou známy pod názvy jako východisko a ohnisko² (e.g. Lambrecht 1994), ohnisková pozornost (e.g. Tomlin 1995), aktivace (e.g. Givón 1990; Chafe 1994), teorie prototypů³ (e.g. Lakoff 1987), rámcová sémantika (e.g. Fillmore 1976, 1982), profilování⁴ (e.g. Langacker 1987) a deiktické centrum⁵ (e.g. Zubin, Hewitt 1995). Můj vlastní výzkum pozornosti zahrnuje: relativní význačnost „figury“ a „pozadí“⁶ v představené situaci (Talmy 2000a, kapitola 5); „zaměření“ pozornosti na jednu nebo více vybraných částí představované scény spolu se zkoumáním pozadí „vynechaných“ částí⁷ (Talmy 2000a, kapitola 4); pozornostní upozadování vs. zvýznamňování konceptů, které jsou vyjádřeny for-

- 2 Východisko a ohnisko jsou základní pojmy aktuálního členění větného (AČ), což je koncept, který byl uveden do strukturní lingvistiky Vilémem Mathesiem. AČ označuje vztah mezi slovosledem, větnou prozodií a jejich funkcí v informačním členění oznamovací věty. Dle AČ pak v každé větě rozlišujeme to, o čem se v ní mluví (základ / východisko / téma věty), a to, co se o tom vypovídá (jádro / ohnisko / réma věty).
- 3 „Teorie prototypů je jedna ze dvou hlavních teorií sémantiky, jež předpokládá, že kategorie jsou tvořeny prototypy, které nejlépe reprezentují daný pojem a obsahují soubor charakteristických znaků, jež bývají typické pro většinu představitelů kategorie“ (viz Kognitivní server, Univerzita Hradec Králové. *Výkladový slovník* [online, citováno 18. 10. 2014]. Dostupné z: <<http://fim.uhk.cz/cogn/?Module=dictionary&Letter=T&Site=2>>).
- 4 Profilování, tj. fokusování, vybrání ze scény, zdůraznění. Vidíme spíše to, co nás zajímá.
- 5 „Deiktické centrum, tj. pozice mluvčího či perspektiva, ze které je scéna nahlížena. Na něm je založen nejen tzv. relativní referenční rámec, ale i všechny druhy demonstrativ, deiktická příslovce (*tady–tam*) a ukazovací zájmena (*tento–tamten*). Deiktické centrum je tedy organizováno egocentricky, tj. kolem osoby mluvčího.“ (Pokorný, Jan. 2012. *Vyjádřování prostoru a jazyková relativita* [online]. Ústav etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze [citováno 18. 10. 2014]. Dostupné z: <<http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/pokorny/pok-001.pdf>>).
- 6 V originále *Figure, Ground*. Figura je jasnější a výraznější, je centrem naší pozornosti. Vše ostatní je pozadí.
- 7 V originále *windowing of attention*. Jde o kognitivní proces, který umísťuje část událostního rámce do popředí pozornosti tím, že se o ní explicitně zmiňuje, zatímco zbylou část umísťuje

mami uzavřených slovních druhů (gramatickými formami) vs. formami otevřených slovních druhů (lexikálními formami) (Talmy 2000a, kapitola 1);⁸ „úroveň“ pozornosti v celé scéně nebo v jejích částech (Talmy 2000a, kapitola 1), rozdíly v pozornosti na agonistu a antagonistu, což jsou dvě entity v opozici silové dynamiky⁹ (Talmy 2000a, kapitola 7); „fiktivní posun“, v němž je posluchač lingvisticky nasměrován, aby rychle přesunul ohnisko pozornosti na kontury statické scény (Talmy 2000a, kapitola 2); upozadování vs. zvýznamňování konceptu, který je vyjádřen pomocí složeného slovesa vs. nominálního členu (Talmy 2000b, kapitola 1); upozadování vs. zvýznamňování propozice, která je vyjádřena pomocí vedlejší věty vs. hlavní věty (Talmy 2000a, kapitola 6); vědomé vs. nevědomé procesy při osvojování, manifestaci a sdělování kulturních vzorů (Talmy 2000b, kapitola 7) a rozdíly v pozornosti v mluveném a znakovém jazyce (Talmy 2003).

Tato studie však může být první studií, která usiluje o vytvoření systematického rámce, do něhož se pak zařadí všechna předchozí zkoumání o lingvistické pozornosti, společně s mnoha novými. Ve skutečnosti možná tato studie jako první rozeznává, že všechny lingvistické jevy v celé této škále se vztahují k témuž kognitivnímu systému pozornosti.

2. Některé lingvistické faktory posilující pozornost

Abychom poskytli představu o základní vrstvě pozornostního systému v jazyce, předkládáme v této části jeden faktor pozornosti z každé z osmi oblastí.

do pozadí tím, že se o ní nezmiňuje. Části, které jsou v popředí, jsou „zaměřeny“, zatímco části stojící v pozadí jsou „vynečány“.

- 8 Slovní druhy v angličtině dělíme do dvou základních kategorií – otevřené a uzavřené. Do otevřených slovních druhů (*open-class/lexical*) patří substantiva, adjektiva, adverbia a významová slovesa. Je to kategorie slovní zásoby, která se neustále mění (rozšiřuje), vznikají nová slova, přicházejí slova z jiných jazyků (proto *otevřené* slovní druhy). Do slovních druhů uzavřených naopak patří pomocná a modální slovesa, pronomina, konjunkce, prepozice, partikule a numerálie, tedy slova plnící zejména gramatickou funkci. Jejich počet je pevně daný a nová slova zde nepřibývají (proto *uzavřené* slovní druhy) (Veselovská, Ludmila. *A Course in English Morpho-Syntax: Syllabi for the Lectures, Examples and Exercises*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2009, s. 60).
- 9 Silová dynamika je lingvistická kategorie, která popisuje, jak na sebe navzájem působí subjekty, co se týče síly. Základní vlastností kategorie silové dynamiky je přítomnost dvou elementů, které vyvíjejí nějakou sílu. Tyto dvě síly se rozlišují na základě jejich rolí. Agonista je silový subjekt v centru pozornosti, kdežto antagonist je subjekt, jenž působí jako protisíla. Talmy převzal tyto dva pojmy z fyziologie (agonista – sval zabezpečující pohyb určitým směrem, antagonist – sval působící proti jinému svalu) (Talmy, Leonard. *Force Dynamics in Language and Cognition*. In: Talmy, Leonard. *Toward a cognitive semantics. Vol I: Concept structuring systems*. Cambridge: MIT Press, 2000, s. 409n).

Toto jsou oblasti, které později objasníme:

- Oblast A: faktory týkající se vlastností morfému;
- Oblast B: faktory týkající se morfologie a syntaxe;
- Oblast C: faktory týkající se tvarů, které vztahují pozornost mimo sebe sama;
- Oblast D: fonologické faktory;
- Oblast E: faktory týkající se vlastností referentu;
- Oblast F: faktory týkající se vztahu mezi referencí a její reprezentací;
- Oblast G: faktory týkající se výskytu reprezentace;
- Oblast H: faktory týkající se vlastností časového sledu.

2.1 Oblast A: Faktory týkající se vlastností morfému

Morfém zde celkově chápeme jako minimální lingvistickou formu spojenou s nějakým významem. Proto se zde zařazují nejen morfémy jednoduché, ale také idiomy jako *turn in*, *go to sleep*¹⁰ a konstrukce, jako je v angličtině inverze auxiliáru se subjektem ve významu „kdyby“, například *had I known her*¹¹.

Faktor z podoblasti „formální vlastnosti morfému“ se týká lexikální kategorie morfému. Koncept se zdá být více či méně význačný podle lexikální kategorie formy, jež koncept zastupuje. Zaprvé, otevřené slovní druhy obecně vykazují větší význačnost než slovní druhy uzavřené. V rámci otevřených slovních druhů mohou mít dále substantiva vyšší postavení než verba, zatímco v rámci uzavřených slovních druhů mohou mít vyšší postavení formy s fonologickou podstatou než formy bez ní. Proto mohou lexikální kategorie projevovat něco z následující hierarchie význačnosti:

otevřené slovní druhy (S > V) > uzavřené slovní druhy (fonologický > nefonologický).

Zde je znázorněn pouze kontrast otevřených/uzavřených slovních druhů. Zvažme případ, v němž může být stejný koncept v zásadě zastoupen jak formou z uzavřených slovních druhů, tak z otevřených. Proto bývá anglický slovesný čas ve finitní větě¹² obvykle zastoupen slovesem pomocí formy z uzavřených slovních druhů, ať už pomocí flexe, nebo modálního slovesa, jak tomu je v příkladech (1a–b), kde *-ed* signalizuje minulost a *-s* nebo *will* budoucnost. Substantivum v předložkové frázi¹³ však nemůže tímto způsobem vyjadřovat čas. Pokud zde má být

10 Česky „jít spát“.

11 Česky „kdybych ji znal“.

12 Finitní věta je věta se slovesem ve tvaru určitém.

13 Předložková fráze je jednou ze složek hierarchické syntaktické struktury věty. Věta se podle konstituentové (složkové) koncepce dělí při analýze na dvě základní složky (fráze): podmě-

vyjádřen relativní čas¹⁴, musíme použít formy z otevřených slovních druhů, jako v příkladu (2a–b), kde adjektivum *previous* označuje minulost a adjektivum *upcoming* budoucnost. Koncept relativního času se zdá být význačnější, když jej vyjádříme pomocí adjektiv než pomocí výrazů z uzavřených slovních druhů (Talmy 2000a, kapitola 1).

- (1) (a) *When he arrived*, ...¹⁵
 (b) *When he arrives / will arrive*, ...¹⁶
 (2) (a) *On his previous arrival*, ...¹⁷
 (b) *On his upcoming arrival*, ...¹⁸

2.2 Oblast B: Faktory týkající se morfologie a syntaxe

Zatímco se oblast A zabývala individuálními morfémami, tato oblast pracuje s pozornostními vlastnostmi, které jsou přítomny v kombinacích morfémů. Faktor z podoblasti „konstrukční vlastnosti“ se vztahuje k umístění morfému ve větě. Každý jazyk může mít určité umístění ve větě – např. počáteční pozici nebo pozici před slovesem –, které směřuje ke zdůraznění referentu příslušné složky. Takováto přidaná význačnost je obvykle doprovázena dalším kognitivním efektem, jako je fakt, že se referent stane cílem konceptuálního kontrastu. Řada vlastností východiska a ohniska, jelikož se o nich pojednává v literatuře, se často zapojuje do tohoto umísťování. Abychom to názorně ukázali, věta (3a) má své konstituenty v základních pozicích. Počáteční pozice časového referentu ve větě (3b) však tento referent zdůrazňuje a naznačuje kontrast: v nějaký jiný čas bych takovou hudbu vystála. Počáteční pozice pacientu¹⁹ ve větě (3c) zdůrazňuje *tento* referent a naznačuje nový kontrast: nějaká jiná hudba by byla v pořádku.

tovou (nominální) a přísudkovou (verbální). Každá složka se skládá z dalších bezprostředních složek. Mezi další fráze patří adjektivní, adverbální a předložková, která se skládá z předložky a jmenné fráze v příslušném pádě (Svobodová, Jindřiška. *Syntaktické rozbor v praxi*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2012, s. 4).

- 14 O relativním čase v češtině viz Bečka, Josef Václav. O relativních a subjektivních časech v češtině. *Naše řeč*, 58, 1975, s. 186–195.
 15 Česky „Když přijel, ...“
 16 Česky „Když přijede, ...“
 17 Česky „Při jeho posledním příjezdu...“
 18 Česky „Při jeho nadcházejícím příjezdu...“
 19 *Patiens* je sémantická role substančního aktantu, je to objekt zasažený dějem. Například *Babičku půjdeme navštívit až v sobotu* (Svobodová, Jindřiška. *Syntaktické rozbor v praxi*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2012, s. 6).

- (3) (a) *I can't stand this kind of music right now.*²⁰
 (b) *Right now I can't stand this kind of music.*²¹
 (c) *This kind of music I can't stand right now.*²²

2.3 Oblast C: faktory týkající se tvarů, které vztahují pozornost mimo sebe sama

Pozornostní faktory mimo uvedenou kategorii obecně zahrnují vlastnosti lingvistické jednotky, které stanovují určitou úroveň pozornosti na jednotku samotnou. Tak například prostřednictvím faktoru, který jsme uvedli v oblasti A, ovlivňuje lexikální kategorie morfému pozornostní sílu vlastního referentu. Naopak ve faktorech této kategorie vztahuje určitá lingvistická jednotka pozornost lingvistické jednotce nebo mimolingvistickému jevu zcela mimo sebe sama.

Faktor z podoblasti „specifické lingvistické formy s vnějším pozornostním efektem“ stanovuje složce určitý atribut, který je odlišný od její přímé reference, jakožto objekt pozornosti. Příklady takových atributů jsou fonologická podoba složky, její hlasové podání, její přesná kompozice a spojení formy s referentem. Při odvádění pozornosti od přímé referující funkce dané složky – tedy její běžné funkce – stanovují tyto formy jistou míru a také druh metalingvistického povědomí o této složce.

Například lingvistická forma *be called*²³ (srovnejme jednomorfémovou německou formu *heiss[en]*), jako v příkladu (4a), směřuje posluchače k tomu, aby věnoval pozornost nejen referentu následující složky, ale hlavně její fonologické podobě a spojení této podoby s referentem. Když se naopak tatáž složka objeví ve větě typu (4b), která už neobsahuje formu *be called*, posluchačova pozornost se jednoduše zaměří pouze na referent této složky.

- (4) (a) *This gadget is called a pie segmenter.*²⁴
 (b) *Please hand me that pie segmenter.*²⁵

Jako další příklad můžeme uvést současný hovorový výraz *be like*²⁶, jako v příkladu (5), který je pro angličtinu příznačný, i když není přijímán příznivě. Ten uvádí následující výraz jakožto ustanovení promluvy – ať už se jedná o skutečnou

20 Česky „Nemůžu teď vystát takovou hudbu.“

21 Česky „V tuto chvíli nemůžu vystát takovou hudbu.“

22 Česky „Takovou hudbu nemůžu teď vystát.“

23 Česky „nazývat se“.

24 Česky „Tento přístroj se nazývá kráječ na koláč.“

25 Česky „Podej mi, prosím, ten kráječ na koláč.“

26 Česky „být jako“.

promluvu, nebo o to, jak pravděpodobná by tato promluva byla, kdyby se stav mluvčího vyjádřil slovy. Konkrétní intonační vzorec a tón hlasu při pronesení tohoto výrazu musejí být odlišné od pronesení neutrálního. Forma tudíž přenáší posluchačovu pozornost nejen na celkový referent promluvy, ale také na způsob pronesení a z toho důvodu také na citový stav subjektu, který je z tohoto způsobu pronesení odvoditelný, jako je tomu v příkladu (5).

(5) *So then I'm like: Wow, I don't believe this!*²⁷

2.4 Oblast D: Fonologické faktory

Tato oblast faktorů zahrnuje všechny fonologické vlastnosti v rámci promluvy, včetně vlastností individuálních morfémů (které nezahrnovala oblast A). V podoblasti „fonologické vlastnosti vnitřní morfologické struktury“ se faktor týká morfematické délky. Fonologická délka morfému nebo slova obvykle souvisí se stupněm význačnosti, který se připojuje k referentu. Místo, v němž je tato vzájemná souvislost evidentní, je v podstatě tam, kde je stejný koncept vyjádřen pomocí morfémů nebo slov s odlišnou délkou. Zde platí, že delší forma přitahuje na koncept větší pozornost, zatímco kratší forma přitahuje pozornost menší. Tudíž zhruba stejný odporovací význam je vyjádřen pomocí anglických spojek *nevertheless* a *but*²⁸. Navzdory tomu však větší fonologická délka spojky *nevertheless* souvisí se svým působivým a výrazným efektem na narativní strukturu, zatímco krátkost spojky *but* souvisí s tím, že stojí lehce v pozadí, jako ve větě (6).

(6) *They promised they would contact me. Nevertheless/But they never called back.*²⁹

2.5 Oblast E: Faktory týkající se vlastností referentu

Všechny faktory mimo tuto oblast zvyšují či snižují pozornost vůči objektu „bez ohledu“ na jeho identitu nebo obsah. Faktory v této oblasti zvyšují či snižují pozornost vůči objektu právě „kvůli“ jeho identitě nebo obsahu. Jeden z faktorů se zabývá referenčním odklonem od norem. Referentův odklon od jistých norem jej mnohdy zvýznamňuje. Mezi takovéto normy a jejich odchylky patří: průměrnost vs. neobvyklost; neutrální vliv vs. citové zabarvení³⁰ a všeobecnost vs. specifičnost.

27 Český „Takže jsem pak řekl: Páni, tomu nevěřím!“

28 Český „nicméně“, „ale“.

29 Český „Slíbili, že mě budou kontaktovat. Nicméně/Ale už nezavolali.“

30 Míra citového zabarvení je zde srovnatelná s expresivitou.

Například bereme-li v potaz kulturní a jiné zkušenostní normy, neobvyklejší referent zpravidla budí více pozornosti než obyčejnější referent, jako se to děje u referentu *hop* v porovnání s *walk*³¹ ve větě (7a). Podobně také referent se silnějším citovým zabarvením vzbuzuje více pozornosti než neutrálnější bezpříznakový referent, jak vidíme při srovnání referentů *scream* a *shout*³² v příkladu (7b). Specifičtější referent rovněž přitahuje více pozornosti než všeobecný referent, například referent *drown* v porovnání s *die*³³ ve větě (7c).

- (7) (a) *He hopped/walked to the store.*³⁴
 (b) *She screamed/shouted to him.*³⁵
 (c) *He drowned/died.*³⁶

2.6 Oblast F: Faktory týkající se vztahu mezi referencí a její reprezentací

Všechny faktory v této oblasti závisejí na něčem, co se u uživatelů jazyka projevuje jako všeobecný sklon k věnování více pozornosti obsahu než formě sdělení. Jeden faktor ustanovuje, že konceptu vyjádřenému určitou lingvistickou formou je věnováno více pozornosti než samotné podobě té formy. Toto platí pro různé formy, počínaje samostatným morfémem a konče výrazem (případně i rozšířeným diskurzem). Například v rovině jednotlivých morfémů: pokud manželka řekne svému muži větu (8a), výskyt morfému *sick*³⁷ velmi pravděpodobně nasměruje manželovu pozornost spíše k referentu *sickness*³⁸ než k jeho fonologické reprezentaci skládající se ze sledu zvuků [s]-[]-[k]. Ke stejnému fonologickému závěru můžeme dojít ve větě (8a) i na úrovni celého výrazu. Navíc, jak vidíme u tohoto faktoru, pokud může „reprezentace“ nějakého výrazu zahrnovat rovněž určitá slova či vazby zvolené k tomu, aby představovaly onen výraz, pak následuje další poznámka. Manžel v tomto příkladu si bude později spíše pamatovat všeobecnou referenci věty než její přesné znění. Bude tedy pravděpodobně schopen vybavit si, že se jeho manželka ten den ráno dozvěděla telefonicky o nemoci své sestry, nebude si však nejspíš schopen vzpomenout, zda byla tato představa vyjádřena větou (8a), (8b), nebo (8c; zde předpokládáme, že se sestra jmenuje *Judy*). Pokud vzorec vzpomínky na tuto událost

31 Česky „skákat“ a „jít“.

32 Česky „ječet“ a „volat“.

33 Česky „utopit se“ a „zemřít“.

34 Česky „Skákal/šel do obchodu“.

35 Česky „Ječela/volala na něj“.

36 Česky „Utopil se / zemřel“.

37 Česky „nemocný“.

38 Česky „nemoc“.

alespoň částečně odpovídá vzorci pozornosti věnované v době, kdy se udála, pak by zjištění tohoto typu byla důkazem, že je pozornost zaměřována více na referenci než na její reprezentaci.

- (8) (a) *My sister called and said she was very sick this morning.*³⁹
 (b) *My sister called this morning to tell me that she was feeling really sick.*⁴⁰
 (c) *Judy said she was very ill when she called today.*⁴¹

2.7 Oblast G: Faktory týkající se výskytu reprezentace

Význačnost konceptu může záviset na výskytu jeho reprezentace ve slovní zásobě daného jazyka nebo jednoduše na začlenění onoho konceptu do diskurzu. Dle jednoho faktoru v této podoblasti přítomnost vyjádřených lingvistických forem v diskurzu, kdy tyto formy explicitně odkazují ke konceptu, zvyšňuje onen koncept. Nepřítomnost forem, které by odkazovaly ke konceptu, pak onen koncept naopak upozaduje. Na tomto faktoru se zakládá celá analýza „zaměření“ pozornosti (Talmy 2000a, kapitola 4).

Jakožto podklad pro tento faktor může mít mluvčí jistý koncepční souhrn, jenž chce „zkopírovat“ do adresátova vědomí. Tento koncepční souhrn je většinou příliš obsáhlý na to, aby jej bylo možno plně do detailů zachytit v dostatečně krátkém rozmezí a převést do jakéhokoli kognitivně vhodného systému reprezentace. Jedno z řešení tohoto problému se vyvinulo během vývoje jazyka, a to kognitivní proces „abstraktní reprezentace“. Při tomto procesu vybere mluvčí k explicitnímu vyjádření v promluvě pouze část z široké množiny aspektů obsáhlých v jeho rozsáhlém koncepčním souhrnu. Posluchač pak díky komplementárně kognitivnímu procesu „rekonstrukce“ použije tuto částečně explicitní reprezentaci k tomu, aby rekonstruoval neboli „zhmotnil“ úplný koncepční souhrn, který se bude dostatečně věrohodně podobat originálu mluvčího. Během tohoto rekonstrukčního procesu musí posluchač vyvodit nebo pochytit nevyslovený materiál, k čemuž obvykle používá svou znalost kontextu a okolností.

Představte si například, že jsem na návštěvě v domě hostitelky, oba sedíme u otevřeného okna a mně je chladno. Jelikož můj rozsáhlý koncepční souhrn obsahuje základní znalosti prostředí, například znalost fyziky, tak vím, že vně domu bývá obvykle vzduch chladnější než uvnitř a že může do domu proniknout otvory; dále pak díky znalosti psychologie vím, že se lidé mohou cítit z kontaktu se studeným vzduchem nepohodlně; a nakonec díky společensko-kulturní znalosti vím, že host se obvykle nedotýká majetku hostitele, aniž by k tomu byl vyzván.

39 Český „Volala má sestra a říkala, že se dnes ráno cítí nemocně“.

40 Český „Dnes ráno volala má sestra, aby mi řekla, že se cítí vážně nemocně“.

41 Český „Když Judy dnes volala, říkala, že se cítí velmi nemocně“.

Jak již bylo řečeno, ani tento bezprostředně relevantní koncepční souhrn nemůže být stručně a zároveň explicitně vyjádřen jazykem. Namísto toho musím dle principu abstraktní reprezentace vybrat část konceptů z tohoto souhrnu a vyjádřit je explicitně například pomocí věty (9a) nebo věty (9b). Má hostitelka poté zrekonstruuje zbytek tohoto koncepčního souhrnu.

- (9) (a) *Could you please close the window?*⁴²
 (b) *It's a bit chilly in here.*⁴³

Tento faktor spočívá ve faktu, že výběr konceptů pro explicitní vyjádření není pozornostně neutrálním činem, jelikož zvýznamňuje ony vybrané koncepty v porovnání s těmi, které zůstaly nevyjádřeny. Explicitně vyjádřené koncepty navíc obvykle určují centrum pozornostní křivky: nejvíce pozornosti je věnováno těm explicitně vyjádřeným konceptům, méně pak zbylým nevyjádřeným konceptům v koncepčním souhrnu a dále pak pozornost postupně klesá, čím víc se vzdaluje od oblasti posluchačových znalostí. Věta (9a) tedy zaměří pozornost mé hostitelky převážně na okno a jeho zavření, avšak o něco méně na mé pocity chladu nebo na to, že by měla vstát ze svého místa a dojít k oknu. Jen malý zlomek pozornosti pak bude zaměřen například na to, jak se toto okno vzhledově liší od jiných oken. Věta (9b) zaměří pozornost na zcela jinou koncepční oblast.

2.8 Oblast H: Faktory týkající se vlastností časového sledu

Tato oblast se zabývá tím, jaké účinky na pozornost má uspořádání vyjádřených konceptů v diskurzu napříč časem. Její podoblast zahrnuje novost vyjádřeného konceptu, narůstající počet referencí k danému konceptu, řazení určitých konceptů a stanovování očekávání pro určitý koncept. Jedním z faktorů první podoblasti je novost poslední reference vůči určitému konceptu. Dle tohoto faktoru čím novější je určitý fenomén, tím více pozornosti posluchače na něj zůstává zaměřeno, a o to snáze se k tomuto fenoménu posluchačova pozornost vrátí. Tento faktor odpovídá komponentu „referenční vzdálenosti“ v rámci „referenční dostupnosti“ popsané Givónem (1990). Ten si všímá, že když novost referentu klesá, mluvčí k němu odkazuje pomocí sady lingvistických prostředků řazených dle určité hierarchie. Tato hierarchie začíná nulovou formou, po níž následuje pro-forma⁴⁴ bez důrazu, pro-forma s důrazem a nakonec plně lexikální forma. Přestože byl dosud tento jev v tradici funkcionalistického diskurzu zkoumán zřejmě pouze v případě předchozí

42 Česky „Mohl bys, prosím, zavřít to okno?“

43 Česky „Je tady trochu chladno.“

44 V originále *pro-form*. Tento pojem v angličtině označuje zástupné výrazy, které obvykle nenesou vlastní lexikální význam. Jejich význam je dán až uvedením do kontextu. Příkladem *pro-formy* v angličtině mohou být například zájmena nebo „pomocné“ sloveso *do*.

lingvistické reference k fenoménu, zjišťujeme, že i nelingvistický výskyt fenoménu vzbuzuje tentýž reflex. Řekněme například, že jste na návštěvě v mé pracovně, když vejde nějaký muž, prohodí ke mně pár slov a odejde. Pokud k vám promluví do pár minut od jeho odchodu, mohu k tomu muži odkazovat pomocí zájmena, například: *He's the director of our lab.*⁴⁵ Po nějaké době bych však musel použít plnou lexikální frázi, například: *That man who came in and spoke to me was the director of our lab.*⁴⁶

3. Pozornostní efekty plynoucí z kombinování faktorů

Když se tyto základní pozornostní faktory kombinují a navzájem na sebe působí, další vyplývající pozornostní efekty zahrnují postupné stupňování, spojení a konflikt.

3.1 Stupňování míry pozornosti díky kombinování faktorů

Faktory mohou být postupně přidávány tak, aby vytvořily stupňující se míru pozornosti směřované na určitou lingvistickou jednotku. Tato lingvistická jednotka může být například koncept *agentu*. Pozornost vůči agentu v následujících jinak srovnatelných příkladech postupně narůstá s přidáváním dalších faktorů. Všechny tyto věty mají odkazovat ke stejné události, při níž si skupina stolovníků (agentů) při hostině podává mezi sebou pohár vína podél stolu. Ve větě (10a) je z kontextu pragmaticky odvoditelný jen minimální upozaděný pojem o agentech; dle faktoru v Oblasti C zabývající se pozornostními efekty kontextu, přestože zde nejsou agenti reprezentováni přímo lingvistickými formami. Agenti jsou o něco málo význačnější ve větě (10b), kde nepřechodné sloveso⁴⁷ *pass*⁴⁸ zahrnuje nepřímou referenci k agentům v rámci lexikalizace v Oblasti A náležící sémantickým komponentům. Ještě více pozornosti je věnováno agentům ve větě (10c), v níž trpný rod s nyní tranzitivním slovesem *pass* přímo reprezentuje přítomnost agenta dle faktoru v Oblasti A náležícímu gramatickému významu. Prudký nárůst pozornosti vůči agentovi nastane, když je k němu explicitně odkazováno zájmenem, jak vidíme u označeného *them*⁴⁹ ve větě (10d), vlivem faktoru popsaného v Oblasti G. Agenti jsou pak dále zvýznamněni výskytem tohoto zájmena jakožto podmětu na počáteční pozici ve větě (10e) dle syntaktických faktorů v Oblasti B. A nakonec je zájmeno plně nahrazeno

45 Česky „To byl vedoucí naší laboratoře.“

46 Česky „Ten muž, který vešel a mluvil se mnou, byl vedoucí naší laboratoře.“

47 V originále *intransitive verb*. Česky taktéž jako „intransitivní“ nebo „bezpředmětové“ sloveso.

48 Česky „projít“ nebo také „podávat“.

49 Česky „jimi“ aneb tvar osobního zájmena „oni“ v instrumentálu.

lexikálním substantivem ve větě (10f) dle faktoru popsaného v Oblasti A a agens je zcela zvládnut.

- (10) (a) *The goblet slowly went around the banquet table.*⁵⁰
 (b) *The goblet slowly passed around the banquet table.*⁵¹
 (c) *The goblet was slowly passed around the banquet table.*⁵²
 (d) *The goblet was slowly passed around the banquet table by them.*⁵³
 (e) *They slowly passed the goblet around the banquet table.*⁵⁴
 (f) *The diners slowly passed the goblet around the banquet table.*⁵⁵

3.2 Posílení pozornostního vzorce díky spojení faktorů

Několik faktorů se může také spojit v jedné lingvistické jednotce za účelem posílení určité míry pozornosti a výrazně ji buďto zvýšit, nebo snížit. Gramatika jazyka je mnohdy uzpůsobena tak, aby umožňovala jistá spojení. Zamyslete se nad větou (11a). Koncept „cestování vzduchem“ je zde relativně zvládnut v konstituentu „plane“⁵⁶ díky spojení čtyř faktorů. Je vyjádřen pomocí nejvyšší kategorie v hierarchii pozornosti, tedy substantivem, jak bylo vysvětleno v Oblasti A. Jedná se o jeden koncept vyjádřený morfémem dle faktoru v Oblasti A zabývající se podílem konceptu na celkovém významu morfému. Nachází se rovněž na prominentní koncové pozici ve větě dle faktoru v Oblasti B. Díky této pozici na něm navíc leží přízvuk dle fonologického faktoru v Oblasti D. Oproti tomu je v následující větě tento koncept relativně upozaděn konstituentem „flew“⁵⁷. Je upozaděn spojením stejných čtyř faktorů. Objevuje se jako lexikální kategorie v hierarchii pozornosti níže, tedy jako sloveso. Je spojen s dalšími koncepty, konkrétně „go“⁵⁸ a „by means of“⁵⁹. Nachází se navíc na pozici ve větě, která je pro angličtinu nevýznamná, čímž se mu také dostává slabšího přízvuku.

- (11) (a) *I went to Key West last month by plane.*⁶⁰
 (b) *I flew to Key West last month.*⁶¹

50 Česky „Pohár pomalu ‚šel‘ okolo stolu.“

51 Česky „Pohár pomalu koloval podél stolu.“

52 Česky „Pohár byl pomalu podáván okolo stolu.“

53 Česky „Pohár byl *jimi* pomalu podáván okolo stolu.“

54 Česky „Pomalou podávali pohár okolo stolu.“

55 Česky „Stolovníci pomalu podávali pohár okolo stolu.“

56 Česky „letadlo“.

57 Česky „letěl“.

58 Česky „jít“, „jet“ nebo pro tento případ vhodnější „cestovat“.

59 Česky „prostřednictvím [něčeho]“.

60 Česky „Minulý měsíc jsem cestoval letadlem do Key West.“

61 Česky „Minulý měsíc jsem letěl do Key West.“

3.3 Vliv konfliktu faktorů na pozornost

Dva faktory se také mohou střetnout. Výsledkem pak je, že jeden z faktorů potlačí ten druhý nebo že spolu soupeří, přičemž je posluchačova pozornost mezi ně rozštěpena nebo kolísá od jednoho faktoru k druhému. Pro příklad potlačení vezměme v potaz předchozí příklad, nyní ve větě (12a). Jak jsme právě viděli, koncept „cestování vzduchem“ byl upozaděn slovesem *flew*. Anglický rodilý mluvčí by vlastně mohl chápat tuto větu tak, že nese především informaci o cestě do Key West a že informace o přepravě vzduchem byla zmíněna spíše jako dodatečné doplnění. V následujícím příkladu (12b) je však na sloveso přidán navíc důraz, který nyní dle faktoru v Oblasti D anuluje upozadující efekty oněch čtyř spojených faktorů. Tento důraz potlačí ostatní faktory, a vynutí si tak zvýznamnění konceptu „cestování vzduchem“.

(12) (a) *I flew to Key West last month.*⁶²

(b) *I FLEW to Key West last month.*⁶³

4. Závěr

Zdá se, že většina pozornostního systému, doloženého výše uvedenými ukázkami, je základní schopností jazyka, a tudíž je společná různým jazykům. Rozsáhlost některých faktorů se však u různých jazyků liší a způsoby, jak jsou tyto faktory realizovány, jsou odlišné zcela jistě.

Co se týče rozsahu, fonologický faktor zahrnující použití dodatečného důrazu na některý prvek tak, aby byla pozornost zaměřena na jeho referent, je volně používán v jazyce, jako je angličtina, zatímco například ve francouzštině bychom jej našli jen zřídka. Na druhou stranu, syntaktický nebo jiný faktor zahrnující topikalizaci⁶⁴ k zaměření pozornosti na klíčový element konceptu se vyskytuje v angličtině minimálně, zatímco v japonštině je hojně používán.

A jak již bylo poznamenáno, dokonce i všeobecný faktor je realizován v každém jazyce jinak. Například vezmeme-li v potaz faktor v Oblasti A, lze říct, že přestože každý jazyk upozaduje koncepty reprezentované výrazy z uzavřených slovních druhů, každý jazyk má jinou sadu těchto konceptů. A zatímco každý jazyk žádá povinnou reprezentaci určitých konceptů za určitých podmínek – ve shodě

62 Česky „Minulý měsíc jsem letěl do Key West.“

63 Česky „Minulý měsíc jsem LETĚL do Key West.“

64 Talmy zde hovoří o procesu topikalizace (*topicalization*), kdy dochází k zaměření pozornosti na *topic*, v tomto kontextu však je pojem *topic* chápán nejspíš jakožto jádro výpovědi, tedy místo s novou informací, kam je soustředěno nejvíce pozornosti adresáta.

s faktorem z Oblasti G, který nebyl výše rozebírán –, každý jazyk má také jinou sadu konceptů vyžadujících takové explicitní označení.

Tyto mezijazykové rozdíly pozornostních efektů v sobě pravděpodobně zahrnují implikace vůči osvojování L1 a L2 jazyků. Mohlo by se například prokázat, že dítěti v jeho rodném jazyce trvá déle osvojit si specifické aspekty přiřazování pozornosti než aspekty všeobecné. Rovněž mechanismy přisuzující pozornost v L2 jazyce lišící se od aspektů L1 jazyka mohou být pro dospělého člověka těžší na pochycení. Tato studie pozornostního systému v jazyce by mohla poskytnout základy pro výzkum osvojování pozornostní kompetence v jazyce.

Anotace

Poznostní systém je základní schopností jazyka a je společný různým jazykům. V promluvě si všímáme nejen obsahu a příslušného kontextu, ale také konkrétních lingvistických výrazů. Samozřejmě nejsme schopni vnímat všechny jazykový materiál stejnou měrou, a tak se určité jednotky dostávají do popředí posluchačovy pozornosti, zatímco ostatní zůstávají v pozadí. Záleží tedy na stupni význačnosti, s jakou jsou jednotlivé výrazy proneseny. Článek se zabývá zejména lingvistickými jevy a faktory, které posilují pozornost posluchače a které na sebe mohou vzájemně působit a kombinovat se. Jinak řečeno, zkoumá, jakým způsobem je jazyk schopen zajistit, aby se příslušné výrazy dostaly do popředí posluchačovy pozornosti.

Klíčová slova

Poznostní faktory, zvýznamňování, upořádování, zaměření pozornosti, východisko, ohnisko, referent, reprezentace.

Literatura:

- CHAFE, Wallace. *Discourse, consciousness and time*. Chicago: University of Chicago Press, 1994.
- FILLMORE, Charles J. Frame semantics and the nature of language. In: *Annals of the New York Academy of Sciences: Conference on the Origin and Development of Language and Speech*. 1976, s. 20–32.
- FILLMORE, Charles J. Frame semantics. In: *Linguistics in the morning calm*. Seoul: Hanshin Publishing Co, 1982, s. 111–137.
- GIVÓN, Talmy. *Syntax: A functional-typological introduction*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 1990.
- LAKOFF, George. *Women, fire and dangerous things: What categories reveal about the mind*. Chicago: University of Chicago Press, 1987.
- LAMBRECHT, Knud. *Information structure and sentence form: A theory of topic, focus and the mental representations of discourse referents*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- LANGACKER, Ronald. *Foundations of cognitive grammar. Volume 1: Theoretical prerequisites*. Stanford:

- Stanford University Press, 1987.
- TALMY, Leonard. *Toward a cognitive semantics. Volume 1: Concept-structuring systems*. Cambridge, MA: MIT Press, 2000a.
- TALMY, Leonard. *Toward a cognitive semantics. Volume 2: Typology and process in concept structuring*. Cambridge, MA: MIT Press, 2000b.
- TALMY, Leonard. The representation of spatial structure in spoken and signed language. In: EMMOREY, I. Karen (ed.). *Perspectives on classifier constructions in sign language*. Mahwah, NJ: Erlbaum, 2003.
- TALMY, Leonard. *The attention system of language*. Cambridge, MA: MIT Press.
- TOMLIN, Russell. Focal attention, voice, and word order: An experimental, crosslinguistic study. In: DOWNING, Pamela, NOONAN, Michael (eds.). *Word order in discourse*. Amsterdam – Philadelphia, John Benjamins, 1995, s. 517–554.
- ZUBIN, David A., HEWITT, Lynne. The deictic center: A theory of deixis in narrative. In: DUCHAN, Judith F., BRUDER, Gail A., HEWITT, Lynne (eds.). *Deixis in narrative: A cognitive science perspective*. Mahwah, NJ: Erlbaum, 1995, s. 129–155.

SÉMANTIKA A POZNÁVÁNÍ

*Cliff Goddard a Anna Wierzbicka**přeložila Eva Nováková*

Slovní zásoba a gramatika kteréhokoli jazyka je tvořena objemným balíčkem komplexních pojmů, který má uživatel v daném jazykovém a kulturním prostředí k dispozici. Mluvčí si tyto pojmy osvojují už v dětství, aby je mohli dnes a denně sdílet s dalšími příslušníky své jazykové komunity. Lze si jen stěží představit, že by natolik propracovaný a tvárný systém, skrze nějž si vytváříme představu o okolním světě, neměl hrát zásadní roli v procesu poznávání jako takového, a přesto se mnohé z disciplín kognitivní vědy odmítají problematikou jazyka a myšlení zabývat. Následující článek popisuje problematiku poznávání z hlediska lingvistiky, konkrétně sémantiky.

1. Úvodem

Množství kognitivních (tj. poznávacích) procesů, jako například vnímání, pozornost nebo zpracování vizuálních vjemů, sdílí člověk s dalšími primáty. Řečové schopnosti se ovšem primárně vztahují k vyšším procesům, které jsou do značné míry, ne-li úplně, druhově specifické. Důležitou součástí poznávání je nejen zpracovávání získaných informací a dedukce, ale také tzv. sociální kognice, tedy úvahy o duševních pochodech a záměrech jedince nebo o společenských vazbách (Tomasello 1999) – právě v těchto oblastech se nejvýrazněji projevuje vliv jazyka. Třebaže ne všechny myšlenkové procesy jsou spjaty s používáním jazykových pojmů, představuje řeč významný prvek běžné kognice (*normal cognition*)¹, jež zahrnuje schopnost kategorizovat, plánovat, řešit problémy a pamatovat si. Někteří vědci pak zastávají názor, že vyšší poznávací procesy jsou používáním jazyka částečně podmíněny, a ten by proto neměl být z úvah o kognici vyloučen (Enfield 2000).

V tomto ohledu je velmi důležitá skutečnost, že sémantickou (významovou) náplň slov a gramatických kategorií vyjadřují světové jazyky nespočtem způsobů. (Srov. Bowerman, Levinson 2001; Enfield 2002; Langacker 1991; Genter, Goldin-Meadow 2003; Levinson 2003; Wierzbicka 1996, 1997, 2009; Goddard 2008; Pütz, Verspoor 2000; Malt, Wolff 2010.)

1 Běžnou kognicí se zde rozumí všechny poznávací procesy vyjma kognice sociální.

Za konzultaci termínů z kognitivní psychologie děkuji Bc. Marii Kláskové. [poznámka překladatele]

Základní argumenty hovořící pro zahrnutí sémantiky do kognitivních procesů jsou prosté a pádné. Aby mluvčí dokázal v daném jazyce používat lexikální jednotky a rozlišovat gramatické kategorie, musí být schopen vnímat rozdíly mezi pojmy a správně s nimi nakládat, jinými slovy, propojit si každý jazykový obraz (pojem) s určitou zkušeností. Dovednost ubírat se takto „od myšlení k mluvení“ (Slobin 1996) už lze zařadit mezi kognitivní procesy. Z opačné perspektivy můžeme o jazyce uvažovat coby o „nástroji myšlení“: Lexikum a mluvnické kategorie poskytují mluvčím širokou škálu předem připravených komplexních pojmů, a jakmile je mluvčí dokáže vtělit do slov a vyšších jazykových jednotek, ovládne i složitější kognitivní procesy. Poznatky kognitivní vědy naznačují, že konceptualizace a vývoj řečových schopností jsou úzce provázány: proces jazykové akvizice se neobejde bez osvojování pojmů a sám zpětně přispívá k rozšiřování pojmové základny. V neposlední řadě je jazyk systémem sdílených kulturních vzorců, který jedinci umožňují přejímat v rámci určité kultury sociální hodnoty, názory a konvence – konvence myšlenkové nevyjímaje.

Vztah jazyka a myšlení obecně je věčným a vděčným tématem (o němž se diskutuje hlavně v kontextu Sapirovy a Whorfovy teorie o jazykovém relativismu)², nicméně mnozí k němu přistupují spíš v rovině hypotetické. K častým závěrům těchto debat pak patří konstatování, že všechny jazyky jsou si „v podstatě podobné“ – tj. žádný se zásadně neliší například od angličtiny –, alespoň co se týče významového obsahu pojmů a konceptuálních kategorií. Tento názor nachází živnou půdu v generativistické teorii o jazykových univerzáliích a částečně i ve skutečnosti, že většina anglofonních vědců v oblasti kognitivních přístupů hovoří právě anglicky. Proto se náš článek zaměřuje na podstatu a rozsah jazykově *specifických* prvků v oblasti slovní zásoby a gramatiky a na jejich úlohu v procesu poznávání.

2. Lexikální sémantika a poznávání jako jazykové specifikum

Podle Gentnerové a Goldin-Meadowové (2003) bývají hodnocení vztahu mezi jazykem a myšlením poněkud rozporuplná: někteří badatelé připouštějí, že slova, která používáme, ovlivňují naše myšlení, ovšem jedním dechem dodávají, že jde o vliv nepodstatný a hlubšího zájmu nehodný. K podobně paradoxním závěrům docházejí především ti, kdo neberou v potaz systémové odlišnosti mezi jazyky. Mnohdy se ovšem stanoviska zlehčující úlohu *slova* v procesu poznávání opírají

2 Základem teorie Edwarda Sapira a Benjamina Whorfa je předpoklad, že jazyk formuje myšlení uživatelů, kteří jím hovoří. Jestliže se jazyky odlišují systémově, musí se nutně lišit i způsob, jakým budou mluvčí vnímat a definovat svět kolem sebe – notoricky známým příkladem je množství výrazů pro sníh, které údajně existují v eskymáckých jazycích. Současná lingvistika však na toto tvrzení nahlíží spíš skepticky: pokud bychom nedokázali přemýšlet nezávisle na systémových vzorcích rodného jazyka, nemohli bychom se naučit jazyk další nebo z cizích jazyků překládat. [Fromkin, Rodman, Hyams 2011, s. 311–312; *pozn. překladatele*]

o přesvědčivější argument: mluvčí přece může svůj výběr lexikálních jednotek vědomě ovládat. Skutečnost je taková, že si sami uživatelé vliv jazykové a kulturně specifických prvků na myšlení většinou neuvědomují, a proto ani není na první pohled zřejmý.

K jazykově specifickým jevům patří například číslovky, číselné výrazy a jejich úloha při definování číselných vztahů. Mnoho jazyků číselné výrazy ve svém lexikonu nemá, a dokonce nepoužívá ani počítání nebo jiné numerické operace (znamenávání čárek pro počet apod.). Přesto platí, že čísla představují kognitivní výbavu, která výrazně zkvalitňuje naši schopnost přesně si zapamatovat numerické hodnoty a dál s nimi pracovat – v tomto ohledu je pro oblast kognice klíčový např. rozdíl mezi arabskými a římskými číslicemi.³ V domorodých australských jazycích, které disponují škálou výrazů označujících příbuzenské vztahy, pomáhají tyto kognitivní procesy orientovat se ve spletité genealogické a společenské hierarchii (odtud pochází termín *kinship algebra* („rodová algebra“)). Podobně „matematicky“ propracovaný je systém zdvořilostních výrazů (*honorifik*) v japonštině a korejštině. Použitím specifického oslovení mluvčí reflektuje sociální rozdíly uvnitř své kultury a působením jazyka je zpětně upevňuje. Jinak se povědomí o číslech projevuje v evropských jazycích, kde mají – na rozdíl od jazyků domorodých kultur – důležité místo výrazy pro určování a měření času (*hodiny, kalendář, datum, vteřina, hodiny, týden, pondělí, úterý, leden, únor* atd.).

Jazykové jevy tohoto typu se označují jako *lexikální propracovanost* (*lexical elaboration*). Byť termín není zcela přesný, dobře vystihuje stav, kdy jedna sémantická oblast s množstvím lexikálních jednotek slouží jako terminologická základna, díky níž lze v jazyce vyjadřovat jemné významové odstíny mezi sémanticky spřízněnými pojmy. Rodilí mluvčí většinou využívají lexikální propracovanost podvědomě.

Na provázanost sémantiky určitého jazyka a procesu kognice dále ukazují takzvaná *kulturně specifická klíčová slova* (*cultural key words*, srov. Wierzbicka 1997, 2006, 2010). Jedná se o pojmy, které mluvčí uvnitř dané kultury vnímají z nějakého důvodu jako zásadní a odvozují z nich své postoje, názory a hodnoty. Často jde o obtížně přeložitelné termíny, nicméně jejich sémantický rozbor může vypovídat mnohé o kulturně specifických kognitivních procesech. V Japonsku například platí za jednu z klíčových společenských hodnot *wa* („společenský soulad“, „svornost“, „mír“ nebo „jednota“). Učenci popisují *wa* následovně: „Dosáhnout *wa* je pro Japonce stěžejním cílem a zároveň významným mezníkem na cestě k dalším cílům. V mnohém se podobá americkému kultu *love*, neboť je prostředkem společ-

3 Arabská číslice 3 je z hlediska typologie jazykových znaků *symbolem*: spojitost mezi grafickou podobou a významovým obsahem zůstává arbitrární a je založená na konvenci platné pro danou kulturní oblast. Římský znak *III* je naopak *ikonický*: tři tahy použité při jeho vizualizaci odpovídají množství, jaké znak vyjadřuje. Je ovšem nutné upřesnit, že i římská trojka vykazuje rysy arbitrárního znaku, konkrétně vertikální uspořádání čar. Např. v mandarínské čínštině nalezneme pro číslovku tři znak podobný, který nicméně využívá tři čar umístěných horizontálně. [Driven, Verspoor 1999; pozn. překladatele]

čenského rozvoje i důkazem o vyspělosti japonské společnosti.“ Poháněná snahou celého kolektivu neskýtá *wa* pouze pocit uspokojení ze sociální jednoty a smíru, ale je i příslibem dalších úspěchů, jichž lze společně dosáhnout. *Wa* jako pojem odráží fakt, jaké vážnosti se v japonské kultuře těší idea pospolitosti a jakéhosi anti-individualismu.

Pro další ilustraci jazykově specifické kognice není třeba chodit za hranice Evropy: vezměme si anglický výraz *evidence*, který v mnoha dalších jazycích postrádá výstižné ekvivalenty (Wierzbicka 2010) – například francouzština nerozlišuje významy kódované v angličtině do pojmů *evidence* („známka/doklad“) a *proof* („důkaz“).⁴ Významová platnost pojmu *evidence* je pozůstatkem empirických přístupů k poznávání, které mají kořeny v anglickém osvícenství a s rozvojem vědy pronikly do moderního jazyka. Kulturně specifické pojmy, jako *wa* nebo *evidence*, založené na myšlenkových postupech určité kultury umožňují přenášet z generace na generaci myšlenkové vzorce, jež by se jinak ve vývoji jazyka vytratily.

Zájmu kognitivní vědy se těší tzv. *etnopsychologické kategorie a procesy* (*ethnopsychological categories and processes*), které jsou důležitou složkou lidových výkladů psychologie. Pro ilustraci uveďme jedno z „klíčových slov“ v psychologii a teorii poznávacích procesů – anglický výraz *mind* („mysl“). Podobně jako v předchozím případě platí, že se tento výraz nepadně překládá (Wierzbicka 1997). René Descartes ve své teorii o dualismu staví do protikladu k francouzskému výrazu *corps* („tělo“) pojem *âme*, který je významově daleko bohatší než jeho anglický protějšek *mind*. *Mind* není věrným ekvivalentem ani pro freudovské *die Seele*, které odkazuje mnohem více k „duši“ než k „mysli“. Přesto chceme-li v současné angličtině vystihnout dualistický charakter osobnosti, spojujeme s výrazem *body* („tělo“) právě pojem *mind*. Není bez zajímavosti, že se lidový výklad pojmu *mysl* v mnoha jazy-

4 Dva výkladové slovníky současné angličtiny, *Longman Dictionary of Contemporary English* a *Oxford Advanced Learner's Dictionary (OALD)*, definují substantivum *evidence* jako: (1) „Doklad nebo známku toho, že něco existuje nebo je pravdivé.“ (2) „Informaci, která má u soudu dosvědčit nebo vyvrátit určitý předpoklad.“ Je ovšem zajímavé, že oba slovníky uvádějí definici (1) i u hesla *proof* a u téhož hesla citují výraz *evidence* jako nejbližší synonymum. *Proof* má nicméně ve srovnání s *evidence* určitý akční potenciál, tj. může označovat i proces ověřování či testování, nejen jeho výsledek. Pro nerodilého mluvčího potom bývá obtížné dosadit do příslušného kontextu patřičné synonymum, což dokazuje, že o synonymii nelze zjednodušeně uvažovat jen jako o „významové souznačnosti“ (Cruse 2011) a že synonyma se neodlišují pouze složkou konotační, nýbrž často i denotační (Peprník 2006, s. 28–30).

Český výraz *důkaz* pokrývá obě sémantická pole, tedy jak „doložení“, „známku“ ve smyslu potvrzení určitého jevu nebo situace, tak „důkaz“ jako právní nástroj. Ve francouzštině existuje lexém *évidence* („patrnost“, „zjevnost“ nebo „očividnost“) a pojmu „důkaz“ pak lépe odpovídá substantivum *preuve*, které lze použít v obou výše definovaných kontextech: *la preuve d'un crime* („důkaz o zločinu“), *des preuves d'amour* („důkaz lásky“) (Neumann, Hořejší 1992; Larousse). Anglický lexém *evidence* a francouzský *évidence* jsou tedy příkladem takzvaných *faux amis*, dvojice formálně blízkých slov, která se nicméně sémanticky plně nepřekrývají. [pozn. překladatele]

cích i kulturách vztahuje k racionální složce lidského myšlení: mysl zodpovídá za uvažování a vědění, nikoli za naše pocity nebo tužby.⁵ Ruské slovo *duša* („duše“, „duch“, „srdce“) má naopak mnohem více významových vrstev a obsahuje konotace jasnozřivosti, duševní síly, morálních schopností a hodnot. S výjimkou několika velmi obecných pojmů, např. sloves *myslet*, *vědět*, *chtít*, *cítit*, v sémantické oblasti mentálních stavů a emocí prokazatelně neexistují všeobecně platné ustálené pojmy. (Srov. Russell 1991; Wierzbicka 1999; Harkins, Wierzbicka 2001; Amberber 2007; Goddard 2007; Shweder 2004.)

Může kulturně-specifická kategorizace ovlivňovat i naše prožitky? Antropologie a humanitní vědy jsou této myšlenice obecně nakloněny, zatímco psychologie vůči ní zůstává spíše skeptická. Výjimku představuje přístup psychologů Jéróma Brunera a Richarda Shwedera, podle nichž emoční a kognitivní prožitky na kulturním i jazykovém prostředí závisejí. Bruner (1990) zdůrazňuje, že pojmy z oblasti laické nebo tzv. „lidové“ psychologie, které si vytváříme na základě vlastní prožité zkušenosti, jsou důležité v procesu sebepoznávání a často se objevují v příbězích „ze života“, které lidé vyprávějí. Shweder (2003, s. 28) věří, že nejběžnější používaná slova přispívají „k vytváření implicitních významů (hodnot, cílů a obrazů okolního světa), kterými jsou podmíněny další psychologické procesy“. Z epistemologického hlediska má velkou výpovědní hodnotu způsob, jakým se jedinec vyjadřuje o sobě samém, a proto si pozornost zaslouží zejména bilingvní mluvčí, kteří „žijí a prožívají“ skrze dva jazyky. Výzkumy založené na studiu biografických textů (memoárů i fikce) prokázaly, že jazyk a kultura skutečně míru i kvalitu emočních a kognitivních zkušeností výrazně ovlivňují. (Srov. Besemeres 2002, 2007; Pavlenko 2006.)

Rozdíly v lexiku různých jazyků se netýkají pouze abstraktních pojmů nebo výrazů vztahujících se k sociální interakci, ale také dvou velmi konkrétních sémantických oblastí, prostoru a pohybu.⁶ Způsob, jak mluvčí chápou uspořádání prostoru, v zásadě závisí na tom, zda daný jazyk upřednostňuje takzvané „egocentrické“ pojetí, tj. směr se odvozuje od momentální pozice mluvčího (*vlevo–vpravo*), nebo pojetí „absolutní“, kde jako orientační bod slouží např. světové strany. Odlišný může být i počet sémantických informací zakódovaných v lexikálních jednotkách: angličtina dokáže u pohybových sloves v rámci jednoho lexému vyjádřit způsob provedení pohybu (*run* („běžet“), *walk* („jít, kráčet“), *creep* („krást se“), *crawl* („plazit se“), *limp* („belhat se“), *jump* („skákat“), *fly* („létat“), *dash* („uhánět“), *climb* („šplhat“), *clamber* („drápat se“)), ale směr pohybu musí upřesnit adverbialně (*down* („dolů“), *away* („ pryč“), *out* („ven“), *into the room* („do pokoje“)). Tentýž sémantický vzorec funguje v mnoha dalších jazycích, ovšem např. ve španělštině, japonštině, turečtině

5 Jako příklad lze uvést anglické spojení *good mind* („zdravý selský rozum“), který odkazuje k racionálním schopnostem jedince, v protikladu ke spojení *good heart* („dobré srdce“) vypovídajícímu o duševních a morálních kvalitách. [pozn. autorů]

6 Z citovaných zdrojů o sémantice prostoru pojednávají mj. Levinson (2003), Levinson a Wilkins (2006) nebo Bowermanová a Levinson (2001). [pozn. autorů]

nebo hebrejštině je naopak lexikalizována⁷ informace o směru a způsob provedení vyžaduje doplňující výraz: španělské *bajar corriendo* („seběhnout“) doslovně znamená „v běhu (= jak) sestoupit“, zatímco anglické *run down* „běžet dolů (= kam)“. Výzkumy, které testují schopnost mluvčích vizualizovat si prostor a popisovat ho, ukazují, že sémantické vzorce daného jazyka rozhodují o tom, jak bude mluvčí informace o pohybu vnímat, ukládat je do paměti a znovu si je vybavovat. (Srov. Slobin 2000, 2003.)

3. Poznávání a gramatické kategorie

Lingvistický zájem o sémantiku gramatických kategorií ožil zhruba před dvaceti lety, a proto na poli psycholingvistiky i jazykovědy obecně zatím působí poměrně málo vědců, kteří zkoumají konceptuální odlišnosti v gramatikách různých jazyků. Kontrastivní lingvistika se v tomto kontextu orientuje na sociální a interpersonální aspekty gramatiky, psycholingvistika pak na oblasti dostupné skrze objektivní testovací metody, například na sémantickou kategorizaci pojmů.

3.1 Kategorizace v yucatánské mayštině

Metodu kategorizace pojmů založenou na způsobu, jakým mluvčí třídí pojmy do skupin, vyhodnocují jejich podobnost a zapamatovávají si je, využil americký lingvista a psycholog John Lucy při výzkumu yucatánštiny, jednoho z mayských dialektů (Lucy 1992). Výzkum odhalil zásadní rozdíly mezi tímto jazykem a angličtinou: angličtí mluvčí při kategorizaci předmětů věnují pozornost zejména množství a tvaru, kdežto uživatelé yucatánštiny se více zaměřují na materiály, z nichž je předmět vyroben. Odlišný způsob uvažování se projevuje i v gramatice obou jazyků: zatímco v angličtině je u většiny substantiv povinné rozlišování singuláru a plurálu, v yucatánštině je kategorie čísla pouze volitelná a nemusí být vyjádřena (fráze *yàan pèek téelo'* („támhle je pes“) odkazuje jak k jednomu, tak k více psům). Na druhou stranu pracuje yucatánština s numerickými klasifikátory, tj. morfémy, které se povinně připojují k číslovce (*káa-túul 'úulum* („dva + klasifikátor krocani“)) a plní referenční funkci.⁸

7 Lexikalizace je proces, během něhož si propojujeme význam s formou a ukládáme si je do paměti jako jednu lexikální jednotku „připravenou k použití“ v dalších komunikačních aktech. Např. spojení *zaklepat + bačkorama* je v lexikonu českých mluvčích uloženo jako jedna lexikální jednotka s významem „zemřít“. [pozn. překladatele]

8 Lucy (1992, s. 52) přirovnává funkci numerických klasifikátorů v yucatánštině k referenční funkci členů v angličtině (srov. Dušková 2012, kapitola 3.32). Klasifikátor zde, zjednodušeně řečeno, blíže informuje o povaze entity, o níž se hovoří (tj. k myšlenke vyjádřené pojmem *krocan* se připojuje také myšlenka *množství*). [pozn. překladatele]

3.2 Anglická kauzativa a jejich interpersonální funkce

V mnoha evropských jazycích neexistuje možnost vyjádřit kauzativní děj jinak než prostřednictvím složitějších opisů. Angličtina má naopak k dispozici prostředky gramatické, konkrétně analytické konstrukce, kde lexikální jednotky *have*, *make*, *get* nebo *let* přebírají funkci pomocných sloves s potenciálem rozlišovat různé odstíny kauzativního významu (Wierzbicka 2002, 2003):

<i>She had him do it.</i>	„Nechala si od něho [něco] udělat.“
<i>She made him do it.</i>	„Přiměla ho to udělat.“
<i>She got him do it.</i>	„Přesvědčila ho, aby to udělal.“
<i>She let him do it.</i>	„Nechala ho to udělat.“

Kauzativní *have* definuje vztah mezi zadavatelem úkolu a adresátem s tím, že adresát je připravený přijímat pokyny, ať už přicházejí přímo od zadavatele, nebo od prostředníka. *Make* naznačuje, že vykonává úkol pod určitým nátlakem (výhrůžky, rodičovské autority nebo neustálého rýpání); v porovnání s větou *she forced him to do it* („přinutila ho to udělat“) však není adresátova vůle plně potlačena, adresát spíš dojde k závěru, že mu nezbyvá, než se podřítit zadavatelovu přání. Ochota splnit úkol je implicitně obsažena v konstrukci s *get*, které zároveň vyjadřuje, že zadavatel nicméně musel k přesvědčení adresáta vyvinout určité úsilí. Ačkoli se podobné konstrukce zpravidla označují jako „donucovací“ nebo „manipulativní“, podrobná sémantická analýza ukazuje, že scénář kauzativního děje bývá daleko propracovanější, než aby mohl být shrnut pod jeden takto obecný termín.

3.3 Ruština – gramatika osudu odevzdaná

Použitím neosobně pojatých gramatických konstrukcí (realizovaných reflexivními slovesy v kombinaci s dativem) je v ruštině možné odkazovat k vůli neovládaným dějům a pocitům (Wierzbicka 1992). Spojením dativu a zvrátneho slovesa v 3. osobě singuláru dává mluvčí najevo, že se v jeho nitru odehrává pocit, který nedokáže vysvětlit a ani mu vzdorovat: *Segodnja mne vspomnilas' Praga – sady* („Dnes se mi vybavila Praha – její parky“). Bezděčnou touhu vyjadřuje hojně užívaná fráze *chočetsja*, doslovně „chce se mi“. Bezradnost, povinnost nebo nutnost vyjadřují modální slovesa (často doplněná infinitivem) ve spojeních *neobchodimo* („musí se“), *nel'zja* („nejde“), *nado/nužno* („je nutné/potřebné“), *sleduet* („mělo by se“), *dolžno* („dlužno (říci, podotknout apod.)“).⁹ Podobné gramatické konstrukce spolu s kul-

9 Za laskavou pomoc při překladu děkuji kolegům Mgr. Andree Ryšavé (ruština), Mgr. Ladě Rybníčkové, Bc. Petru Kabelkovi (japonština) a Mgr. Anně Kozánkové (španělština).

turně specifickými klíčovými slovy (např. *sud'ba* (přibližně „osud, úděl“))¹⁰ dodávají ruštině jedinečný kulturně kognitivní profil. Vypovídají o procesu poznávání založeném v určitém smyslu na přesvědčení, že svět kolem nás není zcela rozumem postžitelný a ovládnutelný (Apresjan 2008; Gladkova 2010).

4. Kognitivní metajazyk¹¹ a *tertium comparationis*

Mnohá nedorozumění, ke kterým dochází na poli kognitivní vědy, pramení ze skutečnosti, že vědci nedoceňují rozdílnost přístupů, pomocí nichž je možné zkoumat *význam*. Ve hře jsou dvě zásadní, vzájemně provázaná kritéria vztahující se ke kognitivnímu metajazyku. Zaprvé, ať už jsou sémantické systémy dvou jazyků více či méně odlišné, k jejich porovnání a popisu potřebujeme společné měřítko, tzv. *tertium comparationis*. Jak ale toto měřítko definovat – ve vztahu k pojmům samotným, tedy intencionálně, nebo extensionálně ve vztahu k objektivní realitě, kterou pojmy vystihují? Zadruhé, k relevantnímu popisu určitého jevu a následné odborné debatě je nutné používat jednotnou terminologii. Začneme-li ovšem definovat slova pomocí jiných slov, nezřídka se ocitneme v bludném kruhu a riskujeme zabřednutí v terminologickém etnocentrismu (kde konceptuální kategorie jazyka popisujícího mohou snadno zkruslit představu o fungování jazyka popisovaného)... Psychology a badatele orientované na empirický výzkum nechávají metajazykové otázky většinou v klidu; americká psycholožka Dedre Gentnerová nadneseně shrnula postoj svých kolegů k *tertium comparationis* ve větě „ale jděte, copak nevidíte, že my máme dost práce s experimenty?“ (Gentner 2003, s. 225). Pokud ovšem kognitivní věda problém, jak kognici popisovat, vědomě přehlízí, činí tak k vlastní újmě.

Čtyři základní přístupy kognitivní vědy jsou shrnuty níže:

- (1) Jedním ze základních přístupů v psychologii a psycholingvistice je *existencialismus*. V lingvistice patří k jeho čelním představitelům nizozemská „nijmegenská škola“. Její publikace se věnují zejména pojmosloví užívanému v různých jazy-

10 Angličtina má zde na rozdíl od češtiny možnost vystihnout rozdíl mezi šťastným osudem (*destiny*) a osudem nepřejícím (*fate*). Oba výrazy obsahují myšlenku osudovosti, fatálnosti ve smyslu nevyhnutelné události; v případě *destiny* se lidé odevzdávají do rukou osudu s tím, že jim přinese úspěch, zatímco *fate* ztělesňuje spíš nečekaný, a mnohdy proto nepříjemný „zásah shora“ (OALD). [pozn. překladatele]

11 Metajazykem většinou rozumíme soubor pojmů, kterými lze popisovat a definovat jazyk sám (např. názvy gramatických kategorií, lexikálních vztahů atd.). V kontextu tohoto článku můžeme ovšem metajazyk chápat také jako soubor pojmů, které se snaží abstrahovat od přirozených jazyků, aby byl sémantický popis co nejobektivnější a nezatížený balastem etnocentrismu, tj. nelpěl na významech tak, jak jsou definovány pro konkrétní jazyk či kulturu. [pozn. překladatele]

cích pro označování částí těla, prostorových vztahů, tělesných činností nebo zeměpisných pojmů (Levinson 2003; Majid 2006, 2007). Existencialismus popisuje význam pomocí tzv. etických mřížek (*etic grids*)¹², kdy jsou mluvčí za pomoci názorných pomůcek, obrázků, filmů apod. konfrontováni s modelovými předměty a situacemi, které mají pojmenovávat. Na podobném principu je založena např. Berlinova a Kayova analýza barevného spektra, která s použitím tzv. Munsellovy tabulky barevnosti odhaluje, jak mluvčí v jednotlivých jazycích rozlišují a pojmenovávají barvy (Belin, Kay 1969)¹³.

Třebaže jsou výzkumné metody tohoto typu atraktivní, narážejí na problém, jak standardizovat soubor podnětů, na které výzkumné subjekty reagují. Není totiž jednoduché stanovit jazykově neutrální stimuly, aniž by tazatel vědomě či nevědomě nespolehal na kategorie platné v jazyce vlastním. Dále je pro existencialisty obtížné, ne-li nemožné, zabývat se abstraktními pojmy označujícími emoce, hodnoty, nebo konečně samo poznávání. A v neposlední řadě ani standardizované sady dat nedokážou eliminovat problém metajazyka nezbytného pro popis a analýzu těchto dat. Existencialisté navíc používají pro tyto účely většinou nestandardizovanou angličtinu¹⁴ a jazyk, kterým autoři výzkumů sami hovoří, se tak nechtěně stává pojmovým vzorem, s nímž se zkoumané jazyky a jejich pojetí významu pouze poměřují (Lucy 1997).

- (2) Problém neustáleného metajazyka se týká i dalšího z lingvistických přístupů, takzvané *konceptuální sémantiky* (*conceptual semantics*). Jejím zakladatelem je Ray Jackendoff (Jackendoff 1990), vůdčí osobnost sémantických přístupů v rámci generativní gramatiky. Konceptuální sémantika předpokládá, že jakýkoli význam (jako lexikální pojem) lze vyvodit z konečného repertoáru sémantických primitiv (základních pojmů) a jejich kombinací. Tyto elementární pojmy i pravidla pro jejich skládání jsou však vysoce abstraktní

12 Přívlastek *etický* zde neodkazuje k etice, ale označuje jeden z možných přístupů ke zkoumání a popisu. V lingvistické antropologii lze využívat perspektivu *emickou*, kdy zkoumání probíhá jakoby očima příslušníků zkoumaného společenství – vychází tedy z představ a chápání dané komunity. Perspektiva *etická* je naopak objektivně zaměřená a popisuje zkoumaný jev z hlediska nezávislého pozorovatele; pozorovatel si přitom může sestavit „etickou mřížku“ jako soubor parametrů, k nimž bude výzkumná data vztahovat. [Duranti 1997; pozn. překladatele]

13 Berlin a Kay se zabývali problematikou barev nejen z hlediska psycholingvistického, ale také antropologického. Všimli si, že určité základní barvy jsou vnímány v podstatě univerzálně napříč jazyky a kulturami; zároveň ovšem existují barvy a odstíny (červená a oranžová, modrá a fialová), které tentýž člověk při různých příležitostech klasifikuje pokaždé jinak nebo se na jejich zařazení neshodne s dalšími lidmi. [Cruse 2011, s. 55; pozn. překladatele]

14 Z kontextu článku bohužel není zřejmé, zda „nestandardnost“ (*non-standardized English*) vyplývá z faktu, že existencialisté nejsou rodilí mluvčí, nebo jen používají vlastní neakademický idiolekt. [pozn. překladatele]

a konceptuální sémantika nevyžaduje, aby odpovídaly slovní zásobě konkrétního jazyka. Pro analýzu významu v kontextu sémantického pole *práv a povinností* tak Jackendoff (1999) například zavádí coby primitiva operátory RT (z anglického *right* („právo“)) a OB (*obligation* („povinnost“)) a ACT (*action* („činnost“)). Funkce VALUE („hodnota“) pak projektuje na škálu pozitivních a negativních hodnot dvě proměnné, proměnnou „podmiňující“ (*Stimulus*) a „ovlivňovanou“ (*Experiencer*). Výměnný operátor EXCH (*exchange*) pak umožňuje vyjádřit, že daná ACT₁, kterou vykonala osoba X, má zabránit osobě Y, aby si nárokovala svá práva na danou ACT₂. Jackendoff rovněž vyvinul systém abstraktních znaků a modelů pro popisování prostoru a směru, počítatelných a hromadných entit, slovesných vidů a dalších jevů, které se odrážejí v gramatickém systému příslušného jazyka. Podobných metod využívají i další sémantické disciplíny, mezi nimi tzv. Role and Reference Grammar nebo konstrukční model (LCM, Lexical Constructional Model).¹⁵

Také konceptuální přístupy narážejí na obtíže metodologické a metajazykové. Abstraktně pojaté sémantické deskriptory jsou nejasné a špatně srozumitelné, což jednak snižuje jejich předvídatelnost, jednak nechává analytikům příliš mnoho prostoru pro úhybné manévry. V obou případech je pak negativně ovlivněna věrohodnost provedených analýz. Kromě toho (ačkoli zastánci konceptuální sémantiky sami tvrdí opak) mají používaná primitiva vazby na angličtinu, a tak nevyhnutelně čelí problémům terminologického etnocentrismu – Keith Allan dokonce označuje konceptuální systémy za „zdegenerovanou angličtinu“. V neposlední řadě je tento sémantický systém poměrně neukotvený, postrádá jasné mantinely i vědecky rigorózní přístup, a nevede tudíž k uspokojivým závěrům.

- (3) *Kognitivní lingvistiku* (Geeraerts, Cuycken 1999) lze nejuvýstižněji definovat jako koalici různých vědeckých přístupů a škol. Přestože kognitivní lingvisté nevzývají žádnou společnou doktrínu, spojuje je vidění jazyka jako jednoho z aspektů poznávání, který úzce souvisí s fenomény smyslového vnímání, kategorizace nebo pozornosti. Toto odvětví pracuje s celou škálou metajazykových pojmů, z nichž mnohé usilují o schematizaci sémantických vztahů. Kognitivní lingvisté zastávají názor, že významy založené na smyslovém vnímání (například optické iluze)¹⁶, na tzv. silové dynamice (vzájemné silové

15 Role and Reference Grammar se snaží pojmut do své teorie typologicky rozmanité jazyky a jazyk obecně zkoumat jako souhru syntaktických, sémantických a pragmatických prvků (Van Valin, A Summary of Role and Reference Grammar). K této koncepci mají velmi blízko i konstrukční modely, které se rovněž zabývají součinností syntaxe a sémantiky – a to včetně pragmatických aspektů zahrnujících pozici mluvčího nebo předpoklady, s nimiž účastník vstupuje do procesu komunikace (LEXICOM). [pozn. překladatele]

16 Goddard a Wierzbicka odkazují na termín *figure-ground*, doslovně „obrazec na pozadí“. Jedná se o dobře známé optické iluze založené na prolínání obrazu v popředí a na pozadí, např. ob-

působení) nebo odvozené od příslušnosti prvku do určité skupiny nelze přijatelně vystihnout jen gramaticky a lexikálně (Langacker 1991). Kognitivní schémata, která proto mají tyto vztahy zachytit graficky, se ovšem neobejdou bez popisků a ani používané symboly nejsou kulturně zcela neutrální – např. symbol šipky je vázaný na západní ikonografickou tradici. Jindy zůstává kognitivní metajazyk ve verbální rovině, jako v případě teorie o konceptuálních metaforách¹⁷ (Lakoff 1993). Terminologie používaná v kognitivní lingvistice je zatím neustálená a dosud neexistuje uspokojivé řešení, jak ji propojit s používanými kognitivními schématy.

- (4) Takzvaný *přirozený sémantický metajazyk* (*natural semantic metalangue*, NSM) je konceptuálním přístupem odvozeným, jak název napovídá, ze systému živých jazyků. Základní myšlenkou NSM je, že význam lze parafrázovat pomocí co nejjednodušších a snadno přeložitelných pojmů. Kořeny této teorie sahají až ke G. W. Leibnitzovi, ale současnou podobu jí dala Anna Wierzbicka. NSM vychází z předpokladu, že význam lze rozložit na základní jednotky (primitiva), které musejí být zastoupeny v co největším počtu jazyků; po zhruba třicetiletém výzkumu se seznam primitiv ustálil na počtu 63 (srov. Wierzbicka 1996; Goddard 2008; Goddard, Wierzbicka 2002; Peeters 2006). Sémantická primitiva jsou podle NSM jádrem mezilidské komunikace i klíčem k poznávání. Ve spojení s určitými obecně platnými pravidly pro jejich kombinování pak tvoří sama o sobě jakýsi „minijazyk“ schopný vyjádřit jakýkoli pojem. Příkladem primitiv jsou výrazy *někdo*, *něco*, *lidé*, *dělat*, *stát se*, *chtít*, *znát*, *myslet*, *nad*, *pod*, *před*, *po*, *jestli*, *protože* nebo *jako*. Jejich kombinacemi dokážeme popsat, že „někdo někomu něco udělal“, „na tomto místě se stalo něco zlého kvůli...“, „chci, abys udělal...“ atd.

rázek dvou obličejů vs. vázy, mladé dívky vs. stařeny... [pozn. překladatele]

- 17 Podle George Lakoffa není metafora jen jazykovým prostředkem spočívajícím v přenesení významu na základě asociací, ale jedním z principů lidského poznávání. Prostřednictvím metafor si dokážeme i abstraktní a smysly obtížně postihnutelné vjemy vkládat do paměti jako konkrétní, srozumitelné pojmy. [Cruse 2011, s. 244; pozn. překladatele]

Tabulka (1): Sémantická primitiva¹⁸ a jejich třídy

JÁ, TY, NĚKDO, NĚCO ~ VĚC, LIDÉ, TĚLO	Podstatná jména
DRUH, ČÁST	Vztahová podstatná jména
TOTO, TOTÉŽ, JINÝ	Determinanty
JEDEN, DVA, NĚJAKÝ, VŠE, MNOHO	Kvantifikátory
DOBRÝ, ZLÝ	Evaluátory
MALÝ, VELKÝ	Popisovatelé
VĚDĚT, MYSLET, CHTÍT, CÍTIT, VIDĚT, SLYŠET	Mentální predikáty
ŘÍCI, SLOVA, PRAVDA	Řeč
DĚLAT, STÁT SE, HÝBAT SE, DOTKNOUT SE	Děje, události, pohyb, styk
BÝT (NĚKDE), MÍT, BÝT (NĚKÝM, NĚČÍM)	Bytí, vlastnictví, určení, umístění
ŽÍT, ZEMŘÍT	Život a smrt
KDY ~ ČAS, TEĎ, PŘED, PO, DLOUHO, KRÁTCE, NĚJAKOU DOBU, OKAMŽIK	Čas
KDE ~ MÍSTO, TADY, NAD, POD, DALEKO, BLÍZKO, STRANA, UVNITŘ	Prostor
NE, MOŽNÁ, MOCI, PROTOŽE, JESTLI/ KDYBY	Logické pojmy
HODNĚ, VÍCE	Intenzifikátory
PODOBNĚ ~ JAKO ~ ZPŮSOBEM	Podobnost

18 Autoři článku předkládají seznam základních sémantických pojmů v angličtině, nicméně v souladu s výše zmíněným předpokladem o univerzálnosti primitiv citujeme jejich nejbližší české protějšky. Ani na poli sémantických primitiv ovšem nefunguje absolutní ekvivalence pojmů, což se projevuje např. v distribuci anglického zájmena *other/else* nebo mnohoznačností výrazu *all*. O ekvivalenci primitiv a jejich závislosti na kontextu viz pozn. 19 a kapitola 5 tohoto článku. [pozn. překladatele]

Primitiva představují významovou náplň lexikálních jednotek. Při realizaci konkrétní promluvy jsou primitiva tzv. exponována v podobě izolovaných morfémů, vázaných morfémů nebo frazémů (tehdy mohou mít i podobu komplexních jednotek). Některá primitiva mohou být v různých kontextech a v závislosti na daném jazykovém systému realizována různě (jde o tzv. alolexii¹⁹, kterou značí symbol ~). Každý pojem má poměrně přesně danou syntaktickou distribuci.

Třebaže je NSM někdy vnímána jako kontroverzní teorie, v současné době se řadí mezi nejproduktivnější přístupy srovnávací sémantiky a je podložena množstvím publikačních výstupů. Jednou z výhod NSM je předvídatelnost: z jednoduchých definic opírajících se o přirozené jazyky lze snadno vyvodit, v jakém kontextu a logických souvislostech se bude daný pojem vyskytovat. Významové definice jsou srozumitelné a přístupné rodilým mluvčím, a tudíž se dají opětovně testovat. Kromě toho se tento systém v porovnání s podobnými, ale techničtěji zaměřenými postupy osvědčil jako stabilní výzkumná metoda, protože standardizovaný soubor popisných pojmů je dobrým předpokladem pro replikabilitu.

Kritici NSM se mnohdy odvolávají na skutečnost, že v některých jazycích nejsou lexikalizována (ve slovní zásobě ustálena) všechna primitiva; vůči této otázce se vymezuje následující kapitola. Další námitky se týkají délky sémantických definic, které kvůli omezené slovní zásobě a syntaxi používaného metajazyka nevyznívají za všech okolností idiomatically. Pravdou zůstává, že navzdory jednoduchosti pojmového systému není snadné si přirozený sémantický jazyk osvojit. Byť se validita výzkumu může opřít o argumenty týkající se rozšíření pojmu v určitém jazyce, o intuici rodilých mluvčích nebo o různé lingvistické a lexikografické nástroje, úspěšná aplikace metodologie NSM vždy závisí na dovednostech řešitele výzkumu. Zaručený způsob, který by syrová sémantická data přetavil v nezpochybnitelné závěry, totiž neexistuje.

5. Sémantické a kognitivní univerzálie

Velká část lingvistů zastává názor, že sémantické univerzálie neexistují, případně se vyskytují jen ve velmi omezeném počtu. V článku z roku 2002 Levinson se svými

19 V lexikologii je *alolex* konkrétním, kontextově vymezeným ztvárněním abstraktního lexému (Filipec, Čermák 1985): např. pojmy *mě/mně/mnou* jsou *alolexy* lexému *já* (lze také říci, že tato slova vytvářejí paradigma zájmena *já*, tj. všechny možné pádové formy). V sémantickém pojetí Wierzbické je pak *alolex* konkrétní formou primitiva – primitivum *něco* může být v reálné situaci zastoupeno slovem *věc* (*something ~ thing*). Někdy není vztah mezi *alolexem* a primitivem jednoznačný, např. výraz *osoba* (*person*) může fungovat jako *alolex* primitiva *někdo* (*someone*) nebo *lidé* (*people*) (Goddard 2002, s. 20). *Alolexy* jsou jazykově specifickou kategorií, nicméně se zdá, že v případě češtiny se coby exponenty primitiv v zásadě kryjí s angličtinou (*something ~ thing – něco ~ věc; like ~ as ~ way – podobně ~ jako ~ způsobem*). *Alolexie* se projevuje i na úrovni morfologické, o tom podrobněji v kapitole 5 tohoto článku. [pozn. překladatele]

kolegy například prohlašuje, že je „velmi obtížné nalézt alespoň několik sdílených pojmů, které by byly všeobecně lexikalizovány; v mnoha jazycích chybí lexémy pro pojmy *červená, otec, kdyby* nebo *země*“ (Levinson, Kita, Haun, Rasch 2002). Podobný argument s ještě větším důrazem zaznívá i v hojně diskutovaném článku *Mýty o jazykových univerzáliích* (Evans, Levinson 2009). Levinson ani Evans ovšem nikde nezmiňují právě teorii o přirozeném sémantickém jazyce a její empiricky podložené analýzy – snad proto, že oblastí jejich zájmu nejsou univerzálie sémantické, ale spíše obecně jazykové²⁰, tak jak je definuje Chomského univerzální gramatika. Z hlediska kognitivní sémantiky je nicméně podstatné, že NSM má k dispozici solidní a dobře podložený soubor argumentů o existenci konkrétních sémantických univerzálií. Univerzálie se většinou prezentují ve formě tabulky sémantických primitiv a právě takto zhuštěné ztvárnění může někdy negativně ovlivňovat jejich interpretaci.

Je nutno poznamenat, že vztah mezi významem, kódovaným v primitivech, a aktuálně realizovanou formou (takzvaným *exponentem*) není vždy jedna ku jedné. Například v angličtině má jeden exponent *move* „základní sémantický“ význam (*I can't move* „Nemůžu se pohnout“) a další význam odvozený, „nezákladní“ (*I'm moving my house tomorrow* „Zítří se stěhuju“). Na úrovni lexika pak jde o polysémii. Také opačně může mít jeden základní význam vícero exponentů, jejichž výběr se řídí kontextem; anglická zájmena *other* a *else* nesou tentýž význam („jiný, další“), ale *other* funguje jako rozvíjející prvek podstatných jmen, zatímco *else* se pojí s neurčitými zájmeny.

Polysémie a alolexie jsou jazykově specifické jevy. Řekneme-li tedy, že anglické *do* a španělské *hacer* jsou exponenty jednoho primitiva s významem *dělat*, neznamená to, že by obě slova byla „stejná“. Kromě sdíleného „základního“ významu mají oba výrazy ještě význam jazykově specifický; *hacer* může být zasazeno i do kontextu, kde by se v angličtině objevilo *make*. Naopak anglické *other* a španělské *otro* („jiný, další“) jsou exponenty jednoho základního významu, přičemž angličtina má k dispozici ještě alolex *else*, k němuž ve španělštině neexistuje protějšek.

Mnohé námitky, které směřují na adresu teorie o sémantických primitivech, jsou důsledkem opomíjení nebo odmítání polysémie (a méně často i alolexie) jako jazykových jevů. Nestačí samozřejmě tvrdit, že význam vtělený do jedné sémantické jednotky bude mít tentýž status ve všech jazycích pouze proto, že ho má v angličtině; výzkum polysémie se musí vždy opírat o data z konkrétního jazyka. Polysémie, tedy existence víceznačných slov, je nicméně jednou z jazykových univerzálií.

Rozsah tohoto článku neumožňuje podat podrobnější přehled všech sémantických primitiv, a proto se zmíníme pouze o těch, která mají vztah k aktuální problematice v kognitivní vědě. (1) Výrazy *dobryj* a *zlyj* tvoří ve spojení s dalšími

20 Jazykovou univerzálií je například rekurzivnost, tedy schopnost jazyka vložit určitou jednotku do větší jednotky téhož typu: jmennou frázi do jmenné fráze [*stížnosti [nespokojených zákazníků]*], větu do věty [*Honzík neví, [že Maruška ví, [že Petr pomohl Jirkovi]]*] apod. [Srov. Pinker 2007; pozn. překladatele]

jednotkami základ pro vytváření žebříčků hodnot a úvah o morálce. Tato primitiva fungují ve všech jazycích, což ovšem neplatí o sémanticky blízkých pojmech *správný* a *špatný* (anglofonní lingvisté nicméně zastávají názor, že i tyto dva pojmy jsou lingvistické univerzálie, srov. Hauser 2006). (2) „Prostorová“ primitiva se týkají orientace (*nad, pod, na straně*), kontaktu v prostoru (*dotknout se*) a vyjadřují také myšlenku inkluze, kdy „něco je obsaženo v něčem jiném“ (*uvnitř*). (3) Kvantifikátory zahrnují pouze dvě číslovky (*jedna* a *dvě*) a výraz *mnoho*; je nicméně prokázáno, že i takto skromný inventář v kombinaci s dalšími základními významy je dostatečný pro definování „množství“. (4) Sémantické třídy pro čas a prostor jsou oddělené, a popírají tak názor některých kognitivních lingvistů, že pojem o čase se konceptuálně vytváří z pojmu o prostoru. Mezi oběma třídami nicméně existuje spojitost, dohromady např. dotvářejí význam výrazů označujících pohyb. (5) Jednotky *myslet, vědět, chtít* a *cítit* jsou nezávislými primitivy v sémantické oblasti myšlení, což hraje důležitou roli jednak v rámci teorií o myšlení, jednak při objasňování pojmů týkajících se mentálních stavů. (6) Logické operátory *jestli/kdyby* a *protože* jsou jazykově univerzální, přestože podle některých teorií ne všechny jazyky tyto významy vyjadřují.²¹

Tabulka (2) znázorňuje přehled sémantických primitiv v japonštině, španělštině a ruštině. Podobné metajazykové popisy jsou vytvořené i pro amharštinu (semitský jazyk používaný na severu Etiopie), jazyk severoamerických indiánů kmene Cree, francouzštinu, korejštinu, laoštinu, mandarínskou čínštinu, polštinu nebo jazyk mbula z Papuy-Nové Guiney a sémantické studie toho typu se provádějí i v dalších jazycích. Ačkoli se nad některými z nich stále vznáší množství otázek, dosud shromážděná data dokládají, že sémantická primitiva jsou univerzálním prostředkem pro kódování významů. Jakožto sdílená „konceptuální

21 Svě tvrzení, že spojka *jestli/kdyby* není jazykovou univerzálií, podírají Evans a Levinson (2009, s. 435) odkazem na gramatiku australského jazyka Guugu-Yimidhurr (Haviland 1979). V příslušné publikaci se ovšem uvádí, že „částice *budhi* buď vyjadřuje nejistotu, nebo míru pravděpodobnosti, a proto někdy funguje jako podřadná spojka a jindy jako prostředek pro vyjádření modality“ (s. 151–152). V důsledku může v podmínkové větě *Nyundu budh dhadaa nyundu minha maanaa bira* docházet k jemným posunům významu:

<i>Nyundu</i>	<i>budhi</i>	<i>dhadaa</i>	<i>nyundu</i>	<i>minha</i>	<i>maanaa</i>	<i>bira</i>
2. os. sg. nominativ		<i>jít (přítomný/ budoucí)</i>	2. os. sg. nominativ	<i>maso</i>	<i>dostat (přítomný/ budoucí)</i>	<i>jistě</i>

(1) Jestli tam půjdeš, dostaneš určitě maso.

(2) Kdybys tam šel, dostaneš určitě maso.

Podobné případy analýz málo známých jazyků ukazují, že citace sekundárních zdrojů leckdy svádějí k mylné interpretaci a mohou být vykládány docela jinak, jakmile jsou k dispozici další data. [pozn. autorů]

měna“ umožňují kognitivním vědám pronikat hlouběji do složité problematiky kulturně-specifických jazykových prvků napříč různými jazyky světa.

Tabulka (2): Sémantická primitiva v japonštině, španělštině a ruštině

japonština	španělština	ruština
wataši („já“), anata („ty“), dareka („někdo“), nanika ~ mono ~ koto („něco ~ věc“), hito ~ hitobito („lidé“), karada („tělo“)	yo („já“), tu („ty“), alguien („někdo“), algo ~ cosa („něco ~ věc“), gente („lidé“), cuerpo („tělo“)	ja („já“), ty („ty“), kto-to („někdo“), čto-to ~ vešč, („něco ~ věc“), ljudi („lidé“), telo („tělo“)
šurui („druh“), bubun („část“)	tipo („druh“), parte („část“)	rod ~ vid („druh“), část („část“)
kore („toto“), onadži („totéž“), hoka („jiný“)	esto („toto“), lo mismo („totéž“), otro („jiný“)	этот („toto“), тот („že totéž“), другой („jiný“)
hito- ~ iči- („jeden“), futa- ~ ni- („dva“), takusan („mnoho“), ikucuka („několik“), minna („vše/ všichni“)	uno („jeden“), dos („dva“), mucho („mnoho“), algunos („nějaký/několik“), todo („vše“)	odin („jeden“), dva („dva“), mnogo („mnoho“), nekotorye („nějaký“), vse („vše/ všichni“)
ii („dobrý“), warui („zlý“)	bueno („dobrý“), malo („zlý“)	chorošij ~ chorošo („dobrý“), plochoj ~ plocho („zlý“)
ókii („velký“), čisai („malý“)	grande („velký“), pequeño („malý“)	bolšoj („velký“), malen'kij („malý“)
omou („myslet“), širu („vědět“), hošii ~ -tai ~ nozomu („chtít“), kandžiru („cítit“), miru („vidět“), kiku („slyšet“)	pensar („myslet“), saber („vědět“), querer („chtít“), sentir („cítit“), ver („vidět“), oír („slyšet“)	dumat' („myslet“), znat' („vědět“), chotet' („chtít“), čuvstvovat' („cítit“), videt' („vidět“), slyšat' („slyšet“)
iu („řici“), kotoba („slova“), hontó („pravda“)	decir („řici“), palabras („slova“), verdad („pravda“)	govorit' ~ skazat' („řici“), slova („slova“), pravda („pravda“)
suru („dělat“), okoru ~ okiru („stát se“), ugoku („hýbat se“), fureru („dotknout se“)	hacer („dělat“), pasar („stát se“), moverse („hýbat se“), tocar („dotknout se“)	proischodit' ~ slučat'sja („stát se“), dvigat'sja („hýbat se“), kasat'sja („dotknout se“)
(dokoka) iru ~ aru („být (někde)“), iru ~ aru („tady je“), mocu („mít“), (dareka/ nanika) dearu („být někým/ něčím“)	estar („být (někde)“), hay („tady je“), tener („mít“), ser („být (někým/něčím)“)	byt' (gde-to) („být (někde)“), byt' ~ est' („tady je“), byt' u („mít“), byt' (kem-to/ čem-to) („být (někým/ něčím)“)

<i>ikiru („žít“), šinu („zemřít“)</i>	<i>vivir („žít“), morir („zemřít“)</i>	<i>žít („žít“), umeret („zemřít“)</i>
<i>icu ~ toki („kdy ~ čas“), ima („ted“), mae („před“), ato („po“), nagai aida („dlouho“), midžikai aida („krátce“), šibaraku no aida („nějakou dobu“), sugu ni („okamžik“)</i>	<i>cuándo ~ tiempo („kdy ~ čas“), ahora („ted“), antes („před“), después („po“), mucho tiempo („dlouho“), poco tiempo („krátce“), por un tiempo („nějakou dobu“), momento („okamžik“)</i>	<i>kogda ~ vremja („kdy ~ čas“), sečas („ted“), do („před“), posle („po“), dolgo („dlouho“), korotkoe vremja („krátce“), nekotoreo vremja („nějakou dobu“), moment („okamžik“)</i>
<i>doko ~ tokoro („kde ~ místo“), koko („tady“), ue („nad“), šita („pod“), čikai („blízko“), tói („daleko“), men („strana“), naka („uvnitř“)</i>	<i>dónde ~ sitio („kde ~ místo“), aquí („tady“), arriba („nad“), debajo („pod“), cerca („blízko“), lejos („daleko“), lado („strana“), dentro („uvnitř“)</i>	<i>gdě ~ mesto („kde ~ místo“), zdes' („tady“), nad („nad“), pod („pod“), daleko („daleko“), blizko („blízko“), storona („strana“), vnutri („uvnitř“)</i>
<i>-nai („ne“), tabun („možná“), dekiru („moci“), -kara („protože“), moši (-ba) („jestli/kdyby“)</i>	<i>no („ne“), tal vez („možná“), poder („moci“), porque („protože“), si („jestli/kdyby“)</i>	<i>ne („ne“), možet byt' („možná“), moč' („moci“), potomu čto („protože“), esli („jestli“)</i>
<i>sugoku („velmi“), motto („více“)</i>	<i>muy („velmi“), más („více“)</i>	<i>očen' („velmi“), bolše ~ ešče („více“)</i>
<i>jó ~ dó ~ jó ni („podobně/jak/způsobem“)</i>	<i>como („jako“)</i>	<i>kak ~ tak („jako“)</i>

6. Závěrem

Tento článek přináší souhrn důkazů a podpůrných tezí, které svědčí o významném vlivu jazykově specifických jevů z roviny gramatiky i lexika na vyšší kognitivní procesy. Úloha sémantiky v procesu poznávání zůstává nicméně i nadále kontroverzním tématem, ať už kvůli absenci jednotné terminologie, nebo kvůli neshodám, zda je objektivním měřítkem v kognitivním zkoumání intuice mluvčího, výskyt určitého jevu, výsledek korpusové studie nebo řízený experiment. Proto si tato problematika naléhavě žádá další kontrastivní výzkumy, které by propojily různé metodologické postupy a skloubily přístupy jazykovědců, antropologů i psychologů.

Literatura:

- Amberber, Mengistu (ed.). *The Language of Memory in a Cross-Linguistic Perspective*. Berlin: Mouton de Gruyter, 2007.
- Apresjan, Jurij. Osud'be i ne-sud'be. In: Kustova, Galina (ed.). *Dinamičeskie modeli: slovo, predloženie, tekst. Festschrift to Elena Paducheva*. Moskva: Jazyki slavianskoy kultury, 2008, s. 7–19.
- Berlin, Brent, Kay, Paul. *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press, 1969.
- Besemeres, Mary. *Translating One's Self: Language and Selfhood in Cross-Cultural Autobiography*. Oxford: Peter Lang, 2002.
- Besemeres, Mary, Wierzbicka, Anna (eds.). *Translating Lives: Living with Two Languages and Cultures*. St. Lucia: University of Queensland Press, 2007.
- Bowerman, Melissa, Levinson, Stephen C. (eds.). *Language Acquisition and Conceptual Development*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Bruner, Jerome. *Acts of Meaning*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1990.
- Cruse, Alan. *Meaning in English. An Introduction to Semantics and Pragmatics*. 3. vydání. Oxford – New York: Oxford University Press, 2011.
- Dictionnaire de français Larousse* [online]. Larousse [citováno 30. 1. 2014]. Dostupné z: <<http://www.larousse.fr/>>.
- Dirven, René, Verspoor, Marjolijn. *Cognitive Exploration of Language and Linguistics*. Amsterdam: John Benjamins, 1999.
- Duranti, Alessandro. *Linguistic Anthropology*. Cambridge – New York: Cambridge University Press, 1997.
- Dušková, Libuše et al. *Elektronická mluvnice současné angličtiny*. Praha: Ústav anglického jazyka a didaktiky na FF UK v Praze, 2012. Dostupné z: <<http://emsa.ff.cuni.cz/>>.
- Enfield, Nick J. On Linguocentrism. In: Pütz, Martin, Verspoor, Marjolin (eds.). *Explorations in Linguistic Relativity*. Amsterdam: John Benjamins, 2000, s. 125–157.
- Enfield, Nick J. (ed.). *Ethnosyntax: Explorations in Grammar and Culture*. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- Evans, Nicholas, Levinson, Stephen C. The Myth of Language Universals: Language Diversity and Its Importance for Cognitive Science. *Behav Brain Sci*, roč. 32, č. 5, 2009, s. 429–492.
- Filipec Josef, Čermák, František. *Česká lexikologie*. Praha: Academia, 1985.
- Fromkin, Victoria, Rodman, Robert, Hyams, Nina. *An Introduction to Language*. 9. vydání. Wadsworth Cengage Learning, 2011.
- Geeraerts, Dirk, Cuyckens, Hubert (eds.). *Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press, 2009.
- Gentner, Dedre. Why We're So Smart. In: Gentner, Dedre, Goldin-Meadow, Susan (eds.). *Language in Mind: Advances in the Study of Language and Thought*. Cambridge, MA: MIT Press, 2003, s. 195–235.

- Gentner, Dedre, Goldin-Meadow, Susan. Whither Whorf. In: Gentner, Dedre, Goldin-Meadow Susan (eds.). *Language in Mind: Advances in the Study of Language and Thought*. Cambridge, MA: MIT Press, 2003 s. 3–14.
- Gladkova, Anna. *Russkaja kul'turnaja semantika: emocii, cennosti, žiznennye ustanovki*. Moskva: Languages of Slavic Cultures, 2010.
- Goddard, Cliff. The Search for the Shared Semantic Core of All Languages. In: Goddard, Cliff, Wierzbicka, Anna (eds.). *Meaning and Universal Grammar: Theory and Empirical Findings*. Vol. 1. Amsterdam: John Benjamins, 2002, s. 5–31.
- Goddard, Cliff (ed.). *Cross-Linguistic Semantics*. Amsterdam: John Benjamins, 2008.
- GODDARD, Cliff. A Culture-Neutral Metalanguage for Mental State Concepts. In: Schalley, Andrea C., Khlentzos, Drew (eds.). *Language and Cognitive Structure. Volume 2: Mental States*. Amsterdam: John Benjamins, 2007, s. 11–35.
- Goddard, Cliff, Wierzbicka, Anna (eds.). *Meaning and Universal Grammar – Theory and Empirical Findings*. Amsterdam: John Benjamins, 2002.
- Harkins, Jean, Wierzbicka, Anna (eds.). *Emotions in Crosslinguistic Perspective*. Berlin: Mouton de Gruyter, 2001.
- Hauser, Marc C. *Moral Minds: How Nature Designed Our Universal Sense of Right and Wrong*. New York: Ecco – HarperCollins, 2006.
- Haviland, John B. Guugu Yimidhirr. In: Dixon, Robert M. W., Blake, Barry J. (eds.). *Handbook of Australian Languages*. Canberra: The Australian National University Press, 1979, s. 27–182.
- Jackendoff, Ray. *Semantic Structures*. Cambridge, MA: MIT Press, 1990.
- Jackendoff, Ray. The Natural Logic of Rights and Obligations. In: Jackendoff, Ray, Bloom, Paul Wynn, Karen (eds.). *Language, Logic and Concepts*. Cambridge, MA: MIT Press, 1999, s. 67–95.
- Lakoff, George. The Contemporary Theory of Metaphor. In: Ortony, Andrew (ed.). *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993, s. 202–251.
- Langacker, Ronald W. *Foundations of Cognitive Grammar*. Vol. 2. Stanford, Kalifornie: Stanford University Press, 1991.
- Levinson, Stephen C., Kita, Sotaro, Haun, Daniel B. M., Rasch, Björn H. Returning the Tables: Language Affects Spatial Reasoning. *Cognition*, 84, 2002, s. 155–188.
- Levinson, Stephen C. *Space in Language and Cognition: Explorations in Cognitive Diversity*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Levinson, Stephen C., Wilkins, David P. (eds.). *Grammars of Space: Explorations in Cognitive Diversity*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Lexicom [online, citováno 1. 2. 2014]. Dostupné z: <<http://www.lexicom.es/drupal/brief>>.
- Longman Dictionary of Contemporary English [online, citováno 30. 1. 2014]. Dostupné z: <<http://www.ldoceonline.com/>>.
- Lucy, John A. *Grammatical Categories and Cognition. A Case Study of the Linguistic Relativity Hypothesis*. Cambridge – New York: Cambridge University Press, 1992.
- Lucy, John A. The linguistics of „color“. In: Hardin, Clyde L., Maffi, Luisa (eds.). *Color Categories in Thought and Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997, s. 320–346.
- Majid, Asifa, Enfield, Nick J., Van Staden, Miriam (eds.). Parts of the Body: Cross-Linguistic Categorisation. *Lang Sci*, 28 (zvláštní vydání), 2006, s. 137–360.

- Majid, Asifa, Bowerman, Melissa (eds.). *Cutting and Breaking Events across Languages*. Berlin: Mouton de Gruyter, 2007, s. 133–337. (Cognitive Linguistics 18.)
- Malt, Barbara, Wolff, Phillip (eds.). *Words and the Mind. How Words Capture Human Experience*. New York: Oxford University Press, 2010.
- Neumann, Josef, Hořejší, Vladimír et al. (eds.). *Velký francouzsko-český slovník*. 2. vydání. Praha: Academia, nakladatelství Československé akademie věd, 1992.
- OALD: *Oxford Advanced Learner's Dictionary* [online]. Oxford University Press, 2013 [citováno 30. 1. 2014]. Dostupné z: <<http://oald8.oxfordlearnersdictionaries.com/>>.
- Pavlenko, Aneta (ed.). *Bilingual Minds: Emotional Experiences, Expressions, and Representation*. Clevedon: Multilingual Matters, 2006.
- Peeters, Bert (ed.). *Semantic Primes and Universal Grammar: Empirical Evidence from the Romance Languages*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 2006.
- Peprník, Jaroslav. *English Lexicology*. Olomouc: Univerzita Palackého, 2006.
- Pinker, Steven. *The Language Instinct*. New York: Harper Perennial, 2007.
- Pütz, Martin, Verspoor, Marjolin (eds.). *Explorations in Linguistic Relativity*. Amsterdam: John Benjamins, 2000.
- Russell, James A. Culture and the Categorization of Emotion. *Psychological Bulletin*, roč. 110, č. 3, 1991, s. 426–450.
- Shweder, Richard A. Introduction: Anti-Postculturalism (Or, the View from Manywheres). In: *Why do Men Barbecue: Recipes for Cultural Psychology*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003, s. 1–45.
- Shweder, Richard A. Deconstructing the Emotions for the Sake of Comparative Research. In: Manstead, Anthony S. R., Frijda, Nico, Fischer, Agneta (eds.). *Feelings and Emotions: The Amsterdam Symposium*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004, s. 81–97.
- Slobin, Dan I. From „Thought and Language“ to „Thinking for Speaking“. In: Gumperz, John J., Levinson, Stephen C. (eds.). *Rethinking Linguistic Relativity*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, s. 70–96.
- Slobin, Dan I. Verbalized Events: A Dynamic Approach to Linguistic Relativity and Determinism. In: Niemeier, Susanne, Dirven, René (eds.). *Evidence for Linguistic Relativity*. Amsterdam: John Benjamins, 2000, s. 107–138.
- Slobin, Dan I. Language and Thought Online: Cognitive Consequences of Linguistic Relativity. In: Gentner, Dedre, Goldin-Meadow Susan (eds.). *Language in Mind: Advances in the Study of Language and Thought*. Cambridge, MA: MIT Press, 2003 s. 157–191.
- Tomasello, Michael. *The Cultural Origins of Human Cognition*. Harvard, MA: Harvard University Press, 1999.
- Van Valin jr., Robert D. A Summary of Role and Reference Grammar [online, citováno 8. 2. 2014]. Dostupné z: <<http://latina.phil2.uni-freiburg.de/raible/Lehre/2006/Materialien/RRGsummary.pdf>>.
- Wierzbicka, Anna. *Semantics, Culture, and Cognition: Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations*. New York: Oxford University Press, 1992.
- Wierzbicka, Anna. *Semantics: Primes and Universals*. Oxford: Oxford University Press, 1996.
- Wierzbicka, Anna. *Emotions across Languages and Cultures*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

- Wierzbicka, Anna. *Understanding Cultures Through Their Keywords: English, Russian, Polish, German, and Japanese*. Oxford: Oxford University Press, 1997.
- Wierzbicka, Anna. English Causative Constructions in an Ethnosyntactic Perspective: Focusing on *Let*. In: Enfield, Nick J. (ed.). *Ethnosyntax: Explorations in Grammar and Culture*. Oxford: Oxford University Press, 2002, s. 162–203.
- Wierzbicka, Anna. The Semantics of English Causative Constructions in a Universal-Typological Perspective. In: TOMASELLO, Michael (ed.). *The New Psychology of Language: Cognitive and Functional Approaches to Language Structure*. New Jersey: Lawrence Erlbaum, 2003, s. 113–153.
- Wierzbicka, Anna. *English: Meaning and Culture*. New York: Oxford University Press, 2006.
- Wierzbicka, Anna. Language and Metalanguage: Key Issues in Emotion Research. *Emotion Rev*, 1, 2009, s. 3–14.
- Wierzbicka, Anna. *Experience, Evidence, and Sense: The Hidden Cultural Legacy of English*. New York: Oxford University Press, 2010.

Klíčová slova

Kognitivní procesy, kognitivní lingvistika, sémantika, jazykové univerzálie, jazyková specifika, metodologie, metajazyk.

Anotace

Článek se zabývá rolí jazyka v rámci kognitivních, tj. poznávacích, procesů člověka a na pozadí teorií kognitivní lingvistiky přináší nové argumenty do dlouhotrvající jazykovědné debaty o vzájemném vztahu jazyka a myšlení. V první části ilustrují autoři na příkladech z mnoha světových jazyků problematiku jazykových specifik a univerzálií v oblasti sémantiky a představují možnosti, jak lze lexikálně a gramaticky vyjadřovat vybrané sémantické jevy. Část druhá je věnována kritickému přehledu kognitivně orientovaných lingvistických přístupů, a především aspektům týkajícím se jejich metajazyka a metodologických postupů. Detailně je rozebrána teorie sémantických primitiv, spjatá se jménem A. Wierzbickej, v jejímž kontextu jsou popsány výhody a nevýhody tzv. teorie přirozeného sémantického metajazyka.

(Footnotes)

- 1 Autoři článku předkládají seznam základních sémantických pojmů v angličtině, nicméně v souladu s výše zmíněným předpokladem o univerzálnosti primitiv citujeme jejich nejbližší české protějšky. Ani na poli sémantických primitiv ovšem nefunguje absolutní ekvivalence pojmů, což se projevuje např. v distribuci anglického zájmena *other/else* nebo mnohoznačností výrazu *all*. O ekvivalenci primitiv a jejich závislosti na kontextu viz pozn. 19 a kapitola 5 tohoto článku. [pozn. překladatele]

- 2 V lexikologii je *alolex* konkrétním, kontextově vymezeným ztvárněním abstraktního lexému (Filipec, Čermák 1985): např. pojmy *mě/mně/mnou* jsou *alolexy* lexému *já* (lze také říci, že tato slova vytvářejí paradigma zájmena *já*, tj. všechny možné pádové formy). V sémantickém pojetí Wierzbicke je pak *alolex* konkrétní formou primitiva – primitivum *něco* může být v reálné situaci zastoupeno slovem *věc* (*something ~ thing*). Někdy není vztah mezi *alolexem* a primitivem jednoznačný, např. výraz *osoba* (*person*) může fungovat jako *alolex* primitiva *někdo* (*someone*) nebo *lidé* (*people*) (Goddard 2002, s. 20). *Alolexy* jsou jazykově specifickou kategorií, nicméně se zdá, že v případě češtiny se coby exponenty primitiv v zásadě kryjí s angličtinou (*something ~ thing – něco ~ věc; like ~ as ~ way – podobně ~ jako ~ způsobem*). *Alolexie* se projevuje i na úrovni morfologické, o tom podrobněji v kapitole 5 tohoto článku. [pozn. překladatele]

TŘETÍ FAKTOR „RELEVANCE“ MEZI SÉMANTIKOU, PRAGMATIKOU A SYNTAXÍ¹

1. Dva typy významu

???
autor

1.1 Propozice, pravdivostní hodnoty a „význam“

Sémantika, která působí na poli přirozených jazyků, se zabývá vztahem mezi znaky a věcmi či předměty. Tento pohled je velice starý, najdeme ho již v Platonově díle *Kratylos* (427–347 př. n. l.). Slova „pojmenovávají“ nebo „odkazují“ k věcem. Toto funguje velice dobře pro vlastní jména typu *Erika*, *Iuventus* nebo *Daimler Mercedes Benz*. O něco méně jasná tato definice je, pokud ji aplikujeme na abstraktní slova, slovesa a adjektiva – tedy na cokoliv, co ve fyzickém světě nemá bezprostředně existujícího referenta (věc), jenž by korespondoval se symbolem (slovem). Abstraktní pojmy jako např. *láska* mohou být interpretovány, pouze pokud máme koncept znaku *láska*. Jakožto abstraktní pojem nemá o nic větší význam, než výpověď (1):

(1) *Současný král Francie je plešatý.*²

Za předpokladu, že tato propozice odkazuje k neexistujícímu králi, protože Francie už není monarchií, je celá výpověď nepravdivá. Francie je v současnosti republikou, a tak nemá krále. Bertrand Russell upozorňuje, že to vyvolává rozpaky nad pravdivostní hodnotou věty *Současný král Francie je plešatý*.

Nezdá se, že by tato věta byla pravdivá: pokud zvážíme všechny plešaté věci, současný král Francie mezi nimi nebude, jelikož žádný současný král Francie neexistuje. Ale pokud je výpověď nepravdivá, očekávali bychom, že její negace, jež zní *Není pravda, že současný král Francie je plešatý*, nebo její logický ekvivalent *Současný král Francie není plešatý* budou pravdivé. Ale ani tyto věty se nezdají být pravdivé: současný král Francie se totiž nevyskytuje ani mezi věcmi, které nejsou plešaté. Vypadá to tudíž, že jsme porušili zákon vyloučeného třetího.

Postrádá tedy výpověď význam? Jelikož *současný král Francie* k ničemu neodkazuje, mohou se tak mnozí domnívat (a někteří filozofové se tak skutečně domnívají, viz níže). Na druhou stranu je ale věta (stejně jako její negace) *Současný*

1 Zejména v poslední části této studie vděčím za mnohé modelu radikálního minimalismu, který představil Diego Gabriel Krivochen, obzvláště pak jeho publikacím Krivochen (2011 a–d) a Krivochen (2012). Také nápad popsany na konci tohoto mého článku, zabývající se ambiguitou a vztahem mezi formou a obsahem vznikl díky dlouhotrvající a intenzivní diskuzi a spolupráci s Diegem během léta roku 2011. Za veškeré chyby a nedostatky však přijímám plnou zodpovědnost sám.

2 V orig. *The present King of France is bald*.

král Francie je plešatý dokonale srozumitelná, což naznačuje, že spojení *současný král Francie* nemůže postrádat význam.

Russell navrhl vyřešit tento problém pomocí své teorie popisů. Konkrétní popis jako např. *současný král Francie*, navrhuje tedy Russell, není odkazovací výraz, jak bychom se mohli naivně domnívat, ale spíše „neúplný symbol“, který v rámci věty, v níž se vyskytuje, představuje kvantifikační strukturu. Věta (1) *Současný král Francie je plešatý* je potom analyzována jako konjunkce následujících tří výroků:

(2) *Existuje právě takové x, které je v současnosti králem Francie:* $\exists x[SKF(x)]$;
(SKF = současný král Francie).

(3) *Pro každé x a každé y za podmínky, že x je v současné době králem Francie a y je v současné době králem Francie, platí, že x = y (tj. existuje nejvýše jedna věc, která*

je v současnosti králem Francie): $\forall x\forall y[[SKF(x) \& SKF(y)] \rightarrow y = x]$

(4) *Pro každé x, které je v současné době králem Francie, platí, že x je plešaté:*

$\forall x[SKF(x) \rightarrow P(x)]$, (P = plešaté).

Stručněji řečeno, věta *Současný král Francie je plešatý* tvrdí, že existuje nějaké x, které je v současné době králem Francie, a že existuje jakékoliv y, které je v současné době králem Francie, pouze pokud $y = x$ a toto x je plešaté:

(5) $\exists x[SKF(x) \& \forall y [SKF(y) \rightarrow y = x] \& P(x)]$

Toto je ale nepravdivé, protože neplatí, že existuje x, které je v současnosti králem Francie.

Negace věty, tj. *Současný král Francie není plešatý*, je ambigní. Může mít dva významy podle toho, kam umístíme zápor *není*. Na jednu stranu ji tedy můžeme číst tak, že není nikdo, kdo by v současnosti byl králem Francie a zároveň by byl plešatý:

(6) $\sim\exists x[SKF(x) \& \forall y[SKF(y) \rightarrow y = x] \& P(x)]$

Dle této desambiguace je věta *pravdivá* (jelikož zde vskutku neexistuje žádné x, které je v současnosti králem Francie).

Na druhou stranu ale tuto větu také můžeme číst tak, jako by byla negace přímo přidružená k *plešatý*, což by potom znamenalo, že v současnosti existuje král Francie, avšak tento král není plešatý:

(7) $\exists x[SKF(x) \& \forall y[SKF(y) \rightarrow y = x] \& \sim P(x)]$

Dle této desambiguace je věta **nepravdivá** (jelikož zde neexistuje žádné x, které je v současnosti králem Francie).

Tudíž to, zdali je výrok *Současný král Francie není plešatý* pravdivý, či ne, závisí na tom, jak je interpretován na úrovni logických forem: pokud je negace postavena tak, aby

měla široký rozsah (tak jako v $\sim\exists x[SKF(x) \ \& \ \forall y[SKF(y) \ \rightarrow \ y = x] \ \& \ P(x)]$), je výrok pravdivý; pokud je rozsah negace úzký (s tím, že široký rozsah má existenční kvantifikátor jako v $\exists x[SKF(x) \ \& \ \forall y[SKF(y) \ \rightarrow \ y = x] \ \& \ \sim P(x)]$), je výrok nepravdivý. Žádný z případů však nepostrádá pravdivostní hodnotu.

Neporušili jsme tedy zákon vyloučeného třetího: výrok *Současný král Francie je plešatý* (tj. $\exists x[SKF(x) \ \& \ \forall y[SKF(y) \ \rightarrow \ y = x] \ \& \ P(x)]$) je nepravdivý, protože neexistuje žádný současný král Francie. Negace tohoto výroku má široký rozsah: $\sim\exists x[SKF(x) \ \& \ \forall y[SKF(y) \ \rightarrow \ y = x] \ \& \ P(x)]$. Výrok je pravdivý, protože zde neexistuje nic, co by v současnosti bylo králem Francie.

2. Alternativní analýzy

2.1 Analýza zobecněného kvantifikátoru

Stephen Neale je, spolu s dalšími, zastáncem Russellovy teorie, kterou včlenil do své teorie zobecněných kvantifikátorů. Z tohoto pohledu je *the*³ kvantifikační determinátor, podobně jako *some*⁴, *every*⁵, *most*⁶ atd. Tento určitý popis *the* má následující denotaci (použijeme zápis pomocí symbolu lambda):

$$(8) \lambda f. \lambda g. [\exists x(f(x) = 1 \ \& \ \forall y(f(y) = 1 \ \rightarrow \ y = x)) \ \& \ g(x) = 1]$$

(To znamená, že určitý člen *the* označuje funkci, která má dvojici vlastností *f* a *g*, které jsou pravdivé pouze v případě, že existuje něco, co má vlastnost *f*, a vlastnost *f* může mít pouze jediná věc, která má ale současně i vlastnost *g*.) Vezmeme-li tedy denotaci predikátů *Současný král Francie*⁷ (zkráceně *SKF*) a *plešatý* (zkráceně *P*), viz příklad (9):

- (9) (a) $\lambda x. [SKF(x)]$,
 (b) $\lambda x. [P(x)]$,

3 Anglický člen určitý.

4 Čes. „nějaký“.

5 Čes. „každý“.

6 Čes. „většina“.

7 V orig. *the present King of France*.

dostaneme se k russellovským pravdivostním podmínkám pomocí dvou kroků, během nichž aplikujeme funkci: výrok *Současný král Francie je plešatý* je pravdivý pouze v případě $\exists x[SKF(x) \ \& \ \forall y [SKF(y) \rightarrow y = x] \ \& \ P(x)]$. Z tohoto pohledu je tedy jasné, že určitá označení, jako např. *současný král Francie*, mají denotaci (přesněji řečeno, určitá označení denotují funkci od vlastností k pravdivostním hodnotám – v tomto smyslu to tedy nejsou synkategorematické „neúplné symboly“). Tento přístup zachovává základy russellovské analýzy a přináší přesně ty pravdivostní podmínky, které Russell obhajoval.

2.2 Fregeovská analýza

Fregeovská analýza určitých popisů, implicitní ve Fregeho práci a později zastávaná (spolu s jinými) Strawsonem (1950), představuje hlavní alternativu russellovské teorie. Podle fregeovské analýzy jsou určité popisy pojímány jako odkazující výrazy spíše než jako výrazy kvantifikační. Existence a jedinečnost jsou chápány jako předpoklad pro větu, jež obsahuje určitý popis, spíše než jako pouhá část obsahu, který je touto větou uplatňován. Například věta *Současný král Francie je plešatý* nevyjadřuje tvrzení, že zde existuje jedinečný král Francie, který je plešatý. Namísto toho zde jedinečný *současný král Francie* funguje jako součást toho, co věta **předpokládá**, a to, co věta *říká*, je, že tento předpokládaný jedinec je plešatý. Pokud tento předpoklad selže, určitý popis nemůže k ničemu odkazovat, a tudíž celá věta selhává – nemůže vyjádřit tvrzení.

Fregeovský pohled je vázán na ty druhy mezer v pravdivostních hodnotách (a na selhání zákona vyloučeného třetího), kterým se russellovská analýza vyhýbá (je totiž navržena tak, aby se jim vyhnula). Jelikož v současnosti neexistuje žádný král Francie, věta *Současný král Francie je plešatý* selhává, nemůže vyjádřit tvrzení, a tak nemůže mít ani pravdivostní hodnotu. Stejně to je i s její **negací** *Současný král Francie není plešatý*. Fregeovská analýza ovšem bude počítat s tím, že tyto věty jsou **smysluplné**, spoléhá tak na mluvčího znalost podmínek, za kterých **by** jakákoliv z vět **mohla** vyjadřovat pravdivé tvrzení.

Fregeovský přístup si také může podržet omezenou verzi zákona vyloučeného třetího: pro jakoukoliv větu, která splňuje předpoklady (a může tak vyjádřit tvrzení), platí, že takováto věta i její negace jsou pravdivé.

Dle fregeovského přístupu má potom určitý člen *the* následující denotaci (zapsáno pomocí symbolu lambda):

$$(10) \quad \lambda f: \exists x(f(x) = 1 \ \& \ \forall y(f(y) = 1 \rightarrow y = x)).$$

[je zde právě takové jedinečné y, pro které platí, že f(y) = 1]

(To znamená, že *the* představuje funkci, jež má vlastnost *f* a jež povoluje právě takový jedinečný objekt *y*, který má vlastnost *f* za podmínky, že zde je právě takové *y*, které není vymezené jinak.) Předpokládaný charakter podmínek existence a je-

dinečnosti je reflektován skutečností, že určitý člen představuje částečnou funkci v souboru vlastností: tato částečná funkce je definována pouze pro takové vlastnosti f , které jsou pravdivé právě ve vztahu k pouze jednomu objektu. Tato částečná funkce tak není definována pro denotaci predikátu *současný král Francie*, neboť vlastnost *současný král Francie* není pravdivá ve vztahu k žádnému objektu. Podobně není funkce definována ani pro denotaci predikátu *senátor USA*, neboť vlastnost *být senátorem USA* je pravdivá ve vztahu k více objektům než právě k jednomu objektu.

2.3 Matematická logika

Ve formálnějších pracích používají autoři pro operátor určitých popisů symbol ιx . Operátor je obvykle definován tak, aby odrážel russellovskou analýzu popisů (ačkoliv ostatní autoři, především lingvisté, používají operátor ι ve fregeovské sémantice). Potom tedy příklad (11):

$$(11) \quad \iota x(\Phi x)$$

znamená, že „je jedinečné x , pro které platí Φx “, a příklad (12):

$$(12) \quad \psi(\iota x(\Phi x))$$

je stanoven tak, že je rovnocenný s výrokem (13): „Existuje právě jedno Φ a toto Φ má vlastnost ψ “:

$$(13) \quad \exists x \forall y (\Phi(y) \Leftrightarrow y = x \psi(y))$$

Ovšem podle pragmatické analýzy, pokud bychom zahrnuli teorii deiktického centra, by byla výpověď v tvrzení (1) pravdivá (a nikoliv nepravdivá). Pragmatický pojem deixe (podíváme-li se zpět k Bühlerově *Sprachtheorie* (1933)) je velice dobrým nástrojem pro zkombinování fregeovské teorie pravdivostní hodnoty a reference s pragmatickým pohledem mluvčího: Vzhledem k tomu, že je fregeovský pohled vázán na ty druhy mezer v pravdivostních hodnotách, které můžeme pozorovat např. ve větě (1) *Současný král Francie je plešatý*, bude fregeovská analýza počítat s tím, že tyto věty jsou **smysluplné**, spoléhá tak totiž na mluvčího znalost podmínek, za kterých **by** jakákoliv z vět **mohla** vyjadřovat pravdivé tvrzení. Díky tomu si fregeovský přístup také může podržet omezenou verzi zákona vyloučeného třetího: pro jakoukoliv větu, která splňuje předpoklady (a může tak vyjádřit tvrzení), platí, že takováto věta i její negace jsou pravdivé.

Zvážíme-li teorii deiktického centra jako korektiv k pravdivostním hodnotám vět, může potom mluvčí výpověď vytvořit, jestliže bude spojení *král Francie* odkazovat ke známému konceptu francouzského krále, jehož vlastností (atributem) byla *plešatost*. Nadto, pokud tento atribut odkazuje ke jménu, může dokonce jít o jednoho konkrétního krále, a to o Filipa III. (30. dubna 1245 – 2. října 1285),

kterému se přezdívalo *Plešatý* (francouzsky *le Hardi*) a který na trůn nastoupil po svém otci Ludvíkovi IX. a vládl v letech 1270–1285.

Můžeme tedy říci, že výpovědní význam dané věty musí zahrnovat mluvčího znalost podmínek, za nichž by každá z těchto vět **mohla být** použita k vyjádření pravdivého tvrzení.

To je také důvod, proč možnost interpretovat tvrzení bez kontextu je omezena jen na velice malý počet tvrzení, možná dokonce pouze na popisy.

Nepřímé důkazy toho, že fregeovský přístup obohacený o teorii deiktického centra je tou správnou cestou, nalézáme i v jazykové ontogenezi. Jak si děti osvojují koncepty a jak se jejich chápání těchto konceptů vyvíjí? Interpretace větných významů musí být chápána jako funkce ve stadiu jazykové akvizice jedinice. Pokud se v počátečním stadiu jazykové akvizice skládá lexikální soubor mentálního slovníku z kořenových slov, která mají pouze obecný význam, bude to právě užití mentálního slovníku, který dětem pomůže krok za krokem dospět ke konceptům dospělých. Toto nazýváme *procedurální význam* (srov. část 3). Než rozvineme teorii relevance, jež nám umožní obohatit obecný význam kořenových slov mentálního slovníku o koncepty cílové gramatiky, musíme nejprve představit a zopakovat, co víme o interakci mezi významem a gramatikou v rámci klasické teorie mluvních aktů (TMA).

3. O „významu“ a ilokuci

Během posledních čtyř desetiletí byla teorie mluvních aktů jednou z nejlivnějších, nejrozšířenějších a neživěji se vyvíjejících teoretických rámců v jazykovědě. Teorie mluvních aktů má svůj původ v analytické filozofii a byla zohledněna ve většině částí lingvistických disciplín. Ústřední téma teorie mluvních aktů „jak něco udělat slovy“, tj. jak lidé jednají pomocí jazyka nebo co znamená používat jazyk, bychom mohli ztotožnit se zkoumáním lidské komunikační kompetence, s kompetentním (zdařilým) použitím jazyka. Z tohoto pohledu se teorie mluvních aktů zabývá jazykovými/mluvními univerzáliemi a univerzáliemi lidského chování vůbec. Přestože je pro klasifikaci mluvních aktů (MA) známo několik odlišných systémů (s různými stupni komplexnosti), určité třídy různých mluvních aktů, jmenovitě tvrzení, sliby a žádosti/příkazy (označované mnoha názvy), můžeme najít ve všech klasifikačních systémech. Z tohoto důvodu vyvstává otázka, zdali nějaký jazykově specifický rys (např. specifické rysy jazyků spřízněných typologicky) může ovlivnit performanci konkrétního řečového aktu jistého typu. Jinými slovy tedy můžeme tuto zásadní otázku formulovat takto: Je zde něco specifického na performanci řečových aktů ve slovanských a jiných jazycích? Habermas (1971) tuto teorii nazývá *univerzální pragmatika*. Nicméně bychom měli zdůraznit, že Habermasův koncept „komunikativní kompetence“, na rozdíl od Chomského užšího termínu „jazyková kompetence“, popisuje obecné struktury možných mluvních situací jako svůj předmět, což znamená, že „předmětem této teorie je re-designovat systém pravidel, jež nám umožňují produkovat nebo generovat situace možných mluvních aktů“ (Habermas 1971, s. 102; srov. Brekle 1972, s. 127).

Austinova (1962) primární formulace teorie řečových aktů je založena na rozdílu mezi tím, co nazývá *konstativa*, tj. výpovědi užitě pro „konstatování“ (popisování) věcí, pro sdělování informací (které potom mohou být hodnocené jako pravdivé, nebo nepravdivé), a mezi tím, co nazývá *performativa*, tedy výpovědi užitě pro „dělání“ věcí, provedení akcí. Věty jako *Prohlašuji vás za muže a ženu pronesené knězem nebo starostou při svatebním obřadu, Křtím tuto loď na Queen Elizabeth, Slibuji ti, že tam budu a Sázím na to pět dolarů* nevyjadřují žádnou popisnou informaci, a tudíž nejsou ani pravdivé, ani nepravdivé, pouze představují provádění činnosti současně s tím, jak jsou vyslovovány: mluvčí provedou činnost, která je zmíněna (oddávání, křest, slib, sázka) tím, že danou větu vysloví. Takovéto výpovědi mohou být hodnoceny jako **zdařilé** (akt oddání, křtu, atd. byl proveden úspěšně), nebo **nezdařilé**, pokud mluvní akt nesplnil všechny nezbytné podmínky, např. pokud oddávající osoba není k tomuto úkonu právně způsobilá, pokud někdo vysloví slib se záměrem ho nedodržet atd. Performativní mluvní akty jsou výpovědi, které mají ilokuční sílu, význam, jenž je dodán mluvčího záměrem (ilokuční bod). Intence mluvčího je realizována performancí určité promluvy; promluva je zde prostředkem.

Velice důležité rozlišení je také dichotomie vytvořená Austinovým následovatelem Johnem Searlem. Searlovým tématem v oblasti řečových aktů je teorie přímých vs. nepřímých mluvních aktů a vysvětlení mechanismu nepřímých mluvních aktů (srov. Searle 1969, 1975). Jeho hlavní myšlenkou je, že mluvčí vykonává primární mluvní akt (akt, který je zamýšlený) pomocí sekundárního mluvního aktu (akt, který je vyřčený). Věta obsahující indikátory ilokuční síly pro jeden druh aktů může být pronesena tak, aby byly provedeny další typy ilokučních aktů jako přídavek k „doslovným“ ilokučním aktům. Např. ve dvojici vět v příkladu (14) (srov. Searle 1975, s. 61, př. (1)):

- (14) A: *Pojďme dnes večer do kina.*
 B: *Musím se učit na zkoušku.*

se reakce B skládá z odmítnutí návrhu A (primární ilokuční akt), ale ve své významové podstatě to je stále konstatování (sekundární ilokuční akt). Tento sekundární ilokuční akt je doslovný, primární nikoliv. Kromě toho může mluvčí (v některých případech) vyslovit větu a zamýšlet přesně to, co říká, a současně zamýšlet i další ilokuční akt s rozdílným větným obsahem (což je případ známé otázky *Dosáhneš na tu sůl?* zamýšlené jako žádost). Performance a interpretace nepřímých mluvních aktů je založena na prosazování nebo zpochybňování různých podmínek zdařilosti mluvního aktu, který je vykonán nepřímě. Mluví nepřímého mluvního aktu spoléhá na základní informace sdílené s posluchačem a na posluchačovu schopnost vyvodit logické závěry. V pozdějším výzkumu široké oblasti „nepřímosti“ patří významná role konverzačním principům (Grice 1975) a teorii relevance (Sperber, Wilson 1986; srov. Hirschová 2009).

Příklad následující německé věty, která byla pronesena v kontextu Oktoberfestu v mnichovském Biergartenu jako přímý mluvní akt, ale realizována jako neut-

rální asertivní propoziční akt, nám ukazuje, že doslovný referenční význam věty a její význam v konkrétním kontextu, tj. jakožto *výpovědi* (např. v deiktické situaci), musejí být interpretovány dvěma odlišnými způsoby, které odkazují ke dvěma odlišným situacím, a dále musejí být verbalizovány jakožto dva odlišné mluvní akty – primární mluvní akt se zamýšleným větným významem (nazvěme toto ilokuce (A)) a sekundární mluvní akt s doslovným větným významem (B).

- (15) *Herr Ober, ich bekam ein Bier.*
 „Pane číšníku, dostal jsem pivo.“

Doslovný lexikální význam slovesného predikátu *bekommen* („dostat“) by byla domněnka, prohlášení nebo tvrzení (B) o něčem, co se stalo (tudíž by se jednalo o deklarativní mluvní akt), s tím výsledkem, že mluvčí dostal pivo a musí tedy být spokojený. Ale ilokuční síla (A) primárního mluvního aktu může být interpretována pouze jako připomenutí či trvání na požadavku dostat nějaké pivo potom, co návštěvník dlouho čekal a nic se nestalo – význam je tedy opačný, naznačuje ilokuční význam přímého mluvního aktu: *Prosím, přineste mi pivo!* Interpretace (A), která se promítá do doslovného větného významu (B), má za následek konverzační implikaturu (A(B)) → (A) ve smyslu Kosta (2011), čímž můžeme odvodit následující kroky: mluvčí není vůbec spokojený, protože nedostal žádné pivo, takže o něj žádá, dokud nějaké nedostane. Abychom byli schopni interpretovat doslovný význam propozice nikoliv jako čiré konstatování (B) toho, co se stalo, ale naopak jako něco, co se nestalo, ale nakonec se stát musí, potřebujeme kontext a situaci, v níž byla propozice pronesena jakožto výpověď a mluvní akt.

Po tomto krátkém přehledu a zopakování problematiky doslovného a vyvozeného významu se pokusíme vyložit několik návrhů, jak se vypořádat s daným problémem z pohledu teorie relevance (Sperber, Wilson 1986) v rámci teorie jazykového designu a neurologické optimalizace (Krivochen 2012a, b).

4. Jak spolu syntax, sémantika a pragmatika vzájemně interagují?

Předpokládáme-li, že jazyková schopnost v užším slova smyslu (FLN) je „mentální orgán“ (modul) na biologické bázi, a má tudíž obecné vlastnosti ostatních biologických systémů, musíme potom, dle Chomského, nalézt faktory, které vstupují do hry během vývoje této schopnosti u jednotlivých druhů.

Těmito faktory jsou (Chomsky 2005, s. 6):

- (1) *Genetická vrozená schopnost, výchozí genotypový stav schopnosti, který determinuje limity variace.*

- (2) *Zkušenost, která umožňuje výchozí stav (pojímáný jako nástroj akvizice v jakémkoliv daném modulu) a která vede k závěrečnému fenotypovému stavu, jedna z možností povolena prvním faktorem.*
- (3) *Principy, které nejsou specifické ve vztahu ke schopnosti včetně:*
 (a) *principů externí datové analýzy;*
 (b) *principů počítačnické efektivity a architektonických omezení souvisejících s rozvojem systémů.*

Věříme, že existuje úzký vztah mezi principy relevance a mezi požadavky na architektonická omezení (třetí faktor), jež ovlivňují přímo základy systémů. Tento úzký vztah by posílil hypotézu týkající se toho, že teorie relevance (Relevance Theory) je interní teorie, která pracuje na nižší než osobní úrovni. Tato teorie tak může poskytnout principiální vysvětlení toho, jak funguje deduktivní modul. Ačkoliv je pravda, že většina užití teorie relevance se týká oblasti pragmatiky, není to vždy nezbytně nutné, jelikož Leonetti a Escandell (2011) tvrdí, že:

„[...] *procedurální význam tvoří třídu zakódovaného jazykového významu, který hraje rozhodující roli ve spouštění pragmatického usuzování, ale sám o sobě není součástí žádných pragmatických pravidel nebo stereotypů [...]*“

Jestliže náš derivační model generuje procedurálně-konceptuální dynamiku (jak již bylo explicitně řečeno v mnoha jiných pracích, zvl. Krivochen 2012b), není tomu tak proto, že by zde snad existovala nějaká vyhrazená podmínka, nýbrž právě proto, že naše syntax je slepá a nespoutaná a že omezení jsou principy třetího faktoru. Jelikož v generativní gramatice nenacházíme nic, co by nám objasnilo povahu těchto principů, domníváme se, že počítačnickě explicitní verze teorie relevance, která je založená na biologii, nám může poskytnout významný vhled do procesů, které se odehrávají na konceptuálně-intencionální rovině (C-I). Přejdeme ale nyní k výše zmíněné derivační dynamice.

Využijeme kořenových slov, abychom se dostali ke konceptuálně „nominální“ povaze. Substantivum tvoří nejzákladnější konceptuální kategorii – non-relační element a konceptuální koncovku, která se už dále nerozkládá (Jackendoffova (1983) [VĚC]⁸).

- (16) *substantivum + předložka = adjektivum/adverbium/sloveso*
 (viz Hale, Keyser 1993 a následující)
- (17) *{příčina Ø, {událost Ø, {lokace Ø, √}}}* = kopie charakteristického fonetického rysu kořene ve fonetickém tvaru⁹

8 V orig. [THING].

9 V orig. *p-signature* – charakteristický fonologický rys / soubor rysů. [pozn. překladatele]

Komplexní kategorie jsou tvořeny $\sqrt{\quad}$ + počtem procedurálních uzlů, které kumulativně ovlivňují (a determinují interpretaci¹⁰) subspecifických konceptuálních obsahů vyjádřených kořenovým slovem (viz Krivochen 2012b, kapitola 2). Nejprve máme entitu (substantivum), ta je záhy umístěna do prostoru, do vztahu k ostatním entitám (předložka, jíž se stanoví vztah centrální nebo terminální koincidence mezi figurou a pozadím). Pouze potom, co jsme prošli těmito stadii, si můžeme představit události, nejprve bez příčiny, později s příčinou, neboť ty druhé jsou komplexnější. Uspořádání vzestupné syntaktické (jazykové) derivace je automaticky nastavené uspořádání čistě konceptuálních hierarchických reprezentací vystavených na konceptuálně-intencionální rovině:

(18) {příčina {událost{lokace {věc, {lokace, věc}}}}}

Pokud bychom použili tradiční označení, dostali bychom toto:

(19) $[_{VP} \emptyset [_{VP} \emptyset [_{PP} [DP] [_p [P] [DP]]]]]$.

Nenaznačuje to ale rozpor s naším dřívějším tvrzením, že rozhraní konceptuálně-intencionální roviny a syntaxe není transparentní? Pokud pokládáme **první princip relevance** za platný, nejjednodušší (a také první) možností, kterou bychom měli zvážit, je zrcadlové doložení příkladem. Ostatní uspořádání jsou možnostmi, které jsou přístupné až sekundárně, nicméně jsou pro systém také k dispozici.

Z hlediska ontogeneze jsou substantiva osvojena jako první, během jazykové akvizice je celé holofrastické období založeno převážně (pokud ne zcela) na substantivech.

V rámci našeho výzkumu není nic, co by nám bránilo používat naturalistickou metodologii, tudíž může být naše verze teorie relevance skvělým doplněním generativního modelu, který je tradičně založený na počítačném systému. Navíc se domníváme, že to, jak jsou principy relevance formulovány, nás opravňuje tuto možnost využít.

První princip relevance důrazně požaduje respektování role optimalizace komputací v mentálních modulech (aniž by byl jakýkoliv z modulů specifikován, povšimněme si, že je v principu uvedeno „lidské poznání“, nikoliv „ta či ona schopnost“). Tento princip odpovídá faktorů (3b), tj. nesespecifickým principům ekonomie síly, která má za úkol determinovat povahu osvojovaného jazyka (Chomsky 2005b, s. 6). Jeho formulace vypadá následovně:

10 Escandell-Vidal, Leonetti 2011.

Kognitivní princip relevance:

Lidské poznání má tendenci směřovat k maximální relevanci.

Jelikož je relevance definována jako vztah mezi náklady a přínosy, jedná se o silný požadavek na principy ekonomie. Relevance se tedy v jakémkoliv mentálním procesu projeví tehdy, pokud přínos převyší náklad. V našich podmínkách by to tedy vypadalo tak, že vlivy rozhraní ospravedlní další kroky v derivaci nebo další elementy v reprezentacích. Povšimněme si, že zde začleňujeme a vysvětlujeme motivaci např. pro posun (chápaný jako opětovné sloučení¹¹), aniž bychom se uchylovali k využití rysů či jiných (vyhrazených) podmínek, pracujeme pouze s principy třetího faktoru. Druhý princip relevance je formulován takto:

Druhý princip relevance:

Každý názorný podnět s sebou nese předpoklad optimální relevance.

Tento princip odpovídá faktoru (3a), neboť v sobě zahrnuje předpoklad o externích údajích, jazykových či jiných.

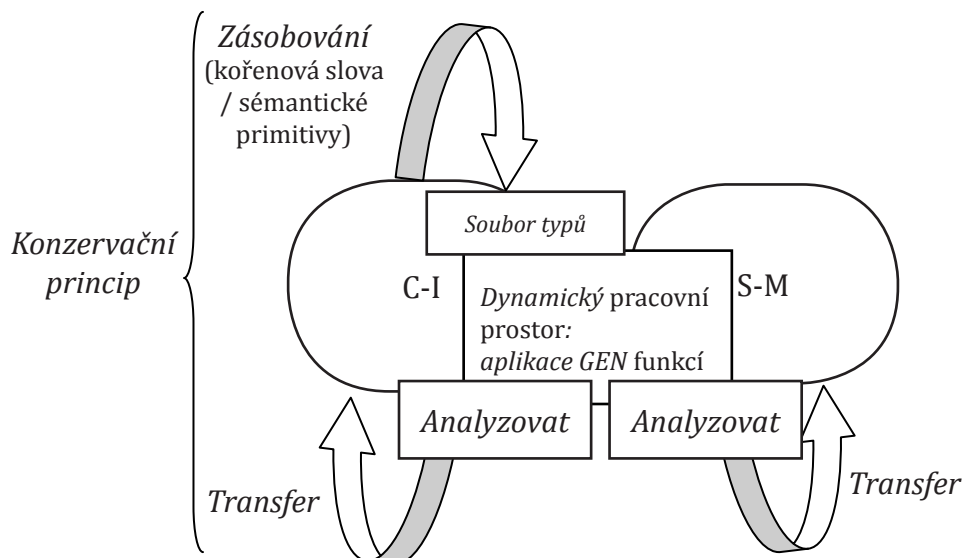
Při rozhodování mezi určitými možnostmi v daném rozhraní je teorie relevance řízena následujícími principy, které definoval Carston (1998):

- (a) *„Stanov všechny možnosti, porovnej je a vyber tu/ty nejlepší (podle nějakého/nějakých kritéria/kritérií).*
- (b) *Zvol počáteční hypotézu, ověř, zdali splňuje některé/některá kritérium/kritéria, pokud ano, přijmi ji a skonči zde; pokud ne, vyber další hypotézu a podívej se, jestli splňuje kritérium a tak dále.“*

Tyto požadavky fungují velice dobře jako formulace pro omezení kvantové mysli. Musíme ovšem připojit několik komentářů: povšimněme si, že princip (b) funguje v dvoujádrových procesorech, ale nikoliv v kvantovém počítači – není totiž nutné, abychom postupovali lineárně, jelikož kvantový počítač je schopen zpracovat velké množství možných stavů fyzického systému najednou. Explanační adekvátnost teorie relevance můžeme vylepšit tím, že ji obohatíme o předpoklady radikálního minimalismu. Výsledkem potom bude komplexní model interakce mezi syntaktickým prostorem a rozhraními, ať už jsou jakákoliv (neboť v teorii relevance není žádný zásadní požadavek ohledně jednotek či úrovní reprezentace).

Model, který zastáváme, vypadá následovně (převzato z Kosta, Krivochen, v tisku):

11 V orig. *Merge* – tzv. slučovací transformace. [pozn. překladatele]

Obrázek (1): Kvantová mysl a FLN

V takovémto modelu je optimálním scénářem a tím, který máme na mysli, to, že všechny procesy jsou řízené rozhraním, a tudíž naší formalizovanou, biologicky orientovanou verzí principů relevance.

5. Akvizice významu

Během procesu jazykové akvizice je dítě schopno naučit se nejen to, jak fungují syntaktické jednotky a pravidla (tedy např. to, jak lze spojit jednoduché lexikální jednotky do komplexních složek a jak pracují nebo jak si jsou podobné, které jednotky se mohou slučovat a které nikoliv), ale je také schopno osvojit si význam (ve smyslu Fregeho pojmu „smysl“, tj. de Saussurovo *signifié*). Tvary bez významu mají nejen nízkou komunikační hodnotu, a nejsou tak relevantní pro pochopení, ale jsou i trvale bez konceptu, tj. předměty neumožňují vytvoření konceptu, při osvojování totiž selhává významová složka (např. porucha chápání sémantiky, nazývaná Wernickova afázie, tj. vada určité části mozku zodpovědné za porozumění významu).

Na rozdíl od akvizice syntaxe, která je dokončená v určitém věku a jejíž vývoj je relativně nezávislý na ontogenezi obecných kognitivních struktur, představuje akvizice významu typ nikdy nekončícího procesu (jelikož není nikdy ukončený ani v mentálním slovníku dospělých, kteří se stále učí nová slova a modifikace významu v sémantické části tohoto slovníku). Tento proces akvizice významu je očividně založený na interakci různých subsystémů poznávacích schopností. Rozvoj sémantické složky vyžaduje základní kognitivní struktury a procesy, které spadají do oblasti utváření percepční a konceptuální struktury.

Mentální slovník je částí naší provozní (tj. krátkodobé a dlouhodobé) paměti, kde je uchována konceptuální znalost všech slov jazyka L_x (srov. Baddeley, Papagno, Vallar 1988; Baddeley, Wilson 1986; Baddeley et al. 1988; Baddeley 1992).

Základní elementy tohoto subsystému jsou jednotlivá hesla mentálního slovníku, např. takové slovní jednotky, v nichž jsou všechny fonologické, syntaktické a sémantické informace o slovech navzájem propojeny a uloženy. Interakce jednotek jazykové reprezentace je znázorněna tímto schématem:

$$(20) LEX = \{fon_{le}, syn_{le}, sem_{le}\}.$$

Index *le* značí, že se jedná o abstraktní reprezentaci mentálních jednotek, tudíž o lexémy, které obsahují morfonologické varianty každého slova, stejně jako idealizovaný soubor sémantických rysů. Slovník je tak křížovatkou, skutečným rozhraním, s více či méně tvarově a konceptuálně formovanou strukturou.

Během procesu jazykové akvizice se dítě musí zaprvé „naučit“, jak si „osvojit“ specifikace individuálních informačních jednotek (tj. *fon*, *syn* a *sem*), a zadruhé se musí naučit rozeznat vztahy mezi těmito jednotkami a to, jak se s nimi dá nakládat (např. propojování mezi sémantickou a fonologickou reprezentací, mezi konceptuálně-intencionálním systémem (C-I) a senzomotorickým systémem (S-M)). Dítě také musí vyvinout schopnost slovně reagovat na situační požadavky okolí, např. musí pochopit komplexní vztahnou strukturu jazyk–slovo a kontextově specifické strategie příslušné reference.

6. Ambiguita a kvantová mysl

Náš koncept významu, a zvláště potom pojem ambiguity či ambigních tvarů tvoří klíčovou část naší argumentace. Jak jsme již naznačili, ambigní věty vytvářejí pro teorii mysli problém. Mysl totiž musí fungovat velmi efektivně a ekonomicky, aby mohla zpracovat velké množství informací, které jsou uloženy v mentálním slovníku a které musejí být zpracovány provozní pamětí (srov. Baddeley, Wilson 1988; Baddeley 1986, 1992; Baddeley et al. 1988).

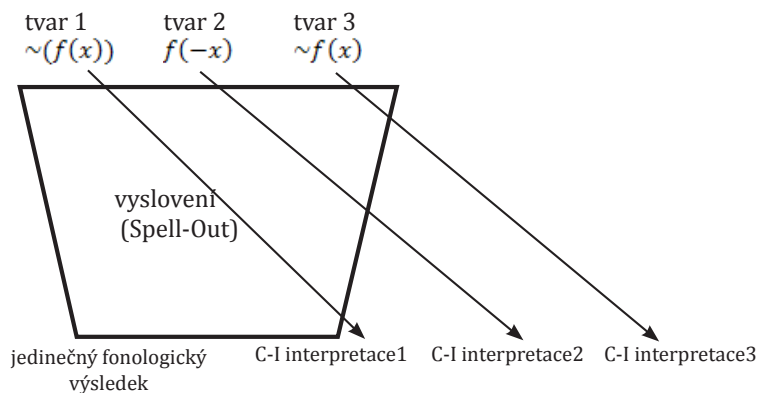
V současné době lze ideální řešení pravděpodobně nalézt v teorii kvantové mysli, jejíž myšlenku přejímáme na základě návrhu hypotézy „kvantového lidského počítače“ od Salmaniho Nodushana (2008). Jak zdůrazňuje i Krivochen (2011c), model lidské mysli může být přirovnán ke kvantovému počítači. Efektivita zpracování velkého množství informací ve velice krátkém časovém úseku nás přivádí právě ke kvantové mysli. Takovýto model není podporován pouze koncepční nutností a úsporností, ale také empirickými důkazy, které podporují minimalistický model mysli (srov. Krivochen 2011a, b, c). Tato myšlenka naznačuje, že hypotéza kvantového lidského počítače (Quantum Human Computer Hypothesis – QHCH) musí být nicméně doplněna lokálnější teorií mentálních schopností – a právě zde vstupuje do hry radikální minimalismus (Krivochen 2011a). Krivochen se ve svém článku (Krivochen 2011a, b, c) zaměřuje na vytváření teorie kvantového mozku bez

vyhrazených podmínek a dle principů radikálního minimalismu. Krivochen považuje jazyk za fyzikální systém, který sdílí vlastnosti jakýchkoliv jiných fyzikálních systémů. Jediným rozdílem jsou vlastnosti elementů, jež jsou v jednotlivých systémech zpracovávány. Krivochen také upozorňuje, že ve fyzikálním světě jazyka jsou probíhající operace považovány za základní, velice jednoduché a univerzální, podobně jako omezení, která jsou na ně kladena a která jsou determinována interakcí s jinými systémy, nikoliv stipulativními intrateoretickými filtry. Článek potom končí návrhem teze silného radikálního minimalismu (Strong Radically Minimalist thesis – SRMT). Termín *kvantová lingvistika* je poprvé navržen a rozpracován v Krivochenovi (2011c).

Nyní tedy můžeme vztáhnout pojmy význam a forma, a obzvláště pak problematiku ambiguity ke kvantovému modelu. Takzvané ambigní tvary a výpovědi, jako například ty, které jsme zmínili výše, ve skutečnosti vůbec ambigní nejsou. V našem modelu neexistuje ambiguita. To, co vypadá jako ambiguita na úrovni klauze v přirozených jazycích, jsou spíše úplně odlišné samostatně generované propozice (pro něž budeme používat označení predikát (argument)). Ambiguita jako taková v přirozených jazycích neexistuje.

Díky vyslovení (spell-out – S-O) existuje pouze jediná materializovaná podoba, ovšem s mnoha možnými interpretacemi. Jelikož je mysl kvantová, může analyzovat všechny možnosti skrývající se v jedné fonologické reprezentaci; tyto možnosti jsou generovány na různých místech přechodu procedurálních elementů, jako např. negace nebo kvantifikátor. Vyslovení (spell-out), což je vlastně zhmotnění syntaktických uzlů pomocí fonologických matic, se řídí určitými vzorci, které se formovaly v průběhu jazykového vývoje (SVO, SOV atd.) a které jsou pouhými epifenomény, či je nazvěme arbitrárními ve smyslu de Saussura (1910). 3-D modely mohou pracovat na různých rovinách současně, takže nedochází ke zvyšování ceny (nákladů) za zpracování, tak jako by tomu bylo v případě digitálního sériového počítače. Během derivace jsou procedurální elementy sloučeny¹² do pozice (pozic), v jejichž rámci tyto elementy generují požadované interpretace, a to bez ohledu na vyslovení, které je závislé na *inventáři dostupných jednotek slovníku daného jazyka a výslovnostních vzorcích*, které si mluvčí v řečové komunitě induktivně osvojuje.

12 Tj. proběhne zde slučovací transformace. [pozn. překladatele]

Obrázek (2): Rozhrání S-M a C-I a vyslovení

Provizorním závěrem můžeme říci, že kvůli *lineární* povaze slyšitelného (tj. externalizovaného) jazykového znaku (de Saussure 1910) jsme schopni vyvodit, že senzomotorické rozhraní **není kvantum** (dva souběžné stavy, např. materializace, nejsou tolerovány jako výsledky systému) a podobně ani konceptuálně-intencionální (C-I) složka **nemůže být** považována za *kvantum*, jelikož je zde neambigné stav jedna k jedné mezi *tvarem* a *interpretací*. Toto nám umožňuje vyřešit očividně ambigné případy dostatečně rychle a bez zbytečného počítačného přetížení. Vyslovování (či jakýkoliv jiný druh transferu) je jako otevírání Schrödingerovy krabice (srov. Schrödinger 1935). Zdá se, že zraková schopnost naráží na stejné překážky, což dokládá optická iluze (např. známá optická iluze, kdy člověk může vidět dva obličej, **nebo** sklenici, ale nikoliv oboje najednou). V tomto případě se nejedná o linearitu, ale o dynamiku tvořenou vztahem figury a pozadí, což souvisí s fyzickou neschopností zaostřit současně pohled na více než jeden objekt (toto je dáno strukturou mozku, převážně interakcí mezi prefrontální kůrou mozkovou a spánkovými a temenními laloky).

Rádi bychom rozlišovali mezi generativními a interpretačními systémy (Krivochen 2011c, s. 93), neboť tento rozdíl považujeme za základní při formulování jakýchkoliv teorií mysli. Toto rozlišení není pouze terminologické, ale nese s sebou významné důsledky pro celou teorii kvantového lidského počítače, neboť, jak si dále ukážeme, pouze **určité systémy** povolují elementy v jejich kvantovém stavu (tj. obsahující všechny možné výsledky), který budeme dle Schrödingera (1935) nazývat stav ψ .

- (a) *Generativní systémy*: Generování je rovnocenné se *sloučením* (*slučovací transformací* – *Merge*), což je volná, neomezená, slepá operace, která zahrnuje elementy sdílející buď *ontologické*, nebo *strukturní* uspořádání¹³ a která tyto

13 Viz Krivochen (2011a), kde se zabývá analýzou obou typů uspořádání. Stručná definice vypadá následovně: „[...] Ontologické uspořádání odkazuje k povaze zapojených entit. Např. sloučení

elementy spojuje dohromady. Např. se jedná o syntaktické komponenty, aritmetickou a hudební schopnost a pre-syntaktický případ konceptuálně-intencionálního systému.

- (b) *Interpretační systémy*: Jsou to systémy rozhraní, musejí být schopny přečíst strukturní konfigurace vystavěné generativními systémy. Např. senzomotorický systém nebo deduktivní modul teorie relevance (post-syntaktický případ konceptuálně-intencionálního systému).

Zásadním rozdílem je to, že jelikož jsou generativní systémy slepé k čemukoliv kromě uspořádání (viz Boeckx (2010) pro podobný pohled, ovšem jiné užití), mohou manipulovat s objekty v jejich Ψ -stavu a převádět je do systémů rozhraní.

Strukturní vztah mezi elementem v Ψ -stavu a procedurálním elementem / logickou jednotkou se specifickou charakteristikou zhroutí kvantový stav do jednoho z možných výsledků. Rozhraní mohou „nahlédnout“ do syntaxe (tj. mít přístup do syntaktického prostoru), aby zajistila, že syntaktické objekty (nebo jakékoliv symbolické reprezentace) jsou převoditelné: tuto operaci nazýváme „analyzovat“. Typická derivace potom proběhne ve třech krocích, které se vyskytují cyklicky (vycházíme z Krivoचना (2012b, s. 6 a 2011c, s. 94)):

- (a) **Přímá syntax**: Sloučení (*slučovací transformace – Merge*) $\{\alpha, \beta_{[\Psi]}\}$. Pro potřeby rozhraní zhroutí toto sloučení kvantový rozměr do β .
- (b) **Konceptuálně-intencionální systém**: Označení¹⁴ $\{\alpha, \{\alpha, \beta_{[D]}\}\}$.

může aplikovat („ergativně,“ nikdo/nic pak aplikuje sloučení „agentivně“) konceptuální projevy (tj. kořenová slova), jelikož všechny tyto projevy jsou jazykové konkretizace obecných konceptů. V rámci ontologického uspořádání bychom chtěli uznat skutečnost, že např. kořenové slovo a obecný koncept nemohou splynout. Toto je zvláště užitečné, když potřebujeme jednoduše vysvětlit, proč se sloučení nemůže aplikovat napříč modulární stavbou: ontologické uspořádání je totiž součástí podmínek čitelnosti jednotlivých modulů.

Strukturní uspořádání naproti tomu odkazuje ke způsobu, jakým jsou elementy organizovány. Pokud je to, co jsme zatím popsali, správně, jsou v lidské mysli povoleny pouze binárně rozvětvené struktury. Argumenty jsou spíše konceptuální nežli empirické povahy a již se nám je podařilo přezkoumat: Sloučení optimálně pracuje s nejmenším netriviálním počtem objektů. Není třeba dodávat, že vzhledem k tomu, že ontologické uspořádání je nezbytnou podmínkou pro aplikaci sloučení (principiální kvůli podmínkám rozhraní, což platí pro jakýkoliv zvažovaný modul), budou se výsledné struktury vždy skládat z formálně identických objektů [...]

14 Nebudeme se zde zabývat algoritmem pro označování. Pro bližší informace viz Krivoचना (2011a).

- (c) **Konceptuálně-intencionální systém:** Operace „analyzovat“: Je $\{\alpha, \{\alpha, \beta_{[D]}\}\}$ plně interpretovatelné? To znamená, jsou všechny tyto elementy plně čitelné/použitelné na relevantním rozhraní?

Tyto tři kroky jsou obligatorní, ale je zde ještě čtvrtý krok, který závisí na výsledku operace „analyzovat“: pokud je výsledek kladný, je struktura převedena do modulu, jenž ji má analyzovat, přičemž jsou provedeny nezbytné modifikace podle podmínek čitelnosti daného modulu (jak je vysvětleno v konzervačním principu). Relevantní závěr a silné zobecnění zohledňující strukturu mysli zní následovně:

Interpretační zobecnění: *Interpretační systémy nejsou kvantum, ale generativní prostor kvantem je.*

Závěrem:

Pokusili jsme se zde krátce nastínit, jak může v přirozených jazycích probíhat osvojování významu. Hlavní pracovní hypotézou je potom následující: Pokusili jsme se zjistit, které části *pragmatiky* mohou být zahrnuty do jazykové schopnosti v užším slova smyslu. Pokud o pragmatice uvažujeme jako o spojení mezi jazykovými systémy, jazykem jakožto performancí tohoto systému, uživateli jazyka a způsobem, jakým uživatel odkazuje ke světu, který ovládá, jak ji můžeme považovat za potenciální *třetí faktor* zahrnující pragmatické chování lidí? Věříme, že tak může být učiněno, pokud začleníme princip, který je nadřazený jak jazykové schopnosti v užším slova smyslu, tak lidskému chování – konkrétně se jedná o **princip relevance**. Může být speciální kognitivní modul založený na *relevanci* součástí jazykové schopnosti v užším slova smyslu (srov. Hauser, Chomsky, Fitch 2002)? A jak bychom si měli představit model přirozeného jazyka? V první části jsme se soustředili na logické problémy odkazování. Ve druhé části jsme se pokusili nastínit, jak odkazování (tj. Fregeho význam) pracuje a jak může být vsazen do souvislosti s komunikačním záměrem neboli ilokucí v rámci konkrétní výpovědi. Ve třetí části jsme představili model toho, jak spolu různé úrovně (syntax = $syn_{[e]}$, sémantika = $sem_{[e]}$ a fonetika = $fon_{[e]}$) vzájemně interagují s ohledem na utváření významu a pragmatiku. Na závěr jsme se pokusili uvažovat model utváření procedurálního významu založený na radikálním minimalismu, teorii kvantové mysli a teorii relevance, přičemž jsme přenesli produkování a zpracovávání informací, syntaktické, sémantické a fonologické složky na rozhraní tak, aby byla umožněna komunikace. Relevantní závěr a silné zobecnění zohledňující strukturu mysli je tvořeno tzv. „interpretačním zobecněním“.

Anotace

Výzkum, jenž se zabývá dělbou práce mezi sémantikou, pragmatikou a syntaxí, jakožto třemi klíčovými schopnostmi přirozených jazyků, patřil již od počátků lingvistiky k hlavní oblasti bádání. Neustále se vede diskuze o tom, které oblasti jazykové schopnosti v užším slova smyslu (Language Faculty in Narrow Sense – FLN) mohou být jazykově specifické pro syntax, které se týkají rozdílu mezi funkčními a lexikálními kategoriemi a jakou roli hrají místa přechodu, tj. rozhraní jednotlivých oblastí. O dělbě práce mezi sémantikou a pragmatikou toho ale víme velmi málo.

V tomto příspěvku se pokusím popsat, které části pragmatiky by mohly být zařazeny do jazykové schopnosti v užším slova smyslu (FLN). Pokud bychom považovali pragmatiku za vztah mezi jazykovými systémy a jazyk potom za performanci tohoto systému (způsob, jímž uživatelé jazyka odkazují ke svému známému světu), jak můžeme s pragmatikou počítat jako s potenciálním třetím faktorem, jenž zahrnuje i pragmatické chování lidí? Věřím, že tak můžeme učinit, pokud přihlédneme k principu, který je nadřazený jazykové schopnosti v užším slova smyslu (FLN) i lidskému chování, tedy k principu relevance. Mohl by potom být zvláštní modul založený na *relevanci* součástí jazykové schopnosti v přímém smyslu (srov. Hauser, Chomsky, Fitch 2002)?

Klíčová slova

Teorie relevance, hypotéza kvantové mysli, radikální minimalismus, pragmatika, odkazování.

Literatura:

- AUSTIN, John Langshaw. *How to do things with words*. Oxford: Oxford University Press, 1962.
- BACH, Kent, HARNISH, Robert M. Linguistic Communication: A schema for Speech Acts. *Linguistic Communication and Speech Acts*. Cambridge: MIT Press, 1979, s. 3–18. (Reprinted in: DAVIS, S. (ed.). *Pragmatics. A Reader*. New York – Oxford, 1991.)
- BACH, Kent. Conversational implicature. *Mind and Language*, 9, 1994, s. 124–162.
- BACH, Kent. *Speech Acts*. 2001 [dostupné v elektronické verzi z: <<http://online.sfsu.edu/kbach/spchacts.html>>].
- BADDELEY, Alan, PAPAGNO, Costanza, VALLAR, Giuseppe. When Long-Term leasing Depends on Short-Term Storage. *Journal of Memory and Language*, 27, 1988, s. 586–595.
- BADDELEY, Alan. *Working Memory*. Oxford: Oxford University Press, 1986.
- BADDELEY, Alan. Working Memory. *Science*, 255, 1992, s. 556–559.
- BAERISWYL, Franz. *Verarbeitungsprozesse und Behalten im Arbeitsgedächtnis*. Heidelberg: Asanger, 1989.
- BREKLE, Herbert Ernst. *Semantik. Eine Einführung in die sprachwissenschaftliche Bedeutungslehre*.

- Mnichov: Fink, 1972.
- BOECKX, Cedric. *Defeating Lexicocentrism*. 2010 [dostupné v elektronické verzi z: <<http://ling.auf.net/lingbuzz/001130/current.pdf>>].
- CHOMSKY, Noam. *The Minimalist Program*. Cambridge: MIT Press, 1995.
- CHOMSKY, Noam. *Derivation by phase*. Cambridge: MIT Press, 1999.
- CHOMSKY, Noam. Three factors in language design. *Linguistic Inquiry*, 36, 2005, s. 1–22.
- GRICE, Herbert Paul. Logic and Conversation. In: COLE, Peter, MORGAN, Jerry. (eds.). *Speech Acts*. New York: Academic Press, 1975, s. 41–58 (Syntax and Semantics, vol. 3).
- HABERMAS, Jürgen. Vorbereitende Bemerkungen zu einer Theorie der kommunikativen Kompetenz. In: HABERMAS, J., LUHMAN, N. (eds.). *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie – Was leistet die Systemforschung?*. Frankfurt: Suhrkamp, 1971, s. 101–141.
- HALE, Kenneth, KEYSER, Samuel Jay. On argument structure and the lexical expression of Syntactic Relations. In: HALE, Kenneth, KEYSER, Samuel Jay (eds.). *The view from Building 20: Essays in honor of Sylvain Bromberger*. Cambridge: MIT Press, 1993.
- HALE, Kenneth, KEYSER, Samuel Jay. *Prolegomenon to a Theory of Argument Structure*. Cambridge: MIT Press, 2002.
- HAUSER, Marc, CHOMSKY, Noam, FINCH, Tecumseh. The Faculty of Language: What is It, Who Has It and How did It Evolve?. *Science*, 298, 2002, s. 1569–1669.
- HIRSCHOVÁ, Milada. Speech Acts in Slavic Languages. In: BERGER, Tilman, GUTSCHMIDT, Karl, KEMPGEN, Sebastian, KOSTA, Peter (eds.). *Die slavischen Sprachen. The Slavic Languages*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 2009, s. 1055–1090.
- KOSTA, Peter. Konversationelle Implikaturen und indirekte Sprechakte auf dem Prüfstein. In: KOTIN, Michail I., KOTOROVA, Elizaveta G. (eds.). *Die Sprache in Aktion. Pragmatik. Sprechakte. Diskurs. Language in Action. Pragmatics. Speech Acts. Discourse*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2011, s. 55–69.
- Krivochen, Diego Gabriel, Kosta, Peter. Eliminating Empty Categories: A Radically Minimalist View on their Ontology and Justification. *Potsdam Linguistic Investigations*, Vol. 11. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2013.
- KRIVOCHEN, Diego Gabriel. An Introduction to radical Minimalism I: On Merge and Agree. *Iberia*, 3, 2011a, s. 20–62.
- KRIVOCHEN, Diego Gabriel. *An Introduction to radical Minimalism II: Internal Merge Beyond Explanatory Adequacy*. 2011b [dostupné v elektronické verzi z: <<http://ling.auf.net/lingbuzz/001256/current.pdf>>].
- KRIVOCHEN, Diego Gabriel. The Quantum Human Computer Hypothesis and Radical Minimalism: A brief introduction to Quantum Linguistics. *International Journal of language Studies*, 5, 2011c, s. 87–108.
- KRIVOCHEN, Diego Gabriel. *Towards a Geometrical Syntax: A Formalization of Radical Minimalism*. 2012a [dostupné v elektronické verzi z: <<http://ling.auf.net/lingbuzz/001444/current.pdf>>].
- KRIVOCHEN, Diego Gabriel. *Language, Chaos and Entropy*. 2012b [dostupné v elektronické verzi z: <http://www.academia.edu/1975020/Language_Chaos_and_Entropy>].
- LASNIK, Howard, URIAGEREKA, Juan, BOECKX, Cedric. *A Course in minimalist syntax*. Oxford: Blackwell, 2005.
- LEONETTI, Manuel. A relevance-theoretic account of the property predication restriction. In: ROUCHOTA, Villy, JUCKER, Andreas. (eds.). *Current issues in relevance theory*. Amsterdam: John

- Benjamins, 1998, s. 141–167.
- MATEU, Jaume. Second-order characteristics of spatial marked processes with applications. *Nonlinear Analysis: Real World Application*, 1, 2000, s. 145–162.
- NODOUSHAN, Salmani. The Quantum Human Computer (QHC) Hypothesis. *Journal of Educational Technology*, 4, 2008, s. 28–32.
- De SAUSSURE, Ferdinand. *Cours de linguistique générale*. ENGLER, Rudolf (ed.). Wiesbaden: Harrasowitz, 1990.
- SCHRÖDINGER, Erwin. The present situation in quantum mechanics. *Proceedings of the American Philosophical Society*, 124, 1935.
- SPERBER, Dan, WILSON, Deirdre. *Relevance: Communication and Cognition*. Oxford: Blackwell, 1986.
- STARKE, Michal. *Move reduces to Merge: A Theory of Locality*. 2001 (dizertační práce, University of Geneva).
- STARKE, Michal. Nanosyntax: A Short Premiere to a New Approach to Language. In: SVENONIUS, Peter, RAMCHAND, Gillian, STARKE, Michal, TARALDSEN, Knut Tarald (eds.). *Nordlyd*, 36, 1 (Special issue on Nanosyntax), 2009, s. 1–6.
- STARKE, Michal. *Towards an Elegant Solution to Language Variation: variation Reduces to the Size of Lexically Stored Trees*. 2010 [dostupné v elektronické verzi z: <<http://ling.auf.net/lingbuzz/001230/current.pdf>>].
- STRAWSON, Peter. On Referring. *Mind*, 59, 1950, s. 320–344.
- STROIK, Thomas, PUTNAM, Michael. *The Structural Design of language*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- SVENONIUS, Peter. Quantifier movement in Icelandic. In: SVENONIUS, Peter (ed.). *The Derivation of VO and OV*. Amsterdam: John Benjamins, 2000, s. 255–292.
- TALMY, Leonard. *Toward a cognitive semantics*. Cambridge: MIT Press, 2000.
- TEGMARK, Max. Parallel Universes. *Scientific American Magazine*, 5, 2003, s. 41–51.
- TEGMARK, Max. The Mathematical Universe Hypothesis. *Foundation of Physics*. 2007 [dostupné v elektronické verzi z: <<http://arxiv.org/pdf/0704.0646v2.pdf>>].
- URIAGEREKA, Juan. *Rhyme and Reason*. Cambridge: MIT Press, 1998.
- URIAGEREKA, Juan. Multiple Spell-Out. In: HORNSTEIN, N., EPSTEIN, S. (eds.). *Working Minimalism*. Cambridge: MIT Press, 1999, s. 251–282.
- URIAGEREKA, Juan. *Derivations: Exploring the Dynamics of Syntax*. London: Routledge, 2002.

HODNOCENÍ „JINÉHO“ V NĚMECKÉ, ČESKÉ, ŠPANĚLSKÉ A ANGLICKÉ FRAZEOLOGII¹

Enrique Gutiérrez Rubio

1. Výzkum v oblasti frazeologie ve XXI. století

Již od konce minulého století dochází k opravdové revoluci ve způsobu chápání frazeologických jednotek a v přístupu k jejich studiu, z velké míry díky výzkumu, který se stejně jako náš příspěvek zakládá na principech kognitivní lingvistiky². Období, kdy byla frazeologie podceňována, a dokonce považována za obor okrajový, podřízený ostatním disciplínám, zejména lexikologii³, považujeme tedy za překonané a přikláníme se k názoru, že jde o disciplínu svébytnou, do značné míry samostatnou⁴. Pro naše účely je kromě toho ještě důležitý fakt, že ve studiích z kognitivní oblasti se hlavní zájem prací na téma frazeologie přesouvá od zkoumání formální stránky směrem k bádání ohledně významu, motivovanosti, nebo dokonce pragmatiky (srov. Timofeeva 2012).

Jeden z hlavních problémů při studiu frazeologických jednotek z kognitivní perspektivy se týká potřeby zacházet s těmito jednotkami jako s prvky systému, jenž má povahu značně odlišnou od systému lexika. Kovácses (2002, s. 233) uvádí:

Idiom není pouze vyjádření, které má význam, jenž má zvláštní vztah k významům svých komponentů, ale vychází z našich všeobecnějších vědomostí

-
- 1 Tento článek vychází především z příspěvku předneseného na konferenci *VIII Congreso Internacional de la Asociación Española de Lingüística Cognitiva (ALECO)*, která se konala na Universidad de Almería v říjnu 2012. Je součástí aktivit spadajících do výzkumného projektu *Jazyková rozmanitost a komunikace (JARKO)*, CZ.1.07./2.3.00/20.0061, který je spolufinancován Evropským sociálním fondem a vládou České republiky.
 - 2 I přesto, že může dojít k přílišnému zjednodušení vzhledem k ohromné různorodosti tohoto přístupu, můžeme kognitivní lingvistiku charakterizovat jako disciplínu, jejíž stoupenci se shodují na tom, že „jazyk stojí na zkušenostním základě, tedy na interakci se světem, který nás obklopuje, prostřednictvím našich perceptivních, tělesných a kognitivních zkušeností.“ (Ibarretxe-Artuñano, Valenzuela 2012, s. 7)
 - 3 Dokonce i Corpasová v závěru své publikace *Manual de fraseología española*, jež je přelomovou publikací v oblasti španělské frazeologie, hovoří o „[...] širším pojetí frazeologie jako podoboru lexikologie [...]“ (Corpas Pastor 1966, s. 269)
 - 4 Jak uvádí Luque Nadal (2012, s. 9), „v současné době se nenazírá na frazeologismy jako na něco inertního, spadajícího do periferie jazyka, ale jako na záležitost centrální, živou a kreativní.“

o světě, vtělených do našeho konceptuálního systému. Idiomy (nebo alespoň většina z nich) jsou, jinými slovy, nikoli lingvistické, ale konceptuální povahy.⁵

Na rozdíl od klasických studií tento maďarský autor však také tvrdí, že význam frazeologických jednotek je motivovaný, a ne nahodilý (Kovácses 2002, s. 233). Motivovanost frazeologického významu může mít původ ve dvou druhích poznání: jednak můžeme uvažovat jistý druh univerzální konceptualizace, která je společná pro celé lidstvo, přičemž se její konkretizace může napříč různými jazyky lišit, a jednak je třeba uvažovat prvek striktně kulturní (a společenský), který se podílí na procesu utváření a konvencionalizace frazeologických jednotek.⁶

V tomto výzkumu využijeme teoretických principů probádaných představiteli nejrůznějších směrů kognitivní lingvistiky, na většinu z nichž odkazujeme v této úvodní části. Je třeba zdůraznit, že ačkoli tito autoři zastávají různé pohledy na studium frazeologie, shodují se všichni na důležitosti zdůrazňování kulturního komponentu v tomto typu výzkumu.

Pokud se nejprve zastavíme u prací tzv. Lublinské etnolingvistické školy, která se v nedávné době přeměrovala a přejmenovala na *kognitivní etnolingvistiku* (srov. Vaňková 2010), musíme si přiznat, že frazeologie není její hlavní oblastí zájmu. Při pokusu o odhalení *jazykového obrazu světa* v různých kulturách, zejména v polské, se však Bartmiński (2009) často uchyluje ke studiu frazeologických jednotek (např. při analýze pojmů *slunce, dům, domov, matka* a *Němec*) a při pokusu o definici hlavní oblasti svého zájmu uvádí následující:

[...] etnolingvistika se zabývá projevy kultury v jazyce. Studuje strukturu jazyka ve vztahu k historii a ke kultuře určitých společenství, obzvláště pak na základě mentality dané skupiny, chování a systému hodnot. Snaží se objevit stopy po kultuře v samotné komplexní základní struktuře jazyka, ve významech slov, ve frazeologii, v tvarosloví, v syntaxi a ve struktuře textů. Pokouší se o rekonstrukci pohledu na svět, který je v jazyce zakořeněný, na základě toho, jak je tento pohled projektován prožívajícím a mluvícím subjektem, jímž je *homo loquens* [...] (Bartmiński 2009, s. 10).⁷

5 Původní znění citace: „An idiom is not just an expression that has a meaning that is somehow special in relation to the meanings of its constituting parts, but it arises from our more general knowledge of the world embodied in our conceptual system. In other words, idioms (or, at least, the majority of them) are conceptual, and not linguistic, in nature.“ [pozn. překladatele]

6 Ucelené pojednání týkající se výhradně vztahů mezi prvky univerzálními a kulturními, z kognitivního pohledu zdůrazňující konceptuální metaforu nalezneme v Kovácses (2005).

7 Původní znění citace: „[...] ethnolinguistics deals with manifestations of culture in language. It investigates linguistic structure in relation to the history and culture of specific communities, especially with the mentality of the group, its behaviours and value system. It attempts to

Autoři, které bychom mohli zařadit mezi zastánce ortodoxnější linie kognitivní lingvistiky a kteří se věnují výzkumu mechanismů zakládajících se na konvencionálním figurativním jazyce, připisují velkou důležitost procesům univerzální povahy, které povětšinou souvisejí s metaforami fyzikálního nebo somatického původu. Přesto je nutné, jak vyplývá ze slov, kterými Dobrovoľskij a Piirainen (2005, s. 1) uvozují svoji knihu o figurativním jazyce, zabývat se těmito jevy z pohledu kultury a společnosti, ve kterých k nim dochází: „Nejdůležitějším jazykovým rysem těchto konvenčních figurativních jednotek je to, že zaznamenávají a uchovávají relevantní znalosti jakožto součást svého obsahového plánu (obrazové stopy), především včetně odrazu určité kultury.“^{8,9}

Langlotz (2005, s. 72 a dále) v další z důležitých monografií věnujících se tématu z kognitivní perspektivy zmiňuje názor, že jazykový a kulturní symbolismus ve frazeologii (nazývá jej *emblémem*) i přesto, že bývá „v literatuře z oblasti kognitivní lingvistiky všeobecně přehlížen“¹⁰, by měl být brán v potaz, neboť hraje „důležitou roli pro sémantické strukturování idiomů“¹¹.

Pokud bychom se zaměřili na výzkum předcházející vznik lingvisticko-kulturního slovníku na Univerzitě v Granadě, je třeba poznamenat, že stejně jako v našem případě má zkoumání kulturního komponentu zásadní úlohu jakožto prostředek pro „výzkum univerzálií v motivovanosti frazeologismů“ (Luque Nadal 2012, s. 61–62).

Na závěr této části bychom chtěli zdůraznit, že v budoucnosti nabudou velmi pravděpodobně na významu práce, jež analyzují pragmatické vlastnosti frazeologických jednotek, které „nejenže pojmenovávají, nýbrž i charakterizují pojmenovávané“ (Timofeeva 2012, s. 159). Použití frazeologické jednotky tak vnáší jisté zabarvení, které vyjádření synonymní, nefrazeologické neobsahuje.

Náš výzkum proto spadá do výše popsaného nového pojetí frazeologie. Pokusíme se zde prostřednictvím analýzy kognitivních mechanismů – motivovanosti, významu a samozřejmě také kulturního komponentu přidruženého k frazeologickým jednotkám – odhalit jazykový obraz světa (tedy mentalitu a systém hodnot), který

discover the traces of culture in the very fabric of language, in word meanings, phraseology, word formation, syntax and text structure. It strives to reconstruct the worldview entrenched in language as it is projected by the experiencing and speaking subject, homo loquens [...]“ [pozn. překladatele]

8 Novější a hlubší reflexi o „národně-kulturní“ stránce frazeologie nalezneme v Dobrovoľskij a Piirainen (2009, s. 243–278).

9 Původní znění citace: „The most important linguistic feature of these conventional figurative units is that they record and preserve relevant knowledge as part of their content plane (as image traces), including, above all, reflection of the respective culture.“ [pozn. překladatele]

10 Původní znění citace: „generally ignored in the cognitive-linguistic literature.“ [pozn. překladatele]

11 Původní znění citace: „an important role for the semantic structuring of idioms.“ [pozn. překladatele]

stoi za přenesenými vyjádřeními různých jazyků. Jedná se o mezijazykový projekt, jelikož zahrnuje zkoumání frazeologických jednotek čtyř evropských jazyků: němčiny, češtiny, španělštiny a angličtiny. Výběr jazyků není náhodný: máme zde dva jazyky se společnou etymologií, ale relativně nezávislým kulturním vývojem (angličtina, němčina); dva jazyky náležející různým větvím indoevropské jazykové rodiny, ale se společným kulturním a historickým vývojem (němčina, čeština); a jako poslední španělštinu, jež by měla prokázat, které prvky – nazývané *européanisms* nebo *internationalism* – odpovídají univerzálním jednotkám západní kultury a které se povětšinou vážou na pojetí zděděná z klasických kultur a z kultury latinského středověku (srov. Dobrovol'skij, Piirainen 2005, s. 10).¹²

Vzhledem k tomu, že je nemožné analyzovat všechny frazeologické jednotky existující v němčině, češtině, španělštině a angličtině, je tato studie zúžena na určitá sémantická pole, která jsou, dle našeho názoru, obzvláště relevantní při odhalování jazykového obrazu světa u mluvčích těchto čtyř jazyků. V tomto článku se budeme zabývat výsledky prvotního rozboru sémantických polí „národnosti“ a „etnické skupiny“.

2. Dichotomie *vlastní (já)* versus *cizí (ten druhý)*¹³

Jeden ze základních prvků našeho výzkumu nalezneme v českém překladu článku, v němž polská autorka Anna Pajdzińska (2007) analyzuje jazykový obraz světa protikladných pojmů *vlastní* a *cizí* (v polštině *swojskość* a *obcość*). V tomto článku se názorně a nesystematicky rozebírá přítomnost uvedené opozice na různých úrovních jazyka včetně frazeologie. Pajdzińska zde zmiňuje, že je již na první pohled evidentní, že vše, co je v polských frazeologických jednotkách *cizí*, má „téměř automaticky“ negativní konotaci, což dokládá polskými vyjádřeními ohledně Rakušanů, Číňanů, Francouzů, Němců (a Prusů), Řeků, Rusů, Turků, Angličanů a Arabů (Pajdzińska 2007, s. 35–36). Dokonce tvrdí, že jiné, zdánlivě pozitivní, frazeologismy jako *żydowska głowa* („židovská hlava“ neboli „schopný, chytrý“) v sobě ukrývají jistou dávku vnitřní nenávisti, dost možná motivované závistí, kterou vyvolává tato etnická skupina v polském mluvčím.

Oproti tomu však autorka dále uvádí řadu frazeologických jednotek, v nichž *cizí* odráží neutrální, nebo dokonce pozitivní hodnocení – jde o jednotky vypovídající o Kanadanech, Francouzích, a zejména o Severoameričanech –, podle autorky jde pro polského mluvčího v současnosti o nejproduktivnější národnost. Mimoto

12 Navzdory tomu, co bylo řečeno, analýza prezentovaná v tomto článku nevychází ze srovnání výsledků získaných samostatně pro každý ze studovaných jazyků, ale jde prozatím pouze o prvotní analýzu obecné povahy.

13 Autor článku používá v originále označení *lo propio* a *lo ajeno*, kde částice *lo* slouží k nominalizaci přídavných jmen *propio* a *ajeno* („cizí“ a „vlastní“), tedy doslova bychom řekli „to, co je cizí“, „to, co je vlastní“. [pozn. překladatele]

uvádí také kuriózní polský výraz *życie jak w Madrycie* („život jako v Madridu“ neboli „zabezpečený život bez problémů a trápení“).

Pajdzińska (2007, s. 43) po analýze řady příkladů pocházejících z různých vrstev polského jazyka dochází k závěru, že prostřednictvím univerzálního mechanismu dáváme do souvislosti to, co je *cizí*, s prvky obecně hodnocenými negativním způsobem, což autorka zdůvodňuje tím, že jde o psychologický mechanismus, který, dle jejího názoru, je naprosto pochopitelný, jelikož co je *cizí*, je nám neznámé, a tedy i nebezpečné. K těmto psychologickým faktorům by bylo třeba doplnit úlohu, kterou hrály historicko-kulturní okolnosti.

V rámci našeho projektu jsme provedli rozbor podobný tomu, který Pajdzińska představuje ve svém článku. Největší metodologický rozdíl (kromě toho, že se věnujeme čtyřem jazykům a jedinému prvku – frazeologii) spočívá v tom, že naším cílem je provést analýzu systematicky, a ne pouze ilustrativně, jako je tomu u polské autorky.

To, čemu Pajdzińska říká *cizí* a co my používáme v našem článku, je myšlenka něčeho *jiného*¹⁴, protikladu k *já*, tedy protikladu k tomu, s čím se identifikujeme. Jsme si vědomi, že v naší studii vycházíme ze zúženého pojetí tohoto termínu, jelikož navzdory použití termínu *jiný* v souvislosti s národnostmi nebo etnickými skupinami – jak je tomu v našem případě – někteří autoři jej využívají v mnohem širším a rozmanitějším kontextu, viz např. Riggins (1997, s. 4): „Jiní mohou také zahrnovat ženy pro muže, bohaté pro chudé, Kalifornany a Newyorčany pro Američany ze středozápadu, mladé pro staré [...]“^{15, 16}

Triandafyllidou (1998, s. 594) ve své studii národní identity obhájí myšlenku, že *cizí* je inherentní chápání naší vlastní identity, neboť bez označení rozdílů mezi námi a cizím nebo cizími společenstvími bychom nemohli vytvořit naši vlastní národní identitu. Pokud jde o prvky, které jsou relevantní v procesu diferenciací mezi *já* a tím, co je *jiné*, uvádí:

Máme za to, že konkrétní prvky jako kultura, náboženství nebo jazyk jsou důležité nejen z toho důvodu, že posilují identitu národa, ale i proto, že rozlišují prostor uvnitř skupiny od prostoru mimo skupinu, a tím potvrzují a uskutečňují tento rozdělený pohled na svět. Kulturní zvláštnosti, mýty, tradice, historická území tvoří nedílnou součást rozdělení na *my* a *oni*. Dávají protikladu

14 Autor v originále používá *el otro*, tedy „to, co je jiné“. Odpovídá v angličtině používanému (*the other*). [pozn. překladatele]

15 Pajdzińska také dává do souvislosti to, co je *cizí*, s pojetími odlišnými od našich, například v opozici *městské* oproti *vesnickému* (Pajdzińska 2007, s 41–42).

16 Původní znění citace: „Others may also be women for men, the rich for the poor, Californians and New Yorkers for midwestern Americans, the young for the old [...]“ [pozn. překladatele]

národa a *těch druhých* konkrétní podobu a zároveň jsou tímto protikladem utvářeny tak, aby ho dále mohly posilovat.¹⁷ (Triandafyllidou 1998, s. 597)

Esparza (2012, s. 7) se zabývá touto problematikou z pohledu symbolismu, přičemž *jiné* je „symbolickou entitou, která se za různých okolností projevuje různými formami, na něž se projektují identifikace jako na projekční plátno“.

Další pojem, který se nám téměř automaticky vybaví při zkoumání reflexí Pajdzińské, je stereotyp. V tomto ohledu se přikláníme k pojetí Lublinské etnolingvistické školy, pro jejíž členy jde o samotné pilíře, na nichž jazykový obraz světa určité kultury stojí, takže hranice tohoto pojetí dalece přesahují ty, které má tento termín ve společenských vědách¹⁸ a v sociolingvistice, jak potvrzuje Zinken (2004, s. 116):

[...] utváření stereotypů je považováno za obecný mechanismus uspořádávání znalostí o osobách (předmětech, jednáních, vztazích) na světě. Na stereotypy je tedy pohlíženo převážně jako na kognitivní fenomén a hodnotící funkce prosazující u sociálních stereotypů postavení vně nebo uvnitř skupiny je méně podstatná.¹⁹

3. Materiál a metodologie analýzy

Pro analýzu představ o různých národnostech a etnických skupinách v přenesených vyjádřeních jsme shromáždili frazeologické jednotky, které explicitně²⁰ zmiňují ně-

17 Původní znění citace: „I believe that concrete elements like culture, religion or language are important not only to the degree that they reinforce the nation's identity but because they differentiate the ingroup from the outgroup and thus justify and make real this divided view of the world. Cultural traits, myths, traditions, historical territories form an integral part of the distinction between *us* and *them*. They give to the contrast between the nation and the *others* a concrete form and, at the same time, they are shaped by this contrast so that they further reinforce it.“ [pozn. překladatele]

18 Uznáváme, že v tomto prvotním přiblížení tématu není naším záměrem zabíhat do podrobností u otázek, které náležejí disciplínám, jako jsou společenské vědy, historie nebo psychologie, přestože se tyto obory bezpochyby alespoň částečně překrývají s analýzou výhradně lingvistickou, kterou zde představujeme.

19 Původní znění citace: „stereotyping is regarded a general mechanism of organising knowledge about entities (objects, acts, relations) in the world. Thus, stereotypes are viewed as a chiefly cognitive phenomenon, with the evaluative function of enforcing in- and outgroups in the case of social stereotypes being secondary.“ [pozn. překladatele]

20 V této úvodní studii jsme se omežili na rozbor výrazů, které explicitně obsahují název národnosti, národa nebo etnika, jako například *beso francés* [„francouzský polibek“] nebo *no*

jaký národ, národnost nebo etnikum, uvedené v devíti jednojazyčných slovnících, jak obecných, tak frazeologických.²¹

Pokud jde o typ frazeologických jednotek, které do analýzy zahrnujeme, jsme toho názoru, že při studiu jazykového obrazu světa je nutné co nejvíce otevřít spektrum analyzovaných výrazů, neboť zde zaujímáme širší pojetí, o němž hovoří Corpas Pastor (1996, s. 17). Zahrnuli jsme proto jak spojení²² slovesná a jmenná, tak celou řadu frazeologických vyjádření povahy *anonymní* – přísloví, pořekadla, úsloví/rčení,²³ neboť máme za to, že citáty v zásadě zobrazují souhrn představ autora a na rozdíl od pořekadel, která jsou z podstaty definice *anonymní* a *lidová*, ne vždy popisují svět tak, jak ho chápe reprezentativní vzorek společnosti.

Dalším prvkem, který bývá často z rozborů frazeologie vylučován, jsou kolokace, které ale, dle našeho názoru, jenž se shoduje s tím, co uvádí Bartmiński (2009, s. 31 a dále), a částečně i s názorem, jak jej prezentují Dobrovolskij a Piirainen (2005, s. 47–49), zahrnují kulturní elementy mluvčích daného jazyka.

Poté, co jsme z konečného výčtu odstranili některé frazeologické jednotky, jejichž analýza byla problematická, zejména pro jejich nejasnou motivovanost, kterou nebylo možné diachronně dohledat, došli jsme k celkovému počtu 100 frazeologických jednotek s následující distribucí: 33 německy, 29 španělsky, 21 anglicky a 17 česky. I přes nejednotnost těchto počtů, která je (spíše než větší či menší tendencí jednotlivých jazyků vytvářet výrazy vztahující se k národům nebo etnickým skupinám) s velkou pravděpodobností důsledkem různorodosti použitých zdrojů, považujeme tento počet za dostatečně reprezentativní pro provedení úvodního výzkumu tohoto tématu.

Nyní, po představení použitého korpusu, bychom rádi přikročili k objasnění metodologie použité při analýze.

Základním problémem našeho článku je hodnocení *jiného* (ale i *vlastního*), které je v analyzovaných frazeologických jednotkách ukryto. Předepisujeme, že ne vždy musí hodnocení určitého prvku výzkumu souhlasit s holistickým²⁴ hodnocením daného výrazu. Pokud tedy řekneme *no hay moros en la costa*²⁵, jde o po-

haber moros en la costa [„nebýt překážek“, doslova „nebýt muslimů na pobřeží“. Výraz *moro* je ve španělštině v zásadě hanlivý a přibližně odpovídá českému „Maur, mohamedán, mouřenín“ – pozn. překladatele]. V budoucích pracích provedeme úplnější analýzu, do níž budou zahrnuty frazeologismy typu *desenterrar el hacha de guerra* [„vykopat válečnou sekeru“ – pozn. překladatele], kde se odkazuje na americké indiány a jejich zvyky implicitně.

21 Úplný seznam použitých slovníků uvádíme na konci článku za bibliografii.

22 Případně úsloví nebo obraty. Autor v originále hovoří o *locuciones*. [pozn. překladatele]

23 Jak jsme již naznačili, označení druhů frazeologických vyjádření ve španělštině neodpovídá přesně terminologii běžně užívané v češtině. Autor zde hovoří o *refranes, proverbios a dichos*. [pozn. překladatele]

24 Zjednodušeně řečeno takovým, který se zakládá na studiu jednotky v rámci celého systému a nejen jako jeho dílčí části. [pozn. překladatele]

25 Doslova „není muslimů na pobřeží“, viz výše. [pozn. překladatele]

zitivní hodnocení situace, neboť tím říkáme, že nehrozí žádné nebezpečí; v naší analýze je ale hodnocení *arabského/muslimského* elementu (velmi) negativní, jelikož zde mluvčí aktivuje metaforu *Arab/muslim je nebezpečný / můj nepřítel*. Z tohoto důvodu zavádíme tři základní stupně hodnocení: pozitivní, neutrální a negativní.

Doposud jsme se zabývali tím, co je *jiné* z pohledu obecného. Je však zřejmé, že tento termín zahrnuje nesmírně rozmanitou škálu skutečností a různé národnosti a etnika, jež se na abstrakci *jiného* podílejí a jež jsou zástupci výchozí kultury (*já*) hodnoceny různě, v závislosti na geografické situaci, a zejména na kontaktu, historických a kulturních vztazích, které spolu udržují v současnosti, a především které mezi sebou udržovali po delší časová období. Proto není možné, dle našeho názoru, zabývat se vztahem španělského národa²⁶ k tomu, co je *cizí*, pokud budeme uvažovat na stejné kognitivní úrovni např. arabský národ, s nímž Španěly pojí dlouhá léta soužití a nepřátelství, a národ čínský, jenž je z jejich pohledu prototypem světa velmi vzdáleného a exotického.

Následuje krátký popis pěti úrovní vztahů, které v našem rozboru vyčleňujeme:

Úroveň nula: *vlastní (já)*; v tomto případě jde o každou ze čtyř kultur, jejichž jazyky sledujeme.

Úroveň jedna: *soužití*; národy nebo etnika, které s předchozí úrovní žijí nebo žily společně po podstatně dlouhou dobu (v případě Španělska jsou to Arabové, Židé a Romové²⁷).

Úroveň dva: *sousedství*; národy v našem nejbližším geografickém okolí, tedy ty, se kterými jsme historicky sdíleli hranice nebo v nichž alespoň docházelo k relevantním obchodním či kulturním kontaktům (u španělské kultury by se jednalo např. o Portugalsko, Francii, ale také Anglii nebo Nizozemí).²⁸

Úroveň tři: *vzdálenost*; národy a kultury evropského prostředí a západní kultury všeobecně, s nimiž jsme historicky téměř nepřišli do styku (pro Španěly jsou to např. Švédové, Maďaři nebo Finové).

Úroveň čtyři: *exotično*; národy, národnosti nebo rasy, které žijí za hranicemi Evropy (a západní kultury). Sem zahrnujeme frazeologické jednotky, které se týkají

26 V této analýze automaticky dáváme do souvislosti dané čtyři jazyky se čtyřmi *homogenními* kulturami a jsme si vědomi toho, že tím dochází k nesmírnému zjednodušení. Dobrovolskij a Piirainen (2005, s. 7) k tomuto dodávají, že „prakticky nikde v Evropě bychom nenalezli jazykové společenství, které by přesně odpovídalo kulturnímu společenství.“ (Původní znění citace: „[a]lmost nowhere in Europe can we find a speech community that is identical to a culture community [...] even a small dialect is not totally congruent with the corresponding culture because its speakers normally use also a standard language and are involved in various culture codes.“ [pozn. překladatele]) Toto zúžené pojetí, kdy se jeden jazyk dává do souvislosti s jedinou kulturou, je však pro podobné výzkumy nezbytné a věříme, že nezpochybnuje jejich výsledky.

27 Autor používá označení *gitanos*, kterému by doslova odpovídalo české „Cikáni“. Toto slovo bývá ve španělštině běžně používáno i ve formálnějších kontextech. [pozn. překladatele]

28 Pojmy *soužití* a *sousedství* (zde úroveň jedna a dva) do značné míry odpovídají termínům *external and internal significant others* navrženým v Triandafyllidou (1998, s. 600 a dále).

národů obývajících bývalé evropské kolonie, neboť máme za to, že i přes zřejmý obchodní, a dokonce i kulturní vliv jde pro běžného člověka – mluvčího – o oblasti exotické a obtížně představitelné.²⁹

Poslední úroveň by byly frazeologické jednotky vypovídající o starověkých národech a civilizacích. Tyto výrazy jsme ze studie vyřadili, jelikož tím, že jednoznačně spoluutváří společný evropský kulturní substrát, by mohlo dojít k částečnému zkreslení výsledků analýzy. Domníváme se, že odkazy tohoto typu, kde je původ především biblický a řecko-latinský, si zaslouží být zkoumány samostatně.

Další nezbytnou součástí tohoto výzkumu je pojem *kognitivní ohnisko*³⁰. Ze všech vlastností, které prototypicky spoluutváří obraz určitého pojmu, aktivuje mluvčí při použití frazeologické jednotky pouze některou z nich. V naší studii tuto vlastnost, s níž utváříme pojmový paralelismus, nazýváme *kognitivní ohnisko*. Tak například u frazeologické jednotky *trabajar como un chino*³¹ („[pracovat] trpělivě s pílí a snahou“ (DFDEA, s. 275)) mluvčí neaktivuje všechny koncepty, které typicky spojujeme s čínským národem, nýbrž pouze poukazuje na schopnost tohoto národa pracovat trpělivě. Oproti tomu v případě *engañar como a un chino*³² („[nechat se podvést] docela a velmi snadno“ (DFDEA, s. 275)) vytváříme konceptuální most s předpokládanou naivitou tohoto národa. U *hablar en chino*³³ („[mluvit] nesrozumitelným jazykem“) nebo *sonar a chino*³⁴ („být nesrozumitelný“ (obojí v DFDEA, s. 275)) aktivujeme jednu z kulturních charakteristik: nesrozumitelnost čínského jazyka pro Španěly. Mezi další prototypické vlastnosti týkající se čínského národa, které Španělé, dle našeho mínění, sdílejí, ale nedochází k jejich aktivaci ve frazeologických jednotkách doložených v námi prozkoumaných slovnících, by patřila mimo jiné barva pleti, nízká postava, komunistický režim, strava založená na konzumaci rýže atd.

Hlavním cílem tohoto výzkumu je tedy systematické prostudování různých kognitivních ohnisek, která se asociují s tím, co je *jiné*, a která se aktivují ve frazeologii čtyř zkoumaných jazyků. Ještě zajímavější, dle našeho názoru, bude sledovat rozmanitost, která se v těchto jazycích odvíjí od vztahu (historického, zeměpisného), jenž byl utvářen po staletí mezi dvojicí *já* a *jiný* u každého z nich.

Abychom mohli odhalit fungování těchto konceptuálních procesů v jednotlivých jazycích, sdružili jsme kognitivní ohniska do šesti prototypických kategorií:

Kultura – řadíme sem charakteristické prvky určité kultury – jazyk, folklór, náboženství, tradice, umění, architekturu atd.

29 Nebráníme se budoucímu komparativnímu výzkumu mezi španělštinou a angličtinou, který by se pokusil prozkoumat vnímání těchto kolonií mluvčími prostřednictvím frazeologie zmíněných dvou jazyků.

30 V originále *foco cognitivo*. [pozn. překladatele]

31 Doslova „pracovat jako Číňan“. [pozn. překladatele]

32 Doslova „podvést jako Číňana“. [pozn. překladatele]

33 Doslova „mluvit čínsky“. [pozn. překladatele]

34 Doslova „znít někomu jako čínština“. [pozn. překladatele]

Idiosynkrazie – u této skupiny se aktivují prvky vztahující se k osobnosti a chování. Patřila by sem např. německá frazeologická jednotka *stolz wie ein Spanier* („hrdý jako Španěl“).

Psychická nebo fyzická charakteristika – na rozdíl od předchozích se zde nevyzdvihují osobnostní nebo kulturní prvky inherentní určité skupině nebo jejím členům, ale samotné fyzické vlastnosti členů této kultury, včetně „vrozených“ psychických schopností. Jde tedy o skutečnosti, které souvisejí především s genetikou zástupců těchto národů. Proto v *sacar lo que el negro del sermón*³⁵ („získat málo poslechem nebo četbou něčeho, čemu nerozumíme“ (DRAE, heslo *negro, gra*)) se kritika, kterou odráží tato frazeologická jednotka, nevztahuje ani tak k osobnosti nebo kulturním elementům této rasy, ale k předpokládané mentální omezenosti této etnické skupiny a k neschopnosti porozumět složitým abstrakcím. Proto by u výrazu *einen Mohren weiß waschen* („umýt Maura doběla“ neboli dosáhnout něčeho nemožného, obzvláště pokud jde o to, aby někdo, kdo je prokazatelně vinný, vypadal nevinně) byla kognitivním ohniskem barva pleti.

Aktivita – v tomto případě se ke kognitivnímu ohnisku přistupuje z hlediska produkce a aktivit v oblasti ekonomie, průmyslu, profesí nebo i z pohledu společenského uspořádání, způsobu života a spotřeby, které jsou dané kultuře vlastní. Jde např. o výraz *trabajar como un negro*³⁶ („[pracovat] hodně nebo jako otrok“ (DF-DEA, s. 685)),³⁷ v němž nejde ani tolik o psychickou nebo fyzickou charakteristiku nebo o kulturu či idiosynkrazii tohoto národa, ale spíše o druh aktivity, se kterou je spojován, tedy o otroctví. V příkladu *not for all the tea in China* („ani za všechny čaj Číny“) (Siefiring 2004, s. 287), který bychom mohli do španělštiny přeložit jako *ni por todo el oro del mundo*³⁸, bude kognitivním ohniskem rozsáhlá produkce čaje, jež je pro Čínu typická.

Prostředí – do této podkategorie se řadí prvky, které se nám vybaví v souvislosti s prostředím, v němž národ nebo etnická skupina žije – jde zejména o prvky, jež odkazují na klima, faunu, flóru, geografii nebo fyzikální vzdálenost od já.

Konotace – v poslední řadě musíme konstatovat, že obzvláště v případě analýzy kolokací jako *beso francés*³⁹ je velmi obtížné určit typ kognitivního ohniska,

35 Přibližně bychom mohli přeložit jako „vzít si z toho to, co si černocho vezme z kázání“. Dodáváme, že ve španělštině slovo *negro*, které označuje mimo jiné člověka černé pleti, je na rozdíl od angličtiny v zásadě neutrální. [pozn. překladatele]

36 Doslova „pracovat jako černocho“. [pozn. překladatele]

37 Jako důkaz síly a moci, kterou má frazeologie v současné společnosti, bychom zde rádi uvedli případ kuriózního požadavku, kdy prostřednictvím videa, v němž vystupují různé významné osobnosti uruguayské společnosti, politiky a kultury, podal nedávno Dům afrouruguayské kultury (*Casa de la Cultura Afrouruguaya*) do rukou Španělské královské akademie žádost o vymazání výrazu *trabajar como un negro* ze svého slovníku, neboť „vyvolává vzpomínky na minulost v podrobení, kterou by žádná lidská bytost neměla znovu zažít“ (*Gazeta*, 2012).

38 Doslova „ani za všechno zlato světa“. [pozn. překladatele]

39 „Francouzský polibek“ s významem stejným jako v češtině. [pozn. překladatele]

kterého se tyto frazeologické jednotky týkají, s velkou pravděpodobností z důvodu nejasné motivovanosti.⁴⁰ Jako paradigmatický příklad můžeme uvést výraz *hacerse el sueco*⁴¹ („nebrat na vědomí nebo dělat, že neslyšíme nebo nerozumíme“ (DF-DEA, s. 940)). Existuje celá řada teorií o původu tohoto výrazu – mnoho z nich zachycených v Álvarez Montalbán (2008) –, mezi nimiž nalezneme kromě těch, které nevidí žádnou souvislost mezi tímto výrazem a severským národem,⁴² takové, z nichž jedna se týká neporozumění švédskému jazyku (*kultura*), druhá neutrality švédských moří v 19. století (*aktivita*) a třetí (*idiosynkrazie*) toho, že dle slov Álvarize Montalbána (2008, s. 38) „jsou Švédové šedí a nudní, protože jsou nekonfliktní a nedávají najevo své city“. V takto nejasných případech považujeme za vhodné dbát opatrnosti a spokojit se s obecným označením konotace.

4. Výsledky analýzy

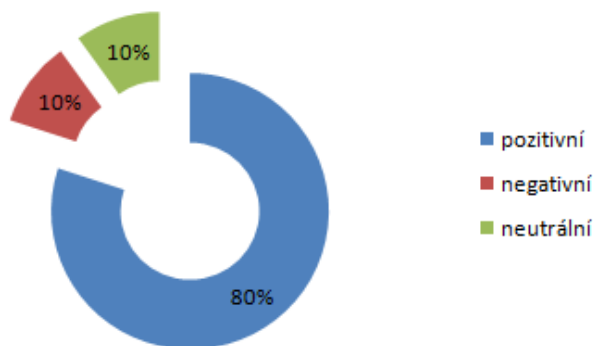
Po provedení analýzy korpusu podle kritérií vyložených v předchozí části přecházíme k interpretaci výsledků ze získaných dat (soubor zkoumaných frazeologických jednotek s rozбором jejich kognitivních ohnisek, kategorií, do nichž se řadí, a hodnocení připojujeme na konec článku).

Jedním z našich základních cílů je hodnocení, které frazeologické jednotky obsahují. Na Obrázku (1) můžeme pozorovat, že ve velké většině případů (80 %) jednotky odkazující na to, co je *vlastní (já)*, což odpovídá *úrovni nula* naší klasifikace, vykazují znaky, které můžeme hodnotit jako pozitivní.

40 Jsme si vědomi možnosti, že tím, jak budeme pokračovat v tomto výzkumu, jehož první výsledky zde prezentujeme, a jak se budeme dostávat k bohatší a rozsáhlejší bibliografii, budeme moci objasnit původ, a tedy i charakteristiky spojované s kognitivním ohniskem některých frazeologických jednotek, které zde označujeme jako konotace.

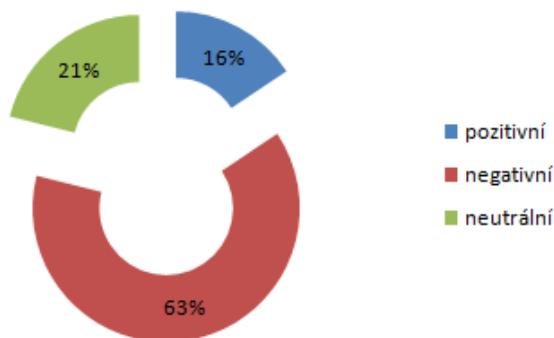
41 Doslova „udělat ze sebe Švéda“. [pozn. překladatele]

42 Jde o latinské *soccus*, které označovalo druh obuvi a z něhož vzniklo později *zueco* [„dřevák“ – pozn. překladatele], nebo arabský termín *suqât* („odpad, zbytečný předmět“), jenž bychom v současné španělštině našli ve slově *zoquete* [„zbytek dřeva, pahýl, přeneseně pak hlupák“ – pozn. překladatele] (Álvarez Montalbán 2008, s. 29–30).

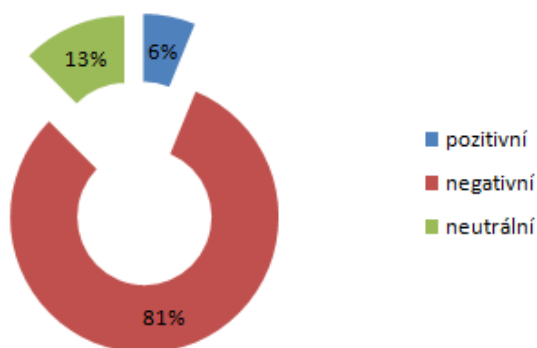
Obrázek (1): Hodnocení *vlastního* v německé, české, španělské a anglické frazeologii

Na druhé straně, jak bychom mohli *a priori* očekávat, frazeologismy týkající se *jiného*, zde nahlíženého globálně, tedy prozatím bez rozlišení stupňů ve vztahu k *já*, mají jasně opačnou tendenci s přibližně dvoutřetinovou (63%) převahou hesel vykazujících negativní hodnocení, srov. s obrázkem (2).

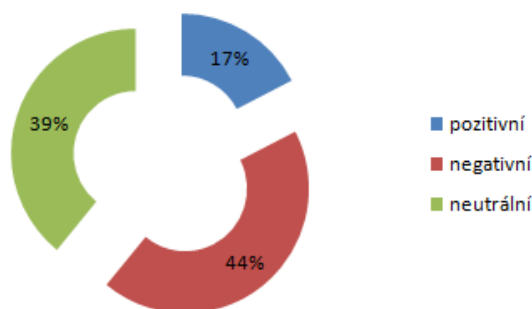

Obrázek (2): Celkové hodnocení *jiného* v německé, české, španělské a anglické frazeologii

Pokud se budeme zabývat těmito daty podrobněji, tedy v závislosti na různých typech vztahu k tomu, co je *vlastní*, můžeme si všimnout, že naše čtyři stupně vzdálenosti mají jasnou tendenci aktivovat negativní obraz toho, co je *jiné*. U těchto dat však můžeme pozorovat jisté odchylky.

Obrázek (3): Hodnocení *jiného* – *soužití* v německé, české, španělské a anglické frazeologii

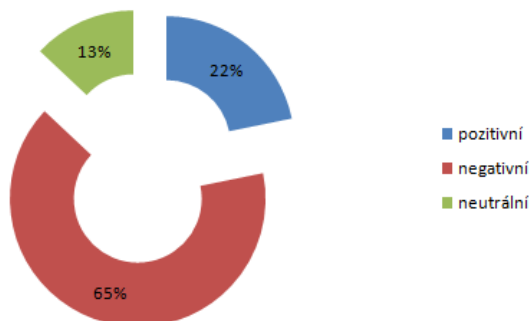
Obrázek (4): Hodnocení *jiného* – *sousedství* v německé, české, španělské a anglické frazeologii

Na základě toho, co uvádíme v oddílu 2, bychom si mohli myslet, že právě kvůli potřebě najít něco, co je *jiné*, na jehož podkladě můžeme utvářet naši národní identitu, by se hodnoty, které by byly spíše negativní, týkaly prvních dvou skupin: *soužití* a *sousedství*.

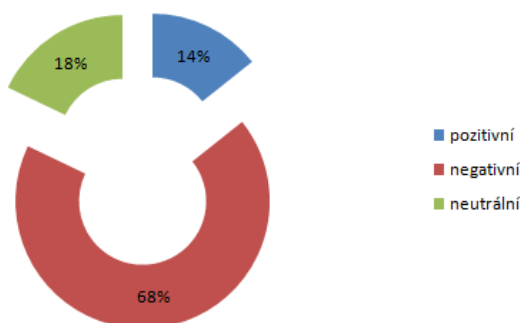
Tento předpoklad se ukazuje jako správný v případě *soužití* (obrázek (3)), kde pouhých 6 % frazeologických jednotek je pozitivních oproti 81 % negativních. U *sousedství* (srov. s obrázkem (4)) jsou ale data podstatně méně přesvědčivá, neboť při 17 % pozitivních hodnocení nalzáme pouze 43 % negativních frazeologických jednotek. Z toho je možné vyvodit, že národy a etnika, se kterými žijeme společně (např. Židé a Romové všeobecně, Arabové/Mauři v případě Španělska,⁴³ Němci a Rakušané pro Čechy nebo právě Češi pro Němce), v nás vzbuzují zřetelný pocit

43 Je do jisté míry překvapivé, že ze zdrojů, z nichž byla čerpána data pro španělštinu, bylo doloženo pouze jediné heslo, které se zmiňuje o Romech, a to *que no se lo salta un gitano* [„že to ani cikán nepřeskočí“; používá se pro vyjádření velikosti nebo mimořádnosti – *pozn. překladatele*], které bylo navíc vyraženo pro svou opacitu. Podrobně, i když z pohledu lexikografie, se problematikou obrazu tohoto etnika ve španělském jazyce zabývá Buzek (2010).

odmítnutí, kdežto u sousedních národů dochází k něčemu jinému – často je hodnotíme neutrálně, nebo dokonce pozitivně, ačkoli je třeba přiznat, že příklady z našeho korpusu všeobecně vypovídají o ctnostech vojenské povahy, jejichž prostřednictvím se uznává válečné umění sousedů.

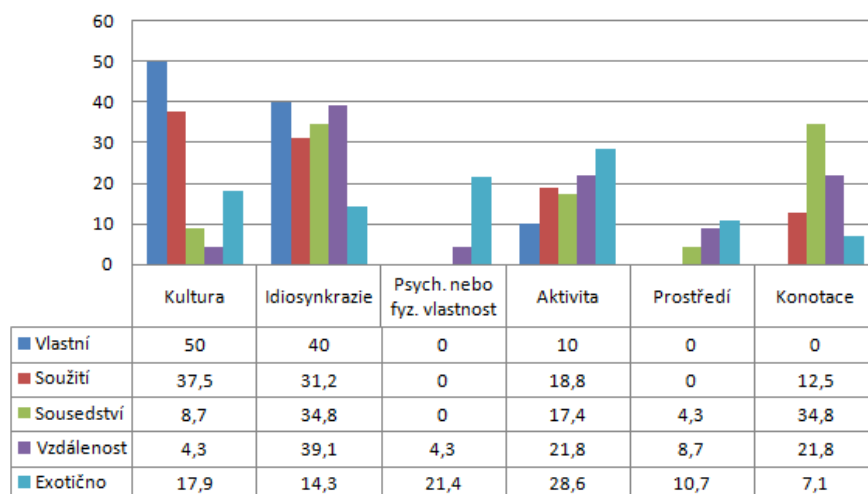
Obrázek (5): Hodnocení *jiného - vzdálenost* v německé, české, španělské a anglické frazeologii

Obrázek (6): Hodnocení *jiného - exotično* v německé, české, španělské a anglické frazeologii

Údajem, který silně budí naši pozornost, je vztah mezi již probíraným *sousedstvím* a dvěma kategoriemi, k jejichž údajům jsme se ještě nevyjádřili: *vzdálenost* a *exotično* (srov. s obrázkem (5) a (6)). U těchto dvou kategorií jsou si výsledky vzájemně relativně podobné, což odráží, alespoň co se týče zkoumaných frazeologických jednotek, vyšší míru odmítání toho, co je vzdálené a exotické, což by *a priori* odporovalo myšlence o utváření národní identity uvedené v oddílu 2.

Na druhou stranu je možné, s ohledem na zde uváděná data, dojít k tomu, že neexistují velké rozdíly v tom, jaké mají studované kultury představy o různých druzích *jiného*. Údaje na obrázcích (4–6) vykazují relativně slabou proměnlivost hodnocení všech národů žijících za hranicemi. To však neznamená, že pro každý ze stupňů vztahu se aktivují stejné druhy konceptuálních asociací, viz obrázek (7).

Obrázek (7): Vztah mezi stupněm vzdálenosti vzhledem k *jinému* a kategorii přiřazené aktivovanému kognitivnímu ohnisku

V případě, že se zmiňujeme o tom, co je *vlastní*, aktivujeme koncepty týkající se přednostně naší kultury (50 %) a idiosynkrazie (40 %). Kromě toho se od *jiného*, s nímž žijeme společně, odlišujeme především těmito stejnými kategoriemi a jen okrajově aktivitou, kterou vykonávají, což je logické, neboť sdílíme stejné prostředí, a jak uvidíme později, psychické a fyzické charakteristiky rezervujeme téměř výhradně pro obyvatele exotických krajů.

Na druhou stranu téměř nenacházíme podstatné rozdíly při charakterizaci těch, které jsme nazvali *sousedy*, a těch, kteří představují kategorii *vzdálenost*; podstatný rozdíl nalézáme ale mezi těmito dvěma kategoriemi a *soužitím* – je zde malý význam kulturního elementu.

V poslední řadě zmiňme to, že ačkoli u kategorie *exotično* objevíme příklady všech druhů kognitivního ohniska, existuje vysoké procento související s *aktivitou* a *psychickou* nebo *fyzickou charakteristikou*, která nebyla zaznamenána u ostatních kategorií, kromě jednoho případu patřícího do *vzdálenosti*. Podle toho, co jsme mohli pozorovat, dáváme do souvislosti *exotické* národy a etnika se dvěma prvky jejich „genetiky“, které mají mimochodem velmi negativní konotaci: jednak jde o barvu pleti – ve výrazech jako *dunkel wie im Negerarsch*⁴⁴ nebo *einen Mohren weiß waschen*, jednak jde o osoby s nižšími mentálními schopnostmi – např. v *¿Somos indios?*⁴⁵, *sacar lo que el negro del sermón* nebo *engañar a alguien como a un chino*.

44 Doslova „tma jako v černošském zadku“. [pozn. překladatele]

45 Doslova „Cožpak jsme indiáni?“ Používá se zejména jako reakce na to, když se někdo pokusí mluvčímu lhát nebo ho podvést. Otázku bychom pro objasnění mohli rozšířit na „Cožpak si myslíš, že mě můžeš podvádět, jako bych byl tak hloupý/naivní jako indiáni?“ Mluvíci zde zřejmě aktivují staré představy o nevinosti a naivitě indiánských kmenů z dob prvních setkání během kolonizace. [pozn. překladatele]

5. Dílčí závěry a další postup

Přestože je tento článek pouze prvotním přiblížením studia toho, jak se *jiné* odráží ve frazeologii čtyř evropských jazyků, a přestože jsme operovali se stále poměrně malým počtem frazeologických jednotek, domníváme se, že podstata tohoto výzkumu a použitá metodologie jsou prokazatelně dostačující, neboť nám umožnili objevit dostatečně jasné vzorce posuzování a kategorizace ve vztahu *já a jiný*. Máme tendenci uznávat nás samotné, to, co je *vlastní*, prostřednictvím aktivace hodnot souvisejících s kulturou a idiosynkrazií. Právě tyto dva elementy jsou našimi nejmocnějšími kognitivními zbraněmi pro odlišení se od těch *druhých*, s nimiž spoluobýváme naše teritorium. Znaky související s tím, co je *vlastní*, hodnotíme téměř výhradně pozitivně, kdežto to, co je *jiné* – ve všech svých podobách –, jednoznačně negativně, s celkovým výskytem pozitivního hodnocení nepřesahujícím 15 % analyzovaných frazeologických jednotek.

Zdá se, že představa, kterou máme o příslušnících exotických národů, má značně odlišnou povahu od té, která převažuje u národů kultury západní, ať už jde o zástupce blízké, nebo vzdálené k *já*, jelikož je primárně nedáváme do souvislosti s jejich kulturou nebo idiosynkrazií, ale s aktivitou, prostředím, v němž žijí, a s jejich psychickými a fyzickými vlastnostmi, což odráží, dle našeho názoru, jasný eurocentrismus ve vidění světa z pohledu německé, české, španělské a anglické kultury.

Po rozšíření korpusu by další kroky tohoto výzkumu mohly vést k prohloubení poznatků získaných v tomto článku a také ke studiu jednotlivých jazyků samostatně, díky čemuž bychom mohli zaznamenat zajímavé charakteristické rysy jak individuální, tak komparativní (např. do jaké míry identifikujeme stejné národy a kultury se stejnými vlastnostmi jako naši evropští sousedé), a ne pouze obecná hodnocení prezentovaná v tomto článku.

Anotace

Autor v článku představuje kognitivně zaměřený výzkum české, španělské a anglické frazeologie, a to konkrétně frazeologických jednotek, které odkazují na to, co je „jiné“ (např. jiný člověk než já, cizinec, atd.). V dílčích závěrech dochází k tomu, že to, co je „vlastní“, bývá hodnoceno pozitivně, zatímco „jiné“ má negativní konotace nebo je považováno za „exotické“.

Klíčová slova

Lingvistika, frazeologie, kognitivní věda, etnolingvistika, angličtina, španělština, čeština, dichotomie cizí vs. vlastní.

Literatura:

- ÁLVAREZ MONTALBÁN, Fernando. Hacerse el sueco. Estereotipos culturales en el popular español. *Boletín de la Asociación para la Enseñanza del Español como Lengua Extranjera*, 38, 2008, s. 25–38.
- BARTMIŃSKI, Jerzy. *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*. 1. vyd. London – Oakville, CT.: Equinox, 2009.
- BUZEK, Ivo. *La imagen del gitano en la lexicografía española*. 1. vyd. Brno: Masarykova Univerzita, 2010.
- CORPAS PASTOR, Gloria. *Manual de fraseología española*. 1. vyd. Madrid: Gredos, 1996.
- DOBROVOLSKIJ, Dmitrij, PIIRAINEN, Elisabeth. *Figurative Language*. 1. vyd. Amsterdam: Elsevier, 2005.
- DOBROVOLSKIJ, Dmitrij, PIIRAINEN, Elisabeth. *Aspectos teóricos da fraseoloxía*. 1. vyd. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 2009 [pův. vyd. v ruštině, Moskva, 2008].
- ESPARZA, Daniel. El sustrato histórico del euroescepticismo checo. *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, 140, 2012, s. 3–28.
- GAZETA. Uruguay pide a la RAE borrar expresión „trabajar como un negro“ [online, citováno 23. 1. 2012].
- IBARRETXE-ANTUÑANO, Iraide, VALENZUELA, Javier. *Lingüística Cognitiva*. 1. vyd. Barcelona: Anthropos, 2012.
- KÖVECSES, Zoltán. *Metaphor: A Practical Introduction*. 1. vyd. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- KÖVECSES, Zoltán. *Metaphor and Culture: Universality and Variation*. 1. vyd. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- LANGLOTZ, Andreas. *Idiomatic Creativity. A cognitive-linguistic model of idiom-representation and idiom-variation in English*. 1. vyd. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 2006.
- LUQUE NADAL, Lucía. *Principios de culturología y fraseología españolas. Creatividad y variación en las unidades fraseológicas*. 1. vyd. Frankfurt am Main – Berlín – Berna – Bruselas – Nueva York – Oxford – Viena: Peter Lang, 2012.
- PAJDZIŃSKA, Anna. Kategorie strukturující jazykový obraz světa: antropocentrismus a opozice „vlastní“–„cizí“. In: SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie (ed.). *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: Univerzita Karlova, 2007, s. 27–44.
- RIGGINS, Stephen Harold. The Rhetoric of Othering. In: RIGGINS, Stephen Harold (ed.). *The Language and Politics of Exclusion: Others in Discourse*. London: Sage, 1997, s. 1–30.
- TIMOFEEVA, Larissa. *El significado fraseológico. En torno a un modelo explicativo y aplicado*. 1. vyd. Madrid: Liceus, 2012.
- TRIANDAFYLIDOU, Anna. National identity and the „other“. *Ethnic and Racial Studies*, vol. 21, n. 4, 1998, s. 593–612.
- VAŇKOVÁ, Irena. Úvodem: na cestě ke kognitivní (etno)lingvistice. *Slovo a slovesnost*, 4, 2010, s. 245–249.
- ZINKEN, Jörg. Metaphors, stereotypes and the linguistic picture of the world: Impulses from the Ethnolinguistic School of Lublin. *metaphorik.de*, 7, 2004, s. 115–136.
- Slovníky:**
- Cambridge International Dictionary of Idioms*. 5. dotisk. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- ČERMÁK, František et al. *Slovník české frazeologie a idiomatiky*. 2. *Výrazy neslovesné*. 2. opravené a rozšířené vyd. Praha: Leda, 2009.
- ČERMÁK, František et al. *Slovník české frazeologie a idiomatiky*. 3. *Výrazy slovesné*. 2. opravené a rozšířené

- vyd. Praha: Leda, 2009.
- DROSDOWSKI, Günther, SCHOLZE-STUBENRECHT, Werner (eds.). Duden. Band 11. *Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten: Wörterbuch der deutschen Idiomatik*. 1. vyd. Mannheim: Dudenverlag, 1998.
- Oxford Collocations Dictionary for Students of English*. 1. vyd. [CD-ROM]. Oxford University Press, 2009.
- REAL ACADEMIA ESPAÑOLA. *Diccionario de la lengua española (DRAE)*. 22ª edición [online]. Dostupné z: <<http://www.rae.es>>.
- SECO, Manuel et al. *Diccionario fraseológico documentado del español actual: locuciones y modismos españoles (DFDEA)*. 1ª ed. Madrid: Santillana, 2006.
- SIEFRING, Judith (ed.). *Oxford Dictionary of Idioms*. 2. vyd. New York: Oxford University Press, 2004.
- Wörterbuch Duden online* [online]. Dostupné z: <<http://www.duden.de/woerterbuch>>.

Přílohy⁴⁶

frazeologická jednotka	hodnocení	vzdálenost	prvek	kogn. ohnisko	kategorie
americký způsob života	neg.	vzdálený	americký	konzumismus	aktivita
zmizet po anglicku	neut.	vzdálený	anglický	diskrétnost	idio-synkrazie
skotská šetrnost	neg.	vzdálený	skotský	lakomství	idio-synkrazie
francouzská nemoc	neut.	sousedství	francouzský	sexualita	konotace
německá myš	neg.	soužití	německý	odpudivost	konotace
(jednou) za uherský měsíc/rok	neg.	soužití	maďarský	neplnění slibů	aktivita
říct to (někomu) česky	poz.	vlastní	český	srozumitelnost	kultura
říct to někomu po česku	neg.	vlastní	český	násilně	idio-synkrazie
být pro někoho španělskou vesnicí	neg.	vzdálený	španělský	nesrozumitelné/cizí	prostředí

46 Pro naznačení způsobu zpracování výsledků zahrnujeme pouze tu část přílohy, která se týká češtiny. [pozn. překladatele]

<i>tvrdé české palice</i>	<i>neut.</i>	<i>vlastní</i>	<i>český</i>	<i>zatvrzelost</i>	<i>idio-synkrazie</i>
<i>hospodařit turecky / po turecku</i>	<i>neg.</i>	<i>vzdálený</i>	<i>turecký</i>	<i>chaotičnost</i>	<i>idio-synkrazie</i>
<i>čínská zed'</i>	<i>neg.</i>	<i>exotično</i>	<i>čínský</i>	<i>izolovanost</i>	<i>kultura</i>
<i>cikánská krev</i>	<i>neut.</i>	<i>soužití</i>	<i>romský</i>	<i>horkokrevnost</i>	<i>idio-synkrazie</i>
<i>cikánský lágr</i>	<i>neg.</i>	<i>soužití</i>	<i>romský</i>	<i>chaos/hluk/špína</i>	<i>idio-synkrazie</i>
<i>anglický trávník</i>	<i>poz.</i>	<i>vzdálený</i>	<i>anglický</i>	<i>pečlivost</i>	<i>idio-synkrazie</i>
<i>kanadský žert/ žertík</i>	<i>neg.</i>	<i>vzdálený</i>	<i>kanadský</i>	<i>zlomyslnost</i>	<i>idio-synkrazie</i>
<i>zachovat (anglický/ stoický/ledový) klid</i>	<i>poz.</i>	<i>vzdálený</i>	<i>anglický</i>	<i>chladnokrevnost</i>	<i>idio-synkrazie</i>

Tabulka (1): Analýza národností a etnik v české frazeologii

HORIZONTY VÝZNAMU V ANDSKÉ KULTUŘE¹ MÝTUS A HRANICE RACIONÁLNÍHO DISKURZU

Autor: Zenón de Paz²

Existovat znamená jednat a každé jednání předpokládá kontext, v rámci něhož vybíráme, co nám je žádoucí anebo nežádoucí. Tento kontext je dán souborem názorů a předpokladů jak *ontologických* (čili týkajících se toho, co je a co *není*, nebo které subjekty existují a které ne), tak *valorativních*, tedy vypovídajících o tom, co je dobré nebo špatné, správné nebo nesprávné. Tyto předpoklady utváří náš svět a mění se s kulturou a časem. V tomto článku se na jejich základě pokusíme o úvodní rekonstrukci ontologických a valorativních horizontů významu, které utváří andský svět; budeme se věnovat mytickým příběhům, jejichž nasycenost symboly nás dokáže dostat na hranice diskurzu.

Diskurz, totiž umění argumentace založené na zřetězování pojmů, u nichž předpokládáme, že mají význam prostý dvojznačností, je schopnost, kterou filozofie ustavila jako nadřazenou, což určilo vývoj západní civilizace. Na historii filozofie by mohlo být pohlíženo jako na opakované pokusy o uchopení diskurzu ve své celistvosti, konceptuálně a argumentačně; také jde však paradoxně stále o vnímání hranic tohoto umění argumentace a tím pádem i existence či skrytí prostředí za hranicemi diskurzu, jehož existence se projevuje intuitivně a o němž může jazyk vypovídat pouze metaforicky.³

Na úvod bychom chtěli upozornit na nepotlačitelnou přítomnost mytického rozměru (u každé kultury na prereflektivní úrovni), který ustavuje a vytváří *významy*. Poté nastíníme topologii a teleologii, kterou andské mýty obsahují. Na závěr se pokusíme odpovědět na otázku, proč věříme, že tato práce může přispět ke

-
- 1 V originálu Horizontes de sentido en la cultura andina. El mito y los límites del discurso racional. *COMUNIDAD*, n. 5. Piura: Centro de Investigación y Promoción Cultural RAICES, 2002. Dostupné z: <<http://www.cosmovisionandina.org/archivos/yachaywasi/HorizontesDeSentido.pdf>>. Tento článek spadá do oblasti filozofie, přesto nepovažujeme od věci zařadit jej do této čítanky, neboť jeho autor, jeden z nejvýznamnějších peruánských filozofů současnosti, se také okrajově zmiňuje o jazyce a některé jeho postoje, ačkoli se v tomto článku o kognitivní lingvistice jako takové nehovoří, dle našeho mínění velmi dobře vystihují problematiku, kterou se kognitivní lingvistika zabývá a na kterou se snaží poukázat. Článek může být do jisté míry chápán jako jakási filozoficko-teoretická nadstavba. [pozn. překladatele]
 - 2 Magistr filozofie. Působí na Fakultě filozofie a humanitních studií na Universidad Nacional Mayor de San Marcos (Peru).
 - 3 Zde můžeme spatřovat paralelu s tzv. *konceptuální metaforou*. [pozn. překladatele]

konstrukci alternativního civilizačního horizontu, jenž by zahrnoval základní prvky naší rozmanité tradice.

Mytično, které se nachází před diskurzem, uvnitř diskurzu a mimo něj, se dostává do jakéhosi neuchopitelného *slepého bodu*, v němž se sbíhá perspektiva světa a života, respektive způsob pohledu na ně. Jako takové se jeví jako zdroj významu a sama přítomnost věcí nastavuje úroveň vztahů, které je vytváří. Proto typ diskurzu, který odkazuje na mýty, není konceptuální, ale metaforický. Metafory jsou ze své povahy nevýčerpatelem zdrojem obrazů a významů.

Považuji za nutné zdůraznit, že toto téma přesahuje debaty o charakteristických znacích tzv. *andské racionality*. Pojem *racionalita*, který ze své povahy vyžaduje ukotvení abstraktního myšlení, si totiž uchovává výpočetní a pragmatický rozměr, jenž nepotvrzuje svou pravdivost sám o sobě, neboť potřeba kontextualizace rozumu odkazuje na problematiku *horizontů významu* nebo původních předpokladů, které člení, určují a ohraničují oblast racionality jednání.

Proto rozhodujeme, zda určité jednání je, či není racionální, zda je více, či méně racionální než jiné ne samo o sobě, ale v závislosti na cílech, které sleduje. Pokud se například chceme dostat z Limy do Huancaya, je racionálnější cestovat přes Matucanu a La Oroyu než přes Pisco a Ayacucho, pokud ovšem nemáme další související důvody⁴.

Mýtus a horizont významu

Souhlasím s názorem J. C. Mariáteguiho⁵, že člověk je „tvor metafyzický“ nebo „mytický“⁶, jelikož potřebuje mít nějaký „horizont významu“ čili soubor valorativních (hodnotových) a ontologických předpokladů, který by na základě počátečního poznání předcházejícího rozlišování mezi tím, co je intelektuální, emotivní a *prakticky-smyslové*, dával smysl světu a životu a umožňoval člověku vypovídat o svém jednání nebo o tom, co se mu přihodilo. Z mého pohledu tedy *horizont významu* formuje *topologii* (neboli prostorově časovou dispozici), v níž všechno, co se děje, zaujímá své *místo* a promítá *teleologický řád*, který udržuje cíle a účely existence. Symbolismus obsažený v mýtu vypovídá o transcendentní⁷ přítomnosti reálna a utváří *text*, který lze číst mnoha způsoby a který spoluutváří úvodní rámec dávající smysl lidské zkušenosti. Na rozdíl od výlučně konceptuálního postupu postsokratovského *logu*, kterému jde paradoxně o zprůhlednění a zároveň o pochopení

4 Jde o peruánské místopisné názvy. [pozn. překladatele]

5 José Carlos Mariátegui (1894–1930), významný peruánský spisovatel, novinář a filozof. [pozn. překladatele]

6 Autor zde odkazuje na první články v Mariátegui (1995), obzvláště „El hombre y el mito“ a „La lucha final“ a také na svou esej „La categoría nato en Mariátegui“ (De Paz 1991). [pozn. překladatele]

7 Transcendentní zde má výhradně význam toho, co nás přesahuje, zahrnuje a překračuje.

podstaty věcí,⁸ mytické příběhy promítají *hloubku* nebo „hustotu“ významu, jež je uvádí do pohybu a stávají se diskurzivně neuchopitelnými.

Záměr filozofie upevnit poznání v jednoznačném konceptuálním řádu, který by byl vybaven nadkulturními a nadčasovými hodnotami, což je vlastně základem západní filozofické tradice, znamená, že nad všemi perspektivami, kterými konkrétní kultury disponují a jež by bylo nutné přiřadit na úroveň *názoru* či *doxie*, by existoval konceptuální diskurz, výhradní (a vyhrazující) deponitář pravdy a rozumu. Konceptualizace je ale přístup odvozený – původní je životní zkušenost na světě, která díky své tělesné povaze⁹ odkazuje prostřednictvím symbolismu s mytickými kořeny¹⁰ na společnou transcendentní realitu.

Mluvit dnes o mýtu, zejména z pohledu filozofie, zajisté znamená uvádět ho do protikladu k racionálnímu myšlení, jehož zavedení na základě vědeckých a technologických počínů zasáhlo všechny úrovně života a jehož jednostranné uplatňování ve smyslu „rozum jako nástroj“ je důvodem pro vážné obavy přesahující akademické prostředí.

Moderní kultura založená na kapitalismu zjednodušila vědu na rozumové rámce chápané jako výpočetní kapacitu (Thomas Hobbes). Můžeme však *počítat* pouze v závislosti na našich záměrech a cílech, které (stejně jako předpokládané subjekty a vztahy) předcházejí veškerému počítání.¹¹ Rozum je proto výhradně „instrumentální“. Zakládá se na něm moderní věda – nemá tedy nic společného s tím, co máme dělat s našimi životy individuálně nebo kolektivně.

V tomto pojetí i současná vědecko-technická kultura vzdorující mýtu v konečném důsledku odkazuje na horizont stojící mimo diskurz. Víme, *jak* vyvolat jaderné štěpení, *jak klonovat člověka* – až tam věda dosáhla; pokud jde však o to, k čemu nám to je nebo *proč* to děláme, o tom se věda nevyjadřuje – zde je nutný jiný

8 Neexistuje možnost pojmut či uchopit to, co je průhledné, bez toho, aby existovalo neprůhledné pozadí, které onu věc zviditelní. „Průhlednost“ skla v okně se vztahuje k neprůhlednému, které se nachází za sklem a je pozorovaným objektem. Kdyby za průhledným bylo průhledné, bylo by to stejné jako uvažovat prázdnotu za průhledným jakožto záměrně sledovaný objekt, což by znamenalo její negaci.

9 Zde se autor shoduje s jedním z předpokladů kognitivní vědy (srov. s *embodiment*). [pozn. překladatele]

10 Mytické zde znamená „nepodmíněné“; symbolismus, který člení význam z pohledu horizontu nebo „třídy všech tříd“, „celku všech celků“, které... jsou snad obsaženy samy v sobě? Tento horizont se vymyká „jasnému a vyhraněnému“ pohledu teorie nebo diskurzivnímu pojetí, které je na této úrovni zahrnuto do svého metaforického zdroje.

11 Například pokud otázka zní: „Jaký je smysl (tedy cíl) mého života?“, většina lidí kapitalistického světa by vědomky či nevědomky odpověděla: „Hromadit moc (nad osobami a věcmi).“ Takový cíl se však neodvíjí od žádného racionálního výpočtu: není dán rozumem, ale vůlí. Až poté, co vůle (vlastní, cizí nebo zcizená) zvolí svůj cíl, nastupuje rozum (jakási „schopnost výpočtu“), aby doporučila nejvhodnější prostředky k dosažení tohoto cíle.

druh vědění, jenž hovoří o morálních a ontologických předpokladech, které „drží pohromadě“ tento nebo nějaký jiný životní řád.

Na striktně kvantifikovatelné úrovni, jíž se zabývá věda a technika, přesto nedošlo k „odčarování světa“, o němž hovořil Max Weber jako o údělu moderního lidstva, jehož cílem je totální *racionalizace* života. Nikdo, kdo má alespoň minimum informací a úsudek, nemůže v tomto bodě souhlasit s pozitivistickým krédem (jež je samo o sobě mýtem) úplného „povědečtění“ a racionalizace přirozeného světa. Magie a mýty panují svými novými obsahy v horizontech významů, které vytváří rámce současného života (k tématu se vyjadřuje Kolakowski 1990). V tuto chvíli už není tak podstatné, zda mohou mytické motivace přežít ve vědecko-technickém světě, nýbrž zda je možné jim porozumět striktně v rámci diskurzu analytického racionálního nebo *hypoteticko-deduktivního*.

Scientistická kritika mýtu pojmala svět jako objekt spočítatelný a manipulovatelný výhradně za pomoci matematických znalostí. Vědy – včetně matematiky – se však nikdy nedokázaly zbavit neprůzračnosti nezměřitelného.¹² Je paradoxem, že není obtížné všimnout si blízké podobnosti mezi tímto přístupem a evangelizačním úsilím křesťanů, jež odstraňovalo „modlářství“ volající po zrušení mýtů a označovalo je za ďábelské nebo nepravdivé.

Je na místě uvést, že řecké náboženství (stejně jako andské) nemělo nikdy za cíl být výhradně jedinou správnou doktrínou. Neexistovala zde *svatá kniha*, jejíž obsah museli kněží vykládat odpovídajícím způsobem a pečlivě ho strážet před nevěrníky a kacíři. Možná proto během řeckého *osvícenství* – na rozdíl od toho moderního – nedošlo ke strukturálnímu konfliktu mezi náboženskou tradicí a filozofickým diskurzem (viz Gadamer 1997). Vztah mezi mýtem a logem nemusí být nutně konfliktní, jak naznačovala v moderní době romantická tradice, která tvrdí, že mýtus je nositelem pravdy samotné, striktně racionálně nedosažitelné. V tomto směru pak Nietzsche spatřuje v mýtu zásadní podstatu celé kultury. Když si v 19. století někteří filozofové uvědomili nemožnost vyhovět požadavku úplnosti a svébytnosti moderní představy *rozumu*,¹³ ohlásili tím konec západní metafyziky a „devalvovali“ tvrzení o rozumu. Na scénu vstoupila myšlenka *rationality*. Jak už jsem naznačil, pokud mluvíme o *racionalitě*, myslíme tím, že jednání je „racionální“, když subjekt hledá vhodné prostředky k dosažení daných cílů a účelů. Pokud se však tyto účely nacházejí mimo jakýkoli racionální kalkul, začne se to, co je neprůhledné, neměřitelné a iracionální, tedy odpovídající popisu *mýtu* v racionalistickém diskurzu,

12 Jako např. důsledek teoremu matematické axiomatizace Kurta Godela při stanovení paradoxní neúplnosti.

13 Kant podrobil *rozum* podrobné kritice, v níž vyžadoval sjednocení zkušenosti. *Rozum* by tak musel mít absolutní moc nad sebou samým (za předpokladu, že jeho principy vycházejí z něho samého) a nesměl by připustit žádná omezení vnucená tím, co by mohlo být v událostech nahodilé a náhodné. V tomto pojetí by se rozum stal hegelovským *systemem* vylučujícím náhodu a arbitrárnost.

ubírat cestami, které jsou rozumu cizí, a podkopávat epistemickou a pragmatickou legitimitu.

Z výše uvedeného tedy vyplývá, že mezi *mýtem* a *rozumem* není vztah ukončitelné lineární návaznosti, ale jakási nejistá rovnováha nebo ještě nejistější hra vstřebávání, ve které se, když se rozum pokusí rozředit mýtus, zbavit svět iluzí a přijmout podmínku, že mýtus je zdrojem významu, paradoxně promítá nerozum, jenž rozum obklopuje, utiskuje a vyhostuje ho ze své velící pozice.

S tím vědomím poukázali filozofové jako Nietzsche a Heidegger na to, že používání rozumu předpokládá původní, předrozumové pojetí *jsoucna* jakožto brány do světa významu, které z pohledu pohyblivého symbolického horizontu umožňuje se ptát na určité otázky, zabraňuje pokládat jiné, a utváří tak „svět“, v němž lze (či nelze) pojímat *něco* jako racionální.¹⁴ V takovém významu odkazuje *rozum* na mytické pozadí, z něž pramení možnost jakékoli zkušenosti. Tato perspektiva nám umožňuje také uznat legitimitu jiných způsobů poznání, než nabízí moderní věda, které se výrazně rozvinuly v kulturních rámcích, například v takových, jaké mají původ v mé zemi, a které musejí odolávat tolerovanému, ne-li oficiálně podporovanému zotročování z řad akademiků sledujících zrovna aktuální módu nebo přivyknutých na prvky pocházející z venku.

Je třeba věnovat pozornost andským mytickým vyprávěním a všimnout si jejich schopnosti objasnit život za použití alternativních významových horizontů. Jak již diagnostikovali někteří z našich nejvýznačnějších myslitelů, například Víctor Andrés Belaunde, José Carlos Mariátegui, Gamaliel Churata nebo José María Argueda, jedním z největších úkolů pro zdejší akademickou filozofii je tematizace a přepracování těchto elementů tak, aby se překonal onen *anatopismus*¹⁵.

Andský horizont

Pojem *andský* je mnohoznačný. Původně měl zeměpisný význam, který je třeba mít na paměti, neboť Andy představují řadu poměrně neobvyklých ekologických pásem. Javier Pulgar Vidal (1994, s. 7 a dále) navrhl jejich rozdělení na osm přírodních oblastí, které pak považoval za nutné rozšířit až na 96 odlišných ekologických zón. Důsledkem těchto zvláštních geografických podmínek bylo osvojení si životní strategie, již John Murra označuje jako „vertikální kontrolu co nejvyššího počtu eko-

14 Příkladem je Heideggerova teze na téma *Lichtung* nebo epochální základy. V každé z nich se *byť* projevuje zvláštním způsobem a otevírá cestu jinému, od ostatních odlišnému „světu“ neboli horizontu významu. Tato práce zdůrazňuje časovost a uchovává si podobnost s Wittgensteinovou „jazykovou hrou“; mimo jiné také řeší problematiku univerzálního kulturního paradigmatu.

15 Termín označuje promluvu vytrženou z kontextu. Ekvivalentem je „mluvit odnikud“, z žádného místa.

logických pásem“, s tendencí udržovat a rozvíjet co nejširší rozmanitost životních forem.

Klimatická a topografická jedinečnost And musela své první obyvatele obdařit určitou zvláštní vnímavostí a zvláštní kategorizací myšlení. Zdá se, že zažitě pojmy týkající se uspořádání a funkčního rozptylu, jako např. polární vztahy mezi jednotkami, cyklický charakter světa atd., mají něco společného s hlubokými kontrasty andské přírody, s vertikální osou, jež určuje horizonty ve smyslu *nahoře–dole*, a s komplementaritou.¹⁶ V tomto jedinečném prostoru vznikly různé kultury, a tak i různé způsoby představování si, vnímání, cítění a prožívání světa, které vytvořily tradici (pohyblivou a různorodou), jejíž kontinuita legitimizuje používání termínu *andský* v oblasti kultury.

Kulturní tradice představuje živý, organický proces, jehož prostřednictvím se z generace na generaci přenáší chápání života a světa, vzorce chování, které se neustále obnovují na základě rámce tvořeného jakýmsi středem perspektiv. Kontinuita v něm nastavuje určitý systém základních názorů a vnímání (které odkazují na mytické pozadí), jenž umožňuje zpracování vnějších vlivů ve smyslu *asimilace*, tedy selektivního začleňování, v souladu se základním rámcem (viz Mariátegui 1990). V andském světě přetrvává kulturní tradice s pozoruhodnou schopností asimilovat vnější prvky.

Nyní se pokusím vysvětlit *rámcové linie* tohoto vnímání neboli *logiku* či pragmatickou „ekonomii“ (prereflexivní), ontologické a valorativní předpoklady, které jakožto *zakládající mýty* utvářejí nejzákladnější zkušenost nebo typický obsah povědomí. Tento rámec vytváří jakýsi druh paradoxní třídy všech tříd, která (stejně jako v aporii Bertranda Russella) vychází z rozměru přesahujícího hranice množinové identitové logiky.^{17,18}

V úmyslnosti, na níž je založen *svět* andského člověka, se projevuje vysoce „rituální“ holistický rozměr. Prvotní zkušenost v andském světě není ani pragmatická (ve smyslu instrumentálním), ani poznávací (ve smyslu reprezentacním),¹⁹ nýbrž oslavná, symbolická.²⁰ V ní člověk „neuchopuje“ realitu, aby s ní mohl nakládat –

16 V oblasti lexikální sémantiky, ale i kognitivní lingvistiky je tato problematika velmi oblíbeným předmětem zájmu (polarita, vyjadřování dimenzí, vzdáleností atd.). [pozn. překladatele]

17 V originále se množinově identitová logika vyskytuje jako *lógica conjuntista identitaria*. Tuto terminologii používal řecko-francouzský filozof Cornelius Castoriadis. Zjednodušeně řečeno jde o formální logiku. [pozn. překladatele]

18 Zahrnuje „třída všech tříd“ neboli množina zahrnující všechny množiny i sebe samu? Identitová logika, která znemožňuje tento rozpor, se zde zřejmě dostává ke svým limitům.

19 Andský člověk neustále něco interpretuje: let ptáka, zvuk hmyzu, množství světla v noci, pohyb plamene – vše o něčem vypovídá.

20 Stejně jako instrumentální pragmatický rozměr (zacházení s věcmi beze smyslu nebo bez významu jich samotných, ale v závislosti na našich zájmech), také rozměr poznávací reprezentacní (mentální reprodukce předmětu takového, jaký je) vyžaduje vnější náhodný vztah mezi subjektem a objektem, které jsou tím, čím jsou, nezávisle na vztazích, jež mezi nimi mohou existovat.

realita je *přetvářena*, koncentrovaně zpřítomňována v každém rituálním aktu (viz Estermann 1998)²¹.

Pro *logiku*, v níž je instrumentalita základem záměrného jednání, se toto tvrzení zdá neobvyklé, je však třeba připomenout, že Heidegger navrhuje, že dokonce i subjekt je dán *bytím* nebo nepodmíněnou realitou, která se děje.²² Kromě toho se zdá, že v tomto případě jde o zkušenost bytí, kterou se pokusili popsat první řeční filozofové ještě předtím, než konceptuální identitová logika zavedla spolu s diastází *subjekt–objekt* dichotomie, které vytvořily západní metafyzickou tradici.

Máme před sebou tedy kulturu, v níž schází požadavek toho, aby se zkušenost opírala o *rozum*, který potvrzuje konceptuální uchopení svého objektu. Tento požadavek pocházející od Platona zahrnuje dichotomii *subjekt–objekt* a potřebu *odstupu*, který umožňuje teoretický přístup s tendencí *znázornit* objekt vizuálně, beze změn. V andském světě nemá vizualita stejné paradigma jako v rámci řeckém. Podobnou důležitost zde mají vjemy auditivní, úzce spojené s *potěšením*.²³ Andský člověk *poslouchá, cítí* realitu, která se projevuje v jeho prostředí a do níž je zahrnut.

V rituálních obřadech je umožněno posílení skutečnosti, protože je vnímán její vztahový charakter. Bytosti nejsou autonomní: jsou utvářeny uvnitř relačního systému jakožto průsečky vztahů. Člověk samotný je původně vnímán ne jako soběstačný jedinec, nýbrž jako součást sítě mnohočetných vztahů. Pro tuto mentalitu je obtížné chápat soběstačnost jedinců. Vztahový charakter celku je zřejmě klíčovým prvkem andského vnímání.

Každý tvor nebo událost vytváří složité vztahy s dalšími tvory nebo událostmi s jakousi univerzální empatií. Žádného tvora nelze vnímat mimo tuto síť vztahů, není proto místo pro uvažování absolutní, soběstačné, entity, a to ani v případě božstev. Proto se vše posvátné připisuje určitým jevům, místům, časům, a dává tak dohromady topografii, jejíž centrum je tvořeno nejčistším a nejlepším místem, zatímco rozptýlená a neurčitá periferie je považována za tmavý prostor ohrožující svou nečistotou. Jde však o vztahy pohyblivé, například bludná duše, jež obývá periferii, se může přeměnit na blahodárnou sílu, pokud ji obřady a oběti dovedou k nějakému druhu komunitní soudržnosti.

Čím jsou však subjekty mimo relační síť – pohyblivou a různorodou jako okamžiky tance, který je tak pevně spojen s rituály – která tyto vztahy znázorňuje?

- 21 Estermann se zde snaží, i přes správné určení typických rysů této filozofie (ačkoli dle mého názoru vynechává její srovnání s ostatními typy vědění), podložit filozofický charakter andského vědění málo přesvědčivým rozšířením sémantického pole pojmu filozofie. Přesto však, ať už kvůli širokému záběru a důkladnému prostudování pramenů, z nichž čerpá, nebo kvůli preciznosti diskurzu a důslednosti v utváření závěrů, považuji tuto práci za nejdůležitější počín v oblasti andské kosmovize z pohledu filozofie.
- 22 Jako v případě moderního jedince, jehož realita neumožňuje extrapolaci s jinými epochami nebo kulturními prostředími, v nichž má subjekt narace jinou povahu, převážně společenskou.
- 23 Onomatopoický rozměr (reprodukce zvuků přírody, zejména v pojmenováních a dikci) má obzvláště důležité postavení v andských jazycích.

Vedoucí postavení univerzální empatie, která drží bytosti při sobě a která není redukovatelná na logickou implikaci ani na časoprostorovou kontinuitu působící kauzality, nám umožňuje vyslovit domněnku, že máme co do činění se zvláštním typem vztahovosti, která nabývá ve smyslu vzájemnosti a ontologické spojitosti různých forem, jež mají rituální, symbolickou a velmi kognitivní povahu. Jeden ze způsobů projevu univerzálního vztahu, jež rituál představuje, by byl určitý druh *sladění*, empatie mezi dvěma ne nutně souvisejícími *oblastmi*, jako se to například projevuje u andského lékařství a klimatologie.²⁴

Tento vztah, založený výhradně na zkušenosti a poznávání, svědčí o určitém druhu *interakce, porozumění* a „seřízení“ mezi věcmi (tvory a událostmi). V tomto smyslu je poznání podmínkou, která zaujímá větší prostor, než je ten lidský.²⁵ Svět sám je tvořen sítí vztahů a má vědomostní povahu, *zná* a projevuje své znalosti ve výchově, rituálech a oslavování.

V takovém vnímání není žádný tvor viděn jako celek sám o sobě, nýbrž na základě své *komplementárnosti* s všelijakými dalšími rovinami reality. Ze stejného důvodu neupřednostňuje andská kosmovize protiklady pólů, ale jejich harmonické spojení. Protiklad, velmi vzdálen pojetí jako negativní hodnoty něčeho, je existenční podmínkou bytostí. Jedná se o vysoce inkluzivní vztah. Opačné bytosti se navzájem zahrnují a jsou zahrnuty vyšší vztahovou celistvostí ztělesněné a zhuštěné v rituálních obřadech.

V praxi andského člověka, jež je obřadné a rituální povahy, stojí *posvátné* (tedy to, co je vysoce senzibilní a vlastní vztahové síti tvořící svět) v opozici k tomu, co je *instrumentální* (fenomenální povahy), jako svět *energií* (sil) a svět *substancí* (věcí), a nastoluje vztah dvojpolovosti, čistého a nečistého, antagonických energií symbolizovaných různými předměty nebo situacemi. Nejvýznamnější antagonismy mívají sexuální nebo zemskou podobu (klíma, roční období atd.) a jejich vztahy se zdají být řízeny *principem respektu*, při němž každá z polovin drží tu druhou, k níž přiléhá a již doplňuje. Jejich oddělenost udržuje řád a jejich spojitost umožňuje plodnost. Opačné vlastnosti polovin dávají dohromady organické pevné spojení kosmu, řád věcí a řád pro člověka.²⁶

24 Projevy můžeme nalézt například při určování diagnózy lidského pacienta pomocí vyšetření orgánů morčete, u něž se věří, že je nemocí ovlivněno, nebo při interpretaci uspořádání kamence poté, co byl za určitých rituálních podmínek spálen, což předpokládá, že všechny tyto podmínky jsou navzájem v souladu. To stejné se předpokládá, když před sklizením třtiny nebo před řezáním určitých druhů dřeva rolník pozoruje, v jaké fázi se nachází měsíc, a ví, co dělat, aby zajistil dřevu do budoucna trvanlivost a odolnost proti škůdcům.

25 Zdá se to být zřejmé například při pozorování výšky, v níž si někteří ptáci žijící v rákosí na březích jezera Titicaca staví hnízda. Místní tak předpovídají, zda zavládnou v příštím období vydatné deště, nebo sucho. To předpokládá, že nejen rolník si všimá znaků, které zanechává pták, ale také že pták interpretuje znaky ve svém okolí atd.

26 Spojení se vnímá ve smyslu dvojné kategorie. Vše, co existuje, je součástí páru. Samotný jedinec je osoba ztracená, tulák. Proto spojení jedinců stejné povahy může mít za výsledek pouze potrat

Andský člověk chápe kosmos jako něco živého.²⁷ V tomto pojetí není místo pro dualismus *duch–látka* nebo pro kontrapozici světa a transcendentního boha. Svaté není absolutní, zahrnuje vztahový vesmír. Není transcendentní, jde o všudypřítomnou sílu uspořádávající vesmír, nebo přesněji, je tímto pořádkem a jeho průběhem. Proto je myšlenka Boha jako stvořitele *ex nihilo* tomuto mentálnímu vesmíru naprosto cizí. Není neměnitelný – cítí, trpí a oslavuje, ovlivňuje ho, co se děje, není ani autonomní – je součástí kosmu a účastní se vztahů vzájemnosti a komplementarity.

Vzhledem k převládajícímu vertikálnímu uspořádání andského vnímání je svět rozdělen na *Hanan Pacha* neboli „horní svět“, *Kay Pacha* neboli „bezprostřední svět“ a *Urin Pacha* nebo *Uku Pacha*, „spodní svět“.²⁸ Mezi těmito třemi úrovněmi však neexistuje hierarchické uspořádání, a to ani ve smyslu transcendentálním, tak jako je tomu u křesťanství. Rozčlenění na tři úrovně utváří svět, mikrokosmos a makrokosmos se zde nacházejí v těsné blízkosti. V tomto dělení hraje *Kay Pacha* roli komunikačního mostu, přechodného stádia, prostředníka a hlídače rovnováhy, k čemuž člověk přispívá výchovou a chováním, rituály a obřady.

Svaté je přítomno v celém kosmu jako *životní most* – Korikanchova *chakana*²⁹ zobrazená Joanem de Santa Cruz Pachacutim –, jako univerzální racionalita, udržovatel pořádku, nikoli však jako bytost, nýbrž jako přítomnost s koncentrovaným pořádkem zřejmým z rituálu. Svaté se projevuje rituální vztahovostí konverzující s kosmem. Společenství božstev není světu cizí, je jeho součástí jako jeho posvátný rozměr a je intenzivnější v „přechodných zónách“, na mostech nebo *chakanách*, jež spojují kosmos a udržují jeho rozmístění, a proto vyžadují rituální péči ze strany člověka.³⁰

nebo monstrum. V samých počátcích mýty nehovoří o jednotě, nýbrž o dualitě, na níž řád stojí.

27 Vztahové nazírání na vesmír má spojitost s organickým pojetím světa, podle něhož neexistuje v tomto světě nic nehybného. V andském chápání i kámen, který je v mechanickém pojetí paradigmaticky považován za nehybný, je chápán jako živý; vytváří subjekt, podílí se na událostech a vlivech, je součástí konverzace. Protiklad mezi živým a neživým, strnulým a pohyblivým není pro andský svět podstatný. Vše je živoucí a propojené.

28 Nesčetná vyprávění z oblasti And zmiňují spodní svět obývaný zvláštními tvory, do něž je možné se dostat za určitých podmínek skrz jeskyně, jezírka nebo výdutě. Stejně tak umožňuje kondor, liána, duha atd. výstup do horního světa, v němž nejsou rozměry věcí takové, na jaké jsme zvyklí.

29 Symbol inckého kříže. [pozn. překladatele]

30 Mohlo by se říci, že jde o panteistickou kosmovizi. To, co je svaté, se však nachází i v upřednostňovaných symbolických „místech“ – v přechodných místech a časech, které spojují komplementární protějšky. Na takových „místech“ je svaté koncentrováno, zhuštěno. Stejně tak tomu bylo s místy, kde byly *huacas*, *huancas* nebo *apachetas* [„megality nebo různé kamenné formace, hromady“ – pozn. překladatele], a s takovými místy, které katolicismus obdařil kříži nebo svatyněmi. Dále sem patří přechodné okamžiky roku, např. slunovraty. Ze stejného důvodu v my-

Pro tyto přechodné oblasti nebo jevy je typické, že jsou nejednoznačné a nestálé. Vyvolávají směsici strachu a přání, která vede k opatrnosti, ke stálému doprovázení, k neustálému *poslouchání* prostřednictvím obřadného a rituálního zpřítomňování.³¹ Proto je rituální prožívání základní formou poznání. Spíše než teoretické a reprezentační je poznání symbolické a rituální.

Filozofická tradice Západu, jediného kulturního prostředí, kde existovala opravdová filozofie,³² se točí kolem uznání principu identity nebo principu non-kontradikce (patrné v Parmenidově básni) a jejich logických důsledků: zákonu o vyloučení třetího. Tyto principy patří do oblasti intuice, a nejsou proto dokazatelné, nemají racionální nebo diskurzivní základ – to ony vytvářejí prostředí, v němž převládá argumentační vědění, alespoň jako performativní ideál, kosmovize charakteristická pro západní svět. Taková logika vyžaduje, aby chápání reality probíhalo analyticky – to, co je reálné, je rozděleno na dále neredukovatelné opozice (u nichž neexistuje střední cesta), jako například: subjektivní–objektivní, vnitřní–vnější, hmotný–nehmotný, transcendentní–imanentní, posvátné–světské, konečné–nekončné, viditelné–neviditelné, fyzické–metafyzické, teorie–praxe atd.

Andská perspektiva je odlišná – uspořádává se holisticky na základě vztahů³³ a tyto odlišnosti jsou v ní provizorní, neabsolutní. Andská mentalita vnímá vše jako propojené. Propojení má ontologickou prioritu před účastníky vztahu. Proto se zde nesetkáváme se závažným problémem, jemuž čelí filozofická tradice, spočívajícím

tických příbězích spojují jeskyně, prameny, blesky, duhy atd. tento svět se světem nahoře nebo dole, který je předmětem strachu, respektu a opatrnosti.

31 V andském horizontu se vnímají mosty nebo osy vztahů jako nejednoznačné. Jsou ontologicky přednější, ale stejně tak nejisté a nebezpečné, v praxi jsou jednoduté, nerozdělitelné a není možné si je kompletně podřídit. Musejí být udržovány pomocí rituálů, jelikož posvátné předitivo je u nich zhuštěné. Patří mezi to, co je omezené, a jejich kontakt vyžaduje, kromě zákazů, provádění rituálů, jejichž komunikační funkce spočívá v upravování relačního pořádku, pořádku kosmických kompenzací. Rituály také izolují styčné body, v nichž se nachází to, co je posvátné. Zákazy nemají základ morální, nýbrž „pragmatický“ – udržet celistvost a řád světa, vyhnout se zmatení a chaosu.

32 Všechna společenství měla nějaký druh „moudrosti“, určité celkové chápání smyslu života a světa. *Filozofie* je specifickým druhem *moudrosti*, který má za cíl vysvětlit svět a život diskurzivně, s použitím argumentů a na racionálních základech. Začala se formovat v Řecku, čerpala z židovského *pantextualismu* a vytvořila západní tradici. Při pokusech o ospravedlnění existence *prehispánské filozofie* vidím u tohoto typu vědění jistý komplex méněcennosti, jako by moudrost musela být založena na racionalitě, aby mohla být uznávána. Mimoto samotná *filosofia* nikdy takového základu nedosáhla.

33 Tímto způsobem za předpokladu, že vše je ovlivněno vším, je možné pochopit to, že události vzdálené v prostoru a času vzájemně symbolicky odkazují jedna na druhou, jak předestírá zkušenost andského člověka, jenž se neustále snaží „číst“ v každé události příchod nebo výsledek dění, které nemají časoprostorovou kontiguitu.

v uvedení do souvislosti předpokládaných nebo vyvozovaných dualismů, např. duch a látka, které vedou k solipsistickým a dualistickým aporiím. Svět je prožíván jako síť vztahů, v níž časoprostorová mřížka má za osnovu rozměr spojující s posvátnem. Čas ani prostor se nechápu jako jevy nebo substance oddělené, samostatně rozlišitelné.³⁴ Vše má tedy své místo: božstva, duchové i duše. V takovém uspořádání má zkušenost povahu soudružnosti, přesahuje lidské prostředí a zahrnuje všechny tvory. Dichotomie mezi subjektivním a objektivním zde proto nemá místo a poznání není pouze racionální, nýbrž zahrnuje veškeré možné postoje, je převážně rituální, smyslové a zkušenostní.

Příroda je vnímána jako živý organismus. Živí se, má žízeň, zlobí se, těší se atd.³⁵ Jelikož je organická, má *semenitou* povahu, již člověk-zemědělec pomáhá udržovat, přičemž respektuje její organický rytmus, poslouchá a pozoruje signály, které příroda vysílá. V prostředí, v němž se tyto signály neodvíjejí v lineárním a kontinuálním čase, dualita *minulost–budoucnost* netvoří dichotomii.³⁶ Je to kvůli tomu, že čas se sbíhá v relačním uzlu, který je symbolizován rituálem.

Minulost je v současnosti přítomna několika způsoby. Předkové proto neztrácejí váhu ve společnosti, jsou stále přítomni a zdá se, že budoucí cíle jsou v minulosti, která se přetváří. Takový je například mýtus o městě Paititi³⁷ nebo Inkari³⁸. Všimněme si, že kečuánské slovo *ñawpcinpcha* označuje jak budoucnost, tak minulost. Konání není v tomto pohledu lineární, jednosměrné. Dává průchod vzájemnosti, komplementaritě, jež vyjadřuje „kosmický zákon“ a vyrovnaně a harmonicky zapojuje různorodost bytí a okolností.

Cyklická obnova životních forem zahrnuje smrt jako doplněk narození. Smrt proto není vnímána jako absolutní ukončení života. Zdá se, že absolutno nebývá vnímáno. Tvor, jenž zemře, ve skutečnosti přechází do jiné formy života – života duše – a v tomto stavu je stále přítomen ve hře sil a v „konverzací“ nebo výměně signálů, které spojují společenství a kosmos. Přeměna v nicotnost neexistuje a pojem společenství tedy zahrnuje předky, ale i potomky.³⁹

Myšlenka stejnorodého, konstantního a lineárního času, stejně jako myšlenka nenávratného „postupu“, jenž je jejím axiologickým důsledkem, je andskému vnímání cizí. Regenerací se život obohacuje a rozšiřuje. Není důvod pro

34 Je pozoruhodné, že se právě toto uspořádání promítá do gramatiky domorodých jazyků užívaných v andském prostředí, viz dále. [pozn. překladatele]

35 Proto se zemi dávají *pagos* [ze španělštiny, dosl. „odplaty“ – pozn. překladatele] za její dary.

36 Proto je možné vidět (ne předvídat) budoucí události prostřednictvím zpěvu ptáků, rituálních tanců hmyzu, ohně atd.

37 Incké legendární město. [pozn. překladatele]

38 Ústřední postava jednoho z posthispánských andských mýtů. [pozn. překladatele]

39 Různé formy života se odehrávají v cyklech, v jakémisi kruhovém čase, který ale není úplně kruhový, neboť už samotný pojem času, stejně jako prostoru, je abstrakcí, kterou andské žití nebere v potaz. Svět je plný forem života, které jsou mezi sebou vzájemně provázány, a cyklicky se obnovují v úzkém sepětí s cyklickým vývojem kosmu.

to, aby nové zrušilo platnost dřívějšího – s novými formami nebo druhy života se společenství rozrůstá. Toto je klíčový aspekt životní strategie, která se ujala v andské kultuře.⁴⁰

Znovustvoření životních forem probíhá prostřednictvím komplementárnosti. V andském světě nejsou bytosti vnímány jako bezpohlavní. Obnovení úplnosti životních forem je výsledkem heterosexuálních vztahů. Živý svět nepochybně zahrnuje všechny tvory: samčí nebo samičí jsou rostliny, vrcholky hor, hvězdy i meteorologické jevy jako například déšť. Neúplnost znamená ochuzení. Vytvoření páru je předpokladem získání úplnosti, ke které dochází uvnitř, v souladu s vyšší úplností, jež je společným nebo společenským řádem.

Pro západní kosmovizi charakteristický antropocentrismus se v andském světě nenachází. Neexistuje tak žádný zásadní ontologický nebo gnozeologický rozdíl mezi člověkem a dalšími tvory a jevy, jež nejsou považovány za podřadné ani nejsou posuzovány jako pouhé předměty. Člověk nemůže být chápán mimo síť spojitostí, která utváří kosmos a jejíž je člověk nedílnou součástí. Stejně jako nejsou bytosti vnímány podle druhu své substanciality, jako by měly autonomní podstatu, nerozlišuje se ani hierarchicky mezi tím, co je podstatné a co je náhodné, co je důležité a čeho je možné se zbavit. Člověk v kosmu nezaujímá privilegované místo, tak jako je tomu v platonovsko-křesťanské tradici. Hora, rostliny a zvířata, které na ní žijí, déšť, božstva jsou stejně důležité jako člověk. Ten má status *osob*, které tvoří *rodiny* a společenství, dokud se nedojde k celku (viz Rengifo et al. 1993, s. 33 a dále).

Máme zde svět ekvivalentů propojených příbuzenskými a recipročními vztahy, který se opírá o vnímání, jež umožňuje vzájemnou propustnost mezi formami života, v souladu s čímž v každém projevu života sídlí jeho další formy, aniž by zde byla podmínka skutečného soužití, jak to stanoví pojem nevratného času. Proto například příbuzenské vztahy přesahují prostředí člověka⁴¹ a i v tomto prostředí zahrnují pouta vzájemnosti – práva a povinnosti – k předkům a potomkům.⁴² Je tomu tak proto, že předkové i potomci nějakým způsobem existují, společně obývají prostředí společenství. Tyto vztahy nemají smluvní, mechanicky dosazený význam, jako je tomu v tradici západního práva, která uznává pouze povinnosti mezi současníky, jež jsou propojeni jako vzájemně působící atomy udržující si své základní odlišnosti.

40 Výrazně se liší od moderní strategie života, jež vytváří fetiš z toho, co je „moderní“, nové, na úkor věcí předchozích, které je třeba zrušit a zbavit se jich. Je paradoxem, že to „nejnovější“ přestane být nejnovějším, jakmile se toho zmocníme. Takový je zřejmě původ současného konzumního víru.

41 Život se projevuje ve společnosti. V andském světě existují tři typy společnosti: člověk a jeho okolí (zahrnuje i zvířata, rostliny a obecně vše domácí), společenství *sallca* nebo *sacha* (zahrnuje horské tvory) a společenství božstev.

42 Z hlediska lingvistiky by bylo jistě nesmírně zajímavé sledovat, jakým způsobem se toto u andských jazyků odráží ve slovní zásobě označující členy široké rodiny. [pozn. překladatele]

Především při rituálních obřadech člověk, božstva, zvířata nebo rostliny sounáležejí tak, že například jeden a ten stejný tanečník je *rina* i *zvamani*⁴³, jak popisuje José María Arguedas v překrásném příběhu *La agonía de Rasu Ñiti*. Zajiště se tak opomíjí princip identity a reprezentační logiky, který filozofie ustanovila jako hranici možného a reálného.⁴⁴ Takový způsob chápání reálna by byl bližší kulturnímu univerzu, jež Nietzsche považuje za předstupeň vpádu pojmu *reprezentace* do řecké tragédie.

Životní praxe andského člověka má obřadnou povahu – znovu vytváří kosmos v úzké souvislosti s ostatními tvory a jevy. Člověk je prostředníkem komplementárních pólů kosmu; je zemědělec, chovatel – strážce života *Pachamamy*⁴⁵, kterou je vychováván. Toto postavení člověka má za následek to, že práce nemá instrumentální, útrpnou povahu, symbolický status *trestu*, jako je tomu v západním světě. Práci andský člověk navazuje konverzaci kultovní a rituální povahy s přírodou, staví tak mosty mezi jevy různého řádu a udržuje jejich rozmanitost.⁴⁶

Cyklický pohyb regenerace forem života skýtá různé momenty – některé příznivější, jiné méně – pro páření, porod, odpočinek, nebo dokonce smrt. Tento cyklus se projevuje v průběhu roku, kdy je rok samotný chápán jako něco, co se vrací, rodí, odpočívá, umírá atd. Různé formy života během něj procházejí momenty vhodnými pro regeneraci. Tyto momenty jsou ve vzájemném *souladu*. Ze stejného důvodu se mezi formami života utvářejí *signály*. Celý andský svět má signální, znakovou povahu a všechny životní formy těmto signálům rozumějí a odpovídají na ně. Každý člen rozmanitých společenstev s nimi drží krok a upravuje své jednání tak, aby byl v souladu s celkem.

Život není jasně naplánován,⁴⁷ ale v každém okamžiku se znovu vytváří prostřednictvím empatické komunikace, *následováním* a *konverzací* mezi různými

43 Zde jde zřejmě o typografickou chybu v originálu. Uváděný příběh vypráví o posledních dnech slavného tanečníka tradičních nůžkových tanců (*danzas de tijeras*) Pedrovi Huancayre (alias Rasu-Ñiti). V příběhu vystupuje jakési horské božstvo v podobě kondora zvané *Wamani*. [pozn. překladatele]

44 Tak například v Cotabambasu (Apurimac) se slaví koncem června svátek *Turu Pukhllay*, při němž někteří vycházejí na náměstí převlečení za kondora a rituálním tancem napodobují let. Z pohledu západní mentality bychom řekli, že Guillermo (tak se jmenoval tanečník, kterého jsem tam spatřil) je dále pouze Guillermem, jenž pouze „předvádí“ neboli reprezentuje kondora, protože pokud by to tak nebylo, porušili bychom „princip identity“. Ale není tomu tak: po krátké promluvě bez předsudků s ním si uvědomíme, že onen rituální tanec nebyla reprezentace, ale že to byl Guillermo a zároveň kondor, resp. že představoval pouto čili vztah, který je oba utváří.

45 Incká bohyně plodnosti. [pozn. překladatele]

46 Grimaldo Rengifo, výzkumný pracovník organizace PRATEC, obzvláště zdůrazňuje toto soužití. Viz např. Rengifo 1994, s. 1.9 a dále.

47 Andský svět se vyhýbá plánování. Je možná opakovanou chybou, že sociální vědy při určování prognóz andské komunity bezhlavě zapojují kategorii plánování, která je platná za jiných kul-

formami.⁴⁸ „Konverzace“ má tak v andském světě univerzální ontologický rozsah podobný Herakleitovu logu. Pokaždé, když někdo něco říká, zároveň tím vydává signály a pokyny, kterými je třeba se řídit a kterým je třeba se přizpůsobit.

Jedním z projevů konverzační povahy vztahů, na nichž je andský svět postaven, je *pečování a výchova*⁴⁹, na kterých se podílejí všichni tvorové, ať už pečují, nebo jsou opečováváni. Výchova je u andského člověka způsob bytí. Pokud chybí péče, regenerace života se přeruší. Člověk nepečuje jen o lidské tvory, ale také o pole, rostliny, zvířata, vodu, hory atd. a je jimi opečován.

Konverzace se upevňuje v souvislosti se solidaritou a spoluprací mezi různými formami života. Nejvýznamnější činy vyžadují spolupráci, vzájemnou podporu, slavnostní účast. Zdá se, že i oslavy mají v andském světě ontologické kořeny, které přesahují prostředí člověka. Hudba, tanec a oslava jsou chápány, jako by byly přítomny v přírodě samotné. Účast na obřadu nebo slavnosti je způsob spolupráce na cyklickém *znovuvytváření* kosmu, který je vnímán jako věčná hra sil odolávajících nevyhnutelnému slábnutí.⁵⁰

Oslava představuje vybití a nabití energií; je mezerou ve fenomenálním světě, trhlinou v každodennosti, jež spojuje posvátná místa nebo místo oslavy a imanentní supersenzitivní sílu vyjadřovanou symbolismem⁵¹ s významným mytickým momentem, který neplyne. Při nich božstva i mrtví pronikají do světa a přicházejí se mísit s lidmi. Právě kvůli tomu nastává chvíle pro regeneraci, nabití energií, obnovení kosmu. Také proto je základním prvkem oslavy přemíra všeho, bezuzdnost nebo *opačné konání* typické pro karneval, v němž se řád rozostřuje nebo obrací.

Kromě zábavné a konverzační povahy spojení mezi různými životními formami existujícími v andském světě je třeba upozornit na následující: ve filozofické

turních předpokladů a podmínek, jako například u paradigmatického případu *tawantinsuyu* [„čtyři země“ – název historické Incké říše v kečuánštině; *pozn. překladatele*]. Už jen kvůli tomu, že není možné kvůli proměnlivosti klimatu použít pravidelné opakování jako základ předpovědi výroby, musíme se zamyslet nad dalšími, spíše „konverzačními“ možnostmi, na základě vzájemného souladu.

48 Dokud existuje soulad, dochází k diverzifikaci života. Jeho porušení nesoulady nebo nedjednotnostmi vynucuje od rituálních setkání, aby obnovily chod věcí. Je tomu tak proto, že při rituálech se vnímavost zostřuje, symbolismus je zřejmější a kosmická vztahovost koncentrovaná. Osoba účastníci se rituálu vidí a cítí více, než okolnosti napovídají.

49 V originále *crianza* („vychovávání“, ale i „chování“ (např. zvíře)). [*pozn. překladatele*]

50 Nietzsche řekl: „Štěstí vyžaduje věčnost“, odvolává se na *pathos* slavnosti.

51 Jak zdůrazňuje fenomenologie náboženství, oslava otevírá určitým způsobem prostor k přemíře a zdá se, že tím způsobem sama vytváří posvátnou říši, obřad, okamžitou realizaci mýtu z dob, kdy nic nebylo ustálené, nemělo řád. Oslava však paradoxně řád sama vytváří. Obsahuje tak nejednoznačnou podmínku „chaosu“ a hojnosti charakteristickou pro posvátné. Slavnost je okamžikem, kdy se prožívá mýtus nebo sen –, neboť jak v mýtu, tak ve snu je vše mimořádné zcela normální.

tradici došlo k *logizaci* řeči⁵², je s ní zacházeno stejně jako s *objekty*, jako by měla hranice a uchopitelný řád, přestože řeč sama má spíše povahu hranice a řádu. Řeč však není žádný sebeobsažný celek. Její možnosti jsou v zásadě otevřené. Nespojuje se s konceptuálním univerzem, ale udržuje se v jakémisi magmatu významu, které je dáno lidským soužitím, z něhož neustále raší nové konceptuální řády, které popírají veškerou libovůli systému, tak jak ji popsala moderní filozofie. Freudovy či Wittgensteinovy myšlenky, jež se nacházejí na okraji tradiční filozofie, projevují svou moc v zábavné houpáče vyprávění, která nepředpokládají lineárnost ani soudržnost a ve kterých naslouchání znovu nabývá své původní důležitosti, již mělo předtím, než bylo nahrazeno řeckou zrakovostí soustředící se na formy a jejich zřetelnost.

Odkud vychází význam v řeči? Jak je možné, že je řeč schopná odkazovat na roviny, jež jsou považovány za mimojazykové? Systém se zde setkává s nepřekonatelnou hranicí. Platon poukázal na to, že poznat můžeme pouze to, co už nám je nějakým způsobem známe, a to, o čem nevíme nic, je nám naprosto nepřístupné.⁵³ V souvislosti s oblastí zájmu tohoto článku by to znamenalo, že aby mohla být zkušenost přeložitelná do řeči a konverzace, musela by konverzace se svým nepředvídatelným průběhem být základní součástí nezákladnější zkušenosti. Tento princip, jenž funguje v andském světě a fungoval v předsokratovském Řecku, upadl do zapomnění, aby nadvládu nad přemýšlením o životě mohly převzít koncepty, dedukce, předvídatelnost a výpočty.

Na základě Eukleidovského modelu ovládla moderní myšlení vůle systému, hledání počátku, základů a odvozování od nich. Pokud se ale poznání odvozuje od určitých počátků, jak je možné poznat tyto počátky samostatně? Už Aristoteles mluvil o tom, že počátky není možné ani dokázat, ani odvodit, pouze se *jeví*. Naše otázka tedy nabývá jiného rozměru: Odkud se tyto počátky jeví? Odkud klíčí? Ve filozofii nacházíme platonský pojem *nepodmíněnosti*, který se v moderní době vykládá jako základní výchozí bod, podobně jako u matematických axiomů. Nabízí se však interpretace jiná, v auditivním a hravém duchu konverzace,⁵⁴ z níž se vnímání odvíjí.

Mimochodem, řeč umožňující průběh konverzace se neomezuje na hru se slovy. Dorozumívání probíhá rukama, pohledy, postojem atd. Tím, že je člověk vždy v jakékoli situaci vázán na druhé, i když je sám nebo stojí proti přírodě, stále

52 Nebo i jazyka. Užití španělských slov *lengua–lenguaje* neodpovídá přesně české dvojici *jazyk–řeč*. [pozn. překladatele]

53 Například pokud chceme někoho najít, musíme o něm něco vědět, abychom ho *rozpoznali*. Jak jinak můžeme vědět, že nestojí před námi?

54 Je třeba zmínit se o tom, že samy platonské texty jsou pojaty jako dialogy, tedy podle vzoru konverzace, a ne jako lineární monologický diskurz, jenž bývá upřednostňován axiomatickým psaním a postupem. Musíme však připomenout, že mezi Řeky stála mluva nad písmem, neexistovalo tiché čtení, které poprvé s údivem zaznamenal Augustin u křesťanského mnicha Ambrože Milánského.

je obklopen hrou otázek a odpovědí, jimiž se konverzace vyznačuje, což vypovídá o velmi úzkém vztahu mezi řečí, konverzací, hrou a rituálem.

Původně to byl způsob jednání; rituály předchází řeč.⁵⁵ Vždy se ale jedná o kolektivní jednání – odhalují jistý druh základní společenské shody, vždy se týkají toho, co je společné. V komunikaci nebo konverzací, kterou rituální akt umožňuje a při níž *význam* plyne, má i ticho symbolickou a konverzační vážnost. Není možné účastnit se rituálu a zůstat pouhým *divákem* v pozici, kterou teoretický přístup vyžaduje a kterou dává jako základ diskurzu.

Mytický horizont přináší pravdu, jež je *neověřitelná*, jež se „ukazuje“ na pozadí jazyka. Mytická vyprávění mají *konverzační*, rituální základ, který vypovídá o zkušenosti s „posvátným“. Právě tento rozměr nechává strukturalistická nebo jakákoli jiná analytická interpretace na okraji zájmu, ačkoli je naprosto zásadní se jí zabývat, pokud nám jde o rekonstrukci logiky nebo horizontu významu mytického vyprávění. Jde o zkušenostní, prereflexivní základ, často upevněný mýtem, který je předáván vyprávěním s nevyčerpatelným zdrojem významů.

Jak jsem již naznačil na začátku, jde mi zde o úvodní prozkoumání tématu, které považuji za nejdůležitější pro pochopení horizontů významu týkajících se kolektivního jednání Peruánců a všeobecně obyvatel And. Jedná se o průzkumnou práci, neboť tomuto tématu i přes jeho nesmírnou důležitost bylo v akademických kruzích věnováno málo pozornosti. Snažíme se rozebrat otázku vztahů kulturní podřízenosti, u nichž se projevuje hegemonie moderního západního světa, jelikož filozofické snahy v našem prostředí nemohou překonat zaběhnuté kulturní rámce i přes množství různých možností, které zdejší plurikulturní tradice nabízejí. Za sebe velmi sázím na pokračování bádání v této oblasti a doufám, že pozdější výsledky dokážou správnost tohoto prvního přiblížení.

Exkurz: Horizont významu jako referenční bod uskutečnitelnosti života v současnosti

Žijeme v období přechodu a zvratu s nepředvídatelnými následky. Je paradoxem, že když se prosadí nebo je navozeno konzervativní rozpoležení, dochází k hromadění nesporných známek vyčerpání životního modelu, který převládal v moderní době, což dává prostor zkoumání horizontů existujících u jiných civilizací. Světová populace přesahuje šest miliard jedinců – to je číslo, k němuž bychom nedošli ani po sečtení všech jedinců, jež na zemi existovali až do minulého století dohromady.

Když byly před několika stoletími položeny základy moderního kapitalistického života, nikdo nemohl předvídat, že to (nebo něco podobného) bude mít

55 Používání termínu *rituál* se dostává mimo svůj tradiční rozsah, týká se i jevů v říši zvířat a opakování významných aktů, které vytvářejí podmínky pro páření, teritoriální označování, utváření hierarchie atd.

konečnou povahu – stačí uvést další dva příklady: vyčerpání zásob vody, nebo dokonce i vzduchu (dnes se má již za to, že budoucí války se budou vést právě o tyto životně důležité zdroje) a narušení celé biosféry člověkem. Žádný alespoň trochu upřímný a informovaný člověk v tuto chvíli nemůže popřít, že klimatické změny jsou spojeny s nezodpovědným konáním lidí, kteří se ženou za mocí a bohatstvím a kteří jsou vyzbrojeni ohromnou mocí poskytovanou vědou a technikou.

Máme zde dostatečné množství příznaků predátorské povahy tohoto domněle světského kulturního horizontu, který obětuje život člověka a dalších druhů na oltář zbožštěné samoučelné ekonomie, jež se projevuje zvláštním druhem posvátného zjevování neosobních čísel. Kapitalismus je založen na neodůvodnitelné víře v to, že je možné a žádoucí neustálé hromadění kapitálu a neomezený růst produktivity a spotřeby. Opírá se o *kult moci*, který je chápán jako *vláda* nad člověkem i přírodou trvající donekonečna.

Trvám na tom, že lidské konání se zakládá na horizontech významu, které jsou utvářeny v oblasti hravých zkušeností, v níž se nerozlišuje, co je emotivní, intelektuální a praktické. S horizontem modernity se něco děje – mám za to, že to souvisí se špatným svědomím, které matně obklopuje celý tento horizont, s instrumentální posedlostí po teoretické transparentnosti, což navozuje nihilistické rozpoložení rozpouštějící hravost a smysl pro posvátné a vede k tomu, co Nietzsche nazval znamením této doby: k *poslednímu člověku*.

Kapitalismus rozvířil určité ontologické a hodnotové základy západní tradice ve smyslu zúžení životních perspektiv této kultury. Dvojice *být–nebýt*, *člověk–příroda*, *duch–látka*, *imanence–transcendence*, *posvátné–světské* atd. vypovídají o ustavení principu identity jako nepřekonatelné hranice zkušenosti, o přednosti tvorů ... před původní souhrou sil vztahů, nahodilostí světa atd.

Vize přírody jako předmětu (včetně lidské přírody), člověka jako bytosti (atomizované, samostatné) odtržené od světa, kontrolorský přístup k životu a jeho rozmanitosti vedou dnešního člověka do slepé uličky: ekologická krize, ztráta smyslu života atd.

Odhodlání k žití vyžaduje kritické zhodnocení základů kultury, která v dnešním světě převládá. Je zřejmé, že návrat do minulosti, pokud by nedošlo k nechtěné katastrofě, možný není. Zdá se to morálně zvrácené, ale není možné ani udržet princip *laissez-faire*⁵⁶ prosazovaný byznysem. Uznání alternativního smyslu života, jenž se uplatňuje v kulturách, jež jsou obklíčeny a zahrnány do kouta, jelikož se nechtějí podřídit absolutní nadvládě kapitálu, je rozhodujícím prvkem v tomto odhodlání se k žití.

Andská tradice obsahuje ontologické a hodnotové předpoklady, které díky podporování diverzity a hravého a oslavného rozměru konání mohou být z relačního holistického pohledu referenčním bodem pro společné odhodlání se k radikální změně civilizačních základů současného světa.

56 Z francouzského „nechte věcem volný průběh“. Ponechání volnosti trhu, bez vnějších zásahů (zejména státu). [pozn. překladatele]

V moderní ontologii patří minulost a budoucnost, předkové a potomci do kategorie *nebytí*, jež se neúčastní konverzace a myšlení. Vzhledem ke smluvní povaze jejího práva a etiky se považuje za samozřejmé, že moderní člověk necítí žádnou povinnost k předkům a ještě méně k těm, kteří ještě neexistují a možná ani nikdy existovat nebudou – s tím, co není, není možné podepsat smlouvu. Takové vnímání má nádech chování predátorů. V andské kultuře je tomu jinak: v ní společenství a je udržující smysl pro respekt zahrnuje předky i potomky, kteří vyžadují mnoho péče, jsou subjekty práv a povinností. Zahrnuje i božstva a životní prostředí. Toto ontologické uspořádání nám tedy umožňuje mluvit o právech budoucích generací, předků nebo přírody. Jedná se však o jiné pojetí práva a povinností. Je přítomno v naší kultuře a nabízí alternativy pro přehodnocení budoucího soužití.

Stejně jako je andský svět prožíván jako nejistá souhra sil, je pro udržení rovnováhy vztahových rámců potřeba rituální péče, kultivace a vzájemného pečování, což v nynějších podmínkách navrácí etický rozměr vědění; je prospěšné pro mizející okouzlení světem a životem a umožňuje vytvoření epistemologie s větším rozsahem, než jaký má ta současná.

Empatický, relační pohled na kosmos, v němž platí, že vše je ovlivněno vším, nám umožní překonat mechanické, kauzální nebo logické uspořádání vztahů a začlenit „konverzační“ základ, v němž si dvojznačnost síly a neurčitosti relačních uzlů, které představují bytosti, vynucuje pozornost a péči a vypovídá o rituálním rozměru poznání. V andské tradici stále existuje medicína, kosmologie, klimatologie, biologie atd. mající kořeny v této dimenzi, potenciál těchto oborů je však podceňován, není-li jím opovrhováno ze strany akademických kruhů, které se omezují na recyklaci vědeckých schémat, jejichž epistemologické kořeny (a to nemluvíme o ontologických a valorativních předpokladech) si zaslouhují kritické zkoumání.

Na tomto místě bych chtěl odhalit podstatu vědy a technologie, o nichž se stačí jen zmínit, aby jakákoli věc byla považována za legitimní, nevyhnutelnou a nediskutovatelnou, bez možnosti výběru. Nemluví zde o scientismu, který stejně jako karikatura vědy má všechny její nedostatky, ale žádnou ze silných stránek. Mluví o vědě jako takové, z níž by se neměl dělat fetiš.

Často se o vědě nebo o kultuře mluví v jednotném čísle, jako by něco takového existovalo. Kdo se tak vyjadřuje, obvykle má na mysli západní moderní vědu, jejíž opravdová podstata musí být kriticky prozkoumána – jen tak ji budeme moci plně využít a přispět k její přeměně v hravém smyslu, neboť je klíčovým prvkem naší civilizace, a můžeme se tedy alespoň ptát, zda s sebou nenese také onen plán ovládnutí se sklonem vyvlastňovat bohatství lidského poznání a zatajovat to, že jde také pouze o jedno z mnoha vědění, které se při zavádění svých vlastních (a věčně diskutabilních) ontologických, valorativních a epistemických vzorů jako univerzálií stalo rozhodčím, soudcem a porotou legitimního vědění a které ubírá lidem s odlišnými kulturními rámci politické právo na výběr mezi různými typy poznání.

Vymáhání tohoto práva je obzvlášť dnes, zejména ze strany alternativních kultur, které jsou utlačovány, stejně jako ta naše, zásadním problémem.

Naši rodiče uměli postavit domy, léčit se, vychovávat a vzdělávat své děti a bavit se sami (v tom spočívá autonomie!). Kolik z nás umí dělat některou z těchto věcí?

Upadli jsme do područí „specialistů“ na léčení, vzdělávání a výchovu, a dokonce i na zábavu. Jsme tak samostatnější, nebo se prohloubila naše závislost? Nespočívá dominance v závislosti? Jakou roli v tom všem hraje věda a technika? Je rozumné očekávat, že věda a technika, která je základem dnešních problémů lidstva (ekologická krize, odlidštění, standardizace, ztráta smyslu života atd.), vyřeší problémy, jež ona sama z části zapříčinila?

Dostáváme se tak k politice, k prostředí, ve kterém by se měly upravit základní cíle kolektivního života. Je dobré nezapomenout na to, že v současných politických (a etických) rámcích mohou být rozum a jeho hlavní *produkty* (jejichž performativní legitimita je závislá na logice moci, chápané jako dominance) překrouceny a obráceny proti člověku, svému tvůrci. Jestliže se moc přemění v cíl, vytvoří si vlastní „autonomní“ logiku, která se vymyká kontrole těch, kteří uvolnili její potenciál; podmaňuje si a řídí život lidí.

Ačkoli kapitalismus falešně vychvaluje přednosti „volné“ hry trhu, ve skutečnosti se opírá o víru v to, že je možné „kontrolovat“ zdroje bohatství (přírodu a člověka) pomocí racionálního výpočtu. Víra byla vědou samotnou smetena ze stolu, neboť bylo nutné uznat určité hranice předvídatelnosti a výpočtu a otázky náhody a pravděpodobnosti.

Dnes víme, že přístup k moci, který je chápán jako schopnost nadvlády, vede ke ztrátě autonomie. Víme, že ve skutečnosti jde o iluzi; pokud pustíme uzdy *moci-dominance*, stane se nám to samé, co Pandoře: nevyhnutelně se vymkne z naší moci a zcela nás obepne. Pokud uctívání nahradíme mocí, staneme se otroky její logiky. Dnes víme, že je třeba kontrolovat moc, aby se nepřeměnila v nadvládu.

Relační ontologický model, andskému prostředí vlastní, může zjednodušit rozložení moci a nadvlády, které zapříčiňují sociální atomizaci pomocí předpisů a síly. „Moc solidarity“, již je potřeba vytvořit, se může zakládat na hravém rozměru, který se projevuje ve „hře sil“, typické pro andský svět. Rozvinutí *hravého rozměru* (jenž je ze své podstaty relační, konverzační) utvrzuje život, potěšení, sílu a zahání smutek, který je příznakem bezmocnosti vyplývající z osamocení, ze sociální atomizace generované centralizací *moci-nadvlády*. Umožňuje tuto moc rozložit, socializovat ji a navrátit jí svou původní podobu, vycházející z lidské práce a společenských pout, a vyhnout se tak tomu, aby se znovu dostala nad nás a udávala směr našeho života a smrti. Již dnes se odpor ke kapitálu na světě projevuje prostřednictvím sítí, v nichž pozitivní hodnocení rozdílů a princip společenské sounáležitosti nacházejí svou životní energii.

Život pokračuje, pokud je diverzifikován. Neúplatnost smrti je to, co nás všechny staví na stejnou úroveň. V životě neexistují dva úplně stejní tvorové nebo dvě stejné situace. Vládne rozmanitost. V andském světě je pěstování rozmanitosti upřednostňováno. Neexistují dvě komunity s úplně stejnými zvyklostmi a způsoby vyjadřování se. Neexistuje zde myšlenka existence ras „lepší“ a ras „podřadných“, které musejí být vymýceny. Každá rasa má nějaký význam. Jde tedy historicky o jeden z nejvýznamnějších způsobů „pěstování“ života člověkem, jenž má velký potenciál jakožto společný referenční bod pro vytvoření souboru obrazů alternativní společnosti, která podporuje kultivaci života a respekt k němu.

Kapitalistické uspořádání vyžaduje homogenizaci toho, co je kvalitativně rozmanité. Vše v něm bývá jednoznačně kvantifikovatelné. Jeho racionalita praví, že vše musí být spočítatelné, plánovatelné, manipulovatelné a ovládnutelné. Vše se tak stává zbožím, vývozním artiklem. Je opakem nepotlačitelné různosti všech věcí a tvorů – zachází s námi i se světem, jako bychom se skládali ze stejných prvků. Zasahuje realitu tak, aby ji mohlo spočítat. Spočítat však lze jen to, co bylo zredukováno na svůj kvantifikovatelný rozměr, čistou kvantitu, „směnnou hodnotu“, čímž se ztrácejí všechny zvláštní kvality („užitná hodnota“, která se nabízí pouze v určité „souhře“ nebo kontextu), jež dodávají jedinečnost a hodnotu. Z toho vyplývá, že kapitalismus je založen na ohromném pokřivení reality, neustávajícím násilím na ní páchaném. Odsud ale vychází i jeho nejslabší stránka. Při pokusu o reprodukci této logiky ztratil takzvaný *reálný socialismus* soupeře.

Násilí páchané na reálnu vychází ze subjektů, jejichž zásadním působením je práce, která má povahu trestu. Toto pojetí práce odkazuje na židovsko-křesťanský mytický základ, z něž moderní svět čerpá. Marx a Fourier, kromě jiných zakladatelů socialismu, hledali, jak překonat odcizenost práce, a navrhovali její přeměnu v zábavu tím, že se přiblíží k oslavování, umění a svátku. Je pozoruhodné, že peruánské levicové strany (nehledě na Mariáteguiho, Churatu, Arguedase nebo Florese Galinda) kompletně opomenuly to, že v andském prostředí si práce tvrději udržuje povahu oslavy, svátku, hry, odporující logice kapitálu a nebraly v úvahu ani souvislost práce se společenským životem a s vzájemností (které také nebylo věnováno mnoho pozornosti) – snad proto, že vědecký přístup těchto stran zabráňoval uznání mytického základu, v němž je člověk vnímán tak, že se svou prací podílí na znovustvoření kosmu. Takové zacházení s prací je kvalitativně odlišné a je dalším významným prvkem s velikým potenciálem pro přehodnocení významu života na současném světě.

Kultivace rozmanitosti a oslavný význam práce vyžadují respekt k přírodě jako k něčemu, co je posvátné a má imanentní rozměr úplnosti všeho, co existuje. Kapitalistickému způsobu života, který dnes převládá, je takové vnímání cizí a je jeho opakem. Pokud je něco typické pro moderní způsob života, jenž funguje podle kapitalistických pravidel, je to právě zbavení světa i života posvátnosti. Vše se při takovém způsobu žití redukuje na chladný tržní výpočet, vše se dá koupit nebo prodat, včetně cti, inteligence a krásy. To je v přímém protikladu s přístupy takzvané „barbarských“ kultur, které žijí v úzkém spojení se zemí a které vždy přírodu velmi respektovaly jako dávkyni života, staraly se o život a kultivovaly jej z pohledu světa vlastního „posvátna“, jež je přítomno v každém tvorovi a dává smysl veškerému jednání.

Je třeba poznamenat, že neexistuje způsob, jak racionálně „zdůvodnit“ hodnotu a smysl života – filozofie i moderní vědy v tom naprosto selhaly. Zdá se, že pokud nebudeme předpokládat, že život je sám o sobě cenný, nemá žádný smysl on sám ani naše domněnky. Pokud pouze toto (což je ale i tak ohromný požadavek) znamená, že musíme přijmout fakt, že svět a život jsou „posvátné“, můžeme pak obhajovat význam posvátného, a být přesto ateisty bez toho, aby v tom byla nějaká nesouhra; a není třeba tuto obhajobu jakkoli spojovat s konkrétním náboženským vyznáním, a už vůbec ne s fundamentalismem židovsko-křesťansko-muslimského

rámce, jenž je základem netolerance a pohrdání světem a tělesností, které považuje za proradné, hříšné a nehodnotné.

V souvislosti s uvedeným kulturním prostředím, obzvláště s jeho křesťanskou odnoží je třeba zmínit se o tom, že je tato prostředí odpovědné za zbavení světa posvátnosti a za jeho zvěcnění (k čemuž u jiných kultur nedošlo) tím, že bylo posvátné vyloučeno z tohoto světa (a umístěno mimo něj) ve formě Boha, který je kompletně transcendentní a bez jehož libovůle by svět ani neexistoval, protože se stal ontologicky podmiňujícím (bez jeho vlastní potřeby nebo smyslu) a pověřeným nadvládou nad člověkem, jemuž je tento svévolný Bůh podobný.

Proces „odposvátnění“ vyvolaný touto tradicí s sebou přinesl „odčarování“ světa a života, jejich banalizaci, konfiskaci, přeměnu v manipulovatelnou hmotu beze smyslu nebo bez vlastní hodnoty. Toto „odčarování“ bylo a je nutnou podmínkou beztravného ovládnutí a bezbřehé instrumentalizace všeho, co je, která vede k anomii, k neexistenci víry a k nihilismu, jenž je pro tuto dobu typický. Je proto na místě zabývat se důležitostí „znovuočarování“ světa a života (ke kterému by došlo, kdyby byl obnoven smysl pro jejich posvátnost) jakožto podmínkou pro vybudování alternativních způsobů života; jako základnou s ohromným potenciálem k obraně před kapitalistickou nadvládou, jejíž moc je z velké části jen iluzorní, protože je udržována pomocí velké prázdnoty – té, která souvisí s ústřední otázkou smyslu života a jeho hodnoty... Kapitalismus odpověď nepřináší. Proč si nevyslechnout i jiné, zatracované, obklíčené a do úzkých zahnané hlasy, které stále mezi námi jsou slyšet?

Zima r. 2000

Anotace

Autor se v tomto filozofickém článku zabývá odlišným vnímáním světa u andských národů (mj. se zmiňuje i o tom, jak se prostředí, ve kterém žijí, a jeho uspořádání promítá do mytologie, náboženství atd.) v porovnání se světem „západním“. Podle autora by alespoň částečná aplikace alternativní andské tradice mohla přinést odpovědi na některé problémy současné západní společnosti.

Klíčová slova

Peru, Andy, filozofie, diskurz, mytologie, alternativní přístup.

Literatura:

- DE PAZ, Zenón. La categoría nato en Mariátegui. In: *Anuario Mariáteguiano* # 3. Lima: Editorial Amauta, 1991.
- EARLS, John. *Planificación agrícola*. Lima: Universidad del Pacífico – COFIDE, 1989.
- ELIADE, Mircea. *El mito del eterno retorno*. Madrid: Alianza-Emecé, 1972.
- ESTERMANN, Josef. *Filosofía andina. Estudio intercultural de la sabiduría andina*. Quito: Ediciones Abya Yala, 1998.
- GADAMER, Ham Georg. *Mito y razón*. Barcelona: Paidós, 1997.
- GIRAULT, Lotus. *Rituales en las regiones andinas de Bolivia y Perú*. La Paz: HISBOL, 1988.
- GODENZZI ALEGRE, Juan Carlos (ed.). *Tradición oral andina y amazónica. Métodos de análisis e interpretación de textos*. Cuzco: Centro de Estudios Regionales „Bartolomé de las Casas“, 1999.
- GOLTE, Jürgen. *La racionalidad de la organización andina*. Lima: IEP, 1980.
- GOW, Rosalind, CONDORI, Bernabé. *Kay Pacha: Tradición oral andina*. Cuzco: Centro de Estudios Regionales „Bartolomé de las Casas“, 1976.
- LTIER, César. *Karu Nankunapi, 40 cuentos en quechua y castellano de la comunidad de Usi*. Cuzco: IFEA – CBC, 1999.
- van KESSEL, Juan. *Pachamama*. Puno, 1993.
- KOLAKOWSKI, Leszek. *La presencia del mito*. Madrid: Cátedra, 1990.
- KUSCH, Rodolfo. *El pensamiento indígena y popular en América Latina*. Buenos Aires: Hachette, 1970.
- Esbozo de una antropología filosófica americana*. Buenos Aires, 1978.
- LE GOFF, Jacques. *El orden de la memoria. El tiempo corno imaginario*. Barcelona: Paidós, 1991.
- MARIÁTEGUI, José Carlos. Heterodoxia de la tradición. In: *Peruanicemos el Perú*. Lima: Editorial Amauta, 1990.
- MARIÁTEGUI, José Carlos. *El Alma Matinal*. Edice Mariátegui Total, svazek 1. Lima: Editorial Amauta, 1995.
- MULLER, Thomas, MULLER Helga. Mito de Inkarrí-Qollari: cuatro narraciones. In: *Allpanchís*, 23. Cusco, s. 125–143.
- ORTIZ RESCANIERE, Alejandro. *De Adaneva a Inkarrí. Una visión indígena del Perú*. Lima: Retablo de Papel Ediciones, 1973.
- OSSIO, Juan. *Ideología mesiánica del mundo andino: antología*. Lima, 1973.
- PAYNE, Johnny. *Cuentos cusqueños*. Cuzco: Centro de Estudios Regionales „Bartolomé de las Casas“, 1999.
- PEASE, Franklin. *El pensamiento mítica*. Lima: Mosca Azul, 1982.
- PEÑA CABRERA, Antonio. Racionalidad occidental y racionalidad andina. In: *Búsquedas de la filosofía en el mundo de hoy*. Cusco, 1992.
- RENGIFO, Grimaldo et al. *Chacras y chacareros*. Tarapoto: CEDISA, 1993.
- RENGIFO, Grimaldo. *Crianza campesina de semillas*. Tarapoto: CEPISA, 1994.
- RICOEUR, Paul. *Hermeneútica y estructuralismo*. Buenos Aires: Ediciones Megápolis, 1975.
- URBANO, Henríque (ed.). *Mito y simbolismo en los andes. La figura y la palabra*. Cuzco: Centro de Estudios Regionales „Bartolomé de las Casas“, 1993.
- Tradición y modernidad en los andes*. Cuzco: Centro de Estudios Regionales „Bartolomé de las Casas“, 1997.
- VIDAL, Javier Pulgar. El Perú que yo conozco: Conversación con el Amauta Javier Pulgar. *Alma Mater*, č. 7. Lima: UNMSM, 1994.

ZÁKLADNÍ RYSY KOGNITIVNÍ TEORIE METAFORY

Olaf Jäkel

To, že metafora vůbec nějak souvisí s myšlením a není pouhým jazykovým fenoménem, je právě tak prostým jako revolučním poznatkem Lakoffovým a Johnsonovým (1980), jenž zakládá kognitivní teorii metafory a tvoří rovněž oporu této práce. Po krátkém náčrtu kognitivně-lingvistického rámce (v oddíle 1.1) představíme nejprve v ústřední části této kapitoly (1.2) podstatné rysy kognitivní teorie metafory zakládající se na Lakoffově a Johnsonově přístupu. Shrnutí v podobě explicitně formulovaných tezí (v oddíle 1.2.5) má potom vytvořit uspořádanou výchozí základnu pro pozdější srovnání jak s konkurenčními teoriemi metafory, tak s předchozími podobami této teorie (Jäkel 2003, kapitola 4, s. 113–130).

Poté, co tento teoretický přístup představíme, budeme se zabývat třemi důležitými otázkami, v nichž si kognitivní teorie metafory nezbytně vyžádá jistou modifikaci, resp. doplnění (viz Jäkel 2003, oddíl 1.3, s. 85–112).

1.1 Kognitivní lingvistika jako rámec kognitivní teorie metafory

Než tedy představíme vlastní teorii metafory, uvedeme krátkou charakteristiku kognitivně-lingvistického přístupu, jenž tvoří nadřazený teoretický rámec pro kognitivní teorii metafory. Přitom nebudeme usilovat o obsáhlý přehled kognitivní lingvistiky jako takové,¹ nýbrž poukážeme pouze na klíčové body obecné pozice, jež jsou pro kognitivní teorii metafory přímo relevantní.

Podrobnou, teorií vědy fundovanou analýzu ještě mladého paradigmatu provádí první svazek základního díla Ronalda W. Langackera *Foundations of Cognitive Grammar*. V něm kognitivní lingvistiku určuje jeden z jejích metodologických předchůdců jako původně *empirickou* vědu (Langacker 1987, s. 45),² jež coby vědomá alternativa ke generativní teoretické tradici odmítá každý formalis-

1 Takový přehled nabízí Radden (1992). Výklad Schwarzové (1992) je sice kvůli extenzivnějšímu pojetí *kognitivní lingvistiky* obsáhlejší, neodpovídá však v důsledku toho, že upřednostňuje generativistický *modulární přístup*, našemu paradigmatu, jež nazývá *holistickým přístupem*.

2 Srov. Lakoff, Johnson 1980, s. 12: „Our claims rest largely on the evidence of linguistic examples.“ [„Naše tvrzení jsou podložena množstvím jazykových dat.“ – překlad Kateřina Danielová; pozn. překladatale]

mus pravidel, jenž by byl na úkor empirie, aby se opět obrátila k materiálu, jenž je jí vlastní, k užívání jazyka:

Naopak kognitivní gramatika je teorie *vycházející z jazykového úzu*. [...] Kognitivní lingvisté považují věty daného jazyka spíše za podklad pro výzkum, z něhož můžeme extrahovat (obecná) pravidla tvorby vět, než za překážku narušující teorii.^{3,4} (Langacker 1987, s. 46)

Kognitivní lingvistika opouští rovněž předpoklad autonomní syntaxe, protože umělé oddělení syntaxe a sémantiky znemožňuje adekvátní traktaci *konvenčních výrazů* (Langacker 1987, s. 1 a 36; srov. též Langacker 1988c, s. 1), již přece pokládáme za podstatnou: „Konvenční výrazy [...], které jsou v centru jazykového systému, ve skutečnosti tvoří jednoznačně rozpoznatelná jazyková data, jež je třeba interpretovat.“⁵ (Langacker 1987, s. 36) Přitom se k těmto konvenčním výrazům, jež je třeba lingvisticky objasňovat, výslovně počítají idiomatické a obrazné způsoby řeči, neboť je možnost jasného oddělení verbálního a obrazného jazyka rovněž zpochybňována (Langacker 1987, s. 38).

A konečně takto určená kognitivní lingvistika ustupuje od vědeckého ideálu absolutní předpověditelnosti:

[...] konvenční obrazotvornost [...] je vnitřně proměnlivá, a nelze ji tedy předpovědět. Mluvčí mají možnost svobodně volit mezi koncepty, pomocí nichž utvářejí danou situaci různými způsoby, proto nedokážeme s naprostou jistotou predikovat, které konkrétní obrazy se stanou součástí konvenční obrazotvornosti společenství mluvčích.⁶ (Langacker 1987, s. 51)

Východiskem z této umělé dichotomizace regulérních vs. arbitrárních jazykových fenoménů je určení kognitivní *motivace*⁷ (srov. Lakoff 1987, s. 96 a 107 a dále) konvenčních výrazů, s níž přece spojujeme naději, že získáme výpovědi o obecných tendencích užívání jazyka (srov. Langacker 1987, s. 51 a dále).

3 Překlad Kateřina Danielová. Původní znění citace: „Cognitive grammar, by contrast is a usage-based theory. [...] Rather than thinking them an embarrassment, cognitive grammarians regard particular statements as the matrix from which general statements (rules) are extracted.“ [pozn. překladatele]

4 Zvýrazněno v originálu. *Grammar* se tu chápe jako *lingvistická teorie*.

5 Překlad Kateřina Danielová. Původní znění citace: „Conventional expressions [...] in fact constitute a central and explicitly recognized kind of data to be accounted for.“ [pozn. překladatele]

6 Překlad Kateřina Danielová. Původní znění citace: „[...] conventional imagery [...] is inherently variable and non-predictable. Speakers have the conceptual freedom to construe a given situation in many different ways, and we cannot predict in absolute terms which particular images might be chosen and conventionalized.“ [pozn. překladatele]

7 Velmi podobné užití termínu *motivace* najdeme ostatně už u Ferdinanda de Saussura v *Cours de linguistique générale* (1916), jehož se obvykle dovolávají zastánci obecné teze o *arbitrárnosti* jazykových znaků. Na pozdějším místě díla (kapitola VI, § 3) však následuje dlouhá pasáž o *relativní motivaci* kompozit; příklady v ní uvedené jsou z velké části mrtvé metafory.

1.2 Kognitivní teorie metafory podle Lakoffa a Johnsona

V následujícím textu představíme základní rysy kognitivní teorie metafory podle Lakoffa a Johnsona. Nejdůležitějšími díly, jež náležejí ke „kánonu teorie“, jsou kromě Lakoff, Johnson 1980 další jednotlivá díla obou zakladatelů teorie, zvl. Johnson 1980, 1987 a 1992 a Lakoff 1987, 1990 a 1993a. V každém případě náležejí k užšímu okruhu teorie Lakoff, Turner 1989 a Sweetser 1987 a 1990.⁸

1.2.1 Metafora a každodenní jazyk

Obecně jazykovědná traktace metafory, ba i kognitivní teorie metafory musejí počítat se zaběhnutými předsudky a nedorozuměními, jež rezultují z více než dvoutisícileté tradice. Rétorika, filologie a literární věda chápaly tradičně metaforu (z řec. *meta* („po, za“) + *férein* („nést, přinášet“)) jako „nevlastní mluvení“ a hodnotily ji jako uměleckou řečovou figuru a dekorativní stylistický prostředek. Při interpretaci básní či dramát nalézaly a analyzovaly metafory jako např. *Shame is the shawl of pink* (Emily Dickinsonová) nebo *All the world's a stage* (Shakespeare).⁹

Vpravení se do tohoto impresionistického pohledu na metaforu náleží ke škol-skému vzdělávacímu kánonu Západu a určuje dodnes chápání metafory jako jazykového výrazu poetické kreativity a efektní rétoriky. To, že tak normální lidé nemluví a že se člověk bez takových dekorací obejde, se zdálo jasné; odtud se snadno vyvozoval názor, že běžný jazyk tedy nemá metafor zapotřebí.

Náhled, že je tento závěr chybný, stojí na počátku každé jazykovědné práce s metaforami. Jazyková metafora není v žádném případě výjimečným jevem poetického diskurzu, nýbrž jak v každodenním jazyce¹⁰, tak v odborném diskurzu expertů jsou konvenční metafory prakticky všudypřítomné, jako ve větách *He turned the idea over in his mind* nebo *Sales have reached a new peak*.¹¹ Jak tomu bývá v jazykovědě často, proti schopnosti povšimnout si každodenního jevu působí právě jeho

8 Nejmladší společné dílo otců teorie (Lakoff, Johnson 1999) je bohužel zklamáním, protože pro jazykovědný přístup a metodiku kognitivní teorie metafory nic nového nepřináší. Kövecses (2002) předložil nově pokus o celkové uchopení kognitivního přístupu, který může být vhodný jako úvod pro studenty, který se však od zde předložené práce odlišuje mimo jiné nedostatkem kritického odstupu.

9 Čes. „Stud je růžový šál“ (E. D.); „Svět je jen veliké jeviště“ (W. S.) – překlad Kateřina Danielová. [pozn. překladatele]

10 Pojem *každodenní jazyk* vymezuje předmět zkoumání antonymicky vůči *umělecko-literárnímu jazyku*, aniž sám o sobě implikuje určitou sociolingvistickou klasifikaci jako běžnější termín *hovorový jazyk*.

11 Čes. „V duchu omílal stále stejnou myšlenku“ nebo „Prodej znovu dosáhl vrcholu“ – překlad Kateřina Danielová. [pozn. překladatele]

obvyklost a s ní spojená síla zvyku: „Metafory jsou jevem tak běžným, že si jich často ani nepovšimneme.“¹² (Lakoff, Turner 1989, s. 1) Používání, chápání a vytváření metafor musíme pokládat za součást všeobecné jazykové kompetence, a je tudíž nezbytné, aby ji tematizovala lingvistická sémantika.¹³

I když nepředstavuje poznatek o všudypřítomnosti jazykové metafory specifickou diferencí kognitivního přístupu (srov. popis konkurenčních teorií metafory v Jäkel 2003, kapitola 3), přece pro něj vytváří důležitý předpoklad. V tomto duchu poznamenává Langacker zcela obecně: „Vět, které v sobě neobsahují žádnou metaforu, je pravděpodobně jen velmi málo,“¹⁴ (Langacker 1988c, s. 3) a zvláště pro angličtinu potvrzuje Lakoff: „Běžně mluvená angličtina využívá značné množství metafor.“¹⁵ (Lakoff 1993a, s. 204)¹⁶

1.2.2 Systematizační funkce konceptuální metafory

Zásadním zdůrazněním jazykové každodennosti metaforických výrazů jsme ještě nepojmenovali vlastní *konceptuální* status, jež kognitivní teorie metafory připisuje svému předmětu zkoumání. Oba aspekty ovšem spolu úzce souvisí, jak tato teorie vyzdvihuje od začátku: „Metafory jako jazykové výrazy můžeme používat

12 Překlad Kateřina Danielová. Původní znění citace: „Metaphors are so commonplace we often fail to notice them.“ [pozn. překladatele]

13 Srov. Lakoff 1993a, s. 245: „Our system of conventional metaphor (sic) is ‚alive‘ in the same sense that our system of grammatical and phonological rules is alive; namely, it is constantly in use, automatically, and below the level of the consciousness.“ [„Náš soubor konvenčních metafor je ‚živý‘, podobně jako soubor gramatických a fonologických pravidel, tedy je ‚živý‘, protože jej neustále používáme, a to automaticky a podvědomě.“ – překlad Kateřina Danielová; pozn. překladatele]

Viz také Lakoff 1987, s. 321; 1993a, s. 239; srov. Langacker 1987, s. 1. S ohledem na osvojování mateřského jazyka vykazuje Danesi (1993, s. 493) schopnost používat metafory (*metaphorical competence*) coby základní součást jazykové kompetence rodilého mluvčího (*a basic structure of native-speaker competence*). Srov. k tomu i Gibbs 1994, s. 399–433.

14 Překlad Kateřina Danielová. Původní znění citace: „Sentences totally devoid of metaphor are probably a small minority.“ [pozn. překladatele]

15 Překlad Kateřina Danielová. Původní znění citace: „Ordinary everyday English is largely metaphorical.“ [pozn. překladatele]

16 Srov. též Lakoff 1993a, s. 237 a Lakoff, Johnson 1980, s. IX, 3, 4 a 6). Nikoli neproblematickou otázkou po rozdílu mezi *slovním* a *metaforickým* významem, která je přinejmenším v práci Lakoffa a Johnsona (1980) pojednána nanejvýš neuspokojivě, se budu zabývat v publikaci Jäkela (2003, s. 42–47).

právě proto, že jsou zároveň součástí konceptuálního systému mluvčích.¹⁷ (Lakoff, Johnson 1980, s. 6) Tímto je již také vysloven vztah závislosti mezi *konceptuálními metaforami* a metaforami jazykovými. Lakoff (1993a, s. 244) tuto tezi znovu rozvíjí: „Metafora je ve své podstatě konceptuální, nikoliv jazykový jev. Metaforický jazyk je vnějším projevem existence konceptuálních metafor.“¹⁸

Konceptuální metafory spočívají v systematickém spojení mezi dvěma odlišnými *konceptuálními doménami*, z nichž jedna (X) funguje jako *cílová (target domain)* a druhá jako *výchozí oblast (source domain)* metaforického přenosu (*metaphorical mapping*).¹⁹ Tímto způsobem se X chápe jako Y, jedna konceptuální doména se činí kognitivně disponovatelnou rekurzem na jinou zkušenostní oblast: „Metafora v tomto ‚zkušenostním‘ smyslu je proces, prostřednictvím něhož chápeme a strukturujeme jednu zkušenostní oblast skrze zkušenostní oblast jiného druhu.“^{20, 21} (Johnson 1987, s. 15)

Vlastní metaforická projekce se tedy lokalizuje na konceptuální úrovni mezi dvěma úplnými pojmovými doménami a nachází svůj výraz na „povrchu jazyka“ v různých konvenčně-metaforických řečových obrazech. Metodický postup kognitivní teorie metafory je tedy právě opačný a spočívá v jistém druhu rekonstrukce konceptuálních metafor z empiricky zachytitelného jazykového materiálu: „Metaforické jazykové výrazy můžeme využít ke zkoumání podstaty metaforických kon-

17 Překlad Kateřina Danielová. Původní znění citace: „Metaphors as linguistic expressions are possible precisely because there are metaphors in a person’s conceptual system.“ [pozn. překladatele]

18 Překlad Kateřina Danielová. Původní znění citace: „Metaphor is fundamentally conceptual, not linguistic, in nature. Metaphorical language is a surface manifestation of conceptual metaphor.“ [pozn. překladatele]

19 Zatímco konceptuální metafora představuje od roku 1980 ústřední pojem teorie (viz Lakoff, Johnson 1980, s. 4 a dále), termíny *výchozí oblast*, *cílová oblast* a *mapping* se zavádějí teprve v roce 1987, a to Lakoffem (1987, s. 276): „Each metaphor has a source domain, a target domain, and a source-to-target mapping.“ [„Každá metafora má zdrojovou oblast, cílovou oblast a přenos ze zdrojové oblasti do oblasti cílové.“ – překlad Kateřina Danielová; pozn. překladatele] Srov. také Lakoff 1987, s. 114; 1993a, s. 206 a dále a rovněž Johnson 1987, s. 7 a 116. Oba autoři kromě toho používají jako synonymum pro *mapping* pojem *metaforické projekce (metaphorical projection)*; viz např. Lakoff 1987, s. 268 a Johnson 1987, s. XX.

20 Překlad Kateřina Danielová. Původní znění citace: „A metaphor, in this ‚experiential‘ sense, is a process by which we understand and structure one domain of experience in terms of another domain of a different kind.“ [pozn. překladatele]

21 Zvýrazněno v originále. Lakoffova a Johnsonova obecná teorie „experimentalismu“ byla vyvinuta Johnsonem (1987 a 1992) a Lakoffem (1987). Představuje celkový kognitivně-vědecký a teoreticko-poznávací rámec, který je kognitivní teorii metafory nadřazený. Viz k tomu též Jäkel 2003, kapitola 10.

ceptů, protože tyto jazykové výrazy jsou právě s metaforickými koncepty systematicky provázány.“²² (Lakoff, Johnson 1980, s. 7)

Jako příklad postupu kognitivní analýzy metafory, jež je v Jäkelovi (2003, kapitola 5, s. 131–146) ještě detailněji rozvinuta, nám zde poslouží konceptuální metafora ČAS JSOU PENÍZE²³, již tu na základě anglicko-jazyčných dokladů Lakoffa a Johnsona (1980, s. 7) exemplifikujeme výrazy našeho jazyka:

ČAS JSOU PENÍZE

To (mě) *stojí* (hodně) času.

Tím můžeme *ušetřit* hodně času.

Časový *zisk* je enormní.

Už jste *promarnili* hodně času.

To je *plýtvání* časem.

Pojmeme-li nadto výchozí oblast této konceptuální metafory o něco šíře, dostaneme se od specifických PENĚZ přes jejich kategorizaci jako OMEZENÝCH ZDROJŮ ke VZÁCNÝM PŘEDMĚTŮM a nakonec k PŘEDMĚTŮM vůbec, přičemž pro každou z těchto nadřazených kategorií existují doklady časových metafor.

ČAS JE OMEZENÝ ZDROJ

Čas *se krátí*.

Trpí neustálým *nedostatkem* času.

Dej pozor, abys neupadl do časové *nouze*.

ČAS JE VZÁCNÝ PŘEDMĚT

Můj čas je *cenný*.

Mohl byste mi *věnovat trochu svého* času?

Ztratili jsme hodně času.

Ten chlap mně *krade* čas.

Práce na bibliografii nás *olupuje* o čas.

ČAS JE PŘEDMĚT

Máš pro mě nějaký čas?

Máme ještě hodně / velké množství / bohatě času.

Tomu musíš *dát nějaký* čas.

Protože metafora ČAS JSOU PENÍZE sémanticky implikuje tyto méně specifické konceptuální metafory (ČAS JSOU PENÍZE – ČAS JE OMEZENÝ ZDROJ – ČAS JE VZÁCNÝ PŘEDMĚT – ČAS JE PŘEDMĚT), používají Lakoff a Johnson

22 Překlad Kateřina Danielová. Původní znění citace: „Since metaphorical expressions in our language are tied to metaphorical concepts in such a systematic way, we can use metaphorical linguistic expressions to study the nature of metaphorical concepts.“ [pozn. překladatele]

23 Používám zde, jakož i dále Lakoffův a Johnsonův způsob zápisu: konceptuální metafory jsou pro lepší odlišení od jazykových výrazů vyznačeny velkými písmeny.

(1980, s. 9) pro určení celého komplexu nejspécifičtější konceptualizaci. Tím dodává konceptuální metafora ČAS JSOU PENÍZE sémantickou motivaci pro celou řadu konvenčních řečových obrátů, jazykových metafor a idiomatických výrazů, na které bychom jinak museli nahlížet jako na arbitrární.²⁴

Hodí se na tomto místě připojit dvě poznámky, abychom se vyhnuli nedorozumění. Za prvé: nemusí se bezpodmínečně v každé větě dokládající konceptuální metaforu ČAS JSOU PENÍZE vyskytovat lexém ČAS. *Dej mi ještě hodinu* nebo *Do této věci jsem investoval své nejlepší roky* by byly dobrými doklady (blíže k tomu viz Jäkel 2003, kapitola 5, kde se zabýváme metodologií). A za druhé: skutečnost, že v němčině existuje v přísloví ČAS JSOU PENÍZE (stejně jako v angličtině *Time is money*) přímý protějšek konceptuální metafory, není pravidlem. Formulaci konceptuálních metafor podle vzoru „X je Y“ bychom vůbec neměli číst jako propozici, nýbrž jako mnemotechnickou zkratku pro zachycení konceptuální projekce domén z X na Y.²⁵

Tu se stává zřetelným, že kognitivní traktace metafory umožňuje ve velké míře systematizaci: „Mnohá zobecnění můžeme vyjádřit jen díky konceptuálním metaforám.“²⁶ (Lakoff 1990, s. 42) Na jednotlivé metaforické výrazy nelze pohlížet izolovaně, nýbrž je třeba je vidět jako jazykové realizace konceptuálních metafor.²⁷ Tím však metaforická systematika ještě nekončí.

Lakoff (1987) tento ústřední explanační model kognitivní teorie metafory dále rozvíjí. Můžeme totiž konstatovat nejen jednotlivé konceptuální metafory, nýbrž i komplexní strukturní souvislosti, jež tyto metafory vytvářejí: „[...] své zna-

24 Viz Lakoff 1990, s. 50: „On classical views, idioms have arbitrary meanings. But within cognitive linguistics, the possibility exists that they are not arbitrary, but rather motivated, and conceptual metaphor can be one of the things motivating an idiom.“ [„Idiomy jsou tradičně považovány za lexikální prostředky s arbitrárním významem. Kognitivně lingvistický přístup umožňuje považovat je naopak za výrazy motivované, konceptuální metafora pak může patřit ke zdrojům jejich motivace.“ – překlad Kateřina Danielová; *pozn. překladatele*] Srov. též Lakoff 1993a, s. 210 a dále. K otázce metaforické motivace viz rovněž Jäkel 2003, kapitola 3, oddíl 3.1.3.

25 Varování před takovým nedorozuměním najdeme už u Lakoffa a Johnsona (1980, s. 20), kteří je zdůrazňují i později. Např. Lakoff (1993a, s. 207) tvrdí, že formuli CÍLOVÁ OBLAST JE VÝCHOZÍ OBLAST chápe pouze jako mnemotechnickou pomůcku (*mnemonic name*), a navrhuje jako snad méně zavádějící alternativu CÍLOVÁ OBLAST JAKOŽTO VÝCHOZÍ OBLAST.

26 Překlad Kateřina Danielová. Původní znění citace: „Without conceptual metaphor, a large range of generalizations cannot be stated.“ [*pozn. překladatele*]

27 V tom vidí i Radden (1994, s. 85) jednu z nejdůležitějších zásluh kognitivního přístupu: „Tak dosahuje popis metafor a metonymií na konceptuální rovině vyššího stupně generalizace než na rovině jazykové.“ Metonymie, jež se v kognitivně-lingvistickém paradigmatu chápe jako projekce uvnitř jedné a téže konceptuální domény, sama o sobě představuje obšírné téma, jehož se v této práci můžeme pouze tu a tam dotknout. Viz k tomu ovšem Gibbs 1994, s. 319–358 a Radden, Kövacs 1996.

losti upořádáváme pomocí takzvaných *idealizovaných kognitivních modelů* (ICM). Každý takový model představuje složitě strukturovaný celek, gestalt.^{28, 29} (Lakoff 1987, s. 68) Celostní charakter těchto *idealizovaných kognitivních modelů* se ukazuje v tom, že jednotlivé složky vytvářené konceptuálními metaforami³⁰ jsou skutečně srozumitelné pouze v souvislosti celku. Idealizací jsou tyto nadřazené modely z toho důvodu, že nikde neexistují „objektivně“, nýbrž – často jako pragmatické simplifikace komplexnější reality – pouze v našem kulturně utvářeném světě představ.³¹

Pokud takovéto ICM, v nichž se organizuje náš obraz světa, rekonstruuje se z empirického zkoumání každodenního jazyka, jak je popsáno výše, dospějeme k regulérním *teoriím každodennosti* (*folk theories or folk models*)³². Ty představují kulturně specifické předlohy výkladu světa, jež jsou implicitně ukryty v metaforických jazykových strukturách a jež – většinou nevědomě – určují myšlení a jednání mluvčích: „Způsob našeho myšlení, rozhovory, kterým nasloucháme, i ty, které v běžném životě vedeme, jsou do velké míry ovlivněny metaforami.“^{33, 34} (Lakoff, Johnson 1980, s. 3) Dle Lakoffa můžeme nyní každé teorii každodennosti při-

28 Překlad Kateřina Danielová. Původní znění citace: „[...] we organize our knowledge by means of structures called *idealized cognitive models*, or ICMs. [...] Each ICM is a complex structured whole, a gestalt.“ [pozn. překladatele]

29 Zvýrazněno v originále.

30 Srov. Lakoff 1987, s. 286: „In general, concepts are elements of cognitive models.“ [„Obecně vzato, pojmy jsou prvky kognitivních modelů.“ – překlad Kateřina Danielová; pozn. překladatele]

31 Lakoff (1987, s. 68 a dále) objasňuje tuto idealizaci na příkladě modelu sedmidenního týdne, k němuž v jiných kulturách veskrze existují alternativy.

32 Tyto pojmy vysvětluje Lakoff (1987, s. 118) následovně: „Ordinary people without any technical expertise have theories, either implicit or explicit, about every important aspect of their lives.“ [„Obyčejní lidé, kteří nemají odborné vzdělání, si vytvářejí teorie (explicitní, či implicitní), jež vysvětlují skutečnosti, které tyto lidé považují v životě za důležité.“ – překlad Kateřina Danielová; pozn. překladatele] Zcela doslovný překlad termínu *folk theory* by zněl asi podivně. V každém případě tu máme *teorii každodennosti* na mysli antonymum k vědeckým či expertním teoriím. Náš výraz má tu výhodu, že navazuje na *každodenní jazyk*, z něhož přece tyto implicitní „teorie“ rekonstruuje. Srov. k tomuto způsobu označování rovněž Welte, Rosemann 1990, s. 83 a dále.

33 Překlad Kateřina Danielová. Původní znění citace: „The way we think, chat we experience, and chat we do every day is very much a matter of metaphor.“ [pozn. překladatele]

34 V této souvislosti je také třeba chápat název, jež je v cizojazyčném prostoru často mylně vykládán: *Metaphors we live by* nelze překládat například jako „Metafory, s nimiž žijeme“ ani překlad „Metafory, z nichž žijeme“ nepostihuje víc než sekundární význam, jež tato hříčka se slovy připouští. Primárně tu však autoři míní „Metafory, podle nichž žijeme“ – ve smyslu kodexu věr či pravidla. Srov. k tomu vstupy pro *live by* v Longman DCE; Collins Cobuild ELD.

řadit nějaký ICM,³⁵ a pokud se jedná o metaforický model, lze jej popsat metodou analýzy metafory.³⁶

Tím kognitivní teorie metafory svébytně přispívá nejen k systematizaci při popisování *jazykových* dat, nýbrž rovněž v nadřazeném rámci kognitivních věd k pochopení *kognitivních struktur* organizace vědění. Metaforické modely a teorie každodennosti, které rekonstruujeme kognitivně-lingvistickou analýzou každodenního jazyka, odpovídají ve své orientační funkci coby *kulturní modely mentálních modelů*, jež zkoumá kognitivní psychologie (srov. Lakoff, Turner 1989, s. 67).³⁷ V tomto sousedství se kognitivní teorie metafory tudíž objevuje jako dodavatelka *jedné* z různých kognitivně-vědeckých metod přístupu ke kognitivním strukturám a procesům. Přitom se ohledně detailnosti a nepokřivenosti svých dat nemusí bát srovnání s ostatními kognitivně-psychologickými objasňovacími postupy,³⁸ např. s těmi, které experimentují s reakční dobou, „hlasitým myšlením“ či zaznamenáváním očních pohybů (srov. Gentner, Stevens 1983).

A ještě třetí výkon systematizace náleží k potenciálu kognitivní teorie metafory s její analýzou konceptuálních metafor: týká se *diachronní* dimenze. Lakoff a Johnson sice roli historické proměny jazyka zmiňují pouze okrajově (viz Lakoff 1987, s. 111; 1993a, s. 205, 246 a také Johnson 1987, s. XII, 107 a dále) a sami etymologické studie „mrtvých“ metafor neprovádějí, skutečnost, že jejich teorie metafory však k takovému rozšíření přímo vyzývá, dokládají historicko-sémantické studie metafor kognitivních lingvistek Elizabeth Traugottové a Eve Sweetserové.

Pro historickou jazykovědu není zcela nový poznatek o důležitosti role metafor pro změnu významu, není nová „skutečnost, že metafora představuje zásadní pořadající princip, hybatele sémantických změn“³⁹ (Sweetser 1990, s. 19). Rozhodující je ovšem to, že ani Traugottová (1985), ani Sweetserová (1987 a 1990) nekonstatují metaforické rozšiřování významu na izolovaných jednotlivých výrazech, ný-

35 Lakoff 1987, s. 121: „Each theory, whether folk or expert, involves some idealized cognitive model, with a corresponding vocabulary.“ [„Každá teorie, ať už laická, nebo odborná, v sobě obsahuje idealizovaný kognitivní model a jemu odpovídající lexikální prostředky.“ – překlad Kateřina Danielová; *pozn. překladatele*] Na příkladu *vidět* ukazuje Lakoff (1987, s. 128), že lze nějakou teorii každodennosti popsat jako ICM. Srov. k tomu Jäkel 2003, kapitola 6.

36 V rámci podrobného předvedení metodologie kognitivní analýzy metafory budeme moci probrat kromě dalšího ještě jiné druhy ICM, jež Lakoff postuluje (viz Jäkel 2003, oddíl 5.3.2).

37 Základní popis teorie mentálních modelů, její metody a problematiky poskytuje Johnson-Laird (1983); viz také záměrně heterogenní studie různých mentálních modelů (Gentner, Stevens 1983). Sborník Hollandové a Quinnové (1987) představuje pokus alespoň editorsky shromáždit metodické přístupy k pojetí *kulturních modelů* (*cultural models*) z psychologie, antropologie a lingvistiky.

38 Srov. modely rekonstruované kognitivní analýzou metafory (Jäkel 2003, kapitoly 6, 7, 8 a 9, s. 147–284). Viz k tomu rovněž poslední kapitolu práce Jäkela (2003, oddíl 10.3, s. 294–299).

39 Překlad Kateřina Danielová. Původní znění citace: „the fact that metaphor is a major structuring force in semantic change.“ [*pozn. překladatele*]

brž jako indicii systematických konceptuálně-metaforických přenosů mezi celými pojmovými doménami. Tím nám doporučují kognitivní teorii metafory jako důležitý nástroj nejen synchronní, nýbrž též diachronní lingvistiky:

Využití systematického metaforického uspořádání jedné oblasti (například domény zkušenosti) prostřednictvím oblasti jiné (například sociofyzické) může poskytnout kognitivní sémantice vhodný nástroj rozvoje bádání na poli dosud neobjasněné problematiky změn významu a také může posloužit výzkumu synchronních sémantických struktur.⁴⁰ (Sweetser 1990, s. 21)

Poněvadž takovéto rozšíření kognitivní teorie metafory o diachronní dimenzi představuje nikoli nepodstatnou modifikaci původního přístupu Lokoffa a Johnsona, pojednám o tomto bodě ještě podrobněji, až budu diskutovat otázku, zda je nezbytné teorii doplnit (Jäkel 2003, oddíl 1.3.2, s. 49–55).

1.2.3 Zákonitosti metaforické projekce

V předchozím oddíle jsme konstatovali, jak je pro kognitivní teorii metafory důležité zavést *konceptuální metaforu* coby systematickou spojnicí mezi dvěma různými pojmovými doménami. Na tomto základě nyní teorie formuluje další podstatné teze, jimiž se zásadně odlišuje od konkurenčních teorií metafory (viz Jäkel 2003, kap. 3). Dvě nejdůležitější z těchto tezí, jež se týkají zákonitostí metaforické projekce, představím v následujících řádcích.

Zprvu půjde o otázku, které druhy pojmových oblastí vystupují při konceptuálně metaforickém spojování domén („X je Y“) jako výchozí oblasti (Y) a jako cílové oblasti (X). Centrální teze této teorie nyní říká, že se zpravidla *abstraktní* a komplexní cílové oblasti konceptualizují metaforickým rekurzem na *konkrétnější*, jednoduše strukturované a smyslově přístupné výchozí oblasti (Y): „Metafory vycházejí z naší konkrétní, jasně ohraničené zkušenosti, umožňují nám vytvářet velice propracované abstraktní pojmy, jako například pojem sporu.“⁴¹ (Lakoff, Johnson 1980, s. 105)⁴²

Toto pravidlo platí bez ohledu na možnost výjimek jako obecná preference či „tendence“: „[...]tendence chápat méně konkrétní prostřednictvím konkrétnější-

40 Překlad Kateřina Danielová. Původní znění citace: „Using the idea of systematic metaphoric structuring of one domain (e.g. the epistemic domain) in terms of another (e.g. sociophysical domain), cognitive semantics may well be equipped to make headway in the murky area of meaning-change, as well as in the area of synchronic semantic structure.“ [pozn. překladatele]

41 Překlad Kateřina Danielová. Původní znění citace: „The metaphors come out of our clearly delineated and concrete experiences and allow us to construct highly abstract and elaborate concepts, like that of an argument.“ [pozn. překladatele]

42 Srov. také Lakoff, Johnson 1980, s. 59 a 112; Lakoff 1987, s. 281 a 268; Johnson 1987, s. 34, 53, 62 a dále; Johnson 1992, s. 351 a 362. K problematice Lakoffem a Johnsonem nedefinovaného pojmového páru *konkrétní* versus *abstraktní* viz Jäkel 2003, oddíl 1.3.3.

ho.⁴³ (Lakoff, Johnson 1980, s. 109) Pro odlišení od ostatních – např. interakcionistických – teorií metafory autoři výslovně zdůrazňují, že relace prvků X a Y je ireverzibilní; metaforická projekce má mít jednoznačný směr: „Chtěli bychom na tomto místě poukázat na to, že metaforický přenos je vždy *jednosměrný*: tělesný prožitek je zdrojem výrazů popisujících duševní stavy, ale nikoliv naopak.“⁴⁴ (Sweetser 1990, s. 30; srov. Lakoff, Turner 1989, s. 132)

Tuto od počátků teorie (1980) zastávanou tezi *jednosměrnosti* autoři dodnes podstatně neměnili. V nejnovější verzi otce teorie metafory zní následovně: „Metafory nám umožňují chápat poměrně abstraktní nebo vnitřně nečleněné problémy prostřednictvím problémů konkrétnějších nebo vnitřně strukturovaných.“⁴⁵ (Lakoff 1993a, s. 245) Přitom lze tuto jednosměrnost konceptuální metafory konstatovat nejen v synchronním, nýbrž i v diachronním pohledu:

Jestliže existují metaforická vysvětlení jevů, bylo by logické, aby změna sémantiky reprezentovala obecný vzorec jejího průběhu, tedy přechod od konkrétnějšího, hmatatelného, k abstraktnějšímu, nehmatatelnému. Pro jednosměrnost změny existuje celá řada dokladů.⁴⁶ (Johnson 1987, s. 107 a dále)⁴⁷

S uvedením této generální teze se tu prozatím spokojíme. Protože teze jednosměrnosti představuje silné tvrzení, jež náleží k distinktivním znakům kognitivní teorie metafory, jež však zároveň není úplně neproblematické, ještě se k němu vrátíme podrobněji.⁴⁸

43 Překlad Kateřina Danielová. Původní znění citace: „[...] the tendency to understand the less concrete in term of the more concrete.“ [pozn. překladatele] Srov. také Johnson 1992, s. 362 a Sweetser 1990, s. 25 a 31.

44 Překlad Kateřina Danielová. Původní znění citace: „We would also like to explain the fact that the mappings are *unidirectional*: bodily experience is a source of vocabulary for our psychological states, but not the other way around.“ Zdůrazněno v originále. [pozn. překladatele]

45 Překlad Kateřina Danielová. Původní znění citace: „Metaphors allows us to understand a relative abstract or inherently unstructured subject matter in terms of a more concrete, or at least a more highly structured subject matter.“ [pozn. překladatele]

46 Překlad Kateřina Danielová. Původní znění citace: „If such metaphorical understandings do exist, then it would make sense that semantic change would manifest a general pattern, a movement from the more concrete and physical toward the more abstract and nonphysical. There is ample evidence of just such a directionality of change.“ [pozn. překladatele]

47 Srov. Sweetser 1987, s. 446: „One of the clearest cases of regular direction in semantic change is the tendency for words to change from a more concrete to a more abstract meaning.“ [„Tendence k přechodu slov od konkrétní k abstraktní je jedním z nejjednoznačnějších dokladů směrovosti sémantických změn.“ – překlad Kateřina Danielová; pozn. překladatele] Viz k tomu také Sweetser 1990, s. 25–30.

48 V publikaci Jäkela (2003, oddíl 1.3.3, s. 55–62) probereme tuto tezi jednosměrnosti v její problematičnosti a uvedeme ji do širší souvislosti. Ve 2. kapitole práce Jäkela (2003, s. 63–84) představíme nakonec vlastní zkoumání v otázce empirického přezkoušení této teze.

Další důležitá teze k metaforické projekci se týká otázky, *co se v případě konceptuální metafory z výchozí oblasti do oblasti cílové vlastně přenáší*. Goerge Lakoff tuto tezi prezentuje v článku téhož názvu (Lakoff 1990) jako *hypotézu invariance* (*Invariance Hypothesis*). Rozhodující formulace tu zní následovně: „Metaforická projekce zachovává kognitivní topologii, tedy strukturu obrazového schématu zdrojové oblasti.“⁴⁹ (Lakoff 1990, s. 54) Abychom takto formulované tvrzení pochopili, musíme začít trochu zeširoka a vzpomenout na ústřední termín z Johnsona (1987).

Jako *schémata představování* (*image schemata*)⁵⁰ označuje dynamické vzory naší nekonceptuální, senzomotorické tělesné zkušenosti, jako např. schéma CESTY, schéma NÁDOBY nebo základní VERTIKÁLNÍ orientaci. Johnson (1987, s. XIV) definuje následovně: „Jako schéma představování označujeme každý opakující se dynamický vzorec lidských percepčních interakcí a motorických programů, který dává naší zkušenosti koherentní strukturu.“⁵¹ V těsné návaznosti na Kanta, jenž v *Kritice čistého rozumu* (1781) zavádí pojem *transcendentálního schématu* jako zprostředkující veličinu mezi čistým pojmem rozvažování a smyslovým názorem (Kant 1781, s. 196 a dále), Johnson (1987, s. 29) zdůrazňuje zprostředkující postavení schémat představování: „Stručně řečeno, schémata představování fungují na té úrovni myšlenkového uspořádání, která je na pomezí abstraktních propozičních útvarů na straně jedné a jednotlivých konkrétních představ na straně druhé.“⁵²

Schémata představování nelze tedy v jejich podstatě uchopit ani jako propozice, ani určitými konkrétními obrazy.⁵³ K lepšímu pochopení toho, co máme schémata rozumět, snad poslouží Lakoffova (1987, s. 267) spíše extenzionální definice:

49 Překlad Kateřina Danielová. Původní znění citace: „Metaphorical mappings preserve the cognitive topology (this is, the image scheme structure) of the source domain.“ [pozn. překladatele]

50 Překlad termínu *image schemata* jako „schémata představování“ je třeba upřednostnit před doslovným překladem, jež lze v německo-jazyčné literatuře také najít, a tím jsou „obrazová schémata“, neboť se nejedná o obrazy (ve smyslu angl. *pictures*). Oproti tomu je z originálního anglického termínu jasné, že *image schemata* náleží do oblasti naší *imaginative capacity*; a to je Johnsonův překlad ctihodné Kantovy *Vorstellungskraft*. Těmto terminologickým těžkostem se konečně můžeme vyhnout tak, že zůstaneme u zkratky *schémata*, používané jak v angličtině, tak v němčině. Srov. výčet schémat v práci Jäkela (2003, oddíl 10.2, s. 288–294).

51 Překlad Kateřina Danielová. Původní znění citace: „An image schema is any recurring, dynamic pattern of our perceptual interactions and motor programs that gives coherence and structure to our experience.“ [pozn. překladatele]

52 Překlad Kateřina Danielová. Původní znění citace: „In sum, image schemata operate at a level of mental organization that falls between abstract propositional structures, on the one side, and particular concrete images, on the other.“ [pozn. překladatele]

53 To znamená, že je nelze popsat ani znázornit. Pokud si později za tímto účelem vypomůžeme propozičními či obrazově-grafickými formáty, můžeme je pokládat pouze za pokusy přiblížit se pravým schématům. Srov. Johnson 1987, s. 23.

Schémata představování jsou relativně jednoduché struktury, které se neustále opakují v našem tělesném prožívání: NÁDOBA, CESTA, ROVNOVÁHA, SPOJENÍ, SÍLA, v různých orientacích a vztazích: VERTIKÁLNÍM, HORIZONTÁLNÍM, ve vztahu ČÁSTI A CELKU či CENTRA A PERIFERIE apod.⁵⁴

Tato schémata představování jsou tedy dle Lakoffovy hypotézy invariance takovými strukturními elementy, které se při konceptuálně-metaforické projekci přenášejí nezměněny z výchozí do cílové oblasti. Tím, že zkušenostně ukotvují i ty nejabstraktnější pojmové oblasti,⁵⁵ vytvářejí pro všechny naše konceptualizace prekonceptuální základnu, za niž již nelze jít. Pro svoji strukturální jednoduchost jsou navíc schémata představování považována za hlavní kandidáty na status kognitivních univerzálií (viz Johnson 1992, s. 354; srov. také Lakoff 1987, s. 302, 312 a 336).

Na tomto místě musí být výslovně řečeno, že kognitivní teorie metafory nestojí a nepadá s potvrzením, či zavržením teze invariance. Sám Lakoff (1990, s. 72) označuje tuto tezi jako „vágní“ a co do statusu „zcela neobjasněnou“ a později, po debatě s příspěvky stoupenců teorie Brugmana (1990) a Turnera (1990 a 1993), jako „podstatně oslabenou“ (Lakoff 1993a, s. 215). Její problematičnost spočívající v tom, že váže i to nejabstraktnější myšlení na vpsledku biologické kořeny,⁵⁶ je obecně spíše kognitivně-vědecké povahy než záležitostí teorie metafory či jde, jak to vyjadřuje Lakoff (1990, s. 54), „o zásadní sporný bod týkající se povahy abstraktního uvažování.“⁵⁷

Proto se k otázce invariance vrátíme až později (srov. Jäkel 2003, oddíly 6.4 a 9.3.2), zvláště pak v závěrečné části práce Jäkela (2003, oddíl 10.2), abychom pak v ohlédnutí za výsledky empirických zkoumání metafor (Jäkel 2003, kapitoly 6, 7, 8 a 9) mohli mimo jiné poskytnout příspěvek k inventarizaci schémat představování, již Lakoff (1990, s. 72) požadoval.⁵⁸

54 Příklad Kateřina Danielová. Původní znění citace: „Image schemes (sic) are relatively simple structures that constantly recur in our everyday bodily experience: CONTAINERS, PATHS, LINKS, FORCES, BALANCE, and in various orientations and relations: UP-DOWN, FRONT-BACK, PART-WHOLE, CENTER-PERIPHERY etc.“ [pozn. překladatele]

55 Podle Lakoffa (srov. 1987, s. 114 a 284) zakládají strukturní předlohy schémat představování přenášené z výchozí oblasti i ty nejkompexnější metaforické ICM.

56 Srov. k tomu Lakoffův výslovně evolučně biologický projekt v poslední části jeho článku k tezi invariance (Lakoff 1990, s. 72 a dále).

57 Příklad Kateřina Danielová. Původní znění citace: „a major controversial claim about the nature of abstract reason.“ [pozn. překladatele]

58 Jednotlivá schémata používaná v konkrétní analýze metafory budou samozřejmě uvedena na příslušném místě (Jäkel 2003, kapitola 6, 7, 8 a 9, s. 147–284). V oddílech 6.4 a 9.3.2 (Jäkel 2003, s. 175–180, 281–285) je navíc problematika invariance diskutována vždy na konkrétním příkladě.

1.2.4 Kognitivní funkce metafor

Již při dosavadním popisu základních rysů kognitivní teorie metafory jsme se nemohli nedotknout funkčních aspektů metafory. Ty nejdůležitější budou naším tématem v tomto oddílu.

V perspektivě kognitivního přístupu chápeme funkci metafory jako primárně kognitivní. Zcela obecně jí připadá funkce vysvětlovací, resp. funkce rozumnění. Tento funkcionální pohled na metaforu je patrný již v často citované „definici“ Lakoffa a Johnsona (1980, s. 5): „Základem metafory je chápání jednoho jevu prostřednictvím jiného.“⁵⁹ A na pozdějším místě vyzdvihují hlavní funkci metafory jako funkci explanační ještě jednou: „Funkcí metafory je v první řadě zajištění částečného porozumění jedné zkušenosti prostřednictvím zkušenosti jiné.“^{60,61} (Lakoff, Johnson 1980, s. 154)

Konceptuální metafora poskytuje modely myšlení, jejichž pomocí se problematický předmět poznání z cílové oblasti (X) stává kognitivně disponovatelným, a to rekurzem na „zcela odlišnou oblast výchozí“ (Y). Díky explanační funkci metafory bychom oba prvky X a Y mohli také označit jako *explanandum* a *explanans*. V metafoře podle vzorce „X je Y“ se z výchozí oblasti poskytuje Y jako *explanans* za účelem parciálního vysvětlení *explananda* X.

Tím, že poskytuje explanační modely, a zprostředkovává tak pochopení i tam, kde by to bez ní bylo možné jen sotva či vůbec ne, nabývá metafora charakteru kognitivní *nezbytnosti*. Jisté předmětné oblasti nejsou totiž našemu chápání přístupné jinak než prostřednictvím konceptuální metafory:

Některé pojmy jsou téměř vždy strukturovány metaforicky. Jako příklad nám může posloužit pojem LÁSKA [...] Taková strukturace je typická pro pojmy popisující emoce, které nejsou v rámci naší zkušenosti jasně a přímo vymezené, proto je jim třeba rozumět především pomocí nepřímých prostředků s využitím například metafor.⁶² (Lakoff, Johnson 1980, s. 85; srov. tamtéž s. 114, 118 a 177; dále Lakoff, Turner 1989, s. 62)

59 Překlad Kateřina Danielová. Původní znění citace: „The essence of metaphor is understanding and experiencing one kind of thing in terms of another.“ [pozn. překladatele]

60 Překlad Kateřina Danielová. Původní znění citace: „The primary function of metaphor is to provide a partial understanding of one kind of experience in terms of another kind of experience.“ [pozn. překladatele]

61 Parciálním charakterem metaforického chápání se budu zabývat níže v tomto oddíle.

62 Překlad Kateřina Danielová. Původní znění citace: „Certain concepts are structured almost entirely metaphorically. The concept LOVE, for example, is structured mostly in metaphorical terms [...]. This is typical of emotional concepts, which are not clearly delineated in our experience in any direct fashion and therefore must be comprehended primarily indirectly, via metaphor.“ [pozn. překladatele]

V úzké souvislosti s již výše uvedenou jednosměrností můžeme nyní tvrdit, že principiálně pro abstraktní pojmové domény připadá metafoře řádná *kognitivní funkce zpřístupňovací*. K oblasti abstraktního myšlení přitom nenáleží pouze teoretické konstrukty věd a metafyzické ideje filozofických a náboženských spekulací, nýbrž i pojmy naší každodennosti, jako LÁSKA nebo ČAS.⁶³ Lakoff (1993a, s. 244) uzavírá:

Metafora je hlavním mechanismem, jehož pomocí rozumíme abstraktním pojmům; díky ní jsme rovněž schopni abstraktně myslet. Mnoho pojmů, od těch nejobyčejnějších až po propracované vědecké teorie, je srozumitelných jen skrze metaforu.⁶⁴

S obecnou kognitivní funkcí metafory rovněž souvisí to, co už zaznělo při představování teze invariance a co tvoří ústřední aspekt v Lakoffově a Johnsonově rozvrhu „experimentální“ teorie poznání: Konceptuální metafory zajišťují tím, že vážou abstraktně-pojmové myšlení zpět na smyslové nazírání, tělesně-biofyzickou fundaci poznání, a zaručují tak koherenci a jednotu naší zkušenosti.

Dosud nám šlo o hlavní, explanační, funkci metafory v kognitivní perspektivě. Další funkční aspekt metafory leží v jejím *kreativním* potenciálu.⁶⁵ Potenciální významovou plnost ne-li každé jazykové, tak jistě každé konceptuální metafory nelze vyčerpát v žádné parafrázi, její sémantický obsah není možné úplně redukovat na nemetaforicky-propoziční formát popisu: „Konečně, pro konceptualizace metaforické povahy neexistuje žádný podkladový soubor doslovně interpretovaných prozic, na něž by bylo možné metafory přeložit.“⁶⁶ (Johnson 1987, s. 170)

U příkladu konceptuální metafory LIFE IS A JOURNEY („ŽIVOT JE CESTA“) ukazují Lakoff a Turner (1989, s. 61), na čem by tato nemožnost parafráze mohla mimo jiné záležet:

[...] vnímání života jako cesty umožňuje konceptualizovat tento pojem nejen jednoduše a přímočaře, ale nabízí i zajímavější a bohatší konceptualizaci. Protože

63 Viz výše (oddíl 1.2.2), kde jsme uváděli příklad ČAS JSOU PENÍZE. K zásadně metaforickému charakteru každé metafyziky viz Johnson 1992, s. 362; srov. k tomu také Blumenberg 1960 a 1971.

64 Překlad Kateřina Danielová. Původní znění citace: „Metaphor is the main mechanism through which we comprehend abstract concepts and perform abstract reasoning. Much subject matter, from the most mundane to the most abstruse scientific theories, can only be comprehended via metaphor.“ [pozn. překladatele]

65 Lakoff a Turner (1989, s. 80) tento aspekt zvláště zdůrazňují: „[...] perhaps the most impressive of the powers of metaphorical thought: the power to create, with naturalness and ease.“ [„[...] snad ze všeho nejpůsobivější je lehkost, s níž metaforické myšlení utváří přirozeně působící obrazy.“ – překlad Kateřina Danielová; pozn. překladatele]

66 Překlad Kateřina Danielová. Původní znění citace: „At least where human conceptualization is metaphorical, there is not a core underlying set of literal propositions into which the metaphor can be translated.“ [pozn. překladatele]

známe velké množství různých cest, umožňuje nám konceptualizace života jako cesty vnímat jeho různorodost.⁶⁷

Už jedna jediná konceptuální metafora skýtá tudíž bohaté a rozmanité možnosti konceptualizace abstraktní cílové oblasti, v tomto případě ŽIVOTA. Která z těchto možností bude využita, které jazykové realizace tedy metafora zakusí, zůstává principiálně otevřeno a stává se předmětem zkoumání případ od případu. V principu neomezené je totiž množství možných jednotlivých projekcí, jež otevírá konceptuálně metaforické spojování domén. „Každá metaforická projekce sama o sobě vymezuje otevřenou množinu možných korespondencí napříč inferenčními vzorci.“⁶⁸ (Lakoff 1993a, s. 210)

Když se tedy v německo-jazyčném každodenním diskurzu o ŽIVOTĚ používají výrazy jako životní pouť, životní cíle, startovní podmínky, strastiplná cesta či životní soupoutník, náležejí pak do jedné oblasti konvenčně využívaných možností konceptuální metafory ŽIVOT JE CESTA.

Ve velké míře nevyužity zůstávají oproti tomu možnosti jako *průvodcovství, zájezd, příruční zavazadlo*, různá myslitelná *cestovní vozidla* a (nekonečně) mnoho jiného. Ovšem hranice mezi konvenčně využívanými možnostmi metafory a těmi nerealizovanými, avšak potenciálně využitelnými je zcela otevřená a nepevná. Zde leží široké pole, jež rádi a intenzivně obdělávají básníci se svojí licencí k nekonvenčnímu užívání jazyka a jiní kreativní pionýři. Můžeme to, abychom se vrátili k našemu příkladu, vyjádřit veršem: *Tu odjíždí vlak nikam, se mnou jediným cestujícím* – a senzitivní duše pocítí i melancholické poselství. A proč by si náboženský člověk v životní krizi neměl kreativně-metaforicky ulevit povzdechem nad nevyzpytatelným plánem *turistického průvodce na nebesích*? Dovoleno je tu v nejvlastnějším slova smyslu téměř vše, co je libo – v případě nutnosti dokonce i na úkor všeobecné srozumitelnosti.⁶⁹

Ze stanoviska dosaženého na tomto místě argumentace se ještě můžeme s větším porozuměním ohlédnout za tezí invariance. Zaměřme se přitom ještě

67 Překlad Kateřina Danielová. Původní znění citace: „[...] the understanding of life as a journey permits not just a single simple-minded conceptualization of life but rather a rich and varied one. Because our knowledge of journeys includes options for types of journeys, the metaphorical understanding of life in terms of a journey includes options for a corresponding variety of understandings of life.“ [pozn. překladatele]

68 Překlad Kateřina Danielová. Původní znění citace: „As such, each mapping defines an open-ended class of potential correspondences across inference patterns.“ [pozn. překladatele]

69 Protože se v této práci především zajímáme o kognitivně-lingvistické zkoumání *konvenčních* metafor, metafor básnických se dotkneme pouze okrajově. Tuto zde spíše vynechávanou oblast tematizují Lakoff a Turner (1989) a samostatná díla Turnerova, rovněž inspirovaná kognitivní teorií metafory (1987, 1991 a 1995). Pro tvrzení, že kognitivní teorie metafory skýtá nanejvýš plodný přístup k lepšímu pochopení básnických metafor, srov. Tabakowska 1993, zvl. s. 117 a dále, s. 126 a dále; Gibbs 1994, s. 1–8 na různých místech. Ověření na příkladech nabízí ve své obsáhlé studii Ludwig (1996).

jednou na příklady konvenčně využitě oblasti konceptuální metafory ŽIVOT JE CESTA. *Životní cesta, životní cíle, startovní podmínky, strastiplná cesta a životní soupeřník* jsou lexémy cílové oblasti, jež nejtěsněji souvisejí se schématem představování, které ve výchozí oblasti CESTOVÁNÍ zaujímá ústřední místo – se schématem CESTA.⁷⁰ *Východisko, vzdálenost a cíl* patří k základní struktuře tohoto schématu, která se dle teze invariance právě při konceptuálně-metaforické projekci beze zbytku přenáší z výchozí oblasti do oblasti cílové. Skutečnost, že právě jmenované lexémy existují jako konvenční realizace metafory, není tedy náhoda, nýbrž odpovídá to dosti přesně tomu, co předpovídá teze invariance.

Role schémat představování je nosná i v následujícím Johnsonově vysvětlení metaforické kreativity:

Kreativita existuje částečně i proto, že nám představivost předkládá struktury představovacích schémat či metaforických a metonymických vzorců, pomocí nichž jsme schopni tato schémata rozšířit a zpřesnit. Jedno schéma představování (například schéma CESTA) může strukturovat mnoho různých pohybů a percepčních interakcí včetně těch, které jsme dosud neprožili. Schéma, jež je metaforicky upřesněné, se může rozkládat na mnoho nefyzických abstraktních oblastí. Metaforická projekce je základním prostředkem, který projektuje struktury, utváří nové souvislosti a *přetváří naši zkušenost*.⁷¹ (Johnson 1987, s. 169)

Konceptuální metafory mohou svým kreativním potenciálem naši „zkušenost přetvářet“, jak se vyjadřuje Johnson. Díky nové metafoře (či též jen nezvyklým rozšířením známé metafory) vidím věc náhle úplně jinak, cílová oblast se jeví ve zcela nové perspektivě: „Metafory pro nás vytvářejí skutečnost, zejména společenskou.“⁷² (Lakoff, Johnson 1980, s. 156; srov. také tamtéž, s. 144; Lakoff, Turner 1989, s. 62 a 65) Tuto možnost přestrukturovat zažitě vzory myšlení prostřednictvím nového metaforického popisu lze pozitivně využít v různých oblastech. Tak informuje Schön (1979) o kognitivních restrukturalizacích⁷³ pomocí vědomého zavedení nových metafor do techniky a sociální politiky. A Ferrara (1994) se pokouší

70 Pro podrobnější popis schématu CESTA, resp. PATH, viz oddíl 9.1.2 práce Jäkela (2003). Srov. též Lakoff 1987, s. 275 a dále; Johnson 1987, s. 113 a dále; Radden 1995; 1989, s. 230 a dále.

71 Překlad Kateřina Danielová. Původní znění citace: „Creativity is possible, in part, because imagination gives us image-schematic structures and metaphoric and metonymic patterns by which we can extend and elaborate those schemata. One image-scheme (such as the PATH schema) can structure many different physical movements and perceptual interactions, including ones never experienced before. And, when it is metaphorically elaborated, it can structure many non-physical, abstract domains. Metaphorical projection is one fundamental means by which we project structure, make new connections and *remold our experience*.“ [pozn. překladatele]

72 Překlad Kateřina Danielová. Původní znění citace: „Metaphors may create realities for us, especially social realities.“ [pozn. překladatele]

73 Schön (1979, s. 256 a 270) hovoří o metaforami generovaném *frame restructuring*.

dokonce o psychologicko-terapeutickou aplikaci metafory právě v tomto struktury myšlení ovlivňujícím smyslu.⁷⁴

Fakt, že nová metafora dokáže vyvolat veskrze nové vhledy, se však ukazuje možná nejpůsobivěji v oblasti věd.⁷⁵ Tam může metafora plnit *heuristickou funkci*⁷⁶, již bychom neměli podceňovat. Abychom uvedli příklad: historik vědy Kuhn (1962) líčí, jak kolem roku 1740 přivedla metaforická konceptualizace ELEKTRINY jako TEKUTINY celou skupinu vědců na myšlenku stáčet tuto „tekutinu“ do lahví. To vedlo k vynálezu tzv. *Leidenské láhve*, praformy elektrického kondenzátoru. Její vědecké zkoumání přivedlo zase Benjamina Franklina k prvnímu plnohodnotnému paradigmatickému uchopení elektřiny (srov. Kuhn 1962, s. 17, 61 a dále). Ukazuje se, že konceptuálně chápaná metafora by měla být také tématem pro dnešní vědecko-teoretické i kognitivně-vědecké hledání vědeckých heuristik:⁷⁷ ve výzvě ke kreativnímu vytváření a vyhodnocování nových metafor spočívá jeden z mála nadějných „receptů“, jež můžeme předeepsat vědeckému výzkumu, aby vytvářel slibné hypotézy.⁷⁸

Poté, co jsme probrali hlavní, explanační, funkci metafory a její kreativní potenciál, zbývá ještě jeden aspekt, jenž rovněž náleží k funkcionálnímu pohledu na metaforu: její *zaostřovací účinek*. Abychom pochopili, co je tím míněno, musíme nejprve konstatovat jisté omezení kognitivní explanační funkce metafory: „Metafora patří k našim nejdůležitějším poznávacím nástrojům, kdykoli se snažíme

-
- 74 S Ferrarovými konkrétními vývody (1994, s. 128–145) přitom nemusíme bezpodmínečně souhlasit; v principu ale ukazuje na vysoce zajímavou možnost.
- 75 Abychom určili roli metafor ve vědě, musíme na tomto místě poukázat na poněkud obsírnější literaturu. Relevantní zde jsou jak příspěvky teoretiků vědy, jako jsou Hesse (1966), Leatherdale (1974), Boyd (1979), Kuhn (1979) a Falkenhainer (1987), tak příspěvky filozofických teoretiků metafory, jako jsou Ortagy a Gasset (1925), Blumenberg (1960), Black (1962), Scholz (1983), Rothbart (1984) a Knorr-Cetina (1991). Přehled o teoreticko-vědecké diskuzi podávají Nieraad (1977, s. 80–111), Hoffman (1980) a Schöffel (1987).
- 76 Podrobně a fundovaně vykládá heuristickou funkci metafory ve vědě Hesse (1966, zvl. s. 127–177). Hesseho vývody, jež se zlehka opírají o Blackovu (1962) teorii metafory, jsou přitom naprosto kompatibilní se zde zastávaným kognitivním přístupem.
- 77 K otázce aktuálnosti kognitivně-vědeckého hledání vědeckých heuristik viz např. Graßhoff 1994.
- 78 V různých pracích se Liebert (1994, 1995b, 1995c a 1996) snaží přivést vědce (virology) k tomu, aby si uvědomili metaforické modely, jež sami používají, a dává jim tak příležitost tyto modely hravým a kreativním způsobem pozměnit, aby se jim pokud možno dostalo podnětů pro řešení problémů na jejich výzkumném poli. Tyto napínavé pokusy se odehrávají na základě kognitivní teorie metafory, v naději na konkrétní úspěchy s konceptuálními metaforami jako vědomě používaným heuristickým modelem.

alespoň *částečně* porozumět tomu, co nemůžeme zcela pochopit.“^{79,80} (Lakoff, Johnson 1980, s. 193)

Metafory poskytují parciální popis, resp. vysvětlení té které cílové oblasti, jež vyzdvihuje určité aspekty a jiné odsouvá do pozadí:

Právě systematicčnost, která nám umožňuje porozumět jednomu rysu daného pojmu prostřednictvím rysu jiného, [...] musí bezpodmínečně zakrýt další rysy popisovaného pojmu. Právě proto, že nám umožňuje zaměřit se na jediný rys daného pojmu [...], brání nám metaforický pojem zaměřit se na jiné rysy popisovaného pojmu, které by byly v rozporu s užitou metaforou.⁸¹ (Lakoff, Johnson 1980, s. 10)

Parciální je toto vysvětlení z toho důvodu, že metaforické explanans poskytuje pro explanandum právě a pouze jeden model představování. Vzat sám o sobě působí jako každý model jednostranně, selektivně a simplifikačně. Zaostruje určité aspekty explananda a zároveň opomíjí jiné.⁸²

S ohledem na toto *zaostrění* se nyní liší alternativní metafory pro jednu a touž cílovou oblast: „Různé metaforické strukturace téhož pojmu slouží rozmanitým účelům, neboť každá z nich zdůrazňuje jiné rysy téhož pojmu.“^{83,84} (Lakoff, Johnson

79 Příklad Kateřina Danielová. Původní znění citace: „Metaphor is one of our most important tools for trying to comprehend *partially* what cannot be comprehended totally.“ [pozn. překladatele]

80 Mé zvýraznění. [pozn. překladatele]

81 Příklad Kateřina Danielová. Původní znění citace: „The very systematically that allows us to comprehend one aspect of a concept in terms of another [...] will necessarily hide other aspects of the concept. In allowing us to focus on one aspect of the concept [...], a metaphorical concept can keep us from focusing on other aspects of the concept that are inconsistent with that metaphor.“ [pozn. překladatele]

82 K modelovému charakteru konceptuálních metafor srov. výše oddíl 1.2.2. Lakoff a Johnson (1980, s. 10 a dále) pojednávají tento zaostrovací efekt metafory jako *Highlighting and Hiding*, což bychom mohli přeložit jako „vyzdvížení a upozadění“. Zdá se mi smysluplné pro míněný efekt vedle tohoto páru antonym etablovat nadřazený pojem; za tímto účelem používám *zaostrění*.

83 Příklad Kateřina Danielová. Původní znění citace: „The various metaphorical structuring of a concept serve different purposes by highlighting different aspects of the concept.“ [pozn. překladatele]

84 V poslední době se používá Langackerem (1987, s. 51, 128, 487 a dále) ražený pojem *construal* rovněž pro metaforické konceptualizace, a to zvláště tehdy, když se jako zde hovoří o alternativních konceptualizacích téže cílové oblasti; srov. diverzní příspěvky v Taylor, Mac-Laury 1995, a zvláště Taylorův (1995) úvod. Tento ve své komplexitě nepřeložitelný pojem označuje (subjektivně) interpretující, aktivně konstruující výklad a pojetí situaci ve světě. Skutečnost, že kognitivní lingvistika chápe svět v širokém smyslu *konstruktivisticky* (srov. také Givón 1984, s. 1–45, zvl. s. 9 a další; Malmkjaer 1995, s. 309; Jelden 1996; Kneer 1996), formuluje Taylor (1995, s. 4) následovně: „In brief, then, the ‚world‘ is not something objectively given, it is something

1980, s. 96) Ukážeme to krátce na příkladu tak, že si ještě jednou připomeneme výše uvedenou konceptuální metaforu ČAS JSOU PENÍŽE a k tomu přibereme jako alternativu ČAS JE POHYBLIVÝ PŘEDMĚT.⁸⁵ Stejně jako ČAS JSOU PENÍŽE (od-
díl 1.2.2) se i tento metaforický model objevuje v mnoha obrazech každodenního
jazyka, když např. hovoříme o tom, že *čas běží, kvapí, pádí* či *letí*, že *(ještě) nenadešel*
nebo *(rychle) míjí*.

Tato konceptuální metafora zdůrazňuje pomíjivost, rychlost, prchavost, neza-
držitelnost času,⁸⁶ oproti tomu model ČAS JSOU PENÍŽE vyzdvihuje spíše enormní
hodnotu (životního) času vůbec a jednotlivých časových úseků. Tento rozdíl v za-
ostření se přenáší až do logiky argumentace, jež je modelu imanentní. Tak jako může
vést extrémní nedostatek peněz k existenční nouzi, obává se v rámci metaforiky
PENĚŽ někdo, kdo trpí *nedostatkem* času, nejvíce toho, aby neupadl do regulérní
časové *nouze*. Proti tomu se v repertoáru alternativního modelu POHYBU nachází
podivný fenomén *zahánění* času, jež lze chápat jako pokus znuděných současníků
aktivně *urychlit ubíhání* času, jež subjektivně pociťují jako příliš pomalé.

Zatímco tento příklad z každodenního jazyka vypadá jako relativně neškodný,
lze principiální zaostřovací účinek metafory využít i pro nanejvýš pochybné účely.
Pokud politici či jiní věrní následovníci sofistických rétorů vědomě používají na
veřejnosti výlučně určité metafory, dochází k polemickým jednostrannostem, jež
snadno docílují kýženého propagandistického efektu.⁸⁷ Tak byli v Německu po
dlouhé měsíce při přípravě tzv. *azylového kompromisu* v létě roku 1993 denuncováni

‚construed‘ by human condition. It is ‚construals‘ of the world that are properly regarded as
the object of linguistic semantics.“ [„Stručně řečeno svět není objektivně dán, ale naopak je
výsledkem konstrukcí, jejichž přesné podmínky určují sami mluvčí. Předmětem zájmu sémant-
tiky jsou proto ve skutečnosti individuální konstrukce (*construals*) tohoto utvořeného světa.“ –
překlad Kateřina Danielová; *pozn. překladatele*] Metafory tu dokonce pokládá za privilegované
reprezentanty *construals*: „The use of certain linguistic expressions may suggest a construal of
a situation in terms of something else. Nonliteral expressions (metaphor, metonymy) are, of
course, prime example of this phenomenon.“ (Taylor 1995, s. 5) [„Volba konkrétních jazkových
prostředků může naznačovat koneptualizaci situace prostřednictvím dalších jevů. Nejlepším
příkladem tohoto jevu jsou nedoslovné jazkové prostředky (metonymie a metafory).“ – pře-
klad Kateřina Danielová; *pozn. překladatele*] Kvůli nepřeložitelnosti termínu *construal* si ve
většině příkladů vypomáháme výrazem *konceptualizace*.

85 Podstatně podrobněji je toto téma metaforického zaostření rozvedeno ve studiích metafor
v kapitolách 6 až 9 práce Jäkela (2003, s. 147–284). Metaforu ČAS JE POHYBLIVÝ PŘEDMĚT
tematizuje Lakoff a jeho spolubojovníci často; viz např. Lakoff, Johnson 1980, s. 41–45; Lakoff,
Turner 1989, s. 44–46 na více místech; Lakoff 1993a, s. 216–218.

86 Klasický motiv TEMPUS FUGIT („čas utíká“) ukazuje, že tato metafora je podstatně starší než
její moderní alternativa ČAS JSOU PENÍŽE.

87 Lakoff a Turner obecně konstatují: „Metaphors have *persuasive* power over us.“ (1989, s. 63)
[„Metafory nad námi mají *persvědčovací* moc.“; *pozn. překladatele*] Zvýraznění v originálu.

ze strany stoupců ústavní změny POLITIČTÍ UTEČENCI jako PŘÍRODNÍ KATASTROFA a byla vzývána „záplavová vlna azylantů“, proti jejímuž „přílivu“ se člověk musí „ohradit“ v již „zaplněném člunu“ jménem Spolková republika.⁸⁸

Jako osvědčený prostředek proti těmto nebezpečím rétoricky jednostranného používání metafor je možné snad doporučit vědomý protijed alternativních metafor. I bez našeho vědomého úsilí se však v normálním diskurzu odehrává ustavičné přetlačování mezi různými metaforami: „Zá se, že i zdárný běh našeho každodenního života vyžaduje neustálé proměny metafor.“⁸⁹ (Lakoff, Johnson 1980, s. 221)

Kruh se uzavřel. – Na konci našeho úvodního představování kognitivní teorie metafory se zdá, že jsme téměř dospěli zase na počátek, kdy se metafory chápaly jako věc poezie a rétoriky. *Zcela* chybné to snad není. I dnes je koneckonců ještě možné jako v homérské epice či na římském fóru používat metafory jako poetické ozdoby či pro rétorické účely.

Ale nyní to jsou pro nás relativně periferní jevy. Kognitivní perspektiva řadí jak poetickou, tak rétorickou metaforu do mnohem většího celku, totiž do rámce ne-všedních využití obecné schopnosti kreativity, resp. zaostření, jež vyznačuje konceptuální metafory. A ještě daleko před těmito posledními charakteristikami stálo poznání široké systematiky, zákonitosti a každodenní relevance metafory. Nechodili jsme tedy v kruhu, nýbrž máme-li na zřeteli znovu i východisko, pak jej teď vidíme z vyšší perspektivy – ze stanoviska úplné a objímající kognitivní teorie metafory.

1.2.5 Shrnutí: devět hlavních tezí kognitivní teorie metafory

Po obšírnějším celkovém vylíčení kognitivní teorie metafory budou nyní rekapitulovány její hlavní propozice v podobě explicitně formulovaných jednotlivých tezí.

88 V případech politické rétoriky, jako je tento, se kognitivní analýza metafory nabízí rovněž jako nástroj lingvisticky založené kritiky jazyka, jak ji zastávají v Anglii Fowler (1991) a Simpson (1993), v Německu mezi jinými Dieckmann (1992). Ideologicko-kritický potenciál kognitivní teorie metafory zdůrazňují sami Johnson (1992, s. 360–365) s Lakoffem (1993b) a už se teorie v tomto smyslu také aplikuje. Tak ukazuje např. Lakoff (1992) v práci, jež byla už dříve šířena internetem (a s níž každopádně nemusíme v detailech souhlasit), jak washingtonská administrativa za George Bushe systematicky jednostranným užíváním metafor rozdmýčovala veřejné nálady pro aktivní zásah USA v konfliktu v Zálivu. Srovnatelné studie metafor jsou k dispozici od Chiltona (1985) k rétorice nukleárního zastrašování, od Schäffnera a Trommera (1990) ke společnému evropskému domu, od Schäffnera (1991) k rétorice německého sjednocení a od Rohrera (1995) ke kampani *Information-Highway* americké Clintonovy/Gorovy vlády. Lakoff (1996) představuje zajímavou, ač jazykovědně viděno, bohužel, méně přesvědčivou kritiku způsobů politické argumentace amerického konzervatismu. Srov. také Lampertovu (1995) analýzu debaty o politické korektnosti s odvoláním na kulturní modely a konceptuální metafory.

89 Překlad Kateřina Danielová. Původní znění citace: „Successful functioning in our daily lives seems to require a constant shifting of metaphors.“ [pozn. překladatele]

Toto tezovité shrnutí může mimo jiné posloužit jako základ pro pozdější srovnání teorie jak s konkurenčními přístupy (Jäkel 2003, kapitola 3, s. 85–112), tak s jejími předchozími verzemi (Jäkel 2003, kapitola 4, s. 113–130). Za tímto účelem jsou jednotlivé teze také číslovány a opatřeny krátkými názvy.

1. Teze všudypřítomnosti

Jazyková metafora není výjimečným jevem poetické kreativity či excesivní rétoriky. V úplně obyčejném jazyce každodennosti (jakož i v odborném diskurzu expertů) jsou konvenční metafory všudypřítomné. Tím je nastolena jazykovědná úloha pojmout metaforu jako součást všeobecné jazykové kompetence.

2. Teze domén

Metaforické výrazy zpravidla nelze chápat izolovaně, nýbrž jako jazykové realizace *konceptuálních metafor*: ty spočívají v systematické spjatosti mezi dvěma *konceptuálními doménami*, z nichž jedna funguje jako *cílová oblast* (X) a druhá jako *výchozí oblast* (Y) metaforického přenosu. Tímto způsobem se X chápe jako Y, jedna konceptuální doména se činí kognitivně disponovatelnou kurzem na jinou zkušenostní oblast.

3. Teze modelu

Konceptuální metafory tvoří často koherentní *kognitivní modely*: komplexní struktury organizace vědění s celostním charakterem coby pragmatické simplifikace ještě komplexnější reality. Tyto ICM-modely, rekonstruované kognitivně-lingvistickou analýzou každodenního jazyka, můžeme chápat jako kulturní modely myšlení, jež nevědomě určují obraz světa daného jazykového společenství.

4. Teze diachronie

Kognitivně-sémantické studie metafor konstatují i v historickém vývoji jazyka metaforické rozšiřování významu nikoli na jednotlivých izolovaných výrazech, nýbrž jako indicii konceptuálně-metaforických přenosů mezi celými pojmovými doménami. Kognitivní teorie a analýza metafor může proto přírodně integrovat diachronní dimenzi.

5. Teze jednosměrnosti

Metafora („X je Y“) zpravidla spojuje *abstraktní* a komplexní cílovou oblast (X) jako explanandum s *konkrétní*, jednoduše strukturovanou a smyslově zkušenosti přístupnou výchozí oblastí (Y) jako explanans. Přitom je relace prvků X a Y nezvratná, metaforická projekce má jednoznačný směr. Tuto *jednosměrnost* metafor lze konstatovat synchronně i diachronně.

6. Teze invariance

Při konceptuálně-metaforické projekci se určité schematické strukturní prvky výchozí oblasti přenášejí nezměněny do cílové oblasti. Tato pre-konceptuální *schémata představování* tak zajišťují zkušenostní ukotvení i těch nejabstraktnějších pojmových domén.

7. Teze nezbytnosti

Obecně má metafora funkci *vysvětlovat* a činit *srozumitelným*. Určité předmětné oblasti nejsou našemu myšlení dokonce jinak přístupné než prostřednictvím konceptuální metafor. Řádnou *funkci kognitivně zpřístupňovat* proto metafora principiálně přebírá pro abstraktní pojmové domény, teoretické konstrukty a metafyzické ideje. Konceptuální metafora napojuje abstraktně-pojmové myšlení na smyslové nazírání za účelem tělesně-bio-fyzické fundace poznání a zajišťují koherenci a jednotu naší zkušenosti.

8. Teze kreativity

Potenciální významová plnost metafor se nevyčerpává v opisování, její obsah nelze plně redukovat na nemetaforicky-propoziční formát reprezentace. V tom leží základ *tvořivosti*, již metafora rozvíjí nejen v poetickém diskurzu: v každodenním světě našeho života dokáže přestrukturovat *zažité vzory myšlení*. A konečně ve vědeckém kontextu má *heuristickou funkci*.

9. Teze zaostření

Metafora poskytuje pouze *dílčí* popis té které cílové oblasti, určité aspekty zvýrazňuje a ostatní utlumuje. Ohledně tohoto zaostřování se od sebe odlišují alternativní metafora pro tutéž cílovou oblast.

Anotace

V následujícím textu, který je souvislým výňatkem z knihy *Wie Metaphern Wissen schaffen* (Jäkel 2003, s. 19–41), představuje autor základní teze svojí kognitivní teorie metafor. V návaznosti na Lakoffa, Johnsona, Langackera a jiné zastánce holistického přístupu odmítá chápat metaforu jako čistě jazykový jev a přisuzuje jí klíčovou úlohu při konstituci našeho obrazu světa. Metafora jsou podle Jäkela součástí strukturovaných „kognitivních modelů“, kterými se bezděčně chápeme reality a které se samy nacházejí pod povrchem jazykové skutečnosti. Jejich deskripci můžeme navíc podle autora vnést světlo systematizace i do takových oblastí lingvistiky, jež jsou obvykle pokládány za racionálně nepřístupné, jako je oblast idiomatických spojení či diachronní sémantika.

Klíčová slova

Metafora, konceptuální metafora, idealizovaný kognitivní model, schéma představování, metaforický přenos, Lakoff.

Literatura:

- BLACK, Max. *Models and Metaphors*. Ithaca, NY, 1962.
- BLUMENBERG, Hans. Paradigmen zu einer Metaphorologie. In: ROTHACKER, Erich (ed.). *Archiv für Begriffsgeschichte*. Sv. 6. Bonn, 1960, s. 7–142.
- BLUMENBERG, Hans. Beobachtungen an Metaphern. In: GRÜNDER, Karlfried (ed.). *Archiv für Begriffsgeschichte*. Sv. 15. Bonn, 1971, s. 161–214.
- BOYD, Richard. Metaphor and Theory Change: What is „Metaphor“ a Metaphor for?. In: ORTONY, Andrew (ed.). *Metaphor and Thought*. Cambridge, 1979, s. 356–408.
- CILTON, Paul. Words, Discourse and Metaphors: The Meanings of „deter“, „detergent“ and „deterrence“. In: CILTON, Paul (ed.). *Language and the Nuclear Arms Debate: Nukespeak Today*. London, 1985, s. 103–127.
- DANESI, Marcel. Metaphorical Competence in Second Language Acquisition and Second Language Teaching: The Neglected Dimension. In: ALATIS, James E. (ed.). *Georgetown University Roundtable on Language and Linguistics*. Washington D.C., 1993, s. 489–500.
- DIECKMANN, Walther. Sprachkritik (Studienbibliographie Sprachwissenschaft, sv. 3). Heidelberg, 1992.
- FALKENHAINER, Brian. Scientific Theory Formation through Analogical Inference. In: LANGLEY, Pat (ed.). *Proceedings of the Fourth International Workshop on Machine Learning, 1987, University of California, Irvine*. Los Altos, 1987, s. 218–229.
- FERRARA, Kathleen Warden. *Therapeutic Ways with Words*. Oxford, NY, 1994.
- GENTNER, Dedre, STEVENS, Albert L. *Mental Models*. Hillsdale, NJ – London, 1983.
- GIBBS, Raymond, W. *The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language and Understanding*. Cambridge, 1994.
- GIVÓN, Talmy. *Syntax: A Functional Typological Introduction*. Sv. 1. Amsterdam – Philadelphia, 1984.
- GRASSHOFF, Gerd. *Die Kunst wissenschaftlichen Entdeckens: Grundzüge einer Theorie epistemischer Systeme*. 1994 (nezveřejněná habilitační práce, Universität Hamburg).
- HESSE, Mary B. *Models and Analogies in Science*. Notre Dame, Indiana, 1966.
- HOFFMAN, Robert. Metaphor in Science. In: HONECK, Richard P., HOFFMAN, Robert (eds.). *Cognition and Figurative Language*. Hillsdale, 1980, s. 393–423.
- HOLLAND, Dorothy, QUINN, Naomi (eds.). *Cultural Models in Language and Thought*. Cambridge, 1987.
- JÄKEL, Olaf. *Wie Metaphern Wissen schaffen*. Hamburg, 2003.
- JELDEN, Eva. Kognitionswissenschaft. In: PRECHTL, Peter, BURKARD, Franz-Peter (eds.). *Metzler Philosophie Lexikon. Begriffe und Definitionen*. Stuttgart – Weimar, 1996, s. 258.
- JOHNSON, Mark. A Philosophical Perspective on the Problem of Metaphor. In: HONECK, Richard P., HOFFMAN, Robert R. (eds.). *Cognition and Figurative Language*. Hillsdale, 1980, s. 47–67.
- JOHNSON, Mark. *The Body in the Mind: The Bodily Basis on Meaning, Imagination and Reason*. Chicago – London, 1987.

- JOHNSON, Mark. Philosophical Implications of Cognitive Semantics. *Cognitive Linguistics*, 3–4, 1992, s. 345–366.
- JOHNSON-LAIRD, Philip. *Mental Models: Towards a Cognitive Science of Language, Inference and Consciousness*. Cambridge, NY, 1983.
- KANT, Immanuel. *Kritik der reinen Vernunft*. SCHMIDT, Raymund (ed.). Hamburg, [1781] 1986.
- KNEER, Georg. Konstruktivismus. In: PRECHTL, Peter, BURKARD, Franz-Peter (eds.). *Metzler Philosophie Lexikon. Begriffe und Definitionen*. Stuttgart – Weimar, 1996, s. 271.
- KNORR-CETINA, Karin. *Die Fabrikation von Erkenntnis: Zur Anthropologie der Naturwissenschaft*. Frankfurt am Main, 1991.
- KUHN, Thomas. *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago – London, 1962.
- KUHN, Thomas. Metaphor in Science. In: ORTONY, Andrew (ed.). *Metaphor and Thought*. Cambridge, 1979, s. 409–419.
- LAKOFF, George. *Women and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago – London, 1987.
- LAKOFF, George. The Invariance Hypothesis: Is Abstract Reason Based on Image-Schemes?. *Cognitive Linguistics*, 1–1, 1990, s. 39–74.
- LAKOFF, George. Metaphor and War: The Metaphor System used to Justify War in the Gulf. In: PÜTZ, Martin (ed.). *Thirty Years of Linguistic Evolution*. Amsterdam – Philadelphia, 1992, s. 463–481.
- LAKOFF, George. The Contemporary Theory of Metaphor. In: ORTONY, Andrew (ed.). *Metaphor and Thought*. Cambridge, 1993a, s. 202–251.
- LAKOFF, George. Cognitive Cultural Theory (přednáška, proslaveno během konference s názvem *The Third International Cognitive Linguistics Conference*, 18. 7. – 23. 7. v Lovani 1993b).
- LAKOFF, George. *Moral Politics: What Conservatives Know that Liberals Don't*. Chicago – London, 1996.
- LAKOFF, George, JOHNSON, Mark. *Metaphors We Live By*. Chicago – London, 1980.
- LAKOFF, George, JOHNSON, Mark. *Philosophy in the Flesh: The embodied Mind and Its Challenge to Western Thought*. New York, 1999.
- LAKOFF, George, TURNER, Mark. *More than Cool Reason: A field Guide to Poetic Metaphor*. Chicago – London, 1989.
- LANGACKER, Ronald W. *Foundation of Cognitive Grammar. Volume 1: Theoretical Prerequisites*. Stanford, 1987.
- LANGACKER, Ronald W. *The Cognitive Perspective*. L.A.U.D. Universität Duisburg, 1988c.
- LEATHERDALE, William Hilton. *The Role of Analogy, Model and Metaphor in Science*. Amsterdam – Oxford, 1974.
- LIEBERT, Wolf-Andreas. Lascaux – A Hypermedia Lexicon of Metaphor Models for Scientific Imagination. In: MARTIN, Willy et al. (eds.). *Euralex 1994: Preceedings*. Amsterdam, 1994, s. 494–500.
- LIEBERT, Wolf-Andreas. Metaphernbereiche der virologischen AIDS-Forschung. *Lexicology*, 1, 1995b, s. 142–182.
- LIEBERT, Wolf-Andreas. The Lexicon of Metaphor Models as a Mental Tool for Analogical Problem-Solving in Science. In: DIRVEN, René, VANPARYS, Johan (eds.). *Current Approaches to the Lexicon*. Frankfurt am Main – Berlin – Bern, 1995c, s. 433–448.
- LIEBERT, Wolf-Andreas. Zentrale Metaphernmodelle für den Forschungsprozeß. In: WIEGAND, Herbert Ernst (ed.). *Wörterbuch in der Diskussion II*. Tübingen, 1996, s. 103–139.
- LUDWIG, Sämi. *Concrete Language: Intercultural Communication in Maxine Hong Kingston's „The Woman Warrior“ and Ishmael Reed's „Mumbo Jumbo“*. Frankfurt am Main – Berlin – Bern, 1996.

- MALMKJÆR, Kirsten. Metaphor. In: MALMKJÆR, Kirsten (ed.). *The Linguistics Encyclopedia*. London – New York, 1991, s. 308–312.
- NIERAAD, Jürgen. *Bildgesegnet und bildverflucht: Forschungen zur sprachlichen Metaphorik*. Darmstadt, 1977.
- RADDEN, Günter. Das Bewegungskonzept: „to come“ und „to go“. In: HABEL, Christopher, HERWEG, Michael, REHKÄMPER, Klaus (eds.). *Raumkonzepte in Verstehensprozessen: Interdisziplinäre Beiträge zu Sprache und Raum*. Tübingen, 1989, s. 228–248.
- RADDEN, Günter. The Cognitive Approach to Natural Language. In: BÖRNER, Wolfgang, VOGEL, Klaus (eds.). *Kognitive Linguistik und Fremdsprachenerwerb: Das mentale Lexikon*. Tübingen, 1992, s. 69–87.
- RADDEN, Günter. Motion Metaphorized: The Case of „Coming“ and „Going“. In: CASAD, Eugene H. (ed.). *Cognitive Linguistics in the Redwoods*. Berlin, 1995, s. 423–458 (uverejnéno u C.L.E.A.R. *Cognitive Linguistics: Explorations, Applications, Research*, 5. Universität Hamburg, 1996).
- RADDEN, Günter, KÖVECSÉS, Zoltán. Towards a Theory of Metonymy. C.L.E.A.R. *Cognitive Linguistics: Explorations, Applications, Research*, 9. Universität Hamburg, 1996.
- ROTHBART, Daniel. The Semantics of Metaphor and the Structure of Science. *Philosophy of Science*, 51, 1984, s. 595–615.
- SAUSSURE, Ferdinand de. *Cours de linguistique générale*. Paříž, 1916.
- SCHÄFFNER, Christina. Zur Rolle von Metaphern für die Interpretation der außersprachlichen Wirklichkeit. *Folia Linguistica*, XXV/1–2, 1991, s. 75–90.
- SCHÄFFNER, Christina, TROMMER, Sylvia. Zum Konzept des „gemeinsamen europäischen Hauses“ Im Russischen und Englischen. In: SCHÄFFNER, Christina (ed.). *Gibt es eine prototypische Wirtschaftsbeschreibung Eine Problemdiskussion*. Berlin, 1990, s. 80–91.
- SCHÖFFEL, Georg. *Denken in Metaphern: Zur Logik sprachlicher Bilder*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1987.
- SCHOLZ, Oliver. Metaphern in der Wissenschaft. In: PETÖFI, János S. (ed.). *Texte und Sachverhalte: Aspekte der Wort- und Textbedeutung*. Hamburg, 1983, s. 23–33.
- SCHÖN, Donald A. Generative Metaphor: A Perspective on Problem-Setting in Social Policy. In: ORTONY, Andrew (ed.). *Metaphor and Thought*. Cambridge, 1979, s. 254–283.
- SCHWARZ, Monika. *Einführung in die Kognitive Linguistik*. Tübingen, 1992.
- SWEETSER, Eve E. Metaphorical Models of Thought and Speech: A Comparison of Historical Directions and Metaphorical Mappings in the Two Domains. In: Berkeley Linguistic Society (ed.). *Proceedings of the 13th Annual Meeting. General Session and Parasession on Grammar and Cognition*. Berkeley, California, 1987, s. 446–459.
- SWEETSER, Eve E. *From Epistemology to Pragmatics: Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*. Cambridge, 1990.
- TABAKOWSKA, Elzbieta. Cognitive Linguistics and Poetics of Translation. In: *Language in Performance*. Sv. 9. Tübingen, 1993.
- TAYLOR, John R. On Construing the World. In: TAYLOR, John R., MACLAURY, Robert E. (eds.). *Language and the cognitive construal of the Word*. Berlin, 1995, s. 1–21.
- TRAUGOTT, Elizabeth Closs. Conventional and Dead Metaphors Revisited. In: PAPROTTÉ, Wolf, DIRVEN, René (eds.). *The Ubiquity of Metaphor: Metaphor in language and thought*. Amsterdam, 1985, s. 17–56.
- WELTE, Werner, ROSEMANN, Philipp. *Linguistics of text and conversation*. Cambridge, 1990.

LA(S) GRAMÁTICA(S) DE CONSTRUCCIONES / KONSTRUKČNÍ GRAMATIKA/Y

Francisco González-García

González-García, F. La(s) gramática(s) de construcciones. In: Ibarretxe-Antuñano, I. – Valenzuela, J. (eds.). *Lingüística Cognitiva*. Barcelona: Anthropos, 2012, s. 249–280.

1. Úvod

Než přistoupíme podrobněji k základním principům, které jsou souhrnně označovány jako skupina konstrukčních gramatik (dále jako KGx), bylo by vhodné na úvod poznamenat několik faktů o jejich počátku, což usnadní pochopení jak kontextu vzniku těchto teorií, tak postupného rozšiřování řad jejich představitelů, kterými se to na současné lingvistické scéně hemží.

Počátky KGx se vztahují ke konci osmdesátých let, kdy byly publikovány dvě klíčové práce na Univerzitě v Berkeley (USA): jednalo se o originální studii George Lakoffa (1987, s. 462–585) ohledně existenciálních konstrukcí s *there* v angličtině (např. *there's Harry on the porch* – „tam je Harry v porše“) a o rok později vydaný článek v časopise *Language* Charlese Fillmora, Paula Kaye a Mary O'Connorové (1988) o stupňované výstavbě s *let alone* (např. *I haven't even a jacket, let alone a tux* – „Nemám ani bundu, natož smoking“).¹ Je třeba zmínit důležitý společný jmenovatel obou prací, prosazování ústřednosti konstrukcí jako teoretických jednotek vybavených nejen svým vlastním postavením, ale především vlastním významem a funkcí. Tento postoj se diametrálně liší od navrhovaného konceptu konstrukcí v Chomského lingvistice, kde jsou vnímané jako pouhý taxonomický artefakt, částečně užitečné pro lingvistický popis, ale postrádající teoretický rozsah a významovou hodnotu (Chomsky 1995, s. 170; 2000, s. 8). Lze tedy říci, že od svého počátku se KGx staví do opozice vůči Chomského lingvistice jako obnova pojmu konstrukce, stávajíc se základní jednotkou lingvistické teorie, a tedy nezbytnou součástí pro popis a úplné vysvětlení použití a znalosti mluvčích daného jazyka.

1 Stupňovaná výstavba je předznamenáváním množství na základě použití informačně slabšího výrazu na implikátní stupnici. Tedy např. slova *jacket* („bunda“) a *tux* („smoking“) v angličtině tvoří implikátní stupnici, kde použití slova prvního implikuje nemožnost použití slova druhého.

2. Konstrukční gramatika/ y a konstrukční přístupy v 21. století

Od publikace prvních, výše zmíněných, průkopnických prací byl v průběhu posledních dvaceti let zaznamenán bouřlivý nárůst definic KGx. Níže uvádíme stručný přehled současných předních představitelů KGx:

KGx Charlese Fillmora a Paula Kaye, která započala neformalisticky (Fillmore, Kay, O'Connor 1988), se však pozvolna přiblížila lingvistice formálního typu, a to konkrétně unifikačním modelům (Fillmore, Kay 1993) nazvaným *Berkeleyská konstrukční gramatika* (*Berkeley Construction Grammar*), vyvíjejícím se podobně jako *syntagmatická gramatika jádra* (*Head-Driven Phrase Structure Grammar*) Carla Pollarda a Ivana Sága, a v poslední době se transformovala v *konstrukční gramatiku založenou na znaku* (*Sign-Base Construction Grammar*) (Sag 2007; Michaelis 2009).

Druhá, neméně důležitá, definice se vrací k výše citované studii George Lakoffa (1987), jejíž nejpřímější nástupci jsou *ztělesněná konstrukční gramatika* (*Embodied Construction Grammar*), rozvinutá Benjaminem Bergenem a Nancy Changovou (Bergen, Chang 2005), zachovávající značnou jak teoretickou, tak metodologickou podobnost s *plynulou konstrukční gramatikou* (*Fluid Construction Grammar*) od Luca Steelse (Steels, De Beule 2006), která je také úzce spojená se *vznikající gramatikou* (*Emergent Grammar*) od Hoppera.

Třetí KGx, rozvinutá Adele E. Goldbergovou, byla inspirovaná od počátku studiemi George Lakoffa a Charlese Fillmora (Goldberg 1995, 2003a, 2003b). Tato gramatika postupně získávala více kognitivní povahu až do té míry, kdy sama autorka ve své poslední monografii (Goldberg 2006) výslovně označuje svou variantu KGx jako *kognitivní konstrukční gramatiku* (*Cognitive Construction Grammar*) (Goldberg 2006, 2009a, 2009b). Tato definice do značné míry podpořila *kollostrukční přístup* (*the collostructional approach*), způsob studia konstrukcí vytvořený Stefanem Th. Griesem a Anatolem Stefanowitschem, který poskytuje kognitivní lingvistice a KGx větší empirickou platnost především díky používání jak kvantitativní korpusové lingvistiky, tak široké škály statistických metod s vysokou mírou zpracovanosti a vědecké přísnosti (Stefanowitsch, Gries 2003). Různá použití KGx, především definice od Goldbergové, se mimo jiné stala v kontrastivní gramatice spojovacím článkem prací Hanse C. Boase a jeho lexiko-syntaktického modelu založeného na jazykovém používání (Boas 2003, 2004), který se nedávno, a s ohledem na specifickou důležitost FrameNetu (<www.icsi.berkeley.edu/~framenet>) v jeho výzkumu, přejmenoval na *rámčovo-sémantický přístup* (*frame-semantic approach*) (Boas 2008a, 2008b, 2009). Nicméně téma *lexiko-syntaktického modelu založeného na jazykovém používání* je stále platné v pracích Seizihy Iwaty (Iwata 2008).

Kognitivní gramatika (*Cognitive Grammar*) (dále jako KG) rozvinutá Rolandem Langackerem (1987, 1991a, 2003a, 2003b, 2005, 2009) také představuje jasný příklad KGx, jejíž teoretické a metodologické principy, a to zejména s ohledem na obhajobu modelu založeného na jazykovém používání, sehrály klíčovou roli ve vý-

voji KGx v rámci současného funkčně-kognitivního prostoru (González-García, Butler 2006).

Velmi blízká KG je *kmenová konstrukční gramatika (Radical Construction Grammar)* Williama Crofta (2001, 2003, 2005), která má na rozdíl od jiných definic KGx jasnou typologickou orientaci.

A konečně je třeba také zmínit vliv KGx na sérii prací autorů, jako např. Paula Hoppera, Joany Bybeeové, Sandry A. Thompsonové, Barbary Foxové ad., na vývoj *výstupní gramatiky (Emergent Grammar)* (např. Hopper 1987, 1988) v *interakční gramatiku (Interactional Linguistics)* (např. Bybee, Hopper 2001; Hopper 2001; Thompson 2002; Ford, Fox, Thompson 2003; Bybee 2003; Bybee, McClelland 2005; Bybee, Eddington 2006 ad.). Nicméně je třeba říci, že v rámci tohoto programu se nedávno někteří autoři, jako Barbara Foxová a Sandra A. Thompsonová, distancovali od premis KGx (Fox, Thompson 2007) např. popřením platnosti konstrukcí jako základních jednotek pro analýzu ve prospěch fragmentů (Thompson 2002).

Vzhledem k velkému množství definic a autorů, vyplývajícimu z výše uvedeného výčtu, je nutné udělat dva důležité závěry: tyto definice se musejí považovat za „variace stejného konstrukčního tématu“ (Goldberg 2006), a tedy za vzájemně se doplňující. Jak výslovně uvádějí Goldbergová a Suttleová (2010, s. 7), tyto definice tvoří skupinu KGx, kde podobnosti převažují nad rozdíly. Podle těchto autorek existují jemné rozdíly ať už ve vztahu k systému formalizace, použitému typu sémantiky, nebo ke středu zájmu daného výzkumného programu. Zadruhé je třeba uvést, že kromě nesporného faktu, že některé definice KGx se mezi lingvisty a obecně jazykovými učenici těší větší popularitě (např. Goldberg), nelze říci, že by mezi různými verzemi KGx byla některá, která by měla hegemonní postavení podobné tomu, které má Chomského lingvistika v rámci generativní lingvistiky.

Dobrym příkladem dopadu revitalizace pojmu konstrukce na aktuální lingvistické scéně je skutečnost, že tento koncept byl přijat formalisticky orientovanými autory na jedné straně a funkcionalisty na straně druhé. Co se týče formalismu, stojí za zmínku (*neo-*) *konstrukční návrhy*, jako ten od Hagit Borerové, která se snažila sloučit předpoklady *minimalistického programu (the Minimalist Program)* (Chomsky 1995) s pojmem konstrukce (Borer 2003). Co se týče funkcionalismu, je třeba zmínit *lexikální konstrukční model (Lexical Constructional Model)* Ricarda Mairala Usóna a Francisca Josého Ruize de Mendozy Ibáñeze, který je pojat jako syntéza mezi umírněnými funkčními modely a vybranými konstrukčními přístupy jako *gramatika role a reference (Role and Reference Grammar)* Roberta Van Valina (Van Valin 2005), *konstrukční gramatika Adele E. Goldbergové a teorie kognitivních idealizovaných modelů* George Lakoffa (Ruiz de Mendoza Ibáñez, Mairal Usón 2008) (viz <www.lexicom.es> pro bližší informace). Na půli cesty mezi těmito dvěma směry se nachází návrh Raye Jackendoffa a Petera Culicovera (Culicover, Jackendoff 2005) *jednodušší syntax (Simpler Syntax)*, jehož největší zásluhou je podle našeho názoru dokázání proveditelnosti paralelní architektury, která systematickou a konzistentní formou kombinuje návrhy Chomského lingvistiky, kognitivní lingvistiky a KGx. Existence konstrukčních přístupů, jako jsou právě poslední tři zmíněné, dosvědčuje klíčovou roli pojmu konstrukce ve sblížení mezi návrhy umírněných následníků

Chomského a funkcionalistických, kognitivních a konstrukčních modelů na současné kognitivně-funkční scéně.

Doslovem k již řečenému v této sekci stanovíme s Goldbergovou a Suttleovou (2010, s. 7) rozdíl mezi konstrukčními přístupy a KGx. Podle těchto autorek by skupina KGx představovala jádro kategorie daleko přesahující konstrukční přístupy. Jak naznačuje Goldbergová (2003a, s. 223), společným charakteristickým rysem konstrukčních modelů, a tedy skupiny KGx, je tvrzení, že znalost uživatele jazyka se točí kolem rozsáhlé sítě konstrukcí s mnohými vzájemnými vztahy nebo *konstruktikonem* KGx. V další sekci se budeme zabývat vlastnostmi, které v současnosti definují skupinu KGx.

3. Co se chápe jako konstrukční gramatika/y?

KGx se vyznačují řadou základních prvků, které jsou přítomny implicitně nebo explicitně v různých formulacích, vytvářejíce tak výše zmíněnou skupinu KGx. Vlastnosti definující KGx lze shrnout následovně:

Konstrukce zdaleka nejsou pouhými „taxonomickými artefakty“, stojí jako teoretické entity s vlastní nezávislostí a relativně nezávislé na lexikálních částech, které je „saturují“ (nebo aktualizují), což vede ke konkrétní výpovědi (Goldberg 1996, s. 3-4; 2006). Kromě toho se uvádí, jak později ukážeme v našem výkladu, že konstrukce mají psychologickou přijatelnost jak pro uživatele jazyka, tak pro studenta cizího jazyka (viz Martínez Vázquez 2004; Valenzuela, Rojo 2008; Eddington, Ruiz de Mendoza Ibáñez 2010 atd.). Proto se tvrdí, že všechny typy lexikogramatických jednotek, od morfémů po syntakticky složitější sekvence, jako např. srovnávací-podmíněné konstrukce, se považují za konstrukce, tedy za konvenční shody mezi formou a jejím sémantickým přínosem a/nebo diskurzivní funkcí. Vezměme za příklad tabulku (1).

Tabulka (1): Příklady konstrukcí různé úrovně obecnosti (nebo specifičnosti) a komplexnosti (přízpůsobeno z Goldberg, Suttle 2010, s. 2)

<i>konstrukce</i>	<i>forma/příklad</i>
<i>slovo</i>	<i>idiosynkrazie, demokracie</i>
<i>částečně saturované slovo (morfém)</i>	<i>anti-N antibakteriální</i>
<i>komplexní slovo (saturované)</i>	<i>tmavomodrý, zlatokopka.</i>
<i>idiomatický výraz (saturovaný)</i>	<i>drží se zuby nehty; dívat se na svět růžovými brýlemi</i>
<i>idiomatický výraz (částečně saturovaný)</i>	<i>Proč to nezkusit? Mám ho ve velké úctě.</i>

<p><i>srovnávací-podmíněné konstrukce</i></p>	<p><i>forma: čím víc X, komparativní výraz Y</i> <i>Čím víc nad tím přemýšlím, tím mám větší pochyby.</i> <i>Čím dřív, tím líp.</i></p>
<p><i>rezultativní konstrukce</i></p>	<p><i>forma: sujeto, V, OD, SXPCOMP</i> <i>(podmět (subjekt, S), přísudek (predikát, P), přímý předmět (objekt, O), XFR (X fráze rozvíjejícího větného členu))</i> <i>Dejó la habitación bien ordenada. („Nechal pokoj hezky uklizený.“)</i></p>
<p><i>pasivní konstrukce</i></p>	<p><i>forma: sujeto, V (auxiliar + participio pasado), sintagma preposicional</i> <i>(S, P (složený, přísudek se sponou a s modálními slovesy), prepoziční fráze¹ (PF))</i> <i>La América fue descubierta por Colón. („Amerika byla objevena Kolumbem.“)</i></p>

Soudě podle seznamu příkladů uvedených v tabulce (1), konstrukce vykazují různé stupně morfosyntaktické složitosti, od morfému po složitá souvětí, jako jsou srovnávací-podmíněné konstrukce. Tyto pak mají různé stupně obecnosti, nebo naopak specifičnosti. Takže pasivní nebo rezultativní konstrukce aj. se charakterizují značným stupněm abstrakce, což je v rozporu se specifickou povahou např. morfémů. Konec konců mohou konstrukce představovat různé úrovně fixace či saturace, které se pohybují mezi idiomatickými výrazy plně saturovanými, a tedy neumožňujícími žádnou variabilitu a idiomatickými výrazy částečně saturovanými, nebo dokonce konstrukcemi s významným stupněm abstrakce (jako konstrukce pasivní, rezultativní atd.), které se potřebují kompletně saturovat. Teoretický předpoklad, který vychází ze seznamu konstrukcí z tabulky (1), je, že gramatika a slovní zásoba tvoří spíše kontinuum než dvě na sobě nezávislé a samostatné složky (Croft, Cruse 2004, s. 255). Jinými slovy, tento předpoklad je základním kamenem toho, co Goldbergová a další **konstrukcionalisti** autoři nazývají *konstrukcí*.²

KGx kladou důraz na sémantické, pragmatické, a zvláště na syntaktické aspekty daného výrazu než na formální prvky. Navíc vztah mezi sémantickou

2 Nicméně tento předpoklad byl nedávno pozměněn některými autory jako Boas a Goldbergová, kteří tvrdí, že existuje jemný rozdíl mezi slovní zásobou a gramatikou (Boas 2008b; Gonzálvez-García 2008, s. 356, v kontextu jednoho rozhovoru s Goldbergovou). Naopak nejnovější práce Fillmore, Kaye, Saga a Michaelise v rubrice KGx založené na znaku (Sag 2007; Michaelis 2009) otevřeně uvádí rozdělení mezi gramatikou a slovní zásobou (Sag 2007; Michaelis 2009).

a pragmatickou úroveň se chápe z hlediska kontinua, ve kterém má své místo mnoho faktorů, od lexikální sémantiky až po pragmatiku diskurzu, zabývajících se otázkami povahy textu nebo registru aj.

KGx se shodují s funkčními přístupy v obhajobě, že primární funkcí jazyka, a tedy konstrukcí, ze kterých se skládá, je vystavení a předávání významu s cílem uskutečňovat určité komunikační funkce. To by nás však nemělo vést k domněnce, že KGx tvrdí, že by se všechny jazykové konstrukce daly vysvětlit (nebo motivovat) podle sémanticko-pragmatických a extralingvistických parametrů (např. ikonicitu, úvahy o zpracování jazyka atd.). Jinými slovy, i když se předpokládá, že většina konstrukcí a lexikálních částí jazyka může být motivovaná podle lingvistických i extralingvistických faktorů, nebrání to tomu, aby se připustilo, že existují ostrůvky idiosynkrazie, které alespoň ze synchronního hlediska unikají jakémukoliv funkčnímu vysvětlení (lingvistickému a/nebo extralingvistickému), a které tedy musejí být naučeny uživateli daného jazyka (viz Tomasello 1998, s. xii).³ Pro ilustraci si představte např. španělský výraz *de rompe y rasga*⁴ („z rozbití a rozpárání“). Na první pohled se jedná o prepoziční frázi (PF) uvedenou předložkou *de* (z). Nicméně místo aby se daný výraz kombinoval např. s nominální frází (NF) jako běžná PF (např. *de madera* – „ze dřeva“), je následován dvěma sémanticky podobnými slovesy v osobním tvaru, spojenými souřadící spojkou *y* („a“). Všechny prvky tohoto výrazu jsou fixní a nemohou být prohozené (např. **de rasga y rompe*) ani zaměněné za jiné lexikálně podobné výrazy (např. **de destroza y desgarrar* – „rozdrčené a roztrhané“). Taky se nepřipouští žádné morfosyntaktické variace (např. v infinitivu *de romper y rasgar*). Nicméně tento výraz má kupodivu adjektivní funkci, podle DRAE (*Slovník Královské akademie španělského jazyka*) znamená „být rozhodný a odvážný“ (např. *es una mujer de rompe y rasga* – „je temperamentní ženou“). Takovéto výrazy jsou jedinečné prvky, které se kvůli vysokému stupni idiosynkrazie musejí uživatelé španělštiny naučit zpaměti.

KGx usilují o dosažení vyhovující vypovídací schopnosti. Přesněji řečeno, skupina KGx se může považovat za generativní ve smyslu, že se snaží brát v úvahu nekonečný počet výrazů, které jsou v jazyce gramaticky přijatelné, stejně jako nekonečný počet výrazů, které jsou agramatické nebo nepřijatelné (Goldberg 1995, s. 73; Kay 1995 [1997, s. 124]). Navíc gramatičnost nebo agramatičnost jsou chápány jako pojmy relativní, ne absolutní, stanovující míru přijatelnosti a uznávající důležitost kontextu při řešení tohoto problému. Z metodologického úhlu pohledu jsou názory na přijatelnost postaveny empiricky nejen v introspektivních názorech rodilých

3 Je však potřeba upřesnit, že zatímco všichni zde zmínění představitelé KGx se ohánějí umírněným pohledem na stupeň sémanticko-pragmatické motivace gramatiky, Langackerova KG naopak obhajuje pohled na gramatiku, ve kterém neexistuje žádný prvek bez motivace (Langacker 1996, s. 52).

4 Frazeeologismus *de rompe y rasga* znamená „silná mysl a odvážné chování“. Dnes se používá především pro označení imponujících žen s nápadným fyzickým vzhledem, př. *Uprostřed parketu tančila bruneta de rompe y rasga, ze které jsme byli všichni hotoví.*

mluvčích, ale také podle reálných lingvistických dat získaných jak z korpusu, tak na základě psycholingvistických experimentů.

Naopak od toho, co se děje v generativní gramatice, KGx nehájí ani přeměny, ani odvozování skrze pravidla vkládání nebo vynechávání. Jinými slovy, charakteristické sémanticko-pragmatické vlastnosti jedné dané konstrukce se pojí přímo s povrchovou strukturou. Neexistuje další úroveň znázornění, která by nebyla povrchová. V tomto smyslu se význam konkrétního výrazu (*construct*) považuje za výsledek začlenění významu konstrukce s lexikálními prvky, které ji aktualizují nebo saturují. Zároveň se vynechávají syntaktické prvky bez explicitního formálního projevu nebo (kompletně) abstraktní kategorie bez významu a/nebo funkce jako např. kategorie PRO, která se v generativní gramatice odkazuje k nulovému zájmenu, jež funguje jako subjekt infinitivu, jako např. *David intentó [PRO bailar]* („David chtěl [PRO tancovat]“) nebo *[PRO bailar con David] fue divertido* („[PRO tancovat s Davidem] bylo zábavné“).

KGx mají jako svůj hlavní cíl popsat všechny systematické fenomény doložené v reálných lingvistických datech, a ne pouze v centrální gramatice (*core grammar*). I když se první studie KGx zabývaly idiomatickými (nebo „periferními“) konstrukcemi, chápe se (a tak se i doposud ukazovalo v pracích KGx), že studium těchto konstrukcí je velmi důležité pro odhalení řady pravidelností obecnějších, kompozičních nebo produkčních aspektů gramatiky.

Nakonec se specifická zobecnění určitého jazyka projevují skrze dědičné sítě (*inheritance networks*), přes které se specifikuje, jaké vlastnosti určitá konstrukce nízké úrovně zdědí z konstrukcí vysoké úrovně, nebo dokonce z abstraktních konstrukcí. Vertikální vztahy (a dokonce horizontální), tedy intra-konstrukční a inter-konstrukční, se znázorňují skrze dědičné hierarchie (*inheritance hierarchies*; viz Kay, Fillmore 1999).

Až sem jsme se zabývali ústředními prvky KGx. Následně vysvětlíme soubor zásad, mezi kterými je třeba stanovit **jemnější rozdíly** mezi různými představiteli KGx.

Některé definice KGx (jako kognitivní KGx od Goldbergové) používají druh sémantiky založené na neklasické kategorizaci, která se točí kolem prototypů a rozšíření prototypů. Tento typ sémantiky jasně kontrastuje s přísnějším systémem sémantické formalizace nebo „MRS“ (*Minimal Recursion Semantics*), jako byl použit v Berkeleyjské KGx a nedávno v KGx založené na znaku, která požaduje, aby nebyl rozpor mezi možnými začleňujícími se prvky. Stranou se pak nechají specifické aspekty formalizace nebo použitého sémantického typu, je třeba poukázat na fakt, že některé definice KGx přijímají, že jak slova, tak konstrukce vykazují polysémické efekty (Goldberg 1995, s. 131; Langacker 2000, s. 35). V případě slova *ústí* se dokazuje, že toto slovo má v češtině řadu sémantických vzájemně propojených významů. Základní význam je odvozen od „otvoru, který navazuje dál na trávící trubici zvířat, nacházejícího se na hlavě a sloužícího jako vstup do dutiny ústní“. Z tohoto základního významu vznikají další rozšíření významu, mezi která patří: „vchod nebo východ“ (např. *ústí řeky, ulice, tunelu, chodby*) nebo „díra“ (např. *ústí jámy*).

Zaměřme se teď na případ konstrukcí. Vzhledem k tomu, že stejně jako u slov existuje i u konstrukcí souvztažnost mezi formou a významem a že neexis-

tuje striktní rozdělení mezi slovní zásobou a gramatikou, je třeba očekávat konstrukční polysémii. Ukázkovým příkladem by byla ditranzitivní konstrukce, která by se podle Goldbergové mohla adaptovat do španělštiny jako: formální konfigurace SN + (CLÍTICO) + V + SN + SP (NF + (PŘÍKLONKA) + P + NF + PF), což samo o sobě znamená: „X ÚSPĚŠNĚ PŘEDÁVÁ Y Z“. Tento obecný a abstraktní význam ditranzitivní konstrukce, jednou saturovaný specifickými lexikálními prvky, a hlavně slovesem, vytváří řadu specifických významů, jako vidíme na příkladech (1–4).⁵ Stejně jako v případě polysémie *ústí*, specifický význam v příkladu (1) je významem hlavním, ze kterého se odvozují další rozsahy v příkladech (2–4), což vede ke skupině ditranzitivních konstrukcí:

(1) X UDĚLÁ, ABY Y DOSTAL Z.

Pedro dio el libro a su propietario. („Petr dal knihu jejímu majiteli.“)

(2) PODMÍNKY SPOKOJENOSTI ZPŮSOBUJÍ, ŽE X UDĚLÁ, ABY Y DOSTAL Z.

Escámez prometió a Santos un sillón de consejero en el Central. („Escámez přislíbil Santosovi křeslo poradce v Národní bance.“)

(3) X UMOŽNÍ, ABY Y DOSTAL Z.

Clemente concedió a toda la expedición un día libre. („Klement udělil celé výpravě den volna.“)

(4) X UMOŽNÍ, ABY Y NEDOSTAL Z.

El promotor le rechazó al Sr. Fernández su oferta. („Navrhovatel panu Fernándezovi zamítnul jeho návrh.“)

Určité definice KG_x, jako ztělesněná KG_x, a hlavně kognitivní KG_x od Goldbergové, přiznávají zvláštní důležitost psychologické realitě konstrukcí. Tedy v závislosti na získaných výsledcích z experimentálních prací, z jevů spojených s přirozeným zpracováním jazyka, z afází nebo z osvojení si jazyků vyplývá, že konstrukce mají psychologickou přijatelnost v mysli uživatelů jazyka (viz Bencini, Goldberg 2000; Goldberg, Casenhiser, Sethuraman 2005 a další). Jiné definice, jako např. Berkeleyské KG_x a KG_x založená na znaku, naopak kladou menší důraz na psychologické experimentování.

Učení a zkušenost se považují za nejdůležitější při vysvětlování osvojení si mateřského jazyka. Přesněji se tvrdí, že slova, sousloví, a tedy i konstrukce se učí induktivně z pozitivního *inputu* a za pomoci obecných kognitivních mechanismů (viz

5 V tomto souhrnu příkladů čtenář uvidí, že příklad (1) odpovídá syntaktickému vzoru V + SN + SP (P + NF + PF), zatímco ostatní příklady jsou vystavěny podle vzorce V + SP + SN (P + PF + NF). Což je opak toho, co se děje v angličtině, kde oba vzory odpovídají různým konstrukcím: *he gave Mary a present* (ditranzitivní) a *he gave a present to Mary* (dativní), tedy rozdíl je méně zřetelný. Navzdory tomu, že příklady (1–4) ukazují větší syntaktickou flexibilitu, jsme se rozhodli je zahrnout, protože sémanticky umožňují objasnit pojem konstrukční polysémie ditranzitivní konstrukce od Goldbergové (1995, 2006).

Tomasello 2005). KGx odmítají (přinejmenším prokazují dost obezřetnosti ohledně této úvahy) existenci univerzální gramatiky, tedy formální, vrozenou a specifickou povahu jazykové znalosti. Takže zatímco akceptují, že jsou nezbytné určité biologické předpoklady nebo kognitivní mechanismy pro osvojení si mateřského jazyka, neakceptují, aby tyto předpoklady a mechanismy zahrnovaly jakoukoliv vrozenou jazykovou znalost. Navíc, i kdyby se odsouhlasilo, že určité tendence nebo slovní druhy (např. podstatná jména, slovesa) mají univerzální charakter, žádným způsobem z toho nevyplývá, že by se měly považovat nutně za vrozené. Konec konců vzhledem ke specifčnosti jazykové znalosti zastávané v generativních kruzích odmítá Goldbergová platnost tohoto zobecnění, tvrdíc, že: „znalost jazyka je znalost“ (Goldberg 1995, s. 5).

Většina představitelů KGx sdílí názor, že značné množství typologických zobecnění je specifických pro jeden jazyk a možná také pro jednu konstrukci (Croft 2001, 2003; Goldberg 2006, s. 225–226). Na tomto základě jsou tato zobecnění chápána jako tendence, které mohou být vysvětleny v závislosti na obecném kognitivním omezení spolu s funkcemi dotýčných konstrukcí.

Když už jsme během naší diskuze zmínili řadu rozdílů mezi generativní lingvistikou a KGx, nemůžeme zakončit tuto část, aniž bychom uvedli alespoň tři předpoklady, které, jak velmi přesně naznačuje Goldbergová (2003a, s. 219), sdílejí obě paradigmaty. Ta jsou následující: přijímá se předpoklad, že jazyk je kognitivní (psychický) systém, stejně jako že struktury se mohou kombinovat mezi sebou, aby tak vznikly nové výrazy. Např. španělské výrazy *pelotazo*, *balonazo* („rána míčem“), ve kterých sufix *-azo* má význam „ráný“ nebo „rychlého pohybu“ a v současnosti se rozšiřuje dokonce do metaforického použití jako *garzonazo* („zásah soudce Garzóna do případu Pinochet“), *decretazo* („velmi agresivní vyhláška zákona s velkými důsledky“) atd. (viz Palancar 1999 pro bližší vysvětlení). V neposlední řadě je zapotřebí jasná a výstižná teorie o osvojení si mateřského jazyka.

4. Co přesně je konstrukce?

Je třeba připomenout seznam konstrukcí vysvětlený v tabulce (1) této kapitoly, rozsah použití tohoto pojmu zahrnuje prvky různých úrovní morfosyntaktické komplexnosti, obecnosti (anebo naopak specifčnosti), stejně jako transparentnosti (nebo naopak idiomatičnosti). Tohle je důsledek toho, že se připouští gramatika a slovní zásoba spíše jako kontinuum než jako dvě na sobě nezávislé a izolované složky.

Nyní je třeba prohloubit koncept konstrukce. Pro úvodní přiblížení se zamysleme nad následující výpovědí (*construct* v angličtině):

(5) *Co koupila Marie v obchodě?*

Tato výpověď se považuje za výsledek vrstvení různých konstrukcí. V tomto případě by se jednalo o následující:

- (a) konstrukce *co, koupila, Marie, v, obchodě* (slova);
- (b) tázací konstrukce;
- (c) konstrukce VF;
- (d) konstrukce NF;
- (e) konstrukce PF.

Aby vrstvení konstrukcí vedlo k přijatelné výpovědi, musí vycházet z předpokladu, že dané konstrukce jsou mezi sebou slučitelné a založené na znalostech uživatele jazyka, co se týče velkého množství konstrukcí a základů jejich kombinování.

Půjdeme-li více do hloubky, je třeba se zabývat otázkou definice konstrukcí v KGx.⁶ Pro tento účel považujeme za výchozí bod definici, která se nachází v nedávno publikované monografii od Goldbergové (2006). Zde se nám nabízejí dvě definice konstrukcí.

První definice vyhrazenější povahy uvádí, že aby se daná konfigurace mohla považovat za konstrukci, musí mít určitou formovou nebo významovou vlastnost ne striktně kompoziční, třebaže motivované povahy, tedy idiosynkrazie. Níže uvidíme fungování takovéto definice při vysvětlování následující výpovědi:

(6) *Ale co dělají zahradnické nůžky na stole v obýváku?*

Na první pohled má tato výpověď strukturu tázací věty, a proto by se mohlo uvažovat o tom, že je její hlavní funkcí pouze získat od příjemce určitou informaci (např. *co děláš dnes odpoledne?*). Nicméně tato výpověď, jak dokazují Kay a Fillmore (1999), kromě žádání, nebo dokonce požadování informace od příjemce, proč jsou ty zahradnické nůžky na daném místě, vyjadřuje, že popisovaná situace v dané výpovědi je nepřiměřená a mluvčí je překvapený, zmatený, nebo dokonce tímto faktem naštvaný. Dobrým důkazem tohoto je, že tato výpověď se může vyjádřit explicitněji, jak uvádí příklad (7):

(7) *Ale co proboha dělají zahradnické nůžky na stole v obýváku?*

Fakt, že výpověď takového scénáře je v rozporu, nelze přičítat významu ani podobě některého z prvků výpovědi, protože není striktně předvídatelný z vlastností formy a/nebo z významu prvků výpovědi. Vysvětluje se za použití konstrukce, konkrétně konstrukce CDXY (Co dělá X s Y, v angličtině konstrukce WXDY), jako např. v příkladu (8):

(8) *Co (proboha) dělá dítě s lahví čisticího prostředku v rukou?*

⁶ Pro podrobnější zkoumání konceptů konstrukcí ve skupině KGx i pro rozsah konceptu konstrukcí ve skupině KGx viz Schönefeld 2006, stejně jako González-García, Butler 2006 aj.

Druhá definice konstrukce méně vyhrazené povahy má za to, že konstrukce je jakákoliv konfigurace za podmínky (vysoké) frekvence v jazykovém používání. Z toho vyplývá, že konstrukce nemá proč zahrnovat jakýkoli idiosynkratický prvek, ale že může být zcela kompoziční nebo transparentní. Vezměme si větu jako tu následující:

(9) *Jak ti je?*

Tato výpověď je striktně kompoziční povahy, jinými slovy, význam věty (9) jako celku se může reálně získat na základě významů jejích částí. Jako opak toho, co by se událo v příkladech konstrukcí typu CDXY v příkladu (8), neexistuje v dané výpovědi žádný idiosynkratický prvek. Vlastně se jedná o tázací výpověď, jejíž základní funkcí je získat informaci ohledně zdravotního stavu příjemce nezávisle na možném použití, např. jako zahajovací konverzační fráze atd.

Přijetí zcela transparentních konfigurací na sémanticko-pragmatické úrovni jako konstrukcí je způsobeno vrcholem *lingvistiky založené na jazykovém používání*. Tento model prosazovaný Langackerem (1987) v rámci KG se následně snaží o celkový souhrn jazykových znalostí mluvčího z reálných lingvistických dat. Navíc se konfiguracím nízké úrovně přisuzuje zvláštní důležitost, přičemž se rozumí, že ty, „[...] které vyjadřují pravidelnosti omezeného rozsahu, mohou mít při analýze lingvistické struktury v konečném důsledku větší důležitost, než mají schémata vysoké úrovně, která shromažďují zobecnění největšího možného rozsahu“ (Langacker 1999 [2000], s. 3).

Vrátíme-li se k otázce dvou definic konstrukcí, které se nacházejí v kognitivní KGx od Goldbergové, bylo by vhodné udělat řadu upřesnění. Zaprvé mohou být námitky, že zařazení plně kompozičních konstrukcí značně zvyšuje velikost toho, co chápeme jako gramatiku. Nicméně konstrukcionalisti autoři, kteří obhajují model založený na jazykovém používání, argumentují, že existuje více než pádný důkaz, že lingvistická znalost zahrnuje danou zbytečnou informaci v rozličných jazykových oblastech, od fonetického výzkumu až po slovní druhy. V konečném důsledku se jazyková znalost skládá z detailní informace, co se týče určitých prvků, a současně ze zobecnění, kdy oba typy informací jsou zastoupené v síti vzájemně propojených konstrukcí nebo *konstruktikonem*.

V návaznosti na tuto definici založenou na jazykovém používání se může čtenář možná zeptat, není-li koncept konstrukcí nepatřičně neomezený do té míry, že jakýkoliv lingvistický prvek se může považovat za konstrukci. Zatímco tato definice znamená značnou expanzi rozsahu pojmu, je třeba zdůraznit, že ne všechny lingvistické prvky jsou schopny být považovány za konstrukce. Tedy výraz jako *Félix es el amigo de los animales* („Felix je přítel zvířat“) nebo sekvence *es el a de los* nejsou funkční ani struktury samy o sobě (Schönefeld 2006, s. 14).

Další pochybnost, která může přijít na čtenářovu mysl, je ta, která z těchto dvou definic je příhodnější. Odpověď z pohledu definice KGx založené na jazykovém používání je, že potřebné jsou **obě**. Někteří autoři jako Boas (2009) ukazují, že původní definice založená na idiosynkrazii hraje důležitou roli v dekodování

nebo interpretaci výrazu, zatímco expanze původní definice založené na frekvenci byla důležitější při kódování a skládání lingvistické struktury.

Na závěr této krátké analýzy pojmu konstrukce je třeba udělat důležitou poznámku: zatímco většina zmíněných představitelů KGx se v našem výčtu charakterizuje kognitivní orientací a hájením modelu založeného na jazykovém používání, jednou důležitou výjimkou z tohoto je KGx založená na znaku. Tato gramatika tvrdí, že jde udělat souhrn lingvistických zobecnění bez nadbytku a frekvence. Tato KGx tedy uznává původní definici konstrukcí založených na idiosynkrazii jako jedinou možnou.

5. Proč jsou potřeba konstrukce?

Na předchozích stránkách jsme zmínili úspěchy získané především Goldbergovou a jejím výzkumným týmem, když dokázali psychologickou přijatelnost konstrukcí (Bencini, Goldberg 2000; Goldberg, Casenhiser, Sethuraman 2005 ad.). Následně stručně vysvětlíme některé argumenty ve prospěch existence konstrukcí jako abstraktních subjektů s vlastní povahou.

Zprvė nám konstrukce chápané jako konvenční korelace mezi formou a funkcí umožňují popsat a vysvětlit řadu pravidelností mezi syntaktickou strukturou daného výrazu a jeho sémantickým (a/nebo pragmatickým) výkladem. Vezměme si například sekundární predikaci nerezultativní s kognitivními a komunikačními slovesy:

- (10) (a) *Te encuentro viejo, cansado.* („Vidím tě starého, unaveného.“)
 (b) *Me llaman monstruo.* („Říkají mi zrůdo.“)

Oba příklady ukazují to, co González-García (2009) nazývá subjektivně-tranzitivní konstrukce. Struktura této konstrukce je: SN V SN SXCOMP (NF P NF XFR) a její význam je „X VYJADŘUJE OSOBNÍ, PŘÍMOU A KATEGORICKOU ZAPOJENOST DO Y (SXCOMP, XFR)“.⁷ Tento obecný konstrukční význam se tvoří ve dvou specifických smyslech, v subjektivně-tranzitivním hodnotícím a v subjektivně-tranzitivním deklarujícím, poté co se konstrukce sloučila s kognitivními a komunikačními slovesy. Společným rysem obou smyslů konstrukce je výraz osobního, kategorického úsudku založeného na osobní zkušenosti subjektu/mluvčího. Sloučení konstrukce a jejích vlastních částí je podmíněno tím, že neexistuje rozpor mezi

7 SXCOMP (XFR) zde chápeme jako adjektivní, nominální, prepoziční nebo adverbiální frázi, která určuje něco z přímého předmětu, co sebou nese vysoký stupeň syntakticko-sémantické závaznosti. Tedy ve španělské větě *Encontré la silla incómoda* („Považuji židli za nepohodlnou“), *incómoda* („nepohodlnou“) je adjektivní fráze (SACOMP, AFR), která vyjadřuje vlastnost přímého předmětu („židle“), jejíž závaznost je zřejmá v okamžiku, kdy vynecháme danou frázi, protože věta získá jiný význam (např. *Encontré la silla* – „Našel jsem židli“).

konstrukčním významem a jeho lexikálními prvky. Podívejme se na příklad rozporu přijatelnosti:

- (11) (a) #*A Pedro lo encontré fontanero.* („#Vidím Petra, instalatéra.“)
 (b) *A Pedro lo encontré un fontanero muy eficiente.* („Vidím Petra, velmi výkonného instalatéra.“)⁸

Stav věci nebo vlastností určených SXCOMP (XFR) (nebo přívlástkem/predikátem přímého předmětu) musí být hodnotící, aby byl kompatibilní s konstrukčním významem. To, jestli je někdo instalatér, nebo ne, je objektivním faktem, který není možné subjektivně analyzovat subjektem/mluvčím. Naopak to, jestli je někdo považován za velmi výkonného instalatéra, nebo není, je výsledek osobního hodnocení subjektu/mluvčího, např. podle instalatérem odvedené práce.

Druhý důvod, který se nabízí ve prospěch potřeby navrhovat konstrukce jako teoretické entity, vychází z fenoménu *koerce*. V KGx se tento termín vnímá jako řešení rozporu mezi významem lexikálních částí a konstrukčním významem (Michaelis 2003, s. 264). Podle Michaelise se tento rozpor vždy vyřeší ve prospěch konstrukčního významu. To je v souladu s prohlášením, mimo jiné od Goldbergové, že i když je sloveso pro interpretaci výrazu důvěryhodnější indikátor než jiné jeho prvky, konstrukce je nakonec nejdůvěryhodnějším faktorem pro předpověď všeobecné interpretace daného výrazu. Podívejme se na to, jak funguje fenomén *koerce* v případě subjektivně-tranzitivní hodnotící konstrukce ve větě (12):

- (12) *Luis se sabe ante todo escritor.* („Luis zná **sám sebe** především jako spisovatele.“)

Sloveso *saber* („znát“), jehož vrozená lexikální sémantika vyjadřuje eminentně objektivní znalost, je v zásadě neslučitelné s konstrukčním významem subjektivně-tranzitivní hodnotící konstrukce, která vyžaduje výraz stavu věci náchylný na to, být vykládán dle osobního měřítka subjektu/mluvčího. Tedy následující výpověď je nepřijatelná:

- (13) #*Luis sabe a su amigo escritor.* („Luis zná svého přítele spisovatele.“)

Nicméně přítomnost zvrtného zájmena *se* jako přímého předmětu umožňuje, aby sémantika slovesa *saber* vyhověla sémantice sloves poznání, která vyjadřují osobní názor, jako např. *considerar* („považovat“). Proto výpověď kodifikuje hodnotící a introspektivní názor subjektu/mluvčího, a mohla by tedy být parafrázována jako „Vnitřně Luis považuje sám sebe především za spisovatele“.

Třetí argument na obranu převahy konstrukční sémantiky nad tou slovesnou se točí kolem příkladů, jako je příklad (14):

8 Na rozdíl od ukázkových vět v příkladu (10) nebyl nalezen vhodný překlad pro příklady (11).

(14) *A medida que leía '20.000 lenguas de viaje submarino', Luisito se creía inmerso en el Nautilus, rodeado por doquier de una flora y fauna exhuberante que jamás había imaginado con anterioridad.*

(„Jak četl „20.000 mil pod mořem“, cítil se malý Luis ponořen v Nautilus, obklopen kolem dokola bujnou flórou a faunou, jakou si nikdy předtím nedokázal představit.“)

Tato výpověď dokazuje to, co Goldbergová nazývá konstrukce způsobovaného pohybu, protože vyjadřuje, že četba tohoto díla od Julia Verna způsobuje, že se malý Luis (obrazně) přemístí do světa fantazie vyprávěného autorem. Nicméně výklad způsobovaného pohybu tohoto výrazu, a tedy to, že malý Luis sám sebe v myšlenkách přemístí do světa Julia Verna, se nemůže předvídat z lexikálního významu prvků, které ho tvoří. Jinými slovy, tento výklad přináší konstrukce způsobovaného pohybu (X udělá, aby Y se pohnulo směrem k Z), a ne sloveso *creer* („cítit (se)“), jehož lexikální sémantika sama o sobě neznamená žádný způsobovaný pohyb, spíše je to výraz myšlení, úvahy nebo přesvědčení. Abychom rozuměli danému vyjádření, pokud se nebudeme odkazovat na konstrukce, bylo by nemožné uvědomit si „zvláštní významy“ sloves jako *creer* („cítit (se)“), jako je tomu v případě (14). Navíc by to mělo dopad většího rozsahu, jelikož pokaždé by se mohl navrhnout nový význam pro určité sloveso v určité struktuře, museli bychom určit odlišný význam pro každé z těchto použití, což by znamenalo nadměrné šíření významů (možná proti zdravému rozumu) v lexikální sémantice daného slovesa.

Nakonec je třeba zmínit důkaz pocházející z výkladu rodilých mluvčích, který se opírá o *ad hoc* vymyšlených slov (v angličtině *nonce words*), jako je případ *osdema* („osdemovat“) v příkladu (15):

(15) *Pedro osdema a María una buena amiga.* („Petr osdemuje Marii za dobrou kamarádku.“)

Tento příklad, podobný tomu, který použila Goldbergová se svým týmem v několika psycholingvistických experimentech s rodilými mluvčími (Bencini, Goldberg 2000 aj.), byl interpretován a klasifikován v 99 % ve skupině rodilých mluvčích s univerzitním vzděláním jako případ subjektivně-tranzitivní (hodnotící) konstrukce, přičemž byl tento výraz chápán podobně jako např. *Petr považuje Marii za*

*dobrou kamarádku.*⁹ To znovu dokazuje, že konstrukce má schopnost větší předpovědi než sloveso v momentě, kdy se určuje celkový výklad nějakého výrazu.

Závěrem se krátce zamyslíme nad otázkou intra-konstrukčních a inter-konstrukčních vztahů, přičemž budeme vycházet z následujících příkladů subjektivně-tranzitivní konstrukce:

- (16) (a) *La pasada tarde no decepcionó a la afición José Tomás, a quien la prensa taurina viene considerando el mejor torero de todos los tiempos. / *el hombre que está sentado ahora justo detrás de la barra del bar*
 („Včera odpoledne José Tomás, kterého tisk býčích zápasů považuje za nejlepšího toreadora všech dob, nezklamal fanoušky. / *muž, který právě sedí hned za barovým pultem)
- (b) *Si encuentras piso en Madrid a estas alturas, considérate afortunado. / *el hombre que está sentado ahora justo detrás de la barra del bar*
 („Jestli v tuto chvíli najdeš byt v Madridu, považuj se za šťastného.“ / „*muž, který právě sedí hned za barovým pultem“)
- (17) (a) *Ésa es la historia del que venían llamando El Marinero. / # el hombre que está sentado ahora justo detrás de la barra del bar*
 („Je to příběh muže, kterému říkali ‚Námořník‘.“ / „*muž, který právě sedí hned za barovým pultem“)
- (b) *Llámame ingenuo. / *el hombre que está sentado ahora justo detrás de la barra del bar, pero es lo que pienso*
 („Říkej mi naivní.“ / „*muž, který právě sedí hned za barovým pultem, ale je to, co si myslím“)
- (18) *Juan me parece afortunado con su familia. / *el hombre que está sentado ahora justo detrás de la barra del bar*
 („Jan mi přijde šťastný se svou rodinou.“ / „*muž, který právě sedí hned za barovým pultem“)

Výpovědi s *considerar* („považovat“) v příkladu (16) jsou tvořeny dvěma konstrukcemi nízké úrovně subjektivně-tranzitivní hodnotící konstrukce v kombinaci, za sebou jdoucí, s progresivní a imperativní konstrukcí. Vztah mezi oběma

9 Toto pozorování tvoří část experimentální práce uskutečněné s 50 studenty třetího a čtvrtého ročníku anglické filologie na Univerzitě v Almerii (González-García v přípravě), kde se adaptuje metodologie použitá Benciniovou a Goldbergovou (2000), zavádějící *nonce-verbs*. Jedná se o to, že se rodilým mluvčím nabídla sada jasně subjektivně-tranzitivních konstrukcí a jiné konstrukce s *nonce-verbs*, stejně jako příklady jiných konstrukcí, aby se zamezilo odhalení záměru výzkumu testovanými subjekty. Jde o klasifikační experiment (*sorting*), jehož hlavním cílem bylo odhalit, kterým konfiguracím subjekty přiřazovali kategorii subjektivně-tranzitivních konstrukcí.

výpověďmi by se mohl charakterizovat jako intra-konstrukční. Na druhou stranu výpověď s *llamar* („říkat“) v příkladu (17) v progresivní a imperativní formě a ve vyšší míře výpověď s *parecer* („přijít“) v příkladu (18) udržuje vztah s výpověďmi obsahujícími *considerar*, které lze nazvat inter-konstrukční. Navzdory jasným syntaktickým rozdílům těchto výpovědí vystupuje velké zobecnění v důsledku přijatelnosti protikladů zmíněných výše: všechny vyjadřují hodnotný názor nebo hodnocení subjektu/mluvčího ke stavu věci či události. Proto SXCOMP (XFR) by nutně měl být náchylný na subjektivní výklad subjektu/mluvčího. Naopak výrazy s čistě referenčním významem jako SN (NF) *el hombre que está sentado ahora justo detrás de la barra del bar* („muž, který právě sedí hned za barovým pultem“) jsou neslučitelné s prosazeným požadavkem sémantiky subjektivně-hodnotící konstrukce (s *considerar* a *llamar*) (viz příklady (16 a 17)), tak jako subjektivně-přívlastková konstrukce (s *parecer*) (příklad (18)), která vyjadřuje subjektivní názor jako důsledek vnímání subjektu/mluvčího. Jinými slovy, jestli je někdo šťastný, nebo ne, je diskutabilní a může to být vnímáno různě různými mluvčími. Naopak, jestli někdo právě v danou chvíli sedí za barovým pultem, je zcela objektivní, a je tak mimo sféru domněnek a názorů mluvčího. Tato zobecnění, která se formalizují v KGx skrze dědičné síť, jsou klíčového významu, protože tvoří důkaz explicitní nebo implicitní znalosti, kterou mluvčí má z obsáhlého souhrnu konstrukcí, jež tvoří jeho jazyk.

6. Některá použití konstrukčních gramatik

V této poslední části stručně ukážeme některá použití KGx, zvláště v rámci osvojení si mateřského jazyka a učení se cizímu jazyku.¹⁰

Dříve než se budeme zabývat první otázkou, je podle našeho názoru třeba zmínit to nejzajímavější z přístupu Goldbergové, tedy pevný vzájemný vztah vytvořený mezi popisem a vysvětlením vlastností argumentově-strukturních konstrukcí na jedné straně a osvojení si mateřského jazyka na straně druhé. Goldbergová obhajuje, že argumentově-strukturní konstrukce mohou být odůvodněné na základě hypotézy scénového kódování (*Scene Encoding Hypothesis*). Tato hypotéza stanovuje, že konstrukce, které odpovídají základním větným schémátům, kódují jako ústřední významy skupinu základních typů událostí pro lidskou zkušenost, jako když někdo dobrovolně předá něco někomu, když někdo způsobí pohyb nebo změnu stavu, když někdo něco zakouší nebo když se něco pohybuje.

Hlavní argumentově-strukturní konstrukce, na které se vztahuje výše zmíněná hypotéza, jsou uvedeny v tabulce (2).

10 Není třeba říkat, že toto jsou pouze dvě použití z mnoha, která vzbudila největší zájem v konstrukční literatuře. KGx se mohou použít v širokém spektru oblastí, od zpracování slovníků konstrukcí (Martínez Vázquez 2003) až po např. překlady a literární analýzy (González-García 2000, 2001) aj.

Tabulka (2): Argumentově-strukturální konstrukce (přizpůsobeno z Goldberg 1998, s. 207)

<i>konstrukce</i>	<i>forma</i>	<i>význam</i>	<i>příklad</i>
<i>tranzitivní</i>	<i>Subj V Obj (S P 0)</i>	<i>X působí na Y.</i>	<i>Petr otevřel dveře.</i>
<i>ditranzitivní</i>	<i>Subj V Obj1 Obj2 (S P 0₁ 0₂)</i>	<i>X udělá, aby Y dostalo Z.</i>	<i>Učitel rozdál studentům opravené testy.</i>
<i>způsobovaného pohybu</i>	<i>Subj V Obj Obl (S P 0 PU2)</i>	<i>X udělá, aby Y se pohnulo směrem k Z.</i>	<i>Lupič položil zbraň na zem.</i>
<i>rezultativní</i>	<i>Subj V Obj Comp (S P 0 R)</i>	<i>X udělá, aby Y změnilo stav na Z.</i>	<i>Ta zpráva ho znervóznila.</i>

Zajímavá přidaná hodnota této hypotézy, a tedy přístupu Goldbergové, spočívá v tom, jak bylo právě řečeno, že autorka velmi správně poukazuje na úzký vztah mezi hlavními argumentově-strukturálními konstrukcemi v mluvě dospělých a mezi slovesy, která se děti naučí v angličtině jako první. Jinými slovy, může se o dané hypotéze říci, že je potvrzená empiricky získanými daty o osvojení si angličtiny jako mateřského jazyka, tak jak je uvedeno v tabulce (3).

Tabulka (3): Pomocná slovesa během raného osvojení si jazyka a konstrukční významy, kterým odpovídají (přizpůsobeno z Goldberg 1998, s. 207)

<i>sloveso</i>	<i>konstrukční význam</i>	<i>konstrukce</i>
<i>dát kam (put)</i>	<i>X udělá, aby Y se pohnulo směrem k Z.</i>	<i>způsobovaného pohybu</i>
<i>dělat (make)</i>	<i>X udělá, aby se Y stalo Z.</i>	<i>rezultativní</i>
<i>jít (go)</i>	<i>X se pohybuje k Y.</i>	<i>intranzitivního pohybu</i>
<i>dělat (do)</i>	<i>X působí na Y.</i>	<i>tranzitivní</i>
<i>mít (have)</i>	<i>X vlastní/získává Y.</i>	<i>přivlastňovací</i>

Nicméně náš stručný přehled vlivu konstrukčních přístupů na výzkum osvojení si mateřského jazyka by nebyl úplný, kdybychom se nezmínili o přínosech Tomasella (1992, 2003a, 2003b). Podle něj děti učící se svůj mateřský jazyk zásadně nepracují s abstraktními jazykovými pojmy, nýbrž s konkrétními konstrukcemi založenými na specifických jazykových prvcích. Děti postupně používají více abstraktní jazykové konstrukce, jsou vedeni jazykovou zkušeností, která hraje klíčovou roli a pomáhá jim postupně se obeznámit s omezeními použití daných konstrukcí. Přesněji, autor navrhuje hypotézu *verbálního ostrova (Verb Island)* (Tomasello 1992), což je teorie o tom, jak se děti učí argumentově-strukturální konstrukce. Podle dané hypotézy jsou slovesa ve výroci dětí nízkého věku ostrovy a každý z nich vytváří svou vlastní mini syntax nezávislou na jiných slovesech (např. *where's the X?* – „kde je X?“; *gimme X* – „dej mi X“ atd.). Tato jednoduchá argumentová schémata se učí imitací, zatímco ta složitější získávají z nejjednodušších příkladů každého slovesa

zvláště. Konkrétně se podle Tomasella mohou ustanovit nejméně čtyři fáze, zcela odlišné v osvojování si argumentově-strukturálních konstrukcí:

- Holofráze (přibližně ve věku 14 měsíců), ve kterých děti používají jeden jediný jazykový symbol (běžně se specifickým nádechem), aby vyjádřily své úmysly vzhledem ke konkrétní situaci, se kterou jsou v přímém vztahu (např. *birdie!* – „pipip“).
- Základní schémata (*pivot schemas*) a další kombinace slov (přibližně kolem 18 měsíců), skrze které děti používají více slov k výpovědi svého komunikativního úmyslu, rozdělující danou situaci nejméně na dva prvky, občas s variabilním prvkem, který musí být saturován (např. *birdie fly* – „pipip letí“; *where's the X?* – „kde je X?“).
- Konstrukce založené na konkrétním prvku (např. konstrukce s verbálním ostrovem) (*verb island constructions*) (přibližně mezi 18 a 20 měsíci života), ve kterých už děti používají syntaktické značky, jako jsou pořadí slov nebo gramatická morfologie, aby tak explicitně vyjádřily účastníci se argument na určité scéně. Nicméně je třeba zmínit, že děti používají odlišné způsoby pro každou konstrukci zvláště na základě specifických prvků (např. *X hit Y* – „X uhodil Y“; *X broken* – „X rozbitý/á“; *put X in/on Y* – „polož X do/na Y“ atd.).
- Nakonec abstraktní konstrukce, které dětem slouží k vyjádření jejich komunikačních úmyslů skrze výrazy, jež aktualizují relativně abstraktní jazykové konstrukce a jsou téměř vlastní mluvě dospělých. Jedná se o konstrukce jako ditranzitivní, pasivní atd., které označují své účastníky podle všeobecných slovesných tříd, jež se slučují s určitými konstrukcemi.

V konečném důsledku Tomasello obhajuje, že nejvhodnější pohled na osvojení si mateřského jazyka je ten, který nabízí konstrukční přístup založený na jazykovém používání, v němž se předpokládá, že děti zpracovávají jazyk tak, jak ho vnímají ve svých diskurzivních interakcích s dalšími mluvčími, jsouc vedeni výslovně a pouze sociálními a kognitivními dovednostmi, které mají děti učící se svůj mateřský jazyk.

Dále se budeme krátce zabývat dopadem přístupů na oblast učení se druhému jazyku a/nebo jeho výuku se zvláštním zřetelem na španělštinu. Proto budeme vycházet z prací Valenzuely a Roja (2008), jakož i z Eddingtona a Ruize de Mendozy Ibáñeze (2010).

Autoři ve své první studii, poté co uskutečnili několik psycholingvistických experimentů se španělskými mluvčími v duchu Benciniové a Goldbergové (2000), používají čtyři různé typy konstrukcí: tranzitivní (např. *Pat threw the hammer.* – „Pat hodil kladivem.“), ditranzitivní (např. *Chris threw Linda the pencil.* – „Chris hodil Lindě tužku.“), konstrukce způsobovaného pohybu (např. *John threw the key onto the roof.* – „John hodil klíč na střechu.“) a konečně rezultativní konstrukce (např. *Lyn threw the box apart.* – „Lyn rozložila krabici.“), došli k následujícím závěrům. Zprvce mají španělští studenti angličtiny při hledání podobnosti mezi dotazníkovými větami tendenci řídit se spíše podle konstrukčního významu než podle významu slovesa. Zadruhé je tato tendence patrná v případech dotyčných čtyř argu-

mentačních struktur, ať už tyto mají přímou spojitost se španělštinou (např. tranzitivní konstrukce), nebo ji nemají (např. konstrukce ditranzitivní, způsobovaného pohybu nebo rezultativní). Na základě výsledků této analýzy autoři potvrdili tezi, že konstrukce mají psychologickou přijatelnost také pro studenty cizího jazyka. Tyto výsledky z velké části souhlasí se studií Martíneze-Vázqueze (2008), který zkoumá stupeň vlivu typologie mateřského jazyka studentů na pochopení a tvorbu konstrukcí v cizím jazyce. Tato studie se soustředí na konstrukci způsobovaného pohybu a dokazuje, že studenti angličtiny, jejichž mateřský jazyk má podobnou konstrukci (např. němčina, holandština, švédština), používají lépe tuto konstrukci v cizím jazyce než ti studenti, jejichž mateřština má omezené použití dané konstrukce, nebo ji dokonce postrádá (např. španělština, francouzština, italština).

V druhé studii se Eddington a Ruiz de Mendoza Ibáñez (2010) zaměřují na vliv KGx na výuku cizího jazyka. Tito autoři zkoumají užitečná provedení konstrukcí v oblasti pedagogické gramatiky. Věnují pozornost především příkladům konstrukcím způsobovaného pohybu, jež znamenají pro Španěly učící se anglicky určité obtíže. Podle těchto autorů by pedagogická gramatika měla být adekvátní jak z deskriptivního, tak z objasňujícího úhlu pohledu, což znamená, že všechna zobecnění by měla být určena pochopitelně všem studentům. Pro ilustraci vezmeme v úvahu pro Španěly učící se anglicky komplikovaný příklad, jako je (19):

(19) *He laughed me out of his office.*

Obtížnost pochopení tohoto typu příkladů pro španělské mluvčí, kteří se učí anglicky, se dle našeho názoru zaprvé nachází v tom, že neexistuje španělský doslovný rovnocenný překlad této anglické konstrukce: „On mě vysmál ven ze své kanceláře“. Ve španělštině se tedy musí přeložit za pomoci souvětí jako *Al reírse de mí, hizo que me marchase de su oficina* („Směje se mi, způsobil to, abych odešel z jeho kanceláře“). Vysvětlení těchto složitých případů by snad mohlo usnadnit, kdyby se studentům nabídla zobecnění, jako je např. toto: v případě, že sloveso může být interpretováno jako spouštěč reakce od předmětu, může se toto sloveso sloučit s konstrukcí způsobovaného pohybu (např. fakt, že se nám někdo směje, může způsobit, že se budeme cítit špatně a že se podle toho budeme chovat, např. odchodem z daného místa, kde jsme se cítili nepříjemně).

7. Závěry

V tomto příspěvku jsme nabídli nejen panoramatický náhled na hlavní rysy předních definic KGx, ale také podrobný pohled na některé z jejich nejspeciřtějších charakteristik, kdy je tato skupina chápána jako středobod toho, co se nyní nazývá konstrukčními přístupy. Společnou základní ústřední myšlenkou KGx a konstrukčních přístupů je pojetí jazykových znalostí, které ovládá uživatel určitého jazyka jako rozsáhlé sítě konstrukcí nebo „konstruktikonu“. Tento axiom zůstává platný nejen na principech, jež řídí vrstevnatost konstrukcí, aby se zavedl přijatelný konstrukt,

ale i v existenci důležitých zobecnění, která se mohou odvodit ze zkoumání širokého spektra intra- a inter-konstrukčních vztahů, na jejichž bázi stojí *konstruktikon*.

KGx vzniká v osmdesátých letech jako snaha obhájit klíčovost konstrukcí v lingvistické teorii jako něco víc než „pouhé taxonomické artefakty“, jak hlásala Chomského lingvistika. Během posledních dvaceti dvou let došlo k rozmachu konstrukčních přístupů, což vedlo k tomu, co se může považovat za skupinu KGx. Je pravda, že existují určité rozdíly mezi jednotlivými představiteli KGx, nicméně se musí poukázat na to, že tito tvoří skupinu doplňkových přístupů.

Ve vývoji KGx jsme upozornili na to, že vrchol lingvistiky založené na jazykovém používání sehrál klíčovou roli pro definování pojmu konstrukce. Zároveň je třeba poznamenat specifickou důležitost, kterou sehrál ve výzkumu jak každého prvku KGx a všeobecně v KG, tak v kritériích, jako je frekvence.

Souhrn definic KGx zmíněných v tomto příspěvku, s výjimkou Berkeleyské KGx a jejího pokračovatele KGx založené na znaku, vybízí k modelu založenému na jazykovém používání, což mimo jiné vede k rozšíření pojmu konstrukce, zahrnujícího zcela kompoziční nebo transparentní konfigurace (a tedy neidiosynkratické, jak to vyžadovala původní definice), kdy tyto budou mít významný index frekvence.

Poslední části této kapitoly nabídlu ucelenou formu základních tvrzení předložených v literatuře ve prospěch konstrukcí jako ukazatelů vyšší prediktivní hodnoty než u jakýchkoliv dalších prvků včetně sloves. Nicméně musíme mít na paměti, že někteří autoři jako Boas nebo Croft hájí větší důležitost verbální sémantiky, na kterou navazuje např. kognitivní KGx od Goldbergové, a navrhují „mini konstrukce“, stejně jako specifické konstrukce sloves a slovesných tříd.

Nakonec jsme poskytli stručný přehled použití konstrukčních přístupů v oblastech jako osvojení si mateřského jazyka či studium cizího jazyka. Tím nám Goldbergová a Tomasello, mezi jinými, nabízejí solidní návrh toho, co tvoří znalost uživatelů určitého jazyka, a dokazují, že konstrukce poskytují optimální zpracování postupu osvojování si prvního jazyka, aniž by se uchýlili k základům univerzální gramatiky. Další výhodou tohoto konstrukčního přístupu je to, že se také může použít z velké části na průběh osvojování si cizího jazyka (např. angličtiny nebo španělštiny).

Anotace

Článek nabízí přehled hlavních definic konstrukční gramatiky (KGx). Navzdory velkému počtu představitelů KGx se jedná povětšinou o doplňkové přístupy, mezi kterými neexistují příliš velké rozdíly. Příspěvek se podrobněji zabývá vybranými charakteristikami těchto konstrukčních přístupů. Základní myšlenka KGx je pojetí jazykových znalostí uživatele určitého jazyka jako rozsáhlé sítě konstrukcí. KGx se snaží obhájit klíčovost konstrukcí v lingvistické teorii jako něco víc než „pouhé taxonomické artefakty“, jak tvrdí Chomského lingvistika. Zabývá se použitím konstrukcí při osvojování si mateřského jazyka či při studiu cizího jazyka.

Klíčová slova

Osvojení si jazyka, koerce, konstrukce, konstruktikon, struktura argumentu, frekvence, sloučení, univerzální gramatika, konstrukční gramatiky, idiosynkrazie, model založený na jazykovém používání, motivace, konstrukční polysémie, dědičná síť, saturace, rámcová sémantika, sjednocení.

Literatura:

- BENCINI, Giulia M. L., GOLDBERG, Adele E. The Contribution of Argument Structure Constructions to Sentence Meaning. *Journal of Memory and Language*, č. 43, 2000, s. 640–651.
- BERGEN, Benjamin, CHANG, Nancy. Embodied Construction Grammar in Simulation-Based Language Understanding. In: ÖSTMAN, Jan O., FRIED, Mirjam (eds.). *Construction Grammars: Cognitive grounding and theoretical extensions*, 2005, s. 147–190.
- BOAS, Hans C. *A constructional approach to resultatives*. Stanford: CSLI Publications, 2003.
- BOAS, Hans C. Determining the structure of lexical entries and grammatical constructions in Construction Grammar. *Annual Review of Cognitive Linguistics*, č. 6, 2008a, s. 113–144.
- BOAS, Hans C. Resolving Form-meaning Discrepancies in Construction Grammar. In: LEINO, Jaakko (ed.). *Constructional Reorganization*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 2008b, s. 11–36.
- BOAS, Hans C. Methods for finding proper types of constructional generalizations. In: Invited Plenary Lecture at the *Third Annual Meeting of the French Cognitive Linguistics Association (AFLiCo-3)*. France: Paris May, 2009.
- BOAS, Hans C. You *wanna* consider a Constructional Approach to *Wanna*-Contraction? In: ACHARD, Michel, KEMMER, Suzanne (eds.). *Language, Culture, and Mind*. Stanford: CSLI Publications, 2004, s. 471–491.
- BORER, Hagit. [Exo-skeletal vs. endo-skeletal explanations: syntactic projections](#) and the lexicon. In: POLINSKY, Maria, MOORE, John (eds.). *Explanation in Linguistic Theory*. Stanford: CSLI Publications, 2003, s. 31–67.
- BYBEE, Joan. Mechanisms of change in grammaticalization. In: JOSEPH, Brian D., JANDA, Richard D. (eds.). *The Handbook of Historical Linguistics*. Oxford: Basil Blackwell, 2003, s. 602–623.
- BYBEE, Joan, HOPPER, Paul (eds.). *Frequency and the emergence of linguistic structure*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 2001.
- BYBEE, Joan, MCCLELLAND, James L. Alternatives to the combinatorial paradigm of linguistic theory based on domain general principles of human cognition. *The Linguistic Review*, č. 22, 2005, s. 381–410.
- BYBEE, Joan, EDDINGTON, David. A usage-based approach to Spanish verbs of „becoming“. *Language*, č. 82, 2006, s. 323–355.
- CROFT, William. *Radical Construction Grammar*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- CROFT, William. Lexical rules vs. constructions: a false dichotomy. In: CUYCKENS, Hubert, BERG, Thomas, DIRVEN, René, PANTHER, Klaus U. (eds.). *Motivation in Language: Studies in honour of Günter Radden*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 2003, s. 49–68.

- CROFT, William. Logical and typological arguments for Radical Construction Grammar. In: ÖSTMAN, Jan O., FRIED, Mirjam (eds.). *Construction Grammar(s): Cognitive and cross-language dimensions*. Amsterdam: John Benjamins, 2005, s. 273–314.
- CROFT, William, CRUSE, Alan. *Cognitive Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- CULICOVER, Peter, JACKENDOFF, Ray. *Simpler Syntax*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- EDDINGTON, David, RUIZ DE MENDOZA IBÁÑEZ, Francisco J. Argument Constructions and Language Processing: Evidence from a Priming Experiment and Pedagogical Implications. In: DE KNOP, Sabine, BOERS, Frank, DE RYCHER, Antoon (eds.). *Fostering Language Teaching Efficiency Through Cognitive Linguistics*. Berlin: De Gruyter Mouton, 2010, s. 213–238.
- FILLMORE, Charles J., KAY, Paul, O'CONNOR, Mary C. Regularity and idiomaticity in grammatical constructions: The case of „let alone“. *Language*, č. 64, 1988, s. 501–538.
- FILLMORE, Charles J., KAY, Paul. *Construction grammar coursebook*. Berkeley: University of California, 1993.
- FORD, Cecilia E., FOX, Barbara A., THOMPSON, Sandra A. Social interaction and grammar. In: TOMASELLO, Michael (ed.). *New Psychology of Language*. Lawrence Erlbaum, 2003, s. 119–143.
- FOX, Barbara A., THOMPSON, Sandra A. Relative clauses in English conversation: relativizers, frequency and the notion of construction. *Studies in Language*, č. 31, 2007, s. 293–326.
- GOLDBERG, Adele E. *Constructions. A Construction Grammar Approach to Argument Structure*. Chicago: The University of Chicago Press, 1995.
- GOLDBERG, Adele E. Jackendoff and Construction-Based Grammar. *Cognitive Linguistics*, č. 7, 1996, s. 3–20.
- GOLDBERG, Adele E. *Constructions at Work: the Nature of Generalization in Language*. Oxford: Oxford University Press, 2006.
- GOLDBERG, Adele E. [Constructions: A new theoretical approach to language](#). *Trends in Cognitive Science*, č. 7, 2003a, s. 219–224.
- GOLDBERG, Adele E. Surface generalizations: an alternative to alternations. *Cognitive Linguistics*, č. 13, 2003b, s. 327–356.
- GOLDBERG, Adele E. The nature of generalization in language. *Cognitive linguistics*, č. 20, 2009a, s. 93–127.
- GOLDBERG, Adele E. Constructions work, *Cognitive Linguistics*, č. 20, 2009b, s. 201–224.
- GOLDBERG, Adele E., CASENHISER, Devin M., SETHURAMAN, Nitya. Learning argument structure generalizations. *Cognitive Linguistics*, č. 15, 2005, s. 289–316.
- GOLDBERG, Adele E., SUTTLE, Laura. Construction Grammar. *Interdisciplinary Reviews, Cognitive Science*, č. 1, 2010, s. 1–10.
- GONZÁLVEZ-GARCÍA, Francisco. Finding, seeing, thinking and observing in English Utopian Literature: Towards an understanding of the relevance of „NP+XP“ complement constructions in the morphology and grammar of J. Swift's Gulliver's Travels. *Atlantis*, č. 22, 2000, s. 69–91.
- GONZÁLVEZ-GARCÍA, Francisco. Literatura, gramática e iconicidad: Algunas notas a propósito de las traducciones de los *Sonetos* de Shakespeare en español e italiano. In: RACCAH, Pierre Y., SAIZ NOEDA, Belén (eds.). *Lenguas, Literatura y Traducción: Aproximaciones Teóricas*. Madrid: Arrecife, 2001, s. 205–225.
- GONZÁLVEZ GARCÍA, Francisco, BUTLER, Christopher S. Mapping functional-cognitive space. *Annual Review of Cognitive Linguistics*, č. 4, 2006, s. 39–95.
- GONZÁLVEZ GARCÍA, Francisco. Cognitive construction grammar works: An interview with Adele E.

- Goldberg. *Annual Review of Cognitive Linguistics*, č. 6, 2008, s. 345–360.
- GONZÁLEZ-GARCÍA, Francisco. The family of object-related depictives in English and Spanish: Towards a constructionist, usage-based analysis. *Language Sciences*, č. 31, 2009, s. 663–723.
- HOPPER, Paul. Emergent grammar. *Proceeding of the 13th Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*, 1987, s. 139–157.
- HOPPER, Paul. Emergent grammar and the a priori grammar postulate. In: TANNEN, Deborah (ed.). *Linguistics in context: connecting observation and understanding*. Albex: Norwood, 1988, s. 117–134.
- HOPPER, Paul. Grammatical constructions and their discourse origins: prototype or family resemblance? In: PUETZ, Martin, NIEMEIER, Susanne (eds.). *Studies in Cognitive and Applied Linguistics*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 2001, s. 109–129.
- CHOMSKY, Noam. *The Minimalist program*. Cambridge – Massachusetts: MIT Press, 1995.
- CHOMSKY, Noam. *On nature and language*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- IWATA, Seizi. *Locative Alternation. A lexical-constructional approach*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 2008.
- KAY, Paul. Construction grammar. In: KAY, Paul (ed.). *Words and the grammar of context*. Stanford: CSLI Publications, 1995 [1997], s. 123–131.
- KAY, Paul, FILLMORE, Charles J. Grammatical constructions and linguistic generalizations: The „What’s X doing Y?“ construction. *Language*, č. 75, 1999, s. 1–33.
- LAKOFF, George. *Women, fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: Chicago University Press, 1987.
- LANGACKER, Ronald W. *Foundations of cognitive grammar. Vol. 1: Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press, 1987.
- LANGACKER, Ronald W. *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 2: Descriptive Application*. Stanford: Stanford University Press, 1991.
- LANGACKER, Ronald W. Cognitive grammar. In: BROWN, Edward K., MILLER, James E. (eds.). *Concise encyclopedia of syntactic theories*. Oxford: Elsevier, 1996, s. 51–54.
- LANGACKER, Ronald W. *Grammar and Conceptualization*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 1999 [2000].
- LANGACKER, Ronald W. Constructions in Cognitive Grammar. *English Linguistics*, č. 20, 2003a, s. 41–83.
- LANGACKER, Ronald W. Explanation in Cognitive Linguistics and Cognitive Grammar. In: POLINSKY, Maria, MOORE, John (eds.). *The Nature of Explanation in Linguistic Theory*. Stanford: CSLI Publications, 2003b, s. 239–261.
- LANGACKER, Ronald W. Construction Grammars: cognitive, radical, and less so. In: RUIZ DE MENDOZA IBÁÑEZ, Francisco J., PEÑA CERVEL, María S. (eds.). *Cognitive Linguistics. Internal Dynamics and Interdisciplinary Interaction*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 2005, s. 101–159.
- LANGACKER, Ronald W. Cognitive (Construction) Grammar. *Cognitive Linguistics*, č. 20, 2009, s. 167–176.
- MARTÍNEZ VÁZQUEZ, Monserrat. *Gramática de Construcciones. Contrastes entre el inglés y el español*. Grupo de Investigación Gramática Contrastiva, Universidad de Huelva, 2003.
- MARTÍNEZ VÁZQUEZ, Monserrat. Learning argument structure generalizations in a foreign language. *VIAL, Vigo International Journal of Applied Linguistics*, č. 1, 2004, s. 151–165.
- MARTÍNEZ VÁZQUEZ, Monserrat. Constructions in learner language. *Círculo de Lingüística Aplicada a la Comunicación*, č. 36, 2008, s. 40–62.

- MICHAELIS, Laura A. Headless constructions and coercion by construction. In: FRANCIS, Elaine, MICHAELIS, Laura A. (eds.). *Mismatch: Form-function incongruity and the architecture of grammar*. Stanford: CSLI Publications, 2003, s. 259–310.
- MICHAELIS, Laura A. Sign-Based Construction Grammar. In: HEINE, Bernd, NARROG, Heiko (eds.). *The Oxford Handbook of Linguistic Analysis*. Oxford: Oxford University Press, 2009, s. 155–176.
- PALANCAR, Enrique. What do we give in Spanish when we hit? A constructionist account of hitting expressions. *Cognitive Linguistics*, č. 10, 1999, s. 57–91.
- RUIZ DE MENDOZA IBÁÑEZ, Francisco J., MAIRAL USÓN, Ricardo. Levels of description and constraining factors in meaning construction: an introduction to the Lexical Constructional Model. *Folia Linguistica*, č. 42, 2008, s. 355–400.
- SAG, Ivan A. *Sign-based Construction Grammar: An Informal Synopsis*. Stanford University, 2007 [unpublished ms].
- SCHÖNEFELD, Doris. Constructions. In: *Constructions*, SV1-1/2006.
- STEELES, Luc, DE BEULE, Joachim. A (very) Brief Introduction to Fluid Construction Grammar. *Third International Workshop on Scalable Natural Language Understanding (ScaNaLU 2006)*. New York, 2006.
- STEFANOWITSCH, Anatol, GRIES, Stefan. Collostructions: investigating the interaction of words and constructions. *International Journal of Corpus Linguistics*, č. 8, 2003, s. 209–243.
- THOMPSON, Sara. A. „Object complements“ and conversation: towards a realistic account. *Studies in Language*, č. 26, 2002, s. 125–164.
- TOMASELLO, Michael. *First verbs: A case study of early grammatical development*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- TOMASELLO, Michael. Introduction: The cognitive-functional perspective on language structure. In: TOMASELLO, Michael (ed.). *The New Psychology of Language: Cognitive and Functional Approaches to Language Structure*. Lawrence Erlbaum, 1998, s. 7–23.
- TOMASELLO, Michael. Introduction: Some surprises for Psychologists. In: TOMASELLO, Michael (ed.). *The New Psychology of Language. Volume 2: Cognitive and Functional Approaches to Language Structure*. Lawrence Erlbaum, 2003a, s. 1–14.
- TOMASELLO, Michael. *Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition*. Cambridge, USA – London, UK: Harvard University Press, 2003b.
- TOMASELLO, Michael. Beyond formalites: The case of language acquisition. *The Linguistic Review*, č. 22, 2005, s. 183–197.
- VALENZUELA, Javier, ROJO, Ana. What can foreign language learners tell us about constructions. In: DE KNOP, Sabine, DE RIJCKER, Teun (eds.). *Cognitive Approaches to Pedagogical Grammar (Volume in Honour of René Dirven)*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 2008, s. 197–229.
- VAN VALIN, Robert D. *Exploring the syntax-semantics interface*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

(Footnotes)

- 1 Prepoziční fráze je v angličtině se spojkou *by* a ve španělštině s *por*, v češtině je pak vyjádřena instrumentálem (7. pádem).
- 2 PU = příslovné určení.

MAZZONE, MARCO: LINGVISTICKÁ MYSL.
 SYMBOLICKÉ MYŠLENÍ: ÚVOD DO STUDIA
 JAZYKOVĚDY. ROMA: CAROCCI, 2005 .

???
 autor
 název

4. Lingvistická mysl

4.1 Úvod

V roce 1957 bylo publikováno dílo *Verbální chování* (v orig. Skinner 1957), ve kterém se psycholog Burrhus Skinner¹ snažil aplikovat v té době dominantní behavioristický přístup (Skinner 1976). *Behaviorismus*² je ve zkratce teze, podle které může být chování zvířat plně pochopeno v rámci jednoduchých mechanismů podnět–reakce. Ve stejném roce se objevil ještě další text, který měl způsobit revoluci ve studiu lidské řeči a zanechat „spálenou zemi“ za tažením, o které se pokusil Skinner. Jedná se o dílo *Syntaktické struktury* (v orig. Chomsky 1957) Noama Chomského (1970). Aby bylo dostatečně zřejmé, že útok směřuje proti behaviorálnímu chápání jazyka, rozhodl se Chomsky³ o dva roky později v jedné ze slavných recenzí na Skinnerovu knihu pro přímé řešení tohoto problému (Chomsky 1959).

Chomského útoky samozřejmě nepředstavují jediný důvod krize behavioristického modelu. Bezpochyby ale zastupují důležitý moment v procesu, který vedl až k upuštění od behavioristického přístupu a naopak k upevnění nového kognitivního modelu. V následujícím příspěvku se budeme zabývat spojitostí mezi lingvistickými tezemi Chomského a jejich dopadem na psychologii. Jak se ukáže, *kognitivní věda*⁴ načrtne mnohem komplexnější a konzistentnější podobu psychologických procesů,

1 Burrhus Frederic Skinner (1904–1990) byl americký psycholog, autor, sociální filozof, vynálezce, zastánce společenských reforem a básník. Prováděl průkopnickou práci v experimentální psychologii a podporoval behaviorismus, kde se zabýval zejména operantním podmiňováním (učení na základě spontánních reakcí člověka).

2 *Behaviorismus* (*behavior* = angl. „chování“) je přístup v psychologii založený na tvrzení, že chování lze vědecky zkoumat bez vztahu k vnitřním duševním stavům. Jde o druh materialismu, popírajícího nezávislý význam mysli.

3 Avram Noam Chomsky (*1928) je profesorem lingvistiky na Massachusetts Institute of Technology v Bostonu. Jeho celosvětově uznávaná práce v oblasti generativní lingvistiky výrazně přispěla k oslabení významu behaviorismu a k vzestupu kognitivních věd. Kromě lingvistických snah je Chomsky znám pro své ostře levicové politické názory, a zejména kritikou zahraniční politiky vlád Spojených států. Sám sebe označuje za indeterministického socialistu a příznivce anarcho-syndikalismu.

4 *Kognitivní věda* (z lat. *cognoscere* = „poznávat“) se zabývá interdisciplinárním výzkumem mysli a jejich procesů. Zahrnuje disciplíny, jako je psychologie, umělá inteligence, lingvistika, neu-

než vědy uplatňované dříve. Jedním z důsledků je fakt, že otázka „jak vznikl jazyk“ nyní přináší nepředvídatelné a zajímavé odpovědi. V úvodu tohoto výzkumu je zapotřebí upozornit na jednu důležitou věc. Tato studie nás přivede k jádru problému, jenž se nachází na pomezí studia jazyka a mysli. Proto můžeme brát v úvahu jen některé teoretické možnosti a některé argumenty, které svědčí více či méně v jejich prospěch, nebo naopak proti nim, nemluvě o hlavních problémech jako o něčem definitivním. Toto platí také pro některé z nejdůležitějších tezí Chomského a kognitivismu. Bez obav, že mohou vzniknout unáhlené závěry, lze nicméně konstatovat, že některé z výhrad vůči behaviorismu představují akvizice⁵, které musí každá teorie, jež se objeví na scéně, vzít v úvahu.

4.2 Na scénu se vrací mysl

Co znamená předpoklad, že jakékoli chování je do značné míry spojené s mechanismy podnět–reakce? Abychom pochopili behaviorismus, musíme vycházet z některých negativních tezí. V prvních desetiletích 20. století usiluje psychologie o to stát se důslednou empirickou vědou založenou na pozorování a experimentech v laboratoři. K dosažení tohoto cíle je nutné zavrhnout některé nedůsledné, či dokonce zavádějící metody dříve hojně využívané. Především jde o využití introspekce, tj. přesvědčení, že naše mentální procesy lze pozorovat v momentě, kdy k nim dochází. K této metodologické nedůvěryhodnosti se připojuje další negativní teze. Pokud duševní procesy unikají jakémukoliv přímému pozorování, při vši úctě k psychologii založené na introspekci, jak můžeme věřit obyčejnému psychologickému jazyku? Zdá se tedy, že se předpokládá celý svět entit a duševních procesů, kterých jsme si plně vědomi. Tuto skutečnost jsme zpozorovali již při debatě o jazyku intencionality: jak se dozvíme, že má někdo něco v úmyslu, nebo že po něčem touží? Filozof Daniel Dennett⁶ (který se považuje za odpůrce behaviorismu) zastává názor, že pojmy jako *úmysl* nebo *prání* jsou jen užitečné konvence: poskytují vysvětlení vzorců chování, ale nezachytí žádnou skutečnou entitu. Stejný názor může být zastáván u mnoha dalších termínů. Jaká je zde poté garance, když řekneme o myšlenkové představě, že se vztahuje k něčemu reálně existujícímu? Jediné představy, ze kterých máme smyslové prožitky, jsou ty materiální (malby, fotografie atd.). Pokud je nám známo, v případě, že se mluví o mentálních představách, může jít jen o ryzí analogii, ke které se uchylujeme, aby byla lépe pochopitelná naše schopnost orientovat se ve světě, zapamatovat si zkušenosti z minulosti atd. Je plně v moci myšlenek

rověda, antropologie či filozofie. Předmětem výzkumu kognitivní vědy je mysl, její struktura a operace, např. myšlení, inteligence, paměť, vnímání, pozornost, vědomí či jazyk.

5 Akvizice je proces získávání či nabytí nějakého předmětu, věci, osoby, nebo cíl tohoto procesu.

6 Daniel Clement Dennett (*1942) je americký filozof a kognitivní vědec, který se soustředí na filozofii mysli, filozofii vědy a filozofii biologie, převážně na témata týkající se evoluční biologie a kognitivní vědy. V současnosti je profesorem na Tuftsově univerzitě.

a jejich obsahů objevit se náhle, nevěrohodně a nejasně: jako druh jakési mytologie bez možnosti vědeckého ověření. Když byl odmítnut celý repertoár mentálních entit, a to zejména pojem *představy*, nastala potřeba předložit alternativní věrohodný obraz, který se týkal způsobu, jakým se živočichové (lidé a ostatní) učí orientovat ve svém prostředí. Behaviorismus vychází ze vztahu podnět–reakce: lze si tedy všimnout pravidelnosti v chování, u kterého se za přítomnosti určitých podnětů dají očekávat určité reakce. Základním předpokladem je, že tyto pravidelnosti musejí být brány jako objektivní údaj, který nevyžaduje další vysvětlení – ve smyslu, že není třeba domáhat se navazujících psychických entit, jako jsou vnitřní představy podnětů, reakcí a procesů, jež by působily na tyto vnitřní představy. Jediné vysvětlení, ve kterém se připouští potřeba, je otázka, jakým způsobem si živé organismy osvojují vzájemný vztah podnět–reakce a jak se učí zejména ty vzájemné vztahy, které se jeví jako užitečné pro jejich přežití. Odpovědí je pojem *podmiňování*⁷. Když organismus reaguje na nějaký podnět, jeho jednání může vyústit v pozitivní, nebo negativní výsledek, v odměnu, nebo potrestání. Pokud je výsledek pozitivní, reakce na podnět je upevněna a má tendenci se ustálit, naopak když je výsledek negativní, reakce je oslabena a spíše vymizí.

Tento teoretický náčrt má vlastnost, která je zároveň jeho předností i limitem: odhaluje mechanismus extrémní jednoduchosti, a tudíž se zdá, že poskytuje jednotné a univerzální vysvětlení procesu učení se⁸, který se dá aplikovat na vše živé. Jednoduchost a univerzálnost jsou vědeckými teoriemi považovány zpravidla spíše za klad než za vadu. Přirozeně je ale nutné, aby nabízený výklad skutečně umožnil vysvětlit uvedený celek jevů. Pokud bude daný mechanismus *příliš* jednoduchý, aby vysvětlil velkou část těchto jevů, pak se jednoduchost stane nedostatkem a její univerzálnost se ukáže jako matoucí. Přesně to se děje v behavioristických tezí. Podívejme se nyní na některé z nejznámějších příkladů neúspěšného vysvětlení, ke kterým došlo.

Předpokládejme, že máme vycvičit laboratorní myš následujícím způsobem: umístíme ji opakovaně do jednoho ze čtyř konců chodby ve tvaru kříže a do chodby, která se nachází napravo od té, kde je myš, vždy umístíme jídlo. Potrava by měla v tomto případě představovat odměnu, jež upevní chování „vydej se chodbou napravo“. Myš si skutečně po pár pokusech zvykne chodit pravidelně doprava. Jestliže však v tomto okamžiku myš umístíme na druhý konec chodby, než se nacházela předtím (tak, že ji nenecháme ztratit orientaci), neodbočí tentokrát doprava, ale naopak správně doleva. Jak je to možné? Tento poznatek je opravdu těžké vysvětlit bez připuštění hypotézy, že si myš nejspíše vytvořila jakousi představu bludiště – tedy tzv. *kognitivní mapu*, jež jí umožňuje představit si, kde se nachází jídlo. Hypotéza o pouhém podmiňování⁹, která by pracovala bez vnitřních reprezentací, nás nechává bez jakéhokoli hodnověrného vysvětlení.

7 Úprava vlastností.

8 Ve smyslu osvojování si určitých návyků, učení se určitým dovednostem.

9 *Operantní podmiňování* (někdy též učení úspěchem) je druh učení, při kterém se mění pravděpodobnost výskytu spontánních aktů chování (operantů) na základě jejich důsledků (odmě-

Dále je zde druhá řada úvah. Jak jsme již viděli, behaviorální hypotéza podnětu–reakce je uváděna zcela obecně: předpokládá se, že všechna zvířata se v zásadě učí stejným způsobem, a tudíž si mohou osvojit stejné dovednosti, pokud vynecháme faktor komplexnosti. Očekává se, že komplexnost závisí v konečném důsledku na pouhém objemu mozku: větší mozek by měl být schopen pochopit komplexnější spojení podnět–reakce. Nicméně pozorování zvířat ukazuje nezvratně a jasně, že skutečnost je jiná. Například lidský mozek je výrazně větší než mozek Clarkovy¹⁰ sojky, jenž je ve skutečnosti velký asi jako oříšek. Přesto si tito malí ptáci „uschovávají do různých skrýší v rozsahu několika kilometrů čtverečních až 33 000 semen a s odstupem měsíců jsou schopni jich většinu najít“ (de Waal 2002, s. 49). Ať se budete snažit, jak dlouho budete chtít, je nepravděpodobné, že se jen stěží přiblížíte k výkonu takového druhu. Jednoduše neplatí, že každý druh je schopen naučit se jakémukoli typu znalostí, ačkoliv má dostatečnou mozkovou kapacitu. Pokud by to byla pouze otázka velikosti mozku, měli bychom být schopni naučit se všemu, co dokáže Clarkova sojka, i mnoha dalším věcem. Už tato skutečnost je dostatečným důkazem toho, že ta činnost, kterou nazýváme *učení se*, není ve skutečnosti univerzálním mechanismem závislým na tom, co se učíme, ale že záleží i na druhu živočicha, který se učí. Ukazuje se, že různé druhy zvířat mají různé způsoby, jak si osvojovat poznatky o okolním světě. Můžeme rozumně předpokládat, že je mimo možnosti sojky představit si teorii relativity, nebo chcete-li, klasickou mechaniku. Na druhou stranu si však sojka může osvojit orientaci v prostoru do míry pro nás nemyslitelné. K této vnímavosti specifických živočišných druhů – nebo spíše typu informace, kterou jsme schopni představit si a osvojit – se ještě vrátíme.

Další aspekt, který s tímto souvisí, je následující: to, čemu říkáme učení, se neprojevuje ani jako jedinečná schopnost vedoucí k podmiňování prostřednictvím odměn a trestů. Dokladem tohoto je například slavný *imprinting*¹¹ u hus etologa Konrada Lorenze¹². Stává se, že některá ptáčata nerozpoznají automaticky svůj vlastní druh a že se to, k jakému druhu patří, učí spíše podle prvního pohybujícího se objektu, který ihned po vylíhnutí spatří. Za běžných okolností jde o jejich matku.

ňování, trestání).

- 10 Clark Leonard Hull (1884–1952) byl americký psycholog. Z behavioristických pozic se zabíral problematikou motivace a učení. Jeho základní formule, rozebíraná především v jeho dvou základních pracích *Mathematico-Deductive Theory of Rote Learning* (1940) a *Principles of Behavior* (1943) říká, že organismus je stimulován frustrací, frustrace plodí potřeby, potřeby aktivují základní pudy (hlad, žízeň, sex, vyhýbání se bolesti), pudy pak vyvolají chování.
- 11 *Vtištění, vtiskování* neboli *imprinting* je proces učení vázaný na časově omezené období v určité fázi vývoje jedince, vedoucí k dlouhodobým a obvykle trvalým a nezvratným změnám chování.
- 12 Konrad Zacharias Lorenz (1903–1989) byl rakouský zoolog, zakladatel moderní etologie. Na univerzitě jej anatomii učil Ferdinand Hochstetter, kterého on sám označoval za výborného anatoma a embryologa a který jej přivedl ke srovnávací anatomii. Metody, jež se naučil na srovnávací anatomii, pak používal i při výzkumu chování zvířat. Zájem o živou přírodu ho přivedl ke studiu zoologie a psychologie.

Pokud by ale tímto prvním objektem bylo něco jiného, např. nákladní autíčko¹³, nebo někdo jiný – člověk, „vtiskne se“ pak tento obraz do jejich paměti. Přesně tak došlo k té skutečnosti, že byl Lorenz na každém kroku pronásledován hejnem hus, které ho braly jako svou matku. Tím, co nás na tomto případě zajímá, je fakt, že tento druh učení se se „odehrává spontánně, bez obvyklých odměn a trestů“ (viz 3. kap., s. 70) a že stačí být jen jednou (v pravou chvíli) vystaven určitému podnětu a už si reakci na tento podnět osvojíme předem daným způsobem. Není pochyb o tom, že mechanismus *podmiňování*, který se snažili popsat behavioristé, je správným popisem *některých* procesů učení se. Ale příklad *imprintingu* dokazuje, že existují také jiné způsoby učení, které nemusejí vyžadovat výcvik nebo odměnu. Je to učení *napodobováním*. Z výsledků výzkumů se zdá, že některé druhy mají vnitřní radost z napodobování chování jedinců stejného druhu, aniž by bylo potřeba nějaké odměny nebo pobídky. Stačí vzpomenout šimpanze v Guineji, kteří se léta cvičí v rozbíjení kokosových ořechů: pravděpodobně jde alespoň zčásti o případ napodobování.

Posledním příkladem behaviorismu je přesně ten fakt, který Chomsky zdůraznil v kritice Skinnera (Chomsky 1959, s. 26–58). Jak poznamenává, stačí jen jeden nezaujatý letmý pohled, abychom si všimli, že případ jazyka se v ničem nepodobá fenoménům behavioristického podmiňování. Zaprvé si osvojujeme enormní kvantitu slov, aniž bychom někdy přišli do styku s předměty, které podle Skinnera slouží jako podněty. Například používání výrazu „uran“ se neučíme tím způsobem, že by nám byly předkládány vzorky uranu (a dále za pomoci vhodných odměn, jež by byly oceněním našeho správného výkonu). V typických případech podmiňování není pochyb o tom, jaké jsou podněty a reakce s nimi spojené. Naopak v případě lidské řeči je někdy nemožné říci: toto je podnět a toto je reakce s ním spojená. Představa navržená behaviorismem se může jevit věrohodně např. v případě komunikace kočkodanů – extrémně omezený repertoár a pevně dané podněty, z nichž každý vyvolá (relativně) neměnný odpovídající signál. V případě lidských bytostí však přímý a jednoznačný vztah tohoto druhu neexistuje. Vezměme si jakýkoliv předmět, například červenou židli (abychom nemluvili o celé množině). Jaká bude očekávaná reakce na tento podnět? Mluvíci by mohl říci „židle“ (za předpokladu, že k tomu má důvod, což je nepravděpodobné). Taktéž by mohl říci „červená“ nebo „hle, lidský artefakt“ či (rozumně): „Nesedej si na *ni*, je rozbitá“. Stejně tak by mohl odvětit: „Líbí se ti? Včera jsem ji koupil“ a spoustu dalších poznámek. Samozřejmě by ale také nemusel říkat nic, co by se týkalo židle.

Tento problém je v jistém smyslu podobný tomu, co jsme zdůrazňovali u pokusu s myši v bludišti. O podmiňování má smysl mluvit pouze v případě, že se jedná o jednoduché a jednoznačné spojení mezi podnětem a reakcí. Pokud se reakce (a podněty) mohou měnit na základě komplexních okolností, stává se tato skutečnost problematickou: jako v případě myši, která zahne na opačnou stranu, změní-li se její výchozí pozice. Nastane-li tato situace, je zřejmé, že zvíře nebylo vycvičeno slepě spojovat reakci s podnětem: získalo znalosti, které může

13 Dětská hračka.

použít (více či méně) flexibilním způsobem, a dokáže tak přizpůsobit své chování okolnostem. V případě lidské řeči je flexibilita maximální: podnětů, na něž můžeme odpovědět daným gestem, je nespočet a jsou nepředvídatelné, stejně jako jsou nespočetné a nepředvídatelné signály, jimiž můžeme odpovědět. Není skutečně jasné, jak by se někdo mohl naučit něco *takového* prostřednictvím mechanismu podnět–reakce.

Tímto způsobem dochází Chomsky k přesvědčení, že je nezbytné oživit pojem představa: lidský jazyk není celek mechanických návyků naučených prostřednictvím podmiňování, je to spíše komplex znalostí uložených v mysli a připravených k flexibilnímu použití v závislosti na souhrnu znalostí, záměrech a schopnostech každého jedince v daném momentu. Chomsky nazývá tyto znalosti *pravidly*, jež se vztahují k fungování jazyka, a *kompetencemi*, jež definuje jako souhrn pravidel, které si jednotlivec představuje jakožto uživatel daného jazyka. Upozorňuje nás však, že kompetence je idealizovaný pojem: každý mluvčí má ve skutečnosti jen omezené znalosti jazyka, takže nikdo v pravém slova smyslu není perfektně kompetentním mluvčím – ačkoli se každý více či méně tomuto ideálu blíží. Kromě toho mohou být konkrétní vyjádření ovlivněna mimolingvistickými problémy různého druhu: je možné vytvořit nesprávné věty jednoduše pod vlivem únavy, rozržitosti apod. Chomsky tedy zřetelně rozlišuje kompetenci a znalost jazyka, obsaženou v mysli mluvčího, a *provedení* neboli konkrétní a často nedokonalé projevení těchto znalostí v jazykové praxi.

Důvodem obnovení termínu *představa* u Chomského je zachování rozměru flexibility, nepředvídatelnosti, můžeme říci svobody (lingvistického) chování lidí. Zabýval se však také dalším protibehavioristickým tématem, kterého jsme se dotkli: predispozicí živočišných druhů – tedy jejich specifickými schopnostmi osvojit si některé znalosti a dovednosti lépe, než to dokážou ostatní druhy. Podle Chomského bychom ve skutečnosti neměli mluvit o „učení se“ jazyku. Naše jazykové schopnosti se spíše „rozvíjejí“: podobně – podle jeho slavného přirovnání – jako křídla ptáků, která také nejsou *naučena*, ale *vyvíjejí se* v průběhu růstu jedince. Tato analogie zahrnuje hypotézu, že v našem mozku je ve skutečnosti jakýsi *jazykový orgán*, daný nám geneticky, a tudíž vrozený, jehož vývoj je aktivován prostředím (lingvistickými podněty, kterým jsme vystaveni), ale sleduje cestu, která je sama o sobě řízená geneticky. Je třeba dodat, že tento jazykový orgán je analogický s genetickým programem, který řídí vývoj našeho těla např. tak, že máme ruce, a ne křídla. Tento program také určuje čas a okolnosti vývoje (za předpokladu, že prostředí zajišťuje určité podmínky: výživu, odpočinek atd.). Jaká je spojitost těchto myšlenek s předchozími poznatky o Clarkových sojkách, by mělo být jasné. Podle Chomského nevyžaduje ovládnutí jazyka jen komplexní mozek velkých rozměrů: vyžaduje spíše specifickou vrozenou predispozici k zacházení s velmi přesným druhem informací.

Stručněji řečeno, myšlenkové představy; vrozené predispozice k určitým typům informací; pluralita učebních mechanismů – tyto charakteristiky představují přístup ke studiu lidského chování zásadně neslučitelného s klasickým behaviorismem. I když byl v mnohých charakteristikách položen důraz důležitého prvku návaznosti, zachovává behaviorismus čistě empirický směr předchozího modelu, který se tedy

v tomto ohledu jeví jako vnitřní vývoj, jenž si žádá obdobné pozorování. Nyní zkusíme rozvést tento nový model jazyka a poznání a poté se zamyslíme nad některými problémy, které jsou s ním spojené.

4.3 Architektura lidské mysli

Úvahy o existenci struktury mysli, či jak se někdy uvádí, o *architektuře lidské mysli* jsou naznačeny v Chomského tezích o jazyce. Jeho žák, filozof Jerry Fodor,¹⁴ napsal dílo s názvem *Modularita mysli*¹⁵, ve kterém nabízí úplnější a radikálnější koncept této představy. *Moduly*¹⁶, na něž se odkazuje v samotném názvu, jsou mozkové operační jednotky, které zpracovávají informace. Ty by podle Fodorovy představy měly mít řadu vlastností, z nichž zde uvádíme ty hlavní.

- (a) Pracují způsobem, který je *zapouzdřený*¹⁷, nezávislý na ostatních modulech: v praxi přijímají pouze specifické vstupy¹⁸, pracují předem určeným způsobem a produkují výsledné výstupy bez toho, aby byly ovlivněny jinými druhy podnětů.
- (b) Pracují automaticky, rychle, podvědomě.
- (c) Mají vrozenou povahu, předurčenou genetickým kódem druhu.

Typickými příklady takových modulů jsou pro Fodora systémy zpracování vjemů. Například proces vidění začíná ve chvíli, kdy se světlo odražené od okolního prostředí promítne na naši sítnici. Tento jev neurčuje přímo skutečnost, kterou vnímáme: tu je zapotřebí analyzovat už jen proto, že se na naše sítnice vlastně promítají dva lehce odlišné dvojrozměrné obrazy, zatímco my vnímáme obraz jediný, a to trojrozměrný. Zmiňovaný průběh si však neuvědomujeme a ani toho nejsme schopni: máme přístup jen ke konečnému výsledku. Kromě toho probíhá tento proces zcela automaticky a přirozeně: nerozhodujeme o tom, zda jej provedeme, nebo neprovedeme. Stejně tak je zřejmé, že mluvíme o extrémně rychlém procesu: kdyby byl čas na zpracování dlouhý, mohlo by být toto zpoždění nebezpečné pro schopnost hodnotit naše okolí.

Podstata tohoto procesu je vrozená a je založena na skutečnosti, že vše je obecné a spontánní: všechny lidské bytosti (které nemají poškozené příslušné

14 Jerry Alan Fodor (*1935) je americký filozof a kognitivní vědec židovského původu. Pracuje jako profesor filozofie na Rutgers University. Byl silně ovlivněn Chomským, svým profesorem.

15 V orig. Fodor, Jerry A. *The Modularity of Mind: An Essay in Faculty Psychology*. The MIT Press, 1983.

Jedná se o vidění mentální struktury mysli na základě organizace modulů.

16 *Modules* nebo *organs*. Jsou to do značné míry samostatné, na sobě nezávislé operační jednotky.

17 V češtině *inkapsulace* – „opouzdření, zapouzdření“.

18 V textu je používán originální výraz *input*. Význam tohoto angl. slova je v češtině „vstup, vklad“.

mozkové oblasti) zpracovávají obrazy na sítnici samovolně, bez potřeby být o tom jakkoliv poučeni.

První věc, která vyžaduje vysvětlení, je teze o informační zapouzdřenosti¹⁹. Zde je vhodné přidat jeden důležitý prvek Fodorovy koncepce. Fodor tvrdí, že kognitivní procesy jako celek nemají vyšší prioritu než procesy modulární: jinými slovy, ne všechny kognitivní procesy by mohly být procesy modulárními v přesně určeném smyslu. Naopak je zřejmé, že lidské bytosti jsou schopné uvažování

- (i) vědomého;
- (ii) spíše pomalého ve srovnání s dobou zpracování percepčních vstupů;
- (iii) vrozeného.

Takové uvažování přijímá vstupní údaje téměř každého typu: vjemy z různých percepčních kanálů, ale také pojmy získané vzájemným jazykovým působením. Jinými slovy, myšlení je vždy ovlivňované daty z různých zdrojů: není v tomto smyslu podrobena informační inkapsulaci neboli zaměření na jeden druh informací. Fodor mluví v takovém případě o *centrálních (kognitivních) procesech*, schopných využívat informace pocházející z „periferních“ modulů.

V jakém smyslu by modulární proces mohl být inkapsulován jako obraz? Jak dokázat, že zobrazované skutečnosti jsou opravdu takové, jak je vnímáme? Typický Fodorův důkaz je založen na klamných vjemových představách, jejichž nejčastěji uváděným příkladem je takzvaná Müller-Lyerova iluze²⁰. Dvě rovnoběžné úsečky *stejně délkové* se zdají být různě dlouhé v tom případě, pokud na jeden konec umístíme šipky směřující směrem dovnitř a na opačnou stranu dvě šipky směřující ven. Podstatou Fodorovi argumentace je, že vnímání obou úseček jako různě dlouhých není vůbec ovlivněno vědomím toho, že se jedná o iluzi: přestože *víme* o jejich rovnosti, nemůžeme si pomoci a *vnímáme* je jako různě dlouhé. Proces interpretace těchto vizuálních dat je tedy nepropustný pro jiné informace než pro ty, které má za úkol zpracovat. V tomto specifickém případě budeme hovořit o modulárním procesu, který nefunguje optimálním způsobem: nabídne nám nepřesný obraz reality. Na druhou stranu, systémy vnímání jsou výsledkem evoluce, nebyly naplánovány nějakým inženýrem za pracovním stolem; kromě toho není důvod, aby okrajová odchylka tak malých následků byla vyloučena z přirozeného výběru.

19 V orig. *informational encapsulation*: Informační zapouzdřenost můžeme pojmut jako druh omezení zabraňujícího toku vnějších informací do mechanismu, pro nějž nejsou predisponovány, tzn. že během procesu zpracovávání nedosáhne daný modul na data, jež jsou uložena mimo něj.

20 Tento klam je na pomezí klamů geometrických a psychologických a se vši pravděpodobností vzniká jako důsledek pohybu v prostředí s pravými úhly/rohy. Bez této iluze bychom nedokázali například odhadnout hloubku prostoru nebo správně interpretovat pozorované obrazy v perspektivě.

4.4 Univerzální gramatika²¹

Zbývá nám zaměřit se na to, jak se předkládané myšlenky vážou k Chomského úvahám o jazyce. V této problematice se vyskytují dva typy úvah, které musíme mít na paměti. Zaprvé, jak si připomeneme, Chomsky rehabilituje představy (proti behaviorálnímu pojetí jazyka) ve jménu ohebnosti a tvořivosti lidského chování. Zadruhé trvá na tom, že jazykové schopnosti jsou vrozené, konkrétněji jsou dány existencí specifického orgánu specializovaného na schopnost komunikace.²² Tyto dva aspekty se vztahují k roli, kterou Fodor přisuzuje centrálním procesům (a systémům zpracování) připisovaným periferním modulům. Když mluví o orgánu jazyka, má Chomsky na mysli především neuvědomělou, automatickou, rychlou a vrozenou, tedy modulární schopnost uspořádat jazykový materiál do vět odpovídajících přesným pravidlům. Na druhé straně mají lidské bytosti schopnost úmyslné a vědomé volby toho, co a za jakých okolností chtějí říct. Když se díváme na červenou židli, můžeme si vybrat z různých výroků (potenciálně nespočet), které můžeme vyslovit. Tento výběr podléhá různým typickým centrálním procesům: např. bychom si mohli rychle v duchu promyslet, jestli máme dát druhému účastníkovi rozhovoru najevo, že jsme si pořídili červenou židli. Na druhé straně se nezdá, že by existovala obdobná vědomá volba, rozhodnu-li se v italštině říci „tato židle je nová“²³, nebo v případě otázky, zda použiji na prvním místě ukazovací zájmeno²⁴, pak podstatné jméno²⁵ a sloveso a nakonec za jmenným syntagmatem²⁶ předmět. Tento proces větné skladby se zdá být ve své podstatě mechanický a neuvědomělý.

Na druhou stranu Chomsky nevyklučuje, že stavba vět může také nabýt (částečně) vědomou povahu. Je prokázáno, že se můžeme naučit uvědoměle gramatiku nějakého jazyka: tak, jak se učí běžně ve školách, formálním způsobem. Nicméně Chomsky tvrdí, že proces tohoto typu je v zásadě odlišný od toho spontánního, jehož prostřednictvím se vyvíjí jazykové schopnosti v průběhu osvojování si mateřského jazyka. Což potvrzuje skutečnost, že osvojení si prvního jazyka (na rozdíl od druhého) musí nutně nastat v rámci určitého období individuálního vývoje: to se nazývá jako *kritické období* a po jeho překonání není lidská bytost schopna rozvíjet běžnou lingvistickou schopnost. Skutečnosti, které se běžně dějí v procesu dospívání (jako např. fyzický růst, sexuální vývoj atd.), jsou předurčeny geneticky. Pokud ty správné procesy nenastanou v pravou chvíli, např. pokud nedojde včas k vývoji

21 *Universal Grammar* (UG) je lingvistická teorie, připisovaná Chomskému. Její podstatou je schopnost učít se gramatiku, která je napevno zabudována v mozku.

22 V italštině je užito slovo *linguaggio*: významy v češtině: (1) „jazyk“; (2) „schopnost komunikace“; (3) „řeč“ a (4) „mluva“.

23 Pro srovnání s češtinou uvádím text v italštině: *Questa sedia è nuova*.

24 Též se užívá v lingvistice termínů z lat. *demonstrativum*.

25 Z lat. *substantivum*.

26 *Syntagma* – větná, syntaktická dvojice.

nějakého konkrétního, potřebného orgánu, pravděpodobně již nebude možnost nápravy. Na základě těchto úvah Chomsky jasně rozlišuje mezi zráním jazykového modulu prostřednictvím osvojování si prvního jazyka a uvědoměným záměrem učit se jazyku druhému. Tento proces je založen na obecných rozumových schopnostech, nejen lingvistických – neboli na těch, které Fodor nazývá centrálními procesy. Právě proto nikdy nedosáhneme vysokého stupně efektivity a automaticnosti jazyků naučených spontánním způsobem během kritického období.

Jak si představit vývoj jazykových schopností v kritickém období? Postupujme popořádku. Modul, jak bylo řečeno, je podle předpokladu mozková *zapouzdřená* jednotka, specializovaná na zpracování různého druhu informací: v tomto případě jazykových výroků. Chomsky tvrdí, že lidské bytosti mají vrozenou znalost *vyjadřovací struktury* – větné skladby²⁷. Uvádí však, že znalost slovní zásoby jiných jazyků není přirozená: je zřejmé, že každý mluvčí se musí naučit nejdříve svůj vlastní mateřský jazyk. Tomu, jak je syntakticky uspořádán, odpovídají i naše konkrétní vrozené předpoklady. Chomsky tak předpokládá, že kromě modulu syntaktického existuje také *modul fonologický* a *logicko-sémantický*. Avšak pro naše účely můžeme toto další rozdělení přeskocit a soustředit se pouze na ten modul, který je podle něj opravdovým jádrem jazykové schopnosti: na *modul syntaktický*. Ten může být chápán přibližně jako systém zpracování zahrnující na vstupech neanalyzované věty a produkující ve výstupech jejich větné analýzy, aby následně dovolil jejich převedení do myšlení. A naopak, počínaje myšlením, umožňuje promítnutí jejich struktury do jazykové větné skladby tak, aby byly přenosné.

Celý tento rámec se musí vypořádat s jedním na první pohled problematickým faktem. Pokud by byl syntaktický modul vrozený, sdílený všemi lidskými bytostmi, očekávali bychom, že syntax bude pro všechny lidské jazyky stejná. Ve skutečnosti tomu tak není, a Chomsky si proto klade za úkol v rámci své teorie zrekonstruovat *podrobné gramatiky* různých jazyků. Nicméně je přesvědčen, že tento fakt je neslučitelný s konceptem *univerzální gramatiky*, vepsané do vrozeného modulu větné skladby. V první řadě nám nabízí intuitivní důkaz, díky němuž se problém jeví méně dramaticky, než by se mohlo na první pohled zdát. Lidské jazyky se nám, kteří jsme do nich zcela ponořeni, zdají tak odlišné. Jedná se ale o chybu perspektivy. Kdyby Marťan, u něhož lze předpokládat odlišnou větnou stavbu, než je ta naše, mohl pozorovat lidské jazyky, překvapila by ho jistě spíš jejich podobnost než jejich odlišnost. Viděl by, že je zde zásadní pravidelnost, kterou může odhalit pečlivá srovnávací analýza. Dalo by se říci: lidské jazyky jsou ve skutečnosti obměnami (ne příliš velkými) stejného tématu. Nebo také: univerzální gramatika definuje řadu možností, popisuje prostor možných lidských jazyků a konkrétní jazyky jsou jednotlivými realizacemi některých z těchto možností. Právě zde vstupuje do hry teorie kritického období: je to období, v němž dochází k osvojování si mateřského jazyka a během něhož je aktivně a účinně poskytnuto ryze virtuální vlastnictví univerzální gramatiky. Přesněji, univerzální gramatika by měla být chápána jako souhrn společných *principů* všech jazyků a *parametrů* jako výběr z úzkého okruhu

27 Syntax.

možností, s nimiž každý jazyk pracuje. Tento bod nám pomůže osvětlit následující příklad. Vezmeme-li v úvahu slovosled, je v oznamovací větě vždy pořadí podmět (S)²⁸, sloveso (V)²⁹ a předmět (O)³⁰. V obvyklém pořadí slov nepředchází v žádném z lidských jazyků nikdy předmět podmětu. Můžeme proto předpokládat, že toto pravidlo je kodifikováno nějakým univerzálním principem. Na druhé straně i tak zůstává otevřeno velké spektrum možností: jsou jazyky, ve kterých převažuje pořadí SVO, v dalších SOV a v jiných VSO. V Chomského úvahách je toto spektrum možností přesně definováno parametrem, lingvistickým fenoménem, podle něhož mají různé jazyky schopnost volit jednu možnost z malého množství variant.

Tento fakt nám podává vysvětlení, z jakého důvodu není osvojování si mateřského jazyka považováno za formu učení. Dítě se – podle Chomského – neučí pravidlům jazyka na základě výroků, které se k němu dostanou: všechna pravidla jsou v něm spíše již přítomna. Orientace na jeden jazyk slouží jen k jeho informovanosti o pravidle, určeném parametrem, který si již osvojil. Kromě toho teorie principů a parametrů očekává, že i slabý kontakt s mateřským jazykem je dostačující, protože dítě získá obrovské množství syntaktických informací. Důvodem je skutečnost, že mnoho parametrů může být mezi sebou propojeno takovým způsobem, že stačí vybrat hodnotu jednoho z nich, neboť tím jsou určeny i hodnoty těch ostatních.

Musíme si znovu položit otázku: proč bychom měli dát přednost obrazu, který nám nabízí Chomsky, před tradiční představou, podle níž se děti učí větňou skladbu od dospělých mluvčích? Hlavním důkazem je tzv. *chudoba podnětu*. Podle Chomského a jeho žáků nejsou informace, které získává dítě od dospělých, dostačující k tomu, aby byla sestavena kompletní gramatika daného jazyka. Pronesené výroky mohou často obsahovat chyby, zaváhání, opakování: jak se říká, *input* může být silně poškozený. O rozdílu mezi provedením a způsobilostí jsme již hovořili. Představme si, že dítě staví svou jazykovou způsobilost na základě více méně klamných provedení a pronesených výroků, které byly nedostatečné jak množstvím, tak rozmanitostí. Zdá se ale, že se děti naučí i pravidlům, se kterými nepřišly do kontaktu. Děti vychované mluvčími jazyku *pidgin* nebo hluchoněmé děti vychované rodiči, kteří používají základní verzi znakové řeči, rozvinou ochuzený jazyk v něco syntakticky uceleného. Dokonce se může zdát, že v těchto případech vytvářejí odpovídající syntaktické formy.

4.5 Nová věda myslí a některé problémy

Představili jsme, co je podle hypotéz Chomského a Fodorova vlastně modul, přesněji syntaktický modul, a jak se formuje v kritickém období života. Nyní se podíváme na

28 Z lat. *subjectum*.

29 Z lat. *verbum*.

30 Z lat. *obiectum*.

obtíže spojené s tímto přístupem a na určité hypotézy, které se od nich liší ve větší či menší míře. Nejdříve bychom se ale měli zastavit u důvodů, proč stojí za to zabývat se těmito argumenty. Studium jazyků a komunikačních schopností je díky některým důležitým aspektům nepochybně součástí psychologie. Procesy zpracování jazyka jsou koneckonců zvláštním případem mentálních procesů. Kromě toho většina lidských kognitivních procesů je propojena různým způsobem s jazykem. Studovat schopnost komunikace v obou směrech znamená věnovat se psychologii, proto není překvapivé, že Chomského revoluční teze daly základní impuls k vyhlášení nového paradigmatu v psychologii, tzv. kognitivního. Ale kognitivní psychologie není jediným plodem vzešlým z tohoto semene. Tento přelom je třeba uvést do širšího kontextu tzv. *kognitivní vědy*, která vznikla ve stejných letech (na konci padesátých let minulého století). Přesněji můžeme mluvit o poli mezioborových studií snažících se o spolupráci a konfrontaci určitých vědních disciplín tam, kde se protínají jejich společné zájmy. Jedná se o obory: lingvistika, psychologie, neurologie (výzkumy mozku), filozofie, informatika, antropologie (nebo obecně sociokulturní disciplíny). Předmětem jejich společného výzkumu je vědomí toho, že každá samostatně přispívá k termínu *poznání*. Tento pojem můžeme charakterizovat jako soubor procesů, které vytvářejí inteligentní chování.

Právě vzhledem k této živé interdisciplinární výměně je nemožné rekonstruovat současné debaty o jazyku, aniž bychom vzali v úvahu zkoumání mozku a výzkumy psychologických procesů, antropologické a vývojové hypotézy, rozvoj počítačových modelů či práce objasňující koncepční představy o jazyku a myslí z filozofického pohledu. Každá disciplína klade otázky a předkládá hypotézy těm ostatním, ty reagují stejným způsobem a nabízejí nové hypotézy a dotazy. A právě do tohoto různorodého pozadí budou zasazeny úvahy o jazyce v této kapitole.

Kvůli tomu, že se jedná o složité schéma, je potřeba brát v úvahu námitky a obtíže spojené se zasazováním do různých úrovní univerzálnosti: my budeme moci nabídnout pouze zjednodušený popis. Obecnější kritiky považují projekt kognitivní vědy za úpadek (stejně ho i kritizují některé příbuzné koncepty: především tzv. komputační funkcionalismus). Ti nejradikálnější kritici odmítají samotnou představu zastoupení kognitivní vědy. Důležitým příkladem tohoto druhu názorů je tzv. teorie učení v digitálním věku, jednoduše *konektivismus*³¹. Tato teorie vychází z představy, že mozek pracuje na základě mechanismů, které mají společné rysy s (klasickou) činností počítače. Modelem počítače se od začátku inspirovala kognitivní psychologie, předpokládající, že poznání je komplex procesů zpracovávajících představy. Mysl byla chápána jako obrovský *software*: komplex programů, které provádějí mechanické výpočty určitých datových souborů. Důležitý aspekt metafory „mysl je software“ je založen na předpokladu, že mozek je součástí myslí, stejně jako hardware je částí softwaru. Tak jako není možné projektovat software (počítačové

31 *Connectivism* („teorie učení v digitálním věku“) byla vyvinuta Siemensem a Dowensem na základě jejich analýzy nedostatků dosavadních teorií učení vycházejících z behaviorismu, kognitivismu a konstruktivismu.

programy), aniž bychom dbali o hardware (fyzický stroj), který s ním musí spolupracovat, stejným způsobem se věřilo, že není možné vyšetřit činnost mysli bez ohledu na způsob zpracování mentálních procesů mozku. Proto se tomuto teoretickému názoru, nastíněnému filozofem Hilary Putnamem³² (v orig. Putnam 1975), začalo říkat *komputační funkcionalismus*³³: analyzuje kognitivní procesy jako abstraktní výpočty z hlediska jejich funkce, a ne jejich fyzické realizace, přesně jako činí programátor softwaru. Aniž bychom zacházeli do technických detailů, konektivismus vychází z následujícího předpokladu: skutečná funkce mozku je radikálně odlišná od počítačové, nelze mluvit o procesech a reprezentacích komputačního funkcionalismu.

Mozek koneckonců není nic jiného než organická tkáň, která se skládá z buněk jednoho typu: *neuronů*. Existují různé podtypy neuronů, ale jejich funkce je vždy stejná: přijímají elektrické impulsy a v okamžiku, kdy součet přijatých impulsů překročí určitou hranici, je okamžitě přenášejí. V praxi to znamená, že mozek musí být stimulován velkým počtem ostatních neuronů; jeden neuron obecně nestačí. Klíčovým aspektem je skutečnost, že neuron nepředává přesné informace, protože ty může zprostředkovávat pouze ve spolupráci s jinými neurony. Na druhé straně se obvykle účastní přenosu mnoha jiných informací. Stejný rozdíl mezi reprezentacemi a procesy, které na ně působí, což je velmi zřejmé např. v informatice, pravděpodobně v této souvislosti mizí: ve skutečnosti zde funguje více než jeden druh jevů, vln elektrické aktivity, které vedou přes homogenní hmotu neuronových buněk.

Dnes však neexistuje mnoho jedinců, kteří by argumenty tohoto typu brali vážně. Domníváme se, že neurony tvoří spíše pravidelné shluky a pravděpodobně souvisejí s kognitivními jevy: v tom smyslu, že aktivace určité skupiny neuronů odpovídá určitému zastoupení nebo potvrzení určitého procesu zpracování. V daném případě funkce neuronů, tak jak jsme ji popsali, nevyloučíme-li ze hry jejich reprezentace a procesy, umožňuje vysvětlit, jakým způsobem jsou tyto procesy uskutečňovány v mozku. Přesně tak je tomu u neurofyziologie: až v práci Donalda Hebba³⁴, jednoho z průkopníků neurologických studií, se objevila představa o *sestavě buněk* odpovídající jednotlivým činnostem / mentálním reprezentacím.

Tyto poznatky však nevyřeší všechny potíže klasického přístupu kognitivní vědy a komputačního funkcionalismu. I za předpokladu, že konektivismus není slučitelný s koncepcí představy, zde zůstává problém očekávaných reprezentací. Je příznačné, že kognitivní věda měla na mysli ty reprezentace, které se obvykle nazývají jako logické propozicionální zobrazení: tedy analogicky k tomu, co se dělo s počítačovými jazyky. Nejprve se v analogii s přirozeným jazykem předpokládalo,

32 Hilary Whitehall Putnam (*1926) je americký matematik, logik a filozof, představitel filozofie jazyka a filozofie mysli.

33 S funkcionalistickou teorií mysli souvisí komputační teorie mysli, jež je chápána jako „silná verze funkcionalismu, která bere analogii mezi myslí a strojem doslovně – mysl není ničím jiným než digitálním počítačem“.

34 Donald Olding Hebb (1904–1985) byl kanadský psycholog, představitel neuropsychologie. Přispěl ke zkoumání neuronu a k neuropsychologické teorii učení.

že znázornění jsou symboly, které se skládají z řetězce znaků, každý s vlastním významem. Tato myšlenka byla dlouho povzbuzována úspěchem *umělé inteligence*³⁵: projektem, který pomocí elektronických počítačů napodobuje lidskou inteligenci – což představuje originální přínos počítačové vědy pro kognitivní bádání. Napodobovat kognitivní schopnosti prostřednictvím počítače odpovídalo v podstatě psaní v některém ze zvláštních „programovacích jazyků“, které umožnily vyjádřit stejné množství dat jako operací a které měly být provedeny pomocí znakových řetězců vybavených významem. Opět to byl filozof Jerry Fodor³⁶, jenž převedl tento způsob vidění věcí do jasně vyjádřené a radikální teorie.

Studie *The Language of Thought*³⁷ (1975) pracuje s předpokladem, že myšlenka (poznání v širším slova smyslu) je činnost odehrávající se stejným způsobem, jaký používáme při mluvení mezi sebou: mluví o vrozeném *jazyku myšlení*, zvaném *mentalese*³⁸. Naučit se slovní zásobu starobylých jazyků by znamenalo podle těchto předpokladů umět dát do souladu různá slova s repertoárem univerzálních symbolů *mentalese*.

Existují dva hlavní aspekty, díky nimž poskytl konektivismus odlišný a zároveň i více pravděpodobný rámec klasickému poznání, pokud jde o pohled empirický, tedy realističtější v zachycení specifických kognitivních procesů. Mělo by být jasné, že konektivismus nevylučuje využívání počítačů pro výzkum a napodobování. Naopak, významný přínos v rozvoji tohoto přístupu pochází z využití *neuronových sítí*, které se dají charakterizovat jako počítačové programy, jež napodobují funkci souborů neuronů při plnění různých kognitivních úkolů. Sporným bodem byla spíše forma těchto procesů, tedy simulace, jak by měly být provedeny.

Zprvce, konektivní sítě nepracují ani tak v řetězcích symbolů, jako spíše v souborech neuronů aktivovaných pravděpodobným způsobem. Nadále také fungují přes tzv. *postupnou degradaci* informace, tedy za předpokladu, že máme jednu neutrální síť, která je schopna rozpoznat určitý typ objektů. Představte si, že tuto síť podrobíme podnětům souvisejícím pouze nedokonale s tímto předmětem: proto, že jsou neúplné, nebo proto, že jsou částečně deformovány u objektu ve své standardní

35 *Umělá inteligence* (UI, angl. AI) je obor informatiky zabývající se tvorbou strojů vykazujících známky inteligentního chování. Definice pojmu *inteligentní chování* je stále předmětem diskuze, nejčastěji se jako etalon inteligence užívá lidský rozum.

36 Fodor je považován za typického představitele „mechanicko-reprezentačního“ funkcionalismu. Analýza je vedena tak, že se rozkládá hlavní „funkce“ mysli, která operuje mentálními symboly či mentálními reprezentacemi světa na jednoduché mechanické výpočetní operace. Mysl je tak vysvětlována v pojmech počítačových funkcí.

37 V češtině *Jazyk myšlení*. Jeho velkým tématem je závislost myšlení a jazyka. Mysl má v jeho představě svou pevnou, vrozenou gramatiku spjatou s jazykem, jíž je myšlení omezeno.

38 Podle Fodora lze naturalisticky a kauzálně vysvětlit i intencionalitu mysli. Intencionální vztahy se vztahují k *jazyku myšlení* (*mentalese*). Sémantické vlastnosti intencionálních stavů se odvozují ze sémantických vlastností výrazů formálního jazyka myšlení, který obsahuje formální větné reprezentace, syntakticky strukturované.

formě. V takovém případě by klasický program nebyl schopen provést rozpoznání. Naopak konektivní síť je schopna provést posouzení, pokud jde o míru shody (rozporu) stimulu s ohledem na objekt, nepřestává fungovat jen proto, že reálný vstup je částečně odlišný od vstupu očekávaného.

Druhá otázka se týká jiného aspektu, který s tímto souvisí: v mnoha případech se zdá přirozené předpokládat, že poznání nepracuje s výrokovými symboly, ale spíše s analogickými reprezentacemi. Rozpoznat objekt často znamená identifikovat tvar. Zacházet v myšlenkách s objektem (např. představa otočení) znamená pracovat s jakýmsi mentálním obrazem. To je druh reprezentace, s níž neuronové sítě přirozeným způsobem pracují, aniž by jí byla přisouzena určitá role v rámci procesu, který navrhl Fodor.

Možná úskalí, kterými jsme se zabývali, se týkají teorie Chomského v poněkud nepřímé formě: zasáhly spíše obecnější teoretický rámec, který vybudovali filozofové Fodor a Putnam. Pro Chomského se jeví jako záludnější naopak kritika hypotézy o modularitě, která představuje přímé ohrožení argumentů, jež byly konkrétně vyvinuty proti hypotéze modulu syntaxe.

Přeložila Eva Skříčková

Anotace

Príspevek predstavuje úvahy o jazyce v súčasnej anglosaské filozofii, jež jsou stále více propojeny s výzkumem mysli. Zvolený přístup je spíše teoretický než historický a přiklání se více k hypotéze kontinuity než diskontinuity ve vztahu k vědeckému výzkumu jazyka. Pojednává také o různých způsobech přístupu k lidskému jazyku a o disciplínách, které si toto téma kladou za předmět svého výzkumu.

Klíčová slova

Jazyk, filozofie, mysl, věda, výzkum, studie, hypotéza.

This paper deals with the language reflection in the contemporary Anglo-Saxon philosophy which is related with the mind research. The approach that is applied is more theoretical than historical, and it endorses the hypothesis of continuity and discontinuity in relation to the scientific study of language. It discusses as well the fact that there are many approaches how to study the human language, and the disciplines considered to be the subject of the researcher's work.

Keywords: Language, philosophy, mind, science, research, studies, hypothesis.

Literatura:

- CHOMSKY, Noam. *Syntactic Structures*. Den Haag: Mouton, 1957.
- CHOMSKY, Noam. Verbal Behavior. Recensione di B. F. Skinner. *Language*, č. 35, 1959, s. 26–58.
- CHOMSKY, Noam. *Le strutture della sintassi*. Bari: Laterza, 1970.
- DE WAAL, Frans. *La scimmia e l'arte del sushi. La cultura nell'uomo e negli altri animali*. Milano: Garzanti, 2002.
- DENNETT, Daniel. *L'atteggiamento intenzionale*. Bologna: Il Mulino, 1993.
- FODOR, Jerry. *The Language of Thought*. Sussex: Harvester Press, 1975.
- FODOR, Jerry. *La mente modulare*. Bologna: Il Mulino, 1988.
- FODOR, Jerry. *Hume Variations*. Oxford – New York: Oxford University Press, 2003.
- PUTNAM, Hilary. The Meaning of „Meaning“. In: GUNDERSON, Keith (ed.). *Language, Mind and Knowledge*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1975.
- PUTNAM, Hilary. Il significato di „significato“. In: *Id. Mente, linguaggio e realtà*. Milano: Adelphi, 1987, s. 239–297.
- SKINNER, Burrhus. *Verbal Behavior*. Acton, MA: Copley, 1957.
- SKINNER, Burrhus. *Il comportamento verbale*. Roma: Armando, 1976.

NEGACJA A STRUKTURA ZDANIA W JĘZYKU CZESKIM

Peter Kosta

1. Wstęp

Celem niniejszego wykładu jest przedstawienie opisu możliwej i prawdopodobnej struktury negacji zdaniowej w języku czeskim w ramach lingwistyki generatywnej (Chomsky 1995) i na podstawie najnowszych publikacji na temat negacji zdaniowej. W odróżnieniu od prac, które skupiają się na stosunku między budową semantyczną a syntaktyczną (np. Hajičková 1975, 2000), niniejsza analiza będzie się koncentrować na syntaktycznej strukturze negacji i tylko na marginesie zostanie omówionych kilka przykładów, które będą się odnosić do formy negacji z punktu widzenia logiki.

Równocześnie będę się starał, na tyle, na ile jest to możliwe, jednoznacznie odpowiedzieć na pytanie o uniwersalne i specyficzne strukturalne właściwości negacji zdaniowej. Kluczowe problemy tego artykułu spoczywają w dwóch punktach: 1) czy negacja w języku czeskim syntaktycznie realizowana jest jako samodzielna projekcja funkcjonalna, a jeśli tak, 2) jaką pozycję zajmuje negacja w drzewie syntaktycznym określonych modeli zdaniowych.

Układ artykułu jest następujący: pierwszy punkt to przedstawienie kilku faktów typologicznych, które dotyczą podstawowych morfosyntaktycznych typów językowego wyrażania negacji w różnych językach świata. Punkt drugi zawiera przegląd najważniejszych prac na temat negacji, głównie w ramach lingwistyki generatywnej. Wyróżnia się tu przeciwstawne poglądy: zwolenników samodzielnej projekcji funkcjonalnej NegP i przeciwników NegP. Trzeci i ostatni punkt mojego wykładu dotyczy faktów językowych w języku czeskim, które będą dowodem na to, że wyjściowe traktowanie samodzielnej projekcji funkcjonalnej NegP, w której negacja zajmuje pozycję elementu głównego tej frazy, jest nie tylko możliwe, ale i konieczne. Wskazują na to zarówno przykłady negacji absolutnej i kongruencji semantycznej z zaimkami z przedrostkiem *ni-*, jak i problemy zasięgu negacji w zdaniach z dopełnieniem bliższym w bierniku lub z dopełniaczem negacji.

1.1. Sposoby wyrażania negacji w językach świata

Jak już zwrócili na to uwagę autorzy monografii (Bernini & Ramat 1996), istnieją co najmniej cztery typy języków, które różnią się sposobem wyrażania negacji zda-

- (4) gör- mü-jor-um (język turecki)
 vidět-NEG-PRES-1SG
 „Nevidím⁶”

Językowe typy negacji absolutnej można jeszcze uogólnić w zależności od morfosyntaktycznego sposobu wyrażania negacji:

- I) Neg = morfem związany sufiks (jak w przykładzie 4) lub prefiks (viz przykład 5)
 II) Neg = klityka, enklityka (viz franc. w *Il n'a pas mangé*)
 III) Neg = zaprzeczony czasownik posiłkowy (viz fiń. w przykładzie 3)
 IV) Neg = partykuła przysłówkowa (viz szwed. *inte* w przykładzie 7 lub niem. *nicht* w przykładzie 8)
- (5) Ur- ad- y-xdel –Mohand dudsha. (języki berberyjskie)
 NEG-Bude(TNS)-3ms(AGR)-prijet Mohand zítřa
 „Mohand nepřijede zítřa⁷” (Ouhalla 1990:189, (9b))
- (6) Non me l'ha detto. (język włoski)
 NEG mi to Aux řekl
 „Neřekl mi to⁸”
- (7) Jan köpte inte boken. (język szwedzki)
 Jan koupil NEG knihu
- (8) Jan kaufte da Buch nicht. (język niemiecki)
 „Jan nekoupil knihu⁹”

1.2. Pozycja negacji zdaniowej w szyku wyrazów

Podczas gdy poprzednia część skoncentrowana była na przeglądzie środków językowych służących do wyrażania negacji, to w niniejszej spróbujemy krótko nakreślić jaką pozycję w zdaniu negacja zdaniowa (albo absolutna) może zajmować w stosunku do pozostałych elementów szyku wyrazów. Dryer (1988) na podstawie 345 języków wyróżnił następujące uniwersalia typologiczne:

- (I) w językach SVO istnieją wszystkie cztery typy pozycji negacji zdaniowej: NEG-SVO, SNEGVO, SVNEGO i SVONEG. Najpowszechniejszy jest tu typ NEGVO (47 z 67 języków SVO);
 (II) w językach SVO najpopularniejsze są typy SOVNEG i SONEGV. Pozostałe dwie możliwości wprawdzie istnieją, ale nie są częste (NEGSOV, SNEGVO).

6 pol. „Nie widzę.”

7 pol. „Mohand nie przyjedzie jutro.”

8 pol. „Nie powiedział mi tego.”

9 pol. „Jan nie kupił książki.”

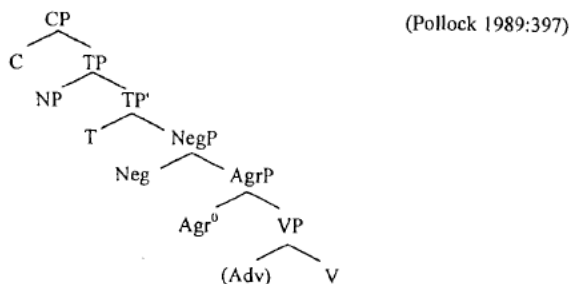
(III) w językach VSO lub VOS są poświadczane wyłącznie typy NEGVSO/NEGVOS UNIVERSALIE: „IF A LANGUAGE IS VERB-INITIAL, THEN THE NEGATIVE WILL PRECEDE THE VERB” Dryer 1988:97)

Najnowsze prace wskazują jednak na to, że negacja może się pojawić w kilku pozycjach dystynktywnych, niekiedy nawet równocześnie. Zanutini (1997) np. wychodzi z założenia, że w językach romańskich istnieją cztery różne pozycje w obrębie zdania. Według Cinque’a (1997) jest to dowód potwierdzający pogląd, że negacja „stands out as rather special among the other functional dements”, „in that it violates the otherwise rigid hierarchy of functional projections imposed by UG (viz Błaszczak 2000:33).

Z wyżej przedstawionych faktów można na razie wyciągnąć następujące wnioski ogólne: 1) negacja zdaniowa formalnie realizują się albo jako element główny (ang. *head*), fraza lub jako kategoria frazowa (jako przysłówki) i 2) pozycja negacji różni się w różnych językach (czasami i w ramach jednego), zwykle jednak istnieje ścisły związek między czasownikiem i negacją.

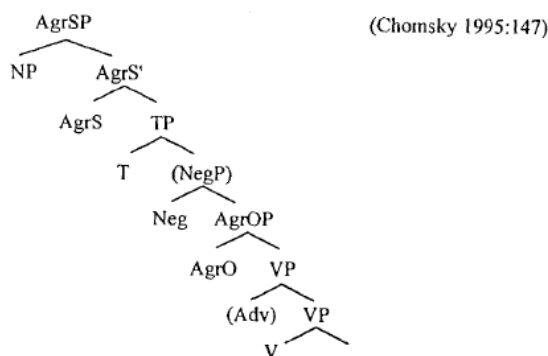
2. Wybrane podstawowe prace na temat negacji w ramach współczesnej gramatyki generatywnej

Od fundamentalnej pracy Pollocka (1989) wychodzi się z założenia, że pierwotnie jednolity węzeł INFL⁰ (dla kongruencji i form finitywnych czasownika) się rozgałęził (‘Split-INFL’-hypothesis) na kilka samodzielnych projekcji funkcjonalnych, wśród których wyróżnia się również NegP. Pollock dla języka angielskiego i francuskiego proponuje następującą strukturę zdań przeczących:

(9)

Również Chomsky (1991, 1993, 1995) podobną strukturę traktuje jako punkt wyjścia, z tą różnicą, że projekcja Agr (=AgrSP = Subject agreement) znajduje się wyżej niż TP i NegP, a kolejna projekcja Agr (=AgrOP = Object agreement) dominiuje nad VP i znajduje się niżej od NegP:

(10)

Ouhalla (1990:194) wychodzi z założenia, że języki się różnią ze względu na pozycję NegP w zdaniu. Według niego różnica ta wynika z selekcyjnych cech parametru NEG:

(11) parametr NEG

- a. NEG selekcjonuje VP
- b. NEG selekcjonuje TNS(P)

W języku angielskim NEG selekcjonuje VP (viz Peter has not arrived yet), w języku francuskim NEG selekcjonuje TNS(P) (viz Pierre n'ya pas encore arrivé). Rivero (1991) wyróżnia dwa typy języków słowiańskich: w językach serbsko-chorwackim i bułgarskim NEG selekcjonuje TP, w językach czeskim i słowackim NEG jest częścią T:

- (12) a. [NegP Nisam [TP t] [VP čitao knjigu danas]] język serbsko-chorwacki
 b. [NegP Ne [TP sum [VP pročel knjigu]]] język bułgarski
 (13) a. [TP Já jsem [NegP nečel [VP t dnes knihu]]] język czeski
 b. [TP Ja som [NegP nenapísal [VP t list]]] język słowacki

Zanutti (1991) w swojej pracy o językach romańskich proponuje dwie projekcje funkcjonalne NegP w dwóch pozycjach dystynktywnych, a w swojej pracy z 1997 nawet cztery. Również Cinque (1997) zakłada istnienie kilku projekcji NegP. Acquaviva (1995, 1996) wychodzi z założenia, że można generować NegP w różnych pozycjach nad VP.

3. Negacja w języku czeskim

Negacja zdaniowa to z logicznego punktu widzenia syntaktyczno-semantyczny proces operujący na sądach (*Mluvnice češtiny* 3:260n). W języku czeskim negacja zdaniowa jest wyrażana za pomocą partykuły przeczącej *ne-*, która w większości przypadków jest umieszczana przed zaprzeczonym czasownikiem i która spełnia

funkcję morfemu związanego, zwykle prefiksu. Ta negacja absolutna (zupełna, całkowita, ogólna) jest wyrażana za pomocą zdań z negacją zdaniową i tzw. podwójną negacją, w przypadku której formę przeczącą przyjmują również kwantyfikatory ogólne zaimkowe, przysłówkowe i przymiotnikowe, tj. wyrazy z kwantyfikatorem ogólnym (np. wszędzie > nigdzie) oraz identyfikatory nieokreślone (np. ktoś, coś > nikt, nic), por.:

- (14) Petr se včera večer *nedostavil* na konferenci. Nikdo ho *neviděl*, nikdo se s ním nikde *nesetkal*, nikdo nic *neví*¹⁰. (podwójna negacja)
 (15) Setkal jsi se včera s Petrem? Ne, *nesetkal*¹¹.
 (16) Petr přijel *ne na konferenci*, ale na svatbu¹². (negacja wyrazowa)
 (17) Nezdравý, nejistý, neznámý, nevěrný¹³. (negacja leksykalna)
 (18) Teď už jim všichni |nevěří / Teď už jim | nevěří všichni¹⁴. (negacja częściowa)
 (19) Teď už jim někteří / někdo (= ne všichni) nevěří¹⁵. (MČ 3:265) (negacja częściowa)
 (20) Nikde *nebylo* ani světélka. /? Nikde *nebylo* ani světélko¹⁶. (dopełniacz negacji/biernik)
 (21) *Nezůstalo* po tom ani památky. / *Nezůstala* po tom ani památka¹⁷. (dopełniacz negacji/biernik)
 (22) *Neměli* pro tu věc ani jména / jméno¹⁸. (dopełniacz negacji/biernik)
 (23) Po této katastrofě *nevypravil* ze sebe ani slova¹⁹. (dopełniacz negacji/biernik)
 (24) Víc o tom hovořit *netřeba*, a ani snad *nelze*²⁰. (negacja czasownika modalnego)
 (25) *Nebudu* o tom více mluvit²¹. (negacja czasownika w czasie przyszłym)
 (26) ... byli bychom *nevyhráli/nebyli* bychom vyhráli²². (negacja trybu przypuszczającego nierzeczywistego)

- 10 pol. Piotr się wczoraj wieczorem *nie* stawił na konferencji. Nikt go *nie* widział, nikt się z nim nigdzie *nie* spotkał, nikt nic *nie* wie.
 11 pol. Spotkałeś się wczoraj z Piotrem? Nie, *nie* spotkałem.
 12 pol. Piotr przyjechał *nie na konferencję*, ale na ślub.
 13 pol. Niezdrowy, niepewny, nieznanany, niewierny.
 14 pol. Teraz już im wszyscy |nie wierzą/ Teraz już im | nie wierzą wszyscy.
 15 pol. Teraz już im niektórzy / ktoś (nie wszyscy) nie wierzą / nie wierzy.
 16 pol. Nigdzie *nie* było nawet światelka. /? Nigdzie *nie* było nawet światelko.
 17 pol. *Nie* zostało po tym nawet zabytku. / *Nie* został po tym nawet zabytek.
 18 pol. w dosł. tłum. *Nie* mieli na tę rzecz imienia / imię.
 19 pol. Po tej katastrofie *nie* wykrztusił z siebie nawet słowa.
 20 pol. Więcej o tym mówić *nie* trzeba, a nawet chyba *nie* należy.
 21 pol. *Nie* będę o tym więcej mówić.”
 22 pol. ... byli byśmy *nie* wygrali/*nie* bylibyśmy wygrali.

Czeski element włączając w to negację pochodzi jeszcze z czasów praindoeuropejskich. Jest to morfem przeczący **ne*, który zachował swoją charakterystyczną pozycję przed czasownikiem (Bernini & Ramat 1996:28). W prostych zdaniach typu (14)-(15), (20)-(25) z jednym tylko orzeczeniem czasownikowym element ten znajduje się przed czasownikiem i spływa z nim. Między elementem tym a czasownikiem nie może znajdować się ani przysłówek (14'), ani dopełnienie, ani dowolna XP:

(14') *Petr se *ne* včera večer dostavil na konferenci. **Ne* ho nikdo viděl, nikdo *ne* se s ním setkal, nikdo *ne* nic ví²³.

W odróżnieniu od negacji zdaniowej (lub absolutnej) z obligatoryjną pozycją przed czasownikiem, negacja wyrazowa realizuje się przy pomocy partykuł przeczących *ne* i *nikoli* umieszczanych przed częściami zdania innymi niż orzeczenie. Mówiąc bardziej technicznie: element ten się przyłącza się do składnika, który znajduje się w jego zasięgu (16')

(16') [Petr přijel [*ne* [*na konferenci*]]], ale na svatbu²⁴.

Zdania z negacją zdaniową bez podwójnej negacji i z centrum intonacyjnym w miejscu innym niż identyfikator ogólny wyrażają również negację częściową (18). Zdania z negacją zdaniową bez podwójnej negacji i z identyfikatorem szczegółowym, tj. z wyrazem zawierającym niezaprzeczony kwantyfikator szczegółowy, jednoznacznie wyrażają negację częściową (19).

Przykłady (17) traktuję jako trzeci typ negacji – negacji leksykalnej, która jest generowana jako całość już w postaci jednostki opisu słownikowego. Jeśli chodzi o stosunek negacji wyrazowej i zdaniowej, to należy zaznaczyć, że negację wyrazową można wyrazić również przy pomocy negacji czasownika. Dotyczy to zdań wieloznacznych, które można interpretować w zależności od zasięgu operatora bądź jako negację czasownikową (zdaniową), bądź jako negację wyrazową. W przypadku negacji wyrazowej chodzi o intonację kontrastyczną, która umożliwia wywnioskowanie czy w danym zdaniu określony człon lub jego część znajduje się w zasięgu negacji i czy w związku z tym należy do rematu. Przypomnijmy przykład z MČ 3:268:

(27) Jan a Marie se nerozešli kvůli penězům²⁵.

23 pol. *Piotr się *nie* wczoraj wieczorem stawił na konferencji. **Nie* go nikt widział, nikt *nie* się z nim spotkał, nikt *nie* nic wie.

24 pol. [Piotr przyjechał [*nie* [*na konferencję*]]], ale na ślub.

25 pol. Jan i Maria się nie rozeszli z powodu pieniędzy.

Zdanie to może być interpretowane na trzy różne sposoby. Po rozróżnieniu tematu (topic) i rematu (focus) zdania można użyć wzoru: „Mówię o X, że Y” (X oznacza temat, Y remat)²⁶:

- (27a) Topic Focus
(Co se stalo s Janem a Marii?) Jan a Marie | {se nerozešli kvůli penězům}²⁷
- (27a) Říkám o Janovi a Marii (= X), že není pravda, že se rozešli kvůli penězům²⁸
- (27b) Topic Focus
(Jan a Marie se rozešli, ovšem) Jan a Marie se nerozešli | {kvůli penězům} (ale proto, že si už nerozuměli)²⁹
- (27b) Říkám o rozchodu Jana a Marie (= X), že není pravda, že to bylo kvůli penězům³⁰
- (27c) Topic Focus
(Proč se Jan a Marie nerozešli?) Jan a Marie {se nerozešli} | kvůli penězům³¹
- (27c) Říkám o neuskutečnění rozchodu Jana a Marie (= X), že to bylo kvůli penězům³²

Przykład (27b) to zdanie semantycznie ekwiwalentne do zdania z negacją częściową (27d):

- (27d) Jan a Marie se rozešli ne kvůli penězům³³

Kolejne ciekawe przykłady stosunku między negacją zdaniową a aktualnym rozczłonkowaniem zdania (tj. tematem i rematem, topic-focus articulation), jak również między presupozycją, alegacją i akomodacją omawia Hajičová (2000:123 passim), która potwierdza, że semantyczny zapis zdań typu (27a) jest prymarny, przy czym remat nie zważa na temacie. Remat objęty jest negacją, ale temat już nie. W zapisie Hajičovej non-(F(T)). Z parafrazy zdania (27a) wynika, że Jan i Maria się nie rozeszli. O zdaniach typu (27b), podobnie jest w przypadku (27a) można powiedzieć, że remat nie zważa na temacie, ale tym razem czasownik jest częścią

26 objaśnienia: | = granice między tematem (topic) i rematem (focus); {...} = zasięg negacji; (...) = presupozycja

27 pol. (Co się stało s Janem i Marią?) Jan a Maria | {się nie rozeszli z powodu pieniędzy}

28 pol. Mówię o Janie i Marii (= X), że nie jest prawdą, że się rozeszli z powodu pieniędzy.

29 pol. (Jan i Maria się rozeszli, owszem) Jan i Maria nie rozeszli | {z powodu pieniędzy} (ale dlatego, że się już nie rozumieli)

30 pol. Mówię o rozstaniu Jana i Marii (= X), że nie jest prawdą, że to było z powodu pieniędzy

31 pol. (Dlaczego Jan i Maria się nie rozeszli?) Jan i Maria {się nie rozeszli} | z powodu pieniędzy

32 pol. Mówię o nieureczywistnieniu się rozstania Jana i Marii (= X), że to było z powodu pieniędzy

33 pol. Jan i Maria się rozeszli nie z powodu pieniędzy

tematu i znajduje się poza negacją: „O rozchodu Jana a Marie říkám, že se uskutečnil, ale ne kvůli penězům.” W zdaniu (27c) negacja zawarta jest w temacie, w zapisie Hajičovej F(non-T): „O nerozchodu Jana a Marie říkám, že je to kvůli penězům.”

Podczas gdy wskaźnik negacji zdaniowej nie może być formalnie oddzielony od czasownika, to w przypadku negacji częściowej jest to możliwe (27d). W niektórych przypadkach nie da się jednak odróżnić negacji częściowej od negacji absolutnej (27b vs. 27a).

Jedna formalna różnica między negacją zdaniową a wyrazową w języku czeskim spoczywa w tym, że wyłącznie negacja zdaniowa stwarza możliwość oznaczenia dopełnienia bliższego za pomocą dopełniacza negacji alternatywnie w stosunku do biernika (w określonych wyjątkowych sytuacjach), por.:

(21) *Nezůstalo po tom ani památky.* / *Nezůstala po tom ani památka*³⁴.

(22) *Neměli pro tu věc jména* / *jméno*³⁵.

(23) *Po této katastrofě nevypravil ze sebe ani slova*³⁶.

(22') *Měli pro tu věc ne *jména* (GSg) / *ne jméno* (ASg), *ale název*³⁷.

(23') *Po této katastrofě vypravil ze sebe *ne slova* (GSg) / *ne slovo* (ASg), *ale vzdech*³⁸.

Kolejna diagnoza dla negacji zdaniowej, ewentualnie wyrazowej spoczywa w tym, że tylko negacja zdaniowa umożliwia realizację prawa podwójnej negacji:

(16^a)a. *Petr nepřijel na žádnou konferenci, ale na svatbu.*

b. **Petr přijel ne na žádnou konferenci, ale na svatbu*³⁹.

Chciałbym krótko podsumować dotychczasowe uwagi. Negacja zdaniowa zdaje się być nieodłączną częścią czasownika. Co więcej, wydaje się, że negacja zdaniowa ma konsekwencje syntaktyczne i semantyczne. Do jej cech syntaktycznych należy np. fakultatywne oznaczanie dopełnienia bliższego za pomocą dopełniacza, a także prawo podwójnej negacji. Natomiast negacja wyrazowa może być przypisana dowolnemu elementowi, który obejmuje swoim zasięgiem. Ze względu na swój wąski *scopus* / zasięg nie wpływa na oznaczanie dopełnienia bliższego za pomocą dopełniacza, a także nie dotyczy jej prawo podwójnej negacji. Za pierwsze podejście można uznać to, że negacja wyrazowa jest rodzajem przysłówka przeczącego lub

34 pol. *Nie* zostało po tym nawet zabytku. / *Nie* został po tym nawet zabytek.

35 pol. w dosł. tłum. *Nie* mieli na tę rzecz imienia / imię.

36 pol. Po tej katastrofie *nie* wykrztusił z siebie nawet słowa.

37 pol. w dosł. tłum. Mieli na tę rzecz *nie* *imienia (GSg) / *nie* imię (ASg), *ale* nazwę.

38 pol. w dosł. tłum. Po tej katastrofie wykrztusił z siebie *nie* słowa (GSg) / *nie* słowo (ASg), *ale* westchnienie.

39 pol. a. Piotr *przyjechał na żadną konferencję*, *ale* na ślub.

b. **Piotr przyjechał nie na żadną konferencję*, *ale* na ślub.

partykuły przeczącej albo nawet rodzajem fokalizatora, który przyłącza się do tej części, która jest w jego zasięgu. Jest to wówczas rodzaj adiuktu.

Ale jaką strukturę ma negacja zdaniowa? Wydaje się, że moglibyśmy ją uznać również za rodzaj adiuktu, które upodabnia się do jakiejś bardziej kompleksowej frazy, bądź VP, bądź TP. Nie przemawia za tym jednak jej status prefiksu związanego czy elementu proklityki, który jest powiązany z formą czasownika.

Dotąd zajmowaliśmy się zdaniami z negacją czasownika głównego. Ale jaką pozycję zajmuje negacja w zdaniach z czasownikiem posiłkowym?

W analitycznych formach czasowników w czasie przeszłym i formach trybu przypuszczającego potencjalnego negacja zdaniowa umieszczana jest przy imiesłowie na *-l*, a nie przy czasowniku posiłkowym (viz przykład 13’):

(13’) [TP Já jsem/bych [NegP nečtl [VP t dnes knihu]]]⁴⁰

Tylko w czasie zaprzeszłym i w trybie warunkowym nierzeczywistym można zaprzeczyć bądź imiesłów czasownika w formie semantycznej, bądź czasownik posiłkowy z imiesłowem na *-l*:

(26’) ... byli bychom nevyhráli / nebyli bychom vyhráli⁴¹.

Inaczej jest w formie analitycznej czasu przyszłego czasowników niedokonych, gdzie możliwe jest zaprzeczenie wyłącznie czasownika posiłkowego, tak samo jest w przypadku czasowników modalnych posiłkowych, por.:

(24’) Víc o tom hovořit *netřeba*, a ani snad *nelze*⁴².

(24’’) Víc o tom hovořit *nemůže*, ani snad *nesmí*⁴³.

(25’) *Nebudu* o tom *více* povídat⁴⁴.

3.1. Negacja i syntaktyczne pozycje czasowników posiłkowych

Problem pozycji czasowników posiłkowych w strukturze zdania potraktowany jest w literaturze naukowej w sposób zróżnicowany. Borsley i Rivero (1994) wyróżni-

40 pol. w dosł. tłum. [TP Ja jestem/bym [NegP nie czytał [VP t dzisiaj książkę]].

W języku polskim, w odróżnieniu od czeskiego, nie istnieje analityczna forma czasu przeszłego, w związku z tym czym czeską formę: *jsem četl* tłumaczy się jako: *czytałem*. W języku polski, stosuje się także dopełniacz negacji, dlatego w powyższym zdaniu poprawną byłaby forma *książki*. Przekład literalny został tu zastosowany w celu uwypuklenia struktury zdania w języku czeskim.

41 pol. ...byli byśmy nie wygrali / nie bylibyśmy wygrali.

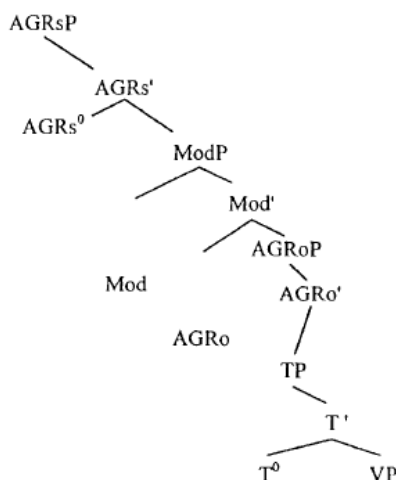
42 pol. Więcej o tym mówić *nie* trzeba i nawet chyba się *nie* da.

43 pol. Więcej o tym mówić *nie* może, chyba nawet *nie* wolno mu.

44 pol. *Nie* będę o tym więcej mówić.

ają czasowniki posiłkowe leksykalne (jak np. czasownik posiłkowy w czasie przyszłym) i czasowniki posiłkowe funkcyjne (w czasie przeszłym i w trybie przypuszczającym). Podział ten motywowany jest selekcyjnymi cechami czasowników posiłkowych, tzn. że czasownik posiłkowy w czasie przyszłym może się łączyć tylko z komplementami VP, które występują w aspekcie niedokonanym, podczas gdy czasowniki posiłkowe funkcyjne nie posiadają takiej właściwości, ponieważ mogą się łączyć zarówno z czasownikami w aspekcie niedokonanym, jak i dokonanym (budu nakupovat // *budu nakoupit vs. nakupoval jsem / nakoupil jsem; nakupoval bych, nakoupil bych). Jeśli chodzi o czasowniki posiłkowe leksykalne, to punktem wyjścia jest ich tworzenie w tzw. V-slocie. Czasowniki posiłkowe funkcyjne znajdują się natomiast poziom wyżej, a dokładnie pod I (w wersji przed Infl-Split), co oznacza, że czasownik posiłkowy w czasie przeszłym i trybie przypuszczającym znajdują się na tej samej pozycji (Veselovská 1995:136). Dornisch zakłada natomiast, że czasowniki posiłkowe są generowane w projekcjach funkcjonalnych, do których semantycznie przynależą. Oznacza to, że czasownik posiłkowy w trybie przypuszczającym nie jest generowany pod I, ale w Mod, elemencie głównym ModP, a czasowniki posiłkowe funkcyjne w T. Czeskie czasowniki posiłkowe można zilustrować na obr. (28).

Ja również zakładam, że czasowniki posiłkowe generowane są w projekcjach funkcjonalnych, którym semantycznie odpowiadają. Oznacza to, że tryb przypuszczający jest generowany w elemencie głównym frazy modalnej ModP a czasowniki posiłkowe funkcyjne są generowane w T (TP). Ostatni przykład dotyczy czasowników posiłkowych w czasie przeszłym, zaprzeczonym i przyszłym:

(28)

3.2. Czasowniki posiłkowe a miejsce negacji

W jakiej pozycji można umieścić samodzielną projekcję NegP i w jaki sposób można tę pozycję uzasadnić? Przyjrzyjmy się najpierw miejscu negacji w sparafrazowanych

konstrukcjach, tzn. w czasie przyszłym, przeszłym, zaprzyszłym i w trybie przypuszczającym nierzeczywistym:

- (13') a. [TP Já jsem/bych [NegP nečetl [VP t dnes knihu]]]
 b. *[TP Já nejsem/nebych [NegP četl [VP t dnes knihu]]]
 c. Já budu číst knihu / Já nebudu číst knihu / *Já budu nečíst knihu

W zaprzeczonych wariantach czasu przeszłego i trybu warunkowego sytuacja jest jednoznaczna: negowana jest tylko forma imiesłowu na *-l*. W czasie przyszłym natomiast zaprzeczana jest wyłącznie forma czasownika posiłkowego w czasie przyszłym. Sprawa jest nieco bardziej skomplikowana w przypadku trybu przypuszczającego nierzeczywistego:

- (26') a. ... byli bychom nevyhráli / nebyli bychom vyhráli.
 b. ... *nevyhráli bychom byli / *nevyhráli byli bychom
 c. ... *nebychom byli vyhráli⁴⁵

Wydaje się, że element przeczący ma możliwość łączenia się z elementem znajdującym się wyżej, kiedy niżej leżący czasownik nie zmienił swojej pozycji. Jednocześnie jednak przykłady te są dowodem na to, że pewne kombinacje są wykluczone. Jest tak dlatego, że negacja tworzy barierę dla przemieszczania się czasownika głównego przez więcej niż jednym elemencie głównym (ang. *head*) projekcji funkcjonalnych. Na razie wydaje się, że taka analiza możliwa jest tylko wtedy, gdy negacja tworzy element główny samodzielnej projekcji funkcjonalnej NegP nad vP lub VP, ale pod TP (26'b). Przykład (26c) ilustruje, że element przeczący nie może znajdować się przed czasownikiem posiłkowym w trybie przypuszczającym, lecz przed czasownikiem głównym. Reasumując, element przeczący może znajdować się wyłącznie przed czasownikiem głównym i przed czasownikiem posiłkowym w czasie przyszłym. Natomiast negacja nie może stać przed czasownikiem posiłkowym w czasie przeszłym i trybie przypuszczającym. Negacja może znajdować się albo przed czasownikiem głównym w trybie przypuszczającym nierzeczywistym, albo przed czasownikiem posiłkowym funkcyjnym (26a).

Na podstawie tego stwierdzenia można na razie jedynie wnioskować, że czasownik główny i czasownik posiłkowy w czasie przyszłym, a także czasownik posiłkowy w czasie przeszłym zachowują się podobnie.

Jak wiadomo, negacja w zdaniach modalnych może występować przed czasownikiem posiłkowym modalnym i przed bezokolicznikiem. Podobna sytuacja nie jest możliwa w przypadku czasowników posiłkowych w czasie przyszłym (30b). Przykład (30b) jest gramatycznie poprawny jedynie pod warunkiem odpowiednio

45 pol. a. ...byli byśmy nie wygrali / nie byli byśmy wygrali.

b. ...*nie wygralibyśmy byli / *nie wygrali byli byśmy.

c. ...*nie byśmy byli wygrali.

zaakcentowanej interpretacji bezokolicznika (bude nechodit, ale bude se dokonce hnát...).

- (29) a. Petr nemusí chodit do školy.
 b. Petr může i nechodit do školy.⁴⁶ (por. MČ 3 : 270)
- (30.) a. Petr nebude chodit do školy.
 b. *Petr bude i nechodit do školy⁴⁷.

W oparciu o powyższe fakty można rozważać, czy negacja przed bezokolicznikiem w konstrukcjach modalnych i konstrukcjach analitycznych z czasownikiem posiłkowym w czasie przyszłym ma taką samą strukturę. W konstrukcjach modalnych (z czasownikiem posiłkowym modalnym) chodzi o negację zdaniową, natomiast w przypadku negacji przed bezokolicznikiem w konstrukcjach z czasownikiem posiłkowym w czasie przyszłym oraz zaprzeczonym bezokolicznikiem typu (30b) będzie chodziło wyłącznie o negację wyrazową. Jedną z możliwych przyczyn tej różnicy znów spoczywa w tym, że wyłącznie negacja zdaniowa umożliwia zastosowanie dopełniacza negacji (ale tylko w wyjątkowych przypadkach) oraz podwójnej negacji, podczas gdy negacja wyrazowa nie dysponuje taką możliwością. Por.:

- (21) Může po tom nezůstat ani památky. / ...ani památka.
 (23) Po této katastrofě by mohl nevypravit ze sebe ani slova.
 (22') Budu pro tu věc nemít *jména (GSg) / jméno (ASg), ale název.

Kolejna diagnoza dla negacji zdaniowej, ewentualnie negacji wyrazowej opiera się na przekonaniu, że jedynie negacja zdaniowa umożliwia zastosowanie prawa podwójnej negacji:

- (31) Petr může nemilovat *nikoho*⁴⁸.
 (32) *?Petr bude nemilovat *nikoho*⁴⁹.

Wychodząc z założenia, że jedynie zaprzeczone bezokoliczniki w zdaniach modalnych umożliwiają negację zdaniową oraz że możliwa jest tylko jedna negacja w zdaniu, to kolejnym następstwem powinno być to, że zdania modalne będą składać się z dwóch zdań. W ten sposób chcę zasugerować, że zarówno czasownik modalny, jak i czasownik główny mogą mieć samodzielną projekcję zdaniową. Innymi

46 pol. a. Piotr nie musi chodzić do szkoły.
 b. Piotr może i nie chodzić do szkoły.

47 pol. a. Piotr nie będzie chodzić do szkoły.
 b. *Piotr będzie i nie chodzić do szkoły.

48 pol. Piotr może nie kochać *nikogo*.

49 pol. *?Piotr będzie nie kochać *nikogo*.

słowy, chodzi tu o dwa orzeczenia. Pogląd ten można poprzeć faktem, jakim jest dopuszczanie zaimków przeczących w konstrukcjach modalnych.

3.3. Zaimki przeczące w konstrukcjach modalnych

1. Można zaprzeczać zarówno czasownik posiłkowy modalny, jak i dopełnienie bezokolicznikowe, por. (33):

(33) Pavel nemůže nemilovat Aničku⁵⁰.

Zdanie to jest zdaniem twierdzącym, innymi słowami: jest to zdanie o polarności twierdzącej w wyniku interpretacji dwóch zanegowanych orzeczeń. Ciekawe jest jednak, że chociaż znaczenie zdania dwukrotnie zanegowanego jest twierdzące, to dozwolone jest użycie zaimków przeczących, por. (34):

(34) Pavel nemůže nikoho nemilovat⁵¹.

Fakty te można zrozumieć, jeśli uświadomimy sobie, że zaimki przeczące są dozwolone w ramach negacji zdaniowej i że czasownik modalny oraz bezokolicznik mają swoją własną projekcję zdaniową, zawierającą negację zdaniową. Oznacza to, że zaimki przeczące są dopuszczane przez negację zdania składnikowego (zanurzonego) bezokolicznikowego wcześniej, niż oba zaprzeczenia zneutralizują się na poziomie interpretacji zdania (LF).

2. Stwierdzenie, że negacja zdania składnikowego (tj. negacja bezokolicznika w zdaniach modalnych) dopuszcza „*ni*-słowa” należy bliżej sprecyzować, ponieważ nie wszystkie pozycje zaimków przeczących są przez taką negację dozwolone: negacja zdania składnikowego może dopuszczać każdy zaimek przeczący oprócz podmiotu (Przepiórkowski & Kupść 1997):

(35) a. Petr může nikomu **nepomáhat**.
 b. Petr smí nikoho **nevidět**.
 c. **Nikdo** smí dnes **neodjet** do Prahy.
 // ale d. Nikdo nesmí dnes odjet do Prahy⁵².

50 pol. Paweł nie może nie kochać Ani.

51 pol. Paweł nie może nikogo nie kochać.

52 pol. a. Piotr może nikomu **nie** pomagać.

b. Piotr ma prawo nikogo **nie** widzieć.

c. **Nikt** ma prawo dzisiaj **nie** odjechać do Pragi.

// ale d. Nikt nie ma prawa dzisiaj odjechać do Pragi.

Również przysłówki przeczące są dozwolone przez negację zdania zanurzonego (36a). W odróżnieniu od nich przysłówki czasu nie są dozwolone przez negację zdaniową składnikowego zdania, jeśli jest to przysówek zdania matrycowego (36b):

- (36) a. Eva může nikam nechodit.
 b. *Eva může nikdy nepřijít.
 // c. Eva nemůže nikdy přijít⁵³.

Powyższe fakty dotyczące konstrukcji modalnych można porównać z konstrukcjami czasownika „chcieć + bezokolicznik”, a także z czasownikami kontroli dopełnienia (ang. *object control construction*). Pierwszy rodzaj konstrukcji szczegółowo analizują Przepiórkowski & Kupść (1997), którzy zgadzają się co do tego, że negacja zdania składnikowego bezokolicznikowego dopuszcza zaimki przeczące za wyjątkiem zaimków przeczących w pozycji podmiotu, które są dozwolone jedynie przez negację czasownika modalnego zdania matrycowego. To samo dotyczy przysłówków czasu, które nie są dozwolone przez zdanie składnikowe, ale przez negację zdania matrycowego, które modyfikują:

- (37) a. Petr chtěl nekoupit nic.
 b. *Nikdo chtěl nekoupit dům.
 // c. Nikdo nechtěl koupit dům⁵⁴.
 (38) a. Jan nechtěl nikdy koupit chatu.
 b. * Jan nikdy chtěl nekoupit ten dům⁵⁵.

Podobnie jest z czasownikami z czasownikami kontroli dopełnienia (ang. *control constructions*). Według Dziwirek (1998:83), zaimki przeczące w konstrukcjach kontrolnych mogą być dozwolone również przez negację zdania składnikowego, tzn. bezokolicznikowego:

- (39) Jan přikázal Evě nikam nechodit⁵⁶.

53 pol. a. Ewa może nigdzie nie chodzić.
 b. *Ewa może nigdy nie przyjść.
 c. Ewa nie może nigdy przyjść.

54 pol. a. Piotr chciał nie kupić nic.
 b. *Nikt chciał nie kupić dom.
 // c. Nikt nie chciał kupić dom.

55 pol. a. Jan nie chciał nigdy kupić chaty.
 b. * Jan nigdy chciał nie kupić ten dom.

56 pol. Jan nakazał Ewie nigdzie nie chodzić.

Błaszczak (2000:81, lub 160a/b) stwierdziła, że w języku polskim zaimek przeczący jest dozwolony wyłącznie w pozycji celownika, jeśli orzeczenie zdania matrycowego jest zaprzeczone (40a), a jest niedozwolone przy zaprzeczeniu bezokolicznika (40b):

- (40) a. Jan nedovolil nikomu číst tuto knihu.
 b. *Jan dovolil nikomu nečíst tuto knížku⁵⁷.

Różnice te można wyjaśnić tym, że celownik zdania matrycowego jest elementem kontrolującym podmiot zdania dopełnieniowego z bezokolicznikiem. Podmiotem zdania zanurzonego jest tzw. PRO. Leksykalnie wyrażony podmiot w celowniku jest argumentem zdania matrycowego. Kiedy zdanie matrycowe jest zaprzeczone (40a), to możliwe jest zastosowanie zaimka przeczącego dopełnienia. Tzn., że zarówno zaimek, jak i negacja są generowane w tym samym zdaniu. Natomiast zdanie z zaprzeczonym bezokolicznikiem jest niedopuszczalne, ponieważ zaimek przeczący jest generowany w odgórnym zdaniu składowym, a negacja jest generowana w zdaniu składowym bezokolicznikowym. Ponieważ pozycja podmiotu zdania bezokolicznikowego jest tzw. PRO (ang. *controllee*), to zaimek przeczący nie może być generowany w tej pozycji. Struktura zdań przeczących z kontrolą podmiotu przedstawiona jest w (41):

- (41) [Podmiot NEG V DAT-Dopełnienie (i)] [PROi NEG V Dopełnienie Przysłówek]
*o.k.

W podobny sposób można analizować zdania z czasownikiem „chcieć + bezokolicznik”, które nazywane są również zdaniami z kontrolą podmiotu (37). Wyjaśnienie niepoprawności gramatycznego użycia zaimków przeczących w pozycji podmiotu z negacją wyrażoną na bezokoliczniku (37b) jest możliwe jedynie w przypadku, gdy punktem wyjścia będą dwa zdania, przy czym leksykalnie wyrażony podmiot w zdaniu nadrzędnym jest kontrolerem podmiotu PRO zdania bezokolicznikowego. Jak już było wspomniane: Negacja bezokolicznika dopuszcza jedynie zaimki przeczące, które są od podstaw generowane w tym samym zdaniu. Ponieważ zaimek przeczący jest argumentem zdania matrycowego (nie może być generowany w zdaniu składowym, które znajduje się w zasięgu PRO), to nie może być dozwolony przez negację zdania bezokolicznikowego. Schemat dla zdań z kontrolą podmiotu viz (42):

- (42) [Podmiot i NEG V Dopełnienie Przysłówek] [PRO i NEG V Dopełnienie Przysłówek]
 * o.k.

57 a. Jan nie pozwolił nikomu czytać tej książki.
 b. *Jan pozwolił nikomu nie czytać tej książki.

W jaki sposób można strukturalnie opisać konstrukcje modalne w przykładach (33)-(36)? Czy można je opisać w podobny sposób jak zdania z czasownikami kontroli dopełnienia lub podmiotu? W przypadku tzw. root modals (od podstaw generowane w Mod) można się zastanawiać nad podobnymi konstrukcjami (Zubizarreta 1982). Natomiast epistemiczne orzeczenia modalne są podobne do czasowników elewacji (ang. *raising verbs*), viz McCawley 1988. Gdy uświadomimy sobie tę analogię, możemy od razu wyjaśnić niepoprawność gramatyczną w przykładach (35c) i (36b):

- (35) a. Petr může nikomu **nepomáhat**.
 b. Petr smí **nikoho nevidět**.
 c. *Nikdo smí dnes **neodjet** do Prahy⁵⁸.
 (36) a. Eva může nikam nechodit.
 b. *Nikdo může dnes **nepřijít**.
 // c. Eva **nemůže** nikdy přijít⁵⁹.

Zdanie dopełnieniowe z bezokolicznikiem (35c) (36b) jako podmiot posiada PRO. Negacja w konstrukcjach bezokolicznikowych dopuszcza jedynie zaimki przeczące które są w pierwotnej wyjściowej pozycji zdania bezokolicznikowego, w którym były wygenerowane (tj. 35ab, 36c).

Kolejny argument potwierdzający naszą strukturę zdania zdań modalnych to przykłady z tzw. epistemicznymi czasownikami modalnymi. Gdyby można było analizować tę grupę jako czasowniki elewacji (ang. *raising verbs*), można byłoby przewidywać, że zaimki przeczące w pozycji podmiotu zdania matrycowego będą dozwolone również przez negację zdania zanurzonego bezokolicznikowego, ponieważ są *per definitionem* w tej właśnie pozycji generowane, zatem możliwe by było, aby kopia tych zaimków przeczących znajdowała się jeszcze w zasięgu negacji zdania bezokolicznikowego (por. copy theory, Chomsky 1995). Jak ilustruje przykład (43), zdanie takie jest możliwe, jeśli zakładamy epistemiczne odczytanie czasownika modalnego, a jednocześnie zaimek przeczący w pozycji podmiotu zdania nadrzędnego jest dozwolony przez negację w zdaniu dopełnieniowym:

- (43) Nikdo může nepřijít.
 epist. „Je možné, že nikdo nepřijde.”⁶⁰

58 pol. a. Piotr może nikomu **nie** pomagać.
 b. Piotr ma prawo **nikogo nie** widzieć.
 c. *Nikt ma prawa dzisiaj **nie** wyjechać do Prahi.

59 pol. a. Ewa może nigdzie nie chodzić.
 b. *Nikt może dziś nie przyjść.
 c. Ewa nie może nigdy przyjść.

60 pol. Nikt może nie przyjść
 epist. „Jest możliwe, że nikt nie przyjdzie.”

Przyjmując powyższe założenia, można dojść do wniosku, że konstrukcje modalne składają się z dwóch orzeczeń, a każde z nich ma swą własną projekcję zdaniową. Każdy z nich może zawierać także negację zdaniową. W podstawowych konstrukcjach modalnych (ang. *root modals*), które można analizować jako zdania z czasownikami kontroli dopełnienia, zdanie dopełnieniowe jest bezokolicznikiem kontrolującym, tzn. CP, która jak się wydaje „fall together with finite clauses, headed by C selecting nondefective T (with sense-modal structure and full complement of F-features (...))” and that has “structural Case (i.e. Null Case) () assigned to the subject of T” (Chomsky 1998:19) (cytat za Błaszczak 2000:83) (por. 44a). Analiza epistemicznych czasowników opiera się na ich syntaktycznej zgodności z czasownikami elewacji (ang. *raising verbs*), zatem ich zdanie dopełnieniowe jest „raising infinitival headed by Tdef (defectiva), lacking C and tense structure and assigning no Case to subject (...)” (Błaszczak 2000:83) (por. 44b):

- (44) a. Sub Modal root [CP C [TP PRO_i T [VP t_i V Inf]]]
 b. Subi Modal epistemic [TP t_i T [VP t_i V Inf]]

Wróćmy jeszcze na chwilę do czasowników modalnych w czasie przyszłym, które, jak już ustaliliśmy, różnią się od czasowników modalnych tym, że selekcionują tylko czasowniki niedokonane. Z tego powodu najbardziej prawdopodobne jest, że czasownik modalny w czasie przyszłym będzie znajdować się w projekcji, która odzwierciedla wszystkie powyższe cechy. Jeśli aspekt jest kategorią funkcjonalną, to czasownik modalny w czasie przyszłym mógłby być generowany pod Asp⁰ w elemencie głównym AspP. Jeśli AspP znajduje się nad VP, ale pod TP (Brown & Franks 1955), wszystkie cechy tego czasownika modalnego mogłyby się zgadzać. Cechy aspektu byłyby generowane w Asp⁰ tense (czas) i agreement (zgodność) poprzez stopniowe przesuwanie się ku wyższym elementom głównym projekcji funkcjonalnych TP i AGRsP. Przede wszystkim w ten sposób znaleźlibyśmy dla obserwowanego faktu wyjaśnienie, że NEG i czasownik modalny w czasie przyszłym stoją obok siebie, natomiast w przypadku NEG i pozostałych czasowników modalnych (w analitycznych formach czasownikowych czasu przeszłego i trybu przypuszczającego potencjalnego), negacja zdaniowa jest umieszczana przy imiesłowie na *-l*, a nie przy czasowniku posiłkowym. Różnicę tę można uzasadnić tym, że te właśnie czasowniki modalne znajdują się na pozycjach wyższych niż NegP. Ewentualnie, czasownik modalny w czasie przyszłym mógłby się znajdować w projekcji tzw. czasowników lekkich (czasowników leksykalnych) vV nad VP, por. (48).

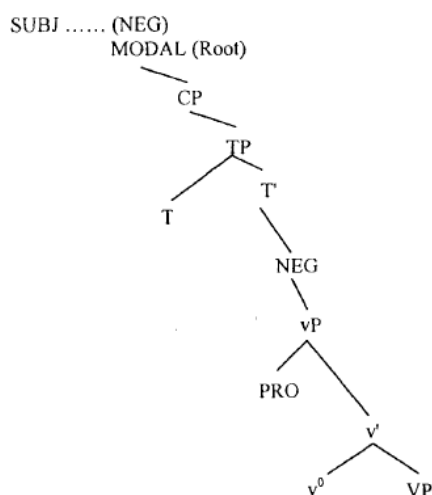
4. Zakończenie

Negacja zdaniowa musi być umieszczana nad frazą czasownikową, której zostały przydzielone wszystkie role tematyczne (łącznie z przysłówkami miejsca, czasu i modalnymi, jeśli pojawiają się w zdaniu). Oznacza to, że negacja będzie się zna-

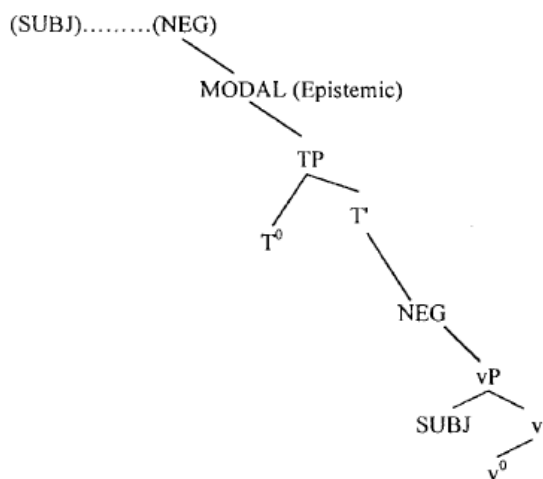
jdować nad frazą vP (ewentualnie AspP lub AgroP) w zdaniach przechodnich (z dopełnieniem bliższym) lub bezpośrednio nad VP w zdaniach nieprzechodnich (tzw. ang. *unaccusatives*). Kolejną kwestią to rozróżnienie negacji z czasownikiem posiłkowym modalnym (negacja zdaniowa) i bezokolicznikiem oraz negacji z czasownikiem posiłkowym w czasie przyszłym i bezokolicznikiem (która syntaktycznie zachowuje się raczej jak negacja wyrazowa). W przeciwieństwie do negacji leksykalnej (przykład 17 *Nezdravý, nejistý, neznámý*), która jest generowana już w słowniku i negacji wyrazowej, uważam negację zdaniową za element główny samodzielnej projekcji NegP, która znajduje się nad AgroP i AspP lub vV.

*Tłum. Elżbieta Błaszczuk
Karolina Syska*

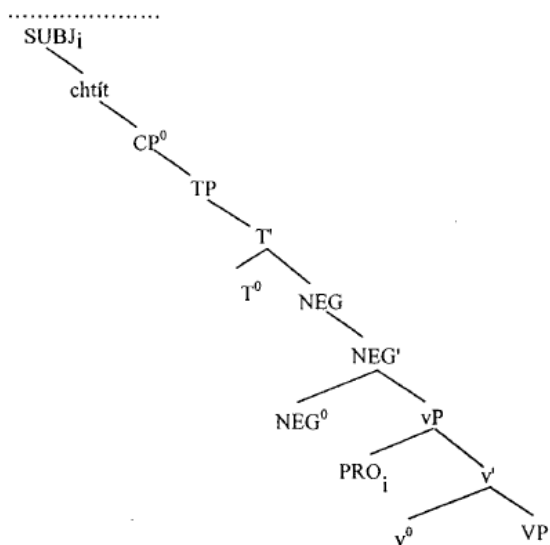
(45) root modal construction

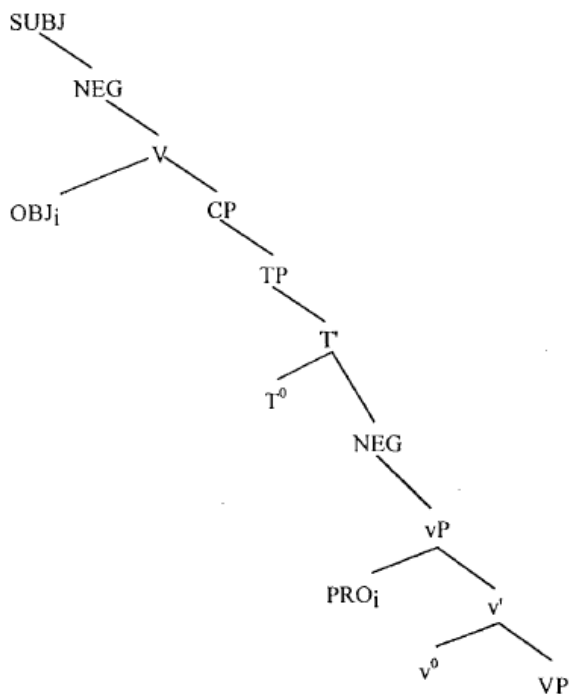
(46) epistemic modals

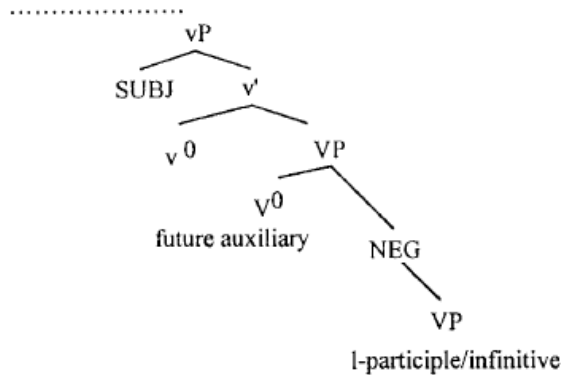
(47a) Subject Control Constructions (chcít + bezokoliczník)

(47b) Object Control Constructions

(48) Periphrastic future tense constructions

LITERATURA

- ACAQUAVIVA, P. (1993): *The Logical Form of Negation. A Study of Operator/Variable Structures in Syntax*. Doctoral dissertation. Scuola Normale Superiore, Pisa.
- ACAQUAVIVA, P. (1995): Operator Composition & Negative Concord. *GenGenP* (Geneva Generative Papers) 3 (2), s. 72-105.
- ACAQUAVIVA, P. (1996): The Logical Form of Negative Concord. *University of Venice Working Papers in Linguistics* 6 (2), s. 1-29.
- BABBY, L. H. (1980): *Existential Sentences and Negation in Russian*. Ann Arbor.
- BAILY, J. F. (1997): Genitive of Negation is Obligatory. In: Browne, W. - Dornisch, E. - Kondrashova, N. - Zec, D. (Eds.): *FASL 4. The Cornell Meeting 1995*, Ann Arbor: Michigan Slavic Publications, s. 84-114.
- BERNINI, G. - RAMAT, P. (1996): *Negative Sentences in the Languages of Europe. A Typological Approach*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- BESTERS-DILGER, J. (1988): *Zur Negation im Russischen und Polnischen*. München: Otto Sagner.
- BILLINGS, L. A. (1997): Negated Prepositional Phrases in Slavic. In: Browne, W. - Domisch, E. - Kondrashova, N. - Zec, D. (Eds.): *FASL 4. The Cornell Meeting 1995*, Ann Arbor: Michigan Slavic Publications, s. 115-134.
- BŁASZCZAK, J. (2000): *Investigation into the Interaction between Indefinites and Negation in Polish*. Doctoral diss. Humboldt Universität zu Berlin.
- BORSLEY, R. - RIVERO, M. L. (1994): Clitic Auxiliaries and Incorporation in Polish. *Natural Language and Linguistic Theory*, 12, s. 373-422.
- BROWN, S. (1996): *The Syntax of Negation in Russian*. Doctoral diss., Indiana Univ., Bloomington.
- BROWN, S. - FRANKS, S. (1995): Asymmetries in the Scope of Russian Negation. *Journal of Slavic Linguistics*, 3, s. 239-287.
- CHOMSKY, N. (1991): Some Notes on Economy of Derivation and Representation. In: Freidin, R. (Ed.): *Principles and Parameters in Comparative Grammar*. Cambridge, Mass.: MIT-Press, s. 417-454.
- CHOMSKY, N. (1993): A Minimalist Program for Linguistic Theory. In: K. Hale and S. J. Keyser (Eds.), *The View from Bui/ding 20. Essays in Linguistics in Honor of Sylvian Bromberger*. Cambridge, Mass.

- & London, England: MIT-Press, I-52.
- CHOMSKY, N. (1995): *The Minimalist Program*. Cambridge, Mass.: MIT-Press.
- CINQUE, G. (1997): *Adverbs and the universal hierarchy of functional projections*. Ms.
- DORNISCH, E. (1997): Auxiliaries and Functional Projections in Polish. In: Browne, W. – Dornisch, E. – Kondrashova, N. – Zec, D. (Eds.): *FASL 4, The Cornell Meeting 1995*, Ann Arbor: Michigan Slavic Publications, s. 183-209.
- DRYER, M. S. (1988): Universals of negative position. In: Hammond, M. – Moravcsik, E. A. – Wirth, J. R. (Eds.): *Studies in Syntactic Typology* (= *Typological Studies in Language*, 17). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, s.93-123.
- DZIWIŃEK, K. (1998): Reduced Constructions in Universal Grammar: Evidence from the Polish Object Control Construction. *Natural Language and Linguistic Theory*, 16, s. 53-99.
- HAEGEMAN, L. (1995): *The syntax: of negation*. Cambridge: Cambridge: Univ. Press.
- HAEGEMAN, L. – ZANUTTINI, R. (1991): Negative Heads and the NEG-Criterion. *The Linguistic Review*, 8, s. 233-251.
- HAIJČOVÁ, E. (1975): *Negace a presupozice ve významové stavbě věty*. Praha: Academia.
- HAIJČOVÁ, E. (2000): Presupozice, alegace a akomodace. In: Hladká, Z. - Karlík, P. (Eds.): *Čeština - univerzálie a specifika*, 2. Bmo: MU, s. 123-129.
- HARVES, S. (1998): The Syntax of Negated Prepositional Phrases in Slavic. In: Bošković, S. – Franks, S. – Snyder, W. (Eds.): *FASL 6. The Connecticut Meeting 1997*, Ann Arbor: Michigan Slavic Publications, s. 166--186.
- HOLLOWAY KING, T. (1996): Structuring Negation in Slavic. In: Toman, J. (Ed.): *FASL 3, The College Park Meeting 1994*, Ann Arbor: Michigan Slavic Publications, s.145-170.
- KOSTA, P. (1999a): Zur Syntax und Semantik von negativen und positiven "Polaritätsanzeigern". In: Rathmayr, R. – Weitlaner, W. (Eds.): *Slavistische Linguistik 1998*. München: Otto Sagner, s. 117-136.
- KOSTA, P. (1999b): Quantoren und Satznegation im Slavischen aus typologischvergleichender Sicht. In: Hansack, E. – Koschmal, W. – Nübler, N. – Večerka, R. (Eds.): *Festschrift für Klaus Trost zum 65. Geburtstag*. München: Otto Sagner, s.171-187.
- KOSTA, P. (1999c): Spracherwerb und Sprawwandel: Zur Erklärung von Grammatikalisierungserscheinungen im Slavischen. In: Girke, W. et. al. (Eds.): *Vertograd mnogocvétnyj. Festschrift für Helmut Jachnow*. München: Otto Sagner, s. 131-144.
- KOSTA, P. (w druku): Negation and Clitics in Slavic. In *Workshop Comparative Slavic Morphosyntax: "The state of the Art"*. Indiana Univ. Bloomington, Spencer, McCormick State Park, 5-7 June 1998 (ed. Slavica publishers, G. Fowler, S. Franks).
- KŘÍŽKOVÁ H. (1968a) K voprosu o tak nazywaemoj dvojnoj negacii v slavjanskich jazykach. *Slavia*, 37, s. 21-39.
- KŘÍŽKOVÁ, II. (1968b): Ke vztahu tzv. záporu větného a členského v slovanských jazycích. In: *Čsl. přednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistů*. Praha: Academia, s. 71-75.
- LADUSAV, W. (1995): Configurational Expression of Negation. In: J. Van der Does & J. Van Eijck (Eds.): *Quantifiers, Logic, and Language*. Stanford University, s. 203-223.
- LAKA, I. (1990): *Negation in Syntax: On the Nature of Functional Categories and Projections*. Doctoral dissertation. MIT, Cambridge, Mass.
- MCCAWLEY, J. (1988): *The Syntactic Phenomena of English*. Chicago: University Press of Chicago.
- Mluvnice češtiny 3 – Skladba* (1987). Praha: Academia.
- OUHALLA, J. (1990): Sentential negation, relativized minimality and the aspectual status of auxiliaries.

- The Linguistic Review*, 7, s. 183-231.
- POLLOCK, J.-Y. (1989): Verb movement, universal grammar and the structure of IP. *Linguistic Inquiry*, 20, s. 365-424.
- PRZEPIÓRKOWSKI, A. – KUPŠĆ, A. (1997): Verbal Negation and Complex Predicate Formation in Polish. *Texas Linguistic Forum 38, Proceedings of the 1997 Texas Linguistic Society Conference*. Austin, Texas, s. 247-261.
- RECHZIEGLOVÁ, A. (1995): *On Negation in Czech*. Praha: Euroslavica.
- RIZZI, L. (1982): Negation, Wh-Movement and the Null Subject Parameter. In: L. Rizzi, *Issues in Italian Syntax*. Dordrecht: Foris, s. 117-184.
- RIVERO, L. (1991): Long Head Movement and Negation: Serbo-Croatian vs. Slovak and Czech. *The Linguistic Review*, 8, s. 319-351.
- VESELOVSKÁ L. (1995): *Phrasal Movement and X⁰-Morphology. Word order parallels in Czech and English nominal and verbal projections*. Ph.D. Dissertation, Palacký University Olomouc.
- ZANUTTINI, R. (1991): *Syntactic Properties of Sentential Negation. A Comparative Study of Romance Languages*. Oxford University Press.
- ZUBIZARRETA, M. L. (1982): *On the Relationship of the Lexicon to the Syntax*. Ph.D. Dissertation. MIT, Cambridge, Mass.

pkosta@rz.uni-potsdam.de

NEGATION AND SENTENCE STRUCTURE IN CZECH

In the article the structure of the negative clauses in Czech has been discussed with respect to different types of clauses. We started from the typological observations concerning the possible means of expressing negation in the world languages as well as their different structural representation. Mostly, the negation is expressed by a bound morpheme (e.g. prefix or suffix), a negative auxiliary, a clitic like a head or an adverb. The most prominent negated sentences in Czech turned out to be those in which a special independent functional projection with Neg as a head is assumed. Furthermore, some universal and specific properties of sentential negation as supposed to those of constituent negation were discussed. In the subsequent section, a closer look was taken at the negation related phenomena, namely Genitive of negation and negative pronouns (negative concord). One crucial result of this article was that sentential negation must be located in the vicinity of the Accusative case checker, i.e. in some position above vP. The aim of the subsequent section was to establish the precise position of negation in the clause. Doing so we established crucial differences between modal verbs and auxiliary verbs assuming that modal constructions are best analysed as biclausal, consequently the negation occurring in the matrix or the complement has the properties of sentential negation. Finally, the last section focused on the question of whether is a NegP in Czech. The result of our investigation is the proposal the sentence negation is proclitic heading of its own functional projection NegP.

REJSTŘÍK

Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II

Eds. Božena Bednaříková

Monika Pittnerová

Připraveno ve studentské redakci Günther.

Výkonná redaktorka Agnes Hausknotzová

Odpovědný redaktor Otakar Loutocký

Jazyková redakce Lenka Horutová

Sazba Kristýna Petříková

Obálka Lenka Pořízková

Vydala a vytiskla Univerzita Palackého v Olomouci

Křížkovského 8, 771 47 Olomouc

www.vydavatelstvi.upol.cz

www.e-shop.upol.cz

vup@upol.cz

1. vydání

Olomouc 2015

ISBN ???

Ediční řada – Studijní opory

NEPRODEJNÁ PUBLIKACE

VUP 2015/0086